

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины

№ 1(76)

Гуманитарные науки

2013

ИЗВЕСТИЯ

Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины

Научный и производственно-практический журнал

Выходит 6 раз в год

Издается с октября 1999 г.

№ 1(76)

Гуманитарные науки

2013

Учредитель – Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь
(свидетельство о регистрации № 546 от 6 июля 2009 года)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А.В. РОГАЧЕВ (главный редактор)

О.М. ДЕМИДЕНКО (зам. главного редактора)

Л.А. ШЕМЕТКОВ (зам. главного редактора)

В.В. АНДРЕЕВ, Го ВЭНЬБИНЬ, В.Ф. БАГИНСКИЙ, Г.Г. ГОНЧАРЕНКО, А.М. ДВОРНИК, Г.М. ЕВЕЛЬКИН,
Е.В. УБОЖЕНКО (ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ), С.В. ЖАВОРОНОК, В.Г. ЖОГЛО,
Ф.В. КАДОЛ, В.Н. КАЛМЫКОВ, В.В. КИРИЧЕНКО, Г.Е. КОБРИНСКИЙ, Г.Г. ЛАЗЬКО, В.Д. ЛЕВЧУК,
А.М. ЛИТВИН, А.В. МАКАРЕВИЧ, О.А. МАКУШНИКОВ, И.В. МАКСИМЕЙ, Н.В. МАКСИМЕНКО,
Г.И. НАРСКИН, О.С. ОСИПОВА, А.Н. СЕРДЮКОВ, Н.В. СИЛЬЧЕНКО, Б.В. СОРВИРОВ, А.А. СТАНКЕВИЧ,
М.И. СТАРОВОЙТОВ, В.М. ХОМИЧ, И.Ф. ШТЕЙНЕР, В.А. ЩЕПОВ, Я.С. ЯСКЕВИЧ

Адрес редакции:

ул. Советская, 104, к. 2-17, 246019, Гомель

Тел. 57-37-91, e-mail: vesti@gsu.by

Интернет-адрес: <http://vesti.gsu.by>

© Известия Гомельского государственного
университета имени Франциска Скорины, 2013

© Proceedings of the F. Scorina Gomel State University, 2013

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 821.161.3 Лужанін. 06 – 1: 81' 37

Параўнальныя канструкцыі паводле суб'екта параўнання
ў мове твораў М. Лужаніна

С.М. АНІСЬКОВА

У артыкуле даследуецца суб'ект параўнання паводле лексіка-семантычных, структурна-граматычных, асацыятыўных і функцыянальных уласцівасцей на матэрыяле параўнальных канструкцый у мове твораў М. Лужаніна. У якасці суб'екта параўнання могуць выступаць прадмет, прымета прадмета або дзеяння, але найчасцей – дзеянне або працэс.

Ключавыя словы: лексема, семантыка, структура, суб'ект, параўнальная канструкцыя, параўнальны зварот, фразема.

The article touches upon the subject of comparison on the lexical-semantic, structural and grammar, associative and functional properties on the material of comparative constructions in the language of M. Luzhanin. An object, a sign of an object or action may be the subject of comparison, but most often it is the action or process.

Keywords: lexeme, semantics, structure, subject, comparative construction, comparative turn of speech, phraseme.

Параўнанне – адзін са сродкаў пазнання і ўспрымання рэчаіснасці. Пільнае людское вока прыкмячае падобныя ўласцівасці прадметаў і з'яў, бачыць агульныя і прыватныя праявы жывой і нежывой прыроды. Чалавек усведамляе тонкія адценні свайго фізічнага і псіхічнага стану, заўважае адметнасць стану іншых асоб і жывых істот. Усё гэта адлюстроўваецца ў параўнальных канструкцыях, якіх нямала ў фальклорных і літаратурных творах.

Параўнальнымі канструкцыямі ўмела карыстаюцца мастакі слова. Для іх параўнанне – выразны від тропа, адзін са спосабаў характарыстыкі прадметаў і з'яў рэчаіснасці праз супастаўленне іх з іншымі, нечым падобнымі прадметамі і з'явамі жыцця.

Параўнанні Максіма Лужаніна заўсёды цесна звязаны з ідэйна-мастацкай накіраванасцю твораў, падпарадкаваны ёй. Акрамя таго, яны больш яркавыя, поўна і з большай катэгорычнасцю выяўляюць эмацыянальныя адносіны аўтара да аб'екта апісання.

Аналіз розных тыпаў параўнанняў мэтазгодна праводзіць, абапіраючыся на іх структуру: суб'ект параўнання, аб'ект параўнання, аснова параўнання. На нашу думку, лепш пачаць з размежавання параўнальных канструкцый у залежнасці ад таго, што з'яўляецца суб'ектам (прадметам) параўнання. Гэта дазваляе вызначыць, да якіх абсягаў жыцця найбольш часта звяртаўся аўтар у сваёй мове і якія асацыяцыі і вобразы ў яго пры гэтым узніклі. У якасці суб'екта параўнання, да якога непасрэдна мае дачыненне параўнальная канструкцыя, могуць выступаць прадмет (у шырокім сэнсе), дзеянне або працэс, прымета прадмета або дзеяння.

Параўноўвацца могуць любыя прадметы і з'явы, але часцей за ўсё такія, якім, на думку таго, хто гаворыць (ці піша), неабходна даць вобразную характарыстыку, каб слухач (ці чытач) змог больш наглядна ўявіць сабе прадмет выказвання – чалавека ці якую-небудзь іншую жывую істоту, грамадскае жыццё людзей і абстаноўку, у якой жывуць і дзейнічаюць людзі, з'явы прыроды [1, с. 173].

У мове твораў М. Лужаніна сустракаюцца параўнанні, якія характарызуюць

а) прадмет:

Бягуць і пакручваюцца *слупы*, **як верацёны** [3, с. 358];

Жыў дарожны майстар пры гасцінцы:

Светлы дом, вішневы *сад*, **як гай** [3, с. 169];

І сонца стаяла на тысячу верст.

Адно толькі густое *сонца*, **як брага** [4, с. 424];

Хмяліла *мора*, **як віно** [5, с. 241];

б) прыродныя з'явы:

За вескаю, за Купаю,

Дзе тоўкся чорт са ступаю

У даўнія гады,

Дажджы, **як коні**, тупалі

І рвалі пад Лынтупамі

Паводкі павады [6, с. 81];

в) чалавека і жывых істот:

Ён, **як цень**, з'явіўся асцярожна [4, с. 290];

Турбуе тэлеграфны дрот,

Ляціць паведамленне.

Пануры *немец*, **як удод**,

Перадае здарэнне [4, с. 505].

Можна заўважыць, што ў прыведзеных параўнаннях, якія паясняюць у сказе дзейнік, найбольш распаўсюджаны канкрэтныя назоўнікі.

Максім Лужанін ужывае і такія параўнальныя канструкцыі, якія адносяцца да прыметніка і ў якіх даецца тлумачэнне колеру, фізічным, псіхічным ці душэўным якасцям чалавека, прасторы або часу, выяўляюцца прыметы дзеяння:

Затоплены вербалоз трымае на разгатых пальцах пуховыя пупышкі,

Жоўтыя, **як малыя кураняты** [3, с. 438];

Палетак, дзе маці спявала, жнучы

Каласы *залатыя*, **як жоўтыя лотаці**,

Дзе зара пагубляла ключы, ідучы,

Несучы перавяслы на жніўныя постаці [3, с. 106];

Буханку зямлі са смакам

Кроіў маланкі нож,

Скрозь на шашы падскакваў

Пругкі, **як з гумы**, дождж [6, с. 24];

Дзед – невялічкі і вельмі *вёрткі*, **як хлапчук** [3, с. 319].

Тут пашыраны спалучэнні прыметніка ў галоўнай частцы супастаўлення з назоўнікам у залежнай частцы. Субстантыў выступае як у разгорнутай, так і ў неразгорнутай форме.

Ёсць у Максіма Лужаніна група параўнанняў, якія адносяцца да прыслоўяў:

На захадзе згасае дзень –

Байцам бракуе сілы.

І *нечакана*, **як прамень**,

Іх мара азарыла [4, с. 512].

Падобныя канструкцыі ўжываюцца галоўным чынам тады, калі якасць, прымета дзеяння, выражаныя прыслоўем, носяць абстрактны, адцягнены характар і патрабуюць канкрэтызацыі. Апошнія і рэалізуецца праз аналогію з такім прадметам, з'явай, якім найбольш уласцівы гэтыя якасці, адзнакі, прыметы [7, с. 137], напрыклад:

Беларусь развіднелася нам,

Стала *ясна*, **як рысы далоні** [4, с. 438];

Бор устаў прада мной *незнаёма*,

Быццам толькі праз камень прарос [5, с. 124].

У такіх параўнаннях большай ужывальнасцю характарызуюцца тыя лексемы, якія дазваляюць паэту ў канкрэтна-пачуццёвай форме адлюстравачь уяўленні пра свет, свой асабісты падыход да асэнсавання рэчаіснасці.

Даволі распаўсюджаны параўнанні ў мове твораў М. Лужаніна, якія канкрэтызуюць дзеянне, працэс, рух, стан, слыхавыя і зрокавыя асацыяцыі; адносяцца да дзеяслова і выкарыстоўваюцца:

а) пры дзеясловах быцця:

А дым *стаяў*, **як чэмер**, горак,
І прагарэньваўся прастор [4, с. 235];

б) пры дзеясловах руху:

Ляціць да долу крупкі,
Нібыта соль са ступкі [3, с. 13];
Ідзе жнярка, **як вятрак**,
Размахвае крыламі [8, с. 292];
Ідзе, **як певень**, паліцай [4, с. 486].

Гэта група параўнанняў найбольш запатрабаваная. Дзеясловы з уласцівым для іх агульным значэннем (руху, дзеяння) дзякуючы параўнальнаму звароту атрымліваюць канкрэтна-вобразную афарбоўку:

І ўжо фіранка на акне *ляціць*,
Як ветразь карабельны [5, с. 253].

У такім тыпе аналогій роля дзеясловаў надзвычай вялікая: яны, выражаючы рух, дзеянне, акрэсліваюць семантычны бок усяго словазлучэння. Але значэнне, агульны воблік параўнання цалкам не вычэрпваецца толькі лексічным значэннем указаных дзеясловаў. Яно выцякае з таго адзінства, у якое ўступае дзеяслоў з параўнальным зваротам, утвараючы цесную логіка-граматычную еднасць:

Наперадзе *плыў*, **як лебедзь**,
Наш трохпалубны параход [3, с. 127].

Шырокае ўжыванне параўнальных канструкцый са значэннем дзеяння, руху абумоўлена зместам і характарам апісання пры дзеясловах, якія называюць дзейнасць органаў пачуццяў:

Ці абзавешся хоць трохі мне,
Ці ў далях *знікнеш*, **як смуга**,
Маё апошняе каханне,
Мая заўсёдная туга [4, с. 168];
Рэчка *бліснула* **светлаю пасмай** [4, с. 533].

Самая вялікая група параўнальных зваротаў – пры дзеясловах фізічнага дзеяння:

Ён *дудзеў*, **як авадзень** [6, с. 92];
Малы гарадок *калаціўся*, **як ліст** [4, с. 384];
Разарваўся, **як поцілка**, змрок [4, с. 438].

Такія параўнанні дапамагаюць паэту больш вобразна, ярка ўявіць тое, пра што ідзе гаворка, дапаўняюць, тлумачаць, працягваюць дзеянне, узмацняюць успрыманне верша.

Сярод разгледжаных тыпаў параўнання асобна вылучаецца група словазлучэнняў устойлівага характару. Гэта пераважна застылыя фразеалагічныя адзінкі, якія структурна адражняюцца ад іншых параўнанняў тым, што пры пэўным дзеяслове замацоўваецца сталы параўнальны зварот. Такія словазлучэнні прадстаўляюць сабой лексіка-граматычныя адзінкі, значэнне якіх не вынікае поўнасьцю з кампанентаў, што ўваходзяць у іх склад. У функцыянальна-стылістычных адносінах гэтыя параўнанні належаць пераважна да мовы народна-размоўнай:

Наўзбоч сцяжыны,
Нібы ўкопаны, чаравік,
Стаў, дашукваючыся прычыны [2, с.22];
Каб ён, **як вуж**, *віўся*,
Як асіна, *калаціўся* [3, с. 356].

Фразеалагічная спецыфіка такіх злучэнняў выяўляецца, па-першае, у вобразнасці іх значэння, бо “стаяць, нібы ўкопаны” азначае перастаць рухацца, замерці на месцы [24,

с. 487]; “калаціцца, як асіна” значыць калаціцца вельмі моцна [9, с. 81]. Як у першым, так і ў другім выразе ні “ўкопаны”, ні “асіна”, безумоўна, не ўспрымаюцца літаральна, у іх прамым сэнсе. Па-другое, адметнасць такіх словазлучэнняў выяўляецца ў строгай абмежаванасці дзеясловаў, з якімі спалучаюцца параўнальныя звароты. Выраз “нібы ўкопаны” магчымы толькі пры дзеяслове “стаяць”, злучэнне “як асіна” ўжываецца выключна пры дзеяслове “калаціцца”. Па-трэцяе, іх асаблівасць заключаецца яшчэ і ў тым, што ўсе падобныя словазлучэнні нельга назваць параўнаннямі ў поўным сэнсе слова, бо яны не выступаюць ужо ў ролі супастаўлення па падабенству, а з’яўляюцца як бы вобразнымі аналогіямі. Апошняе і дае магчымасць выкарыстоўваць устойлівыя параўнальныя словазлучэнні ў якасці гатовых мастацкіх сродкаў для характарыстыкі прадметаў, асоб, з’яў, дзеяння і г. д.

Такім чынам, параўнанні разгледжанага тыпу як бы стаяць у цэнтры іншых параўнальных словазлучэнняў і ім належыць вядучая, арганізуючая роля. Акрамя таго, яны з’яўляюцца базай для ўтварэння ўстойлівых фразеалагічных словазлучэнняў і тым самым спрыяюць развіццю фразеалагічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка : У 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.
2. Лужанін, М. Вярнуся ветрам : Вершы, сатыра, гумар / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 126 с.
3. Лужанін, М. Збор твораў : У 4-х т. Т. 2 Паэмы. Вершы 1955–1965. Проза. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – 560 с.
4. Лужанін, М. Збор твораў : У 4-х т. Т. 1. Вершы. Паэмы 1924–1954 / М. Лужанін. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1979. – 576 с.
5. Лужанін, М. Збор твораў : У 4-х т. Т. 3. Падарожныя нізкі. Вершы 1966–1973. Як нараджаўся новы свет. Рэпартаж з рубцом на сэрцы. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1981. – 512 с.
6. Лужанін, М. Галасы пад выраем : Кніга паэзіі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – 128 с.
7. Базыленка, А.М. Параўнальныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (На матэрыялах творчасці Я. Коласа) / А.М. Базыленка // Працы інстытута мовазнаўства АН БССР. – Вып. 3. – Мінск, 1957. – С. 112–144.
8. Беларуская мова : Энцыклапедыя / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А.Я. Міхневіча; Рэд. кал. : Б.І. Сачанка і інш. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.
9. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : У 2 т. Т. 1. А–Л. – Мінск : БелЭн, 1993. – 590 с.

Сістэмныя адносіны мянушак у сінхраніі

Н.А. БАГАМОЛЬНИКАВА

У артыкуле аналізуюцца сістэмныя адносіны, у якія ўступаюць мянушкі.

Ключавыя словы: мянушкі, функцыі мянушак, лексіка-семантычныя групы мянушак, з’явы сінаніміі, варыянтнасці, мнагазначнасці, аманіміі, парадаксальныя мянушкі.

This article analyses systemic relations in which nick-names occur.

Keywords: nick-names, functions of nick-names, lexico-semantic groups of nick-names, phenomena of synonymy, variations, polysemy, homonymy, paradoxical nick-names.

Як сведчаць матэрыялы даследаванняў, у беларусаў ва ўсе часы шырока ўжываліся мянушкі – пераходныя моўныя характарыстычныя адзінкі паміж уласным імем і прозвішчам. Мянушка – адна з найбольш старажытных антрапанімных форм.

У розныя гістарычныя перыяды імёны-мянушкі мелі неаднолькавыя функцыі і кола ўжывання. У дахрысціянскі перыяд мянушка атаясамлівалася з уласным імемем, выконваючы намінацыйна-ідэнтыфікуючую і прафілактычна-пажальную функцыіі, г. зн. пры іх дапамозе праводзілася не толькі ідэнтыфікацыя асобы, але і засцярога ад нячыстых сіл, ліхіх духаў. Пры гэтым, як указвае М.В. Бірыла, засцерагальна-сакральнае прызначэнне мянушкі было не менш важным, чым ідэнтыфікацыйнае.

У XVII–XVIII стст. яна была толькі блізкай да ўласнага імені, выступала другім кампанентам пры кананізаваным імемем (ідэнтыфікуючая функцыя). З цягам часу такія імёны-мянушкі выцясяняюцца кананізаванымі імемемем, аднак не знікаюць, а з’яўляюцца базай для ўтварэння прозвішчаў. Мянушкі, у адрозненне ад уласных імемемем, адлюстроўвалі ўжо не пажаданыя, а рэальныя ўласцівасці і якасці, тэрытарыяльнае або этнічнае паходжанне, месца пражывання носьбітаў.

У сферы вусных адносін у даволі абмежаваным коле людзей мянушкі выкарыстоўваюцца і сёння са значэннем ‘неафіцыйнае найменне чалавека, дадзенае па яго знешніх ці ўнутраных асаблівасцях, паводзінах, характары заняткаў, пасадзе, прозвішчы і інш.’ [1] (мянушка-антрапонім) і ‘назва, дадзенае адной жывёле ў адрозненне ад іншых, падобных’ (мянушка-заонім). У наш час на першы план у іх выходзіць эмацыянальна-ацэнацыйная функцыя.

Імёны-мянушкі ўзніклі на аснове якога-небудзь рэальнага факта. Часта яны характарызуюць асобу па знешнім выглядзе, па характары ці па паводзінах. У такіх выпадках выкарыстоўваецца лексіка апеляцыйнага паходжання, семантыка якой указвае на якую-небудзь рысу чалавека, што і паслужыла падставай для ўзнікнення мянушкі. Асноўнымі прычынамі ўзнікнення мянушак можна адзначыць наступныя: недастатковая колькасць афіцыйных уласных імемем у параўнанні з патрэбамі камунікатаў, імкненне выдзеліць, персаніфікаваць пэўную асобу ў соцыуме.

Неафіцыйныя найменні выражаюць канатацыйны характар: найчасцей іранічна-здэклівае, кплівае ці прыніжальнае адценне (*Кавун, Метр з шапкай*), радзей – павагу (*Прафесар, Хадзячая энцыклапедыя*). Указваючы звычайна на якую-небудзь асаблівасць або рысу адной асобы: *Антэна, Бусел, Жэрдка* (‘чалавек высокага росту’), *Капшчэй, Шлакбаум* (‘высокі худы чалавек), мянушкі могуць быць і радавымі, што перадаюцца з пакалення ў пакаленне. Так, прадзеда ў свой час прызвалі *Каляснік* (вырабляў калёсы), таму наступныя пакаленні сталі *Калесніковы*. Мянушку *Буслы* маюць усе члены сям’і, бо ў іх родзе ўсе мужчыны і жанчыны высокія.

Лексічны склад семантычных груп сучасных мянушак самы разнастайны. Базай для іх утварэння прадукцыйна выкарыстоўваецца апеляцыйная лексіка з пераносным ужываннем.

І хаця мянушкі як формула іменавання асобы ўзніклі на ранняй стадыі, навуковых работ, прысвечаных іх вывучэнню, недастаткова. Сярод публікацый гэтага накірунку асноўнае месца належыць грунтоўным працам М.В. Бірылы, Г.М. Мезенка [2], [1], дзе вучоныя глыбока аналізуюць прыроду беларускіх мянушак, апісваюць іх матывацыйную базу, структуру. У апошнія гады пачалі вывучацца асобныя зоны мянушак. Тут варта прыгадаць артыкулы В.А. Капыткі, У.А. Бобрыка, прысвечаныя прынцыпам намінацыі мянушак Гомельшчыны, вывятленню сістэмна-структурных фактараў, што абумоўліваюць іх фарміраванне [3], [4]. Лексіка-семантычны аналіз мужчынскіх мянушак праводзіць Н.І. Новік [5]. З'явіліся лексікаграфічныя працы, што фіксуюць фактычны матэрыял асобных рэгіёнаў Беларусі [6]. Стылістычная роля мянушак у мастацкіх творах асобных аўтараў з'яўляецца аб'ектам увагі В.В. Шура [7], Н.І. Гілевіч [8].

Мянушкі як уласныя назвы могуць па аналогіі з апелятывамі ўступаць у сістэмныя адносіны: быць сінанімічнымі, варыянтнымі, мнагазначнымі, аманімічнымі і парадаксальнымі. Наша ўвага будзе звернута на вывучэнне сістэмных адносін мянушак у сінхраніі. У якасці фактаграфічнай крыніцы выкарыстаны мянушкі Гомельшчыны і Магілёўшчыны.

У сінанімічных мянушках адлюстроўваецца экспрэсіўна-стылістычная функцыя, звязаная з выражэннем шматвобразных значэнняў. Прыкладам гэтаму служыць вялікая колькасць сінанімічных радоў мянушак, якія падзяляюцца на наступныя лексіка-семантычныя групы:

а) знешні выгляд носьбітаў:

– ‘прыгожая жанчына’, ‘прыгожы хлопец’: *Афрадзіта, Багіня, Ізольда, Красуля, Кукла, Лялька, Паўліна, Сільва, Цвяток, Цюльпан;*

– ‘непрыгожая’: *Клякса, Лягушка, Малпа, Кікімара;*

– ‘чалавек, які носіць акулераў’: *Астраном, Ачкарык, Вадалаз, Касы;*

– ‘прыгожы кучаравы хлопец’: *Артымон, Аўца, Баран, Боні, Бяша, Чукаравы;*

– ‘лысы’: *Леи, Катоўскі, Фантамас;*

– ‘нізкі чарнявы мужчына’: *Абрам, Ашым, Мангол, Чынгіз;*

– ‘з рыжымі валасамі або светлавалосы’: *Аганёк, Ржавы, Бландзін, Дзядок, Серы;*

– ‘смуглы’: *Негр, Пакрышка, Саід, Чорны, Чугун;*

– ‘нехайная жанчына’: *Рахуліха, Рохля, Сарахана, Сурупоня, Хвядора, Хоўра;*

– *па росту і целаскладу:*

– ‘высокі худы чалавек ці проста худы’: *Арматура, Жэрда, Каланча, Пісталет, Шалёўка, Швабра, Бычыныя ланцугі, Дрот, Кішка, Таран, Цыркуль, Шланг, Шнурок;*

– ‘чалавек нізкага росту’: *Гном, Карандаш, Караток, Карлік, Малка, Шпунцік;*

– ‘тоўсты нізкага росту мужчына’: *Бачонак, Галушка, Гарбуз, Дзізель, Кавун, Карась, Квадрат, Клоп, Пончык;*

– ‘малая тоўстая жанчына ці проста тоўстая’: *Баба Снежная, Бочка, Капа, Каробачка, Карова, Карэтка, Трохтонка, Тумба, Чарнільніца;*

– ‘тоўсты мужчына з жыватом’: *Бочкін, Борман, Боцман, Бруха, Гарбуз, Гляк, Бройлер, Мазоль, Мядзведзь, Пінгвін, Піражок, Туша, Чэрчаль;*

– ‘здоровы высокі мужчына’: *Бамбэла, Бугай, Буй, Конь, Лось, Слон, Фургон;*

– ‘з доўгімі нагамі’: *Сайгак, Пільгуй, Цапля;*

– *па рысах твару:*

– ‘з вялікі губамі’: *Гліндар, Грыбон, Шчаўкунчык;*

– ‘з круглым тварам’: *Кока, Круглы, Лімон, Яйцо;*

– ‘з вузкімі вачыма’: *Кіргіз, Кітаец, Мангол, Японец;*

– ‘з вяснушкамі’: *Зязюлька, Канаплянка, Курыца, Шэры, Рыбка, Сіўка;*

– ‘з чырвоным тварам’: *Памідор, Рак;*

б) па рысах характару:

– ‘хітры’, ‘хлуслівы’: *Янот, Ліса, Кот, Харок, Хаманёк, Хлуйма;*

– ‘задзірысты хлопец’: *Атлёт, Дракон, Драч, Коршун, Певень, Перчык, Шыла;*

– ‘сквапны’: *Буржуй, Жадзіна, Жлоб, Жыла, Кацан, Кулак, Куркуль, Плюшка;*

- ‘часта плача’: *Бабёр, Маслюк, Ныцік*;
- ‘разносіць чуткі’: *Пошта, Праграма, Хадора*;
- ‘хутка і шмат гаворыць’: *Балаболка, Болбат, Гаманюк, Тарадэйка, Трандычыха*;
- ‘вельмі злая жанчына’: *Акула, Аўчарка, Кобра, Ведзьма, Гідра, Змяя, Тарзан*;
- ‘сварлівая жанчына’: *Брахліўка, Брытва, Гітара, Лайка, Рыква, Свякруха*;
- ‘легкадумны чалавек’: *Басота, Вецер, Галэк*;
- ‘пранырлівы, прабіўны’: *Праныра, Прахвост*;
- ‘жанчына, якая вельмі любіць хадзіць па хатах’: *Лахта, Лётка, Лында, Пахадэля*;
- в) па фізічных асаблівасцях і паталагічных адхіленнях:
 - ‘рухавая жанчына, хутка ходзіць’: *Козачка, Маторка, Мятла, Пройда, Самалёт, Сараканоўска, Сербіанка, Страказа*;
 - ‘кульгавы хлопец’: *Кастыль, Кульга, Храмы, Чомба*;
 - ‘кульгавая жанчына’: *Качарка, Келька, Трамвай*;
 - ‘чалавек з пісклявым голасам’: *Скрыпка, Сіпак, Пішчалка*;
 - ‘заікаецца’: *Заіка, Кашаль, Кукурыца*;
 - ‘чалавек, які невыразна, ціха гаворыць’: *Бумкала, Далдон, Гамуля*;
 - ‘жанчына, якая ціха і незразумела гаворыць’: *Мунька, Мыркатуха, Цахля, Чахеля*;
 - ‘чалавек, які слаба чуе’: *Глушэц, Дзядуля, Хухач*;
- г) па адносінах да працы:
 - ‘гультай’: *Абібока, Бэйбус, Лаўдак, Паніхіч, Труцень, Філон*;
- д) па прафесіі: *Ашдвао, Ашхлор* (настаўнік хіміі), *Кардан, Ліхалеце* (трактарыст).

Як бачна, з’ява сінаніміі распаўсюджана сярод розных лексіка-семантычных груп мянушак. Гэта выклікана тым, што ў наш час пры ўтварэнні мянушак часцей за ўсё бяруцца пад увагу фізічныя, псіхалагічныя, маральныя якасці людзей.

У меншай ступені мянушкам уласціва з’ява варыянтнасці, згодна якой для абазначэння, функцыянавання і дэфініцыі адной і той мянушкі ўжыта некалькі найменняў-варыянтаў. Наяўнасць мадыфікацый дазваляе разглядаць іх і як антрапанімічную з’яву. Мянускі падзяляюцца ў гэтых адносінах на такія структурна-граматычныя тыпы, як фанетычныя, ці гукавыя: *Гарбон – Гарбун, Кучаравы – Чукаравы* (чаргуюцца галосныя і зычныя фанемы), марфалагічныя: *Крывы – Крывая, Самасей – Самасейка, Хілы – Хіля* (адрозненні ў родзе), акцэнтныя: *Рыжык – Рыжак, Шустрык – Шустрак*, словаўтваральныя: *Белы – Бельчык – Бялера – Бялынка, Свісток – Свістун – Свіцік*.

На ўзнікненне варыянтаў аказалі ўплыў умовы білінгвізму, дыялектнае моўнае асяроддзе.

Антрапанімічнай лексіцы, у прыватнасці мянушкам, характэрна і мнагазначнасць, якая назіраецца сярод іх шматлікіх лексіка-семантычных груп:

Боцман – 1) ‘хлопец, які служыў у марфлоте’; 2) ‘мужчына, які ў маленстве марыў стаць мараком’;

Дарагуша – 1) ‘мужчына, які так заве сваю жонку’; 2) ‘жанчына, якая гэтым словам звяртаецца да людзей’;

Жук – 1) ‘хлопец з цёмным тварам і цёмнымі валасамі’; 2) ‘хлопец з цёмнымі вусамі’;

Пігмей – 1) ‘нізенькі хлопец’; ‘мужчына, у якога шмат дзяцей малога росту’;

Цыклоп – 1) ‘мужчына без аднаго вока’; 2) ‘дзядзька з вялікімі пукатымі вачыма’;

Шлёп-нага – 1) ‘чалавек, які кульгае на адну нагу’; 2) ‘жанчына, што пры хадзьбе выкідвае ўперад ногі’.

У мянушках полісемія развіваецца шляхам пераносу значэнняў па падабенстве з жывёльным і раслінным светам, прафесіяй, прадуктамі харчавання, часткамі цела, пэўнымі недахопамі чалавека і інш.

Значнае месца адводзіцца і з’яве аманіміі. Сведчаннем гэтаму з’яўляецца вялікая колькасць яе прыкладаў у мянушках.

Боні¹ – ‘хлопец з доўгімі кучаравымі валасамі’.

Боні² – ‘хлопец, які цікавіцца замежнымі ансамблямі’.

Жучка¹ – ‘вельмі злая жанчына’.

Жучка² – ‘спрытная жанчына’.

Капчыны¹ – ‘высокі худы хлопец’.

Капчыны² – ‘хлопец з цёмным колерам скуры’.

Капчыны³ – ‘дзядзька, які любіць вэнджаную рыбу’.

Плюшка¹ – ‘жанчына нізкага росту’.

Плюшка² – ‘скупы мужчына’.

Плюшка³ – ‘дзед, які раней насіў плюшавыя штаны’.

З’ява парадаксальнасці найчасцей сустракаецца ў мастацкай літаратуры, але яна распаўсюджваецца і на сучасныя мянушкі. Парадокс (слова грэчаскага паходжання са значэннем ‘нечаканы’, ‘дзіўны’) – сітуацыя, якая можа існаваць у рэальнасці, але не мае лагічнага тлумачэння. Парадаксальнасць – нечаканасць, нязвыкласць, арыгінальнасць, супярэчлівасць сабе, зыходным спасылкам, агульнапрынятаму, традыцыйнаму погляду або разумнаму сэнсу па змесце і форме. У мянушках сведчаннем таму з’яўляюцца наступныя прыклады:

Асілак ‘малы чалавек са слабым здароўем’, **Балбатун**, **Балтун** ‘маўклівы мужчына, з якога не выцягнеш і слова’, **Батон** ‘дзядзька, які не есць белага хлеба’, **Граміла** ‘невысокі хлопец’, **Кучаравы** ‘лысы мужчына’, **Лысы** ‘хлопец з прыгожымі кучаравымі валасамі’, **Малыш** ‘высокі хлопец’, **Малютка** ‘надта высокая дзяўчына’, **Мамант** ‘маленькі дзядзька’, **Морж** ‘мужчына, які летам спіць на гарачай печцы’, **Пісар** ‘дзядзька, які піша неразборліва’, **Страус** ‘нізенькая жанчына’, **Тоўсты** ‘худы хлопец’, **Худая** ‘вельмі тоўстая жанчына’, **Чарняўка** ‘дзяўчына з белымі валасамі’.

З’ява парадаксальнасці, як бачым, надае мянушкам больш яскравы, нечаканы, арыгінальны сэнс, што супярэчыць звычайнаму, агульнапрынятаму сэнсу.

Праведзены аналіз дазваляе прыйсці да высновы, што з усіх класаў онімаў мянушкі маюць самыя разгалінаваныя сістэмныя адносіны. Паўтараючы аднатыпныя адносіны, вызначаныя сярод апелятываў і онімаў, яны выяўляюць сваю спецыфіку: сістэмны рад пашыраецца за кошт парадаксальных мянушак.

Літаратура

1. Мезенка, Г.М. Беларуская антрапанімія : вучэбны дапаможнік / Г.М. Мезенка (наук. рэд.) [і інш.]. – Віцебск : УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2009. – 254 с.
2. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія : у 3 ч. Ч. 1. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 328 с.
3. Капытка, В.А. Ацэнка мовы і вымаўлення асобы ў мянушках Гомельшчыны / В.А. Капытка // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1990. – № 2. – С. 34–36.
4. Бобрык, У.А. Мянушкі ў гаворках Петрыкаўшчыны / У.А. Бобрык // Культура беларускага пагранічча : тэматычны зборнік навуковых прац. Кніга 5 : Культура беларуска-ўкраінска-расійскага сумежжа. – Мазыр – Брэст, 1999. – С. 45–47.
5. Новік, Н.І. Матываваныя мужчынскія мянушкі / Н.І. Новік // Беларуская мова. Вып. 20. – Мінск, 1993. – С. 20–26.
6. Рагаўцоў, В.І. Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны / В.І. Рагаўцоў, С.Я. Кечык. – Магілёў, 2000. – С. 100–165.
7. Шур, В.В. Онім у мастацкім тэксце / В.В. Шур. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2006. – 216 с.
8. Гілевіч, Н.І. Аб адным тыпе антрапаніміі (пра мянушкі ў творах Я. Брыля) / Н.І. Гілевіч // Беларуская мова. Вып. 7. – Мінск, 1980. – С. 35–41.

УДК 811.161.3'373.232.1(476.2 – 37)

Семантычныя групы прозвішчаў Рэчыцкага раёна

У.А. БОБРЫК

У артыкуле аналізуюцца семантычныя групы прозвішчаў жыхароў Рэчыцкага раёна. Вылучаны адзінаццаць лексіка-семантычных груп, што сталі асновай для ўтварэння прозвішчаў. У выніку аўтар даследавання прыйшоў да высновы, што найбольш ужывальнымі і з'яўляюцца прозвішчы, суадносныя з назвамі прафесій, родам заняткаў, фізічнымі і фізіялагічнымі характарыстыкамі чалавека. Менш пашыраны прозвішчы, суадносныя з назвамі адзення і абутку, батанічнымі і геаграфічнымі назвамі.

Ключавыя словы: прозвішча, семантыка, апапелятыўнае прозвішча, адыменнае прозвішча, адтапанімічнае поле, словаўтварэнне, лексіка-семантычная група.

The article gives the semantic analysis of the surnames of the Retchitsa region people. Eleven lexico-semantic groups as the basis for surname formation were singled out. As a result the researcher has come to the conclusion that the most common surnames are the ones that originated from professions, occupations, physical and physiological characteristics of a person. Less numerous are the surnames that are related to clothes and footwear, botanical and geographical names.

Keywords: surname, semantics, appellative surname, name surname, toponymic field, word-formation, lexico-semantic group.

Разнастайнасць беларускіх прозвішчаў абумоўлена вялікай колькасцю разнародных элементаў, выкарыстаных у якасці іх асноў. Да іх належаць як спрадвечныя, так і запазычаныя словы. Паводле стану ў мове – гэта асабовыя імёны, імёны па бацьку, імёны-мянушкі, а таксама, што не выключана, гатовыя прозвішчы, геаграфічныя назвы, назвы плямён і народаў, апелятыўная лексіка мовы. Сотнямі нябачных сувязей звязаны прозвішчы з жыццём грамадства, з яго культурай, якая складаецца з сукупнасці матэрыяльных і духоўных дасягненняў. Мова, літаратура, мастацтва, рэлігія, філасофія адносяцца да духоўнай культуры. Сам слоўнікавы склад мовы жыва рэагуе на прагрэс, адпаведна ўсё новае знаходзіць адлюстраванне ў ім. Таму ўтворанае ў тую ці іншую эпоху імя суадносіцца з яе культурнымі і гістарычнымі традыцыямі, нясе інфармацыю і выступае непаўторным помнікам свайго часу. Багацце і стракатасць асноў прозвішчаў нагадваюць энцыклапедыю мовы, штодзённага жыцця, умоў існавання, спосабаў і формаў задавальнення матэрыяльных і духоўных патрэб людзей.

Аналіз семантыкі і структуры прозвішчаў – цікавая, каштоўная і цяжкая справа, што прызнаецца многімі антрапанімістамі. Ён, на думку А. Супяранскай, “дае значную інфармацыю, якая ўяўляе цікавасць для гісторыкаў, этнографікаў, сацыёлагаў, а таксама лінгвістаў. Пры параўнанні лексічных палёў, па якіх размяркоўваюцца асновы прозвішчаў у розных мовах, можна зрабіць вывады пра агульнасць або, наадварот, рознасць нацыянальных культур асобных народаў” [1, с. 81].

Прозвішчаў апапелятыўнага паходжання ў беларускай мове даволі многа. Гэта група складае прыкладна каля паловы ўсіх прозвішчаў. Вядомы антрапаніміст М.В. Бірыла адзначае, што “з пункту погляду гісторыі мовы апапелятыўная антрапанімія з’яўляецца захавальнікам, кансервантам лексікі папярэдніх эпох, дае матэрыял для больш глыбокага вывучэння гістарычнага слоўніка, моўных узаемасувязей” [3, с. 4]. Згодна з гэтым у якасці асноў для ўтварэння прозвішчаў магла выкарыстоўвацца лексіка, якая адлюстроўвае самыя разнастайныя галіны жыццядзейнасці народа і акаляючай яго рэчаіснасці – быт, заняткі, становішча ў сям’і і грамадстве, фізічныя, разумовыя і маральныя якасці, пачуцці, сацыяльны ўклад, жыццельны і раслінны свет і пад. У гэтым сэнсе антрапанімія, утвораная ад апелятыўнай лексікі, з’яўляецца кладоўкай гісторыка-культурнай спадчыны, дае каштоўны матэрыял для вывучэння агульнай гісторыі народа. Пры ўтварэнні прозвішчаў Рэчыцкага раёна выкарыстоўвалася лексіка наступных семантычных груп:

Назви асоб па прафесіі ці занятку, сацыяльным становішчы. Прозвішчы, утвораныя ад назваў адзначаных груп лексікі, сведчаць пра разнастайнасць прафесій у Беларусі. З развіццём грамадства зніклі некаторыя прафесіі, а разам з імі страціліся і іх назвы, якія ляжаць у аснове прозвішчаў. Тым не менш іх этымалогія ў большасці застаецца празрыстай. Прозвішчы, што былі ўтвораны ад назваў прафесій, роду заняткаў або выконваемага дзеяння, прадстаўляюць сабой каштоўную крыніцу па гісторыі мовы і культуры. *Алейнік, Алейнікаў* < *алеінік* ‘спецыяліст па вытворчасці алею’ [3, с. 20]; *Асадчы, Асадчык* < *асадчы* ‘заснавальнік паселішча’ [3, с. 24]; *Бабраўнічы* < *баброўнік* ‘той, хто разводзіць баброў’ [2, с. 241]; *Буднік, Будніцкі* < *буднік* ‘рудакоп’ [3, с. 64]; *Вашчыла* < рэг. ‘збіральнік вашчыны’ [3, с. 84]; *Дзегцяроў, Дзегцярэнка* < *дзегцяр* ‘той, хто гоніць дзэгаць’ [5, с. 178]; *Дудароў* < *дудар* ‘музыкант, які іграе на дудзе’ [5, с. 207]; *Гуменнік* < бел. уст. ‘наглядчык пры гумне’ [3, с. 121]; *Залатароў* < *залатар* ‘залатых спраў майстар’ [3, с. 155]; *Кавалёў, Кавалеўскі, Кавальчук, Коваль* < *каваль* ‘рабочы, майстар, які займаецца коўкай металу’ [5, с. 570]; *Кажадуб* < ‘дубільшчык скур’ [3, с. 167]; *Калеснік, Калеснікаў* < *калеснік* ‘майстар, які вырабляе колы, калёсы’ [5, с. 586]; *Катляр, Катляроў* < *катляр* ‘майстар, які вырабляе катлы’ [3, с. 192]; *Кравец, Краўцоў, Краўчанка, Краўчук* < *кравец* ‘спецыяліст па шыццю адзення’ [5, с. 719]; *Кухароў, Кухарэвіч, Кухарэнка, Кухарэўскі* < *кухар* ‘повар’ [3, с. 236]; *Кучароў* < *кучар* ‘фурман, рамізнiк, вазніца’ [3, с. 236]; *Масленікаў* < рус. *масленік* ‘маслароб’ [3, с. 278]; *Мукамела* < *мукамол* ‘спецыяліст па размолу збожжа’ [6, с. 180]; *Мытнік, Мытнікаў* < *мытнік* ‘зборшчык таможнай пошліны, таможнік’ [3, с. 291]; *Палівач* < ‘той, хто палівае’ [3, с. 110]; *Панамар, Панамароў, Панамарэнка* < *панамар* ‘царкоўны служба’ [2, с. 98]; *Папкоў, Папоў, Попчанка* < *поп* ‘свяшчэннік’ [7, с. 191]; *Пастухоў, Пастушэнка* < *пастух* ‘той, хто пасе статак’ [7, с. 92]; *Партны* < *партны* рэг. ‘кравец’ [3, с. 315]; *Пушкарэнка* < *пушкар* уст. ‘артылерыст’ [7, с. 528]; *Сядляр* < укр. *сідляр* ‘той, хто вырабляе сёдлы, сёдзельнік’ [3, с. 403].

Прозвішчы, якія абазначаюць фізічныя і фізіялагічныя характарыстыкі чалавека, рысы характару, уласцівасці розуму, складаюць адну з самых багатых па колькасці груп: *Бамбіза* < ‘рослы, непаваротлівы, няскладны чалавек’ [3, с. 40]; *Бабыр* < кірг. ‘гаварун, гаварлівы’ [3, с. 30]; *Балачкоў* < *балака* рэг. ‘балагур, гаварун’, рус. ‘балбатун’ [3, с. 37]; *Батура* < ‘балагур’, рус. ‘упарты, непаслухмяны’ [3, с. 45]; *Брылеў, Брылёў* < ‘ілгун, абманшчык’ [3, с. 61]; *Бяззубка, Бяздолны, Бязручка, Варанаеў* < *варанаеў* рэг. ‘смелы чалавек’ [3, с. 82]; *Віславух* < ‘з віслымі вушамі’ [3, с. 88]; *Вялічка, Галавач* < ‘галаваты’ [3, с. 96]; *Гарбач, Гарбачэнка, Гарбачэўскі* < ‘гарбаты’ [3, с. 102]; *Гаркуша* < рус. *гаркуша* ‘крыкун, гарлапан’ [3, с. 103]; *Глушак, Глушакоў, Глушанок* < рэг. ‘глухі’ [3, с. 111]; *Гуляй* < ‘гуляка’ [3, с. 121]; *Жаўняк* < рэг. *жаўнаць* ‘гаварыць бязглуздзіцу’ [3, с. 145]; *Жогла* < рэг. ‘ашуканец, круцель’ [3, с. 147]; *Зубаха* < ‘зубаты’ [3, с. 161]; *Кацуба* < ‘той, у каго з рук усё валіцца’ [3, с. 195]; *Качура* < рус. *качура, кочура* ‘бамбіза’ [3, с. 196]; *Корзун* < рус. *корзун* ‘без пярэдніх зубоў, шчарбаты’ [3, с. 214]; *Краснік* < ад *красны* ‘прыгожы, чырвоны’ [3, с. 218]; *Крук, Крукаў, Крукоўскі, Кручкоў* < *крук* ‘скупец, скупы чалавек’ [3, с. 219]; *Лазько* < ‘той, хто лазіць’ [3, с. 242]; *Лёгкі, Лёгенькі* < ад *лёгкі* [3, с. 251]; *Ліхач* < ‘зух, ліхач, удалец’ [3, с. 254]; *Лысы, Лысоў, Лысенка* < ад *лысы* [3, с. 260]; *Мурзін* < *мурза* ‘мурзаты, запэцканы чалавек’ [3, с. 289]; *Налягач* < ад *налягаць* ‘той, хто налягае’ [3, с. 297]; *Носараў* < ‘насаты, насаль’ [3, с. 300]; *Нямкевіч* < ‘нямы’ [3, с. 202]; *Няхай* < ‘той, хто не ахайвае, не абгаворвае людзей’ [3, с. 303]; *Пішчук* < ‘той, хто пішчыць’ [3, с. 325]; *Пырко* < рус., наўг. *пыра* ‘разыва’ [3, с. 341]; *Саламаха* < рус. *саламаха* ‘вялая, непаваротлівая жанчына’ [3, с. 362]; *Сядзько* < ‘сівы, сівак’, ‘сядун, седзень’ [3, с. 403]; *Таратын* < рэг. *таратун* ‘балбатун’ [3, с. 409]; *Ушак, Ушакоў* < ‘з вялікімі вушамі’ [3, с. 422]; *Філонаў, Філончык* < *філон* жарг. ‘гультай’ [3, с. 423]; *Ціхановіч* < ад *ціхі* [3, с. 438]; *Ціхаміраў* < *ціхамір* ‘ціхамірны, спакойны’ [3, с. 438]; *Цішкоў, Цішкевіч* < укр. *тишко* ‘ціхоня’ [3, с. 439]; *Цыбук* < *цыба* рэг. ‘даўганогі чалавек, цыбаты’ [3, с. 440]; *Чарнышэвіч* < рус. *черныш* ‘смуглы, чарнявы чалавек’ [3, с. 448]; *Чаўко* < ‘той, хто чаўкае, чаўкун’ [3, с. 449]; *Чвань, Чванькоў* < рус. ‘ганарлівец, задавака’ [3, с. 449]; *Чубанаў* < *чубан* рэг. ‘чубаты, чалавек з чубам’ [3, с. 451]; *Чупа* < рус. *чупа* ‘нехайная, брудная жанчына’ [3, с. 453]; *Шабалін* < рус. *шабала* ‘балбатун, ілгун, бадзяга’ [3, с. 458]; *Шалепін* < укр. *шалепя* ‘някемлівы, недалёкі чалавек’ [3, с. 463]; *Шаплыка* < ад

рэг. *шаплявы* ‘шапялявы’ [3, с. 467]; *Шастаналаў* < *шастанал* ‘які мае шэсць пальцаў’ [3, с. 469]; *Шчэрбач* < ‘шчарбаты чалавек’ [3, с. 487].

Прозвішчы, што паходзяць ад назваў прылад працы і прадметаў дамашняга ўжытку. Амаль што кожная прылада працы можа выкарыстоўвацца як прозвішча. Ёсць прозвішчы, якія ўтварыліся ад тэрмінаў, што зараз не выкарыстоўваюцца ці ёсць толькі ў дыялектах. *Дзежка* < ‘драўляная, крыху звужаная кверху пасудзіна з клёпак (для заквашвання цеста, сальлення і пад.’ [5, с. 166]; *Дзяружэнка* < *дзяруга* ‘тоўстая грубая тканіна; пасцілка з такой тканіны’ [5, с. 182]; *Дзяркач* < ‘стары венік без лісця; галень’ [5, с. 182]; *Друк* < разм. ‘дубіна’ [3, с. 177]; *Жалязняк* < рэг. ‘металічны прут, якім кавалі выпальваюць дзіркі ў дрэве’, ‘нагайка’, ‘жала’ [3, с. 149]; *Казаннікаў* < ‘казан, кацёл’, рус. рэг. ‘прылада для лоўлі рыбы’ [3, с. 168]; *Клакоцкі* < *клак* рэг. ‘клок, пыж’ [5, с. 693]; *Колін* < *кола* ‘кола, калясо’ [3, с. 211]; *Кордзік*, *Кордзікаў* < *корда* ‘вяроўка’ [3, с. 213]; *Кошаль*, *Кошалеў* < *кашэль* ‘вялікая кашолка, звычайна з лучыны’ [5, с. 673]; *Крук*, *Крукаў*, *Крукоўскі* < ‘*крук*, *кручок*’ [3, с. 219]; *Ланата*, *Ланацін*, *Ланаткін*, *Ларкоў* < рус. *ларь* ‘скрыня’ [3, с. 246]; *Паветка* < ‘павець’ [6, с. 474]; *Палойка* < рэг. ‘жменька часанага льну’, ‘ручайка льну’ [3, с. 310]; *Пишчала* < укр. *пищало* ‘свісток’ [3, с. 325]; *Шабалін* < рус. *шабала* ‘плецены са шчапы пасудак’ [3, с. 458].

Назвы жывёл і птушак, рыб. Гэта група з’яўляецца адной з важных крыніц для ўтварэння прозвішчаў Рэчыцкага раёна: *Акулаў*, *Акунёў*, *Арлоў*, *Арлоўскі*, *Баброў*, *Баброўнікаў*, *Бабыр* < рус. *бобырь* ‘пячур’, *бобырец* ‘рыба з роду галаўнёў’, бел. рэг. *бабырка* ‘пячур’ [3, с. 30]; *Баран*, *Баранаў*, *Бараноўскі*, *Барсукоў*, *Бусел*, *Буслаў*, *Бусель*, *Быкаў*, *Быкоўскі*, *Бычкоўскі*, *Вараб’ёў*, *Варабей*, *Волкаў*, *Волчак*, *Гавенька* < *гавенька* ўкр. ‘варона’ [3, с. 94]; *Галка*, *Галкін*; *Гіль*, *Гілеў* < *гіль* разм. ‘снягір’ [5, с. 51]; *Гогаль* < рус. ‘адзін з родаў качак’, укр. ‘род дзікай качкі’ [3, с. 113]; *Голуб*, *Голубаў*, *Голубеў*, *Грачоў*, *Гукала* < укр. *гукало* ‘птушка бугай’ [3, с. 122]; *Гусакоў*, *Гусінаў*, *Дзяркач* < ‘*драч*’ [5, с. 182]; *Дзятлаў*, *Драздоў*, *Драчоў*, *Жаўноў*, *Жаўняк*, *Жаўнярэнка*, *Жук*, *Жукаў*, *Жукоўскі*, *Жура*, *Журанок* < руск. *жура* ‘журавель’ [3, с. 148]; *Жураўлёў*, *Жураўскі*, *Зайцаў*, *Зайчанка*, *Зайчык*, *Зайкоўскі*, *Заяц*, *Зубрыцкі*, *Зуй* < *зуй* рус. ‘агульная назва невялікіх кулікоў’ [3, с. 161]; *Казадоеў* < *казадой* ‘назва птушкі’ [3, с. 168]; *Казлоў*, *Казлоўскі*, *Козік*, *Козел*, *Карасік*, *Кацура*, *Коцур* < укр. *коцур*, *коціці* ‘кот’ [3, с. 216]; *Кекух* < тат. *кекух* ‘кукушка’ [3, с. 199]; *Кніга* < укр. *книга* ‘чайка’ [3, с. 209]; *Кобец* < укр. *кобець* (птушка) ‘кобчык, шулёнак’ [3, с. 210]; *Кот*, *Котаў*, *Кручкоў*, *Кручкоўскі* < рэг. *крук* ‘ворон’ [3, с. 219]; *Крысін*, *Крысько*, *Кулік*, *Кечка* < рус. ‘каза’ [3, с. 200]; *Канякін*, *Канаплянік* < абл. ‘варабей’ [5, с. 611]; *Кулік*, *Коршак*, *Кугач* < укр. *кугач* ‘сыч’ [3, с. 225]; *Кунько*, *Кунцэвіч*, *Куніцкі* < рус., укр. *куня* ‘куніца’ [3, с. 230]; *Куцікаў*, *Куцько* < рус. *кутя*, *кутька* ‘шчаня’ [3, с. 237]; *Ласіца* < ‘*ласка*’ [6, с. 22]; *Лешч*, *Лешчанка*, *Лін*, *Ліс*, *Лісоўскі*, *Мядзведзеў*, *Мядзвежанка*, *Пац* < *пац* ‘пацук’ [3, с. 318]; *Певень*, *Петухоў*, *Печкуроў*, *Плоткін*, *Русак* < бел., рус. ‘заяц-русак’ [3, с. 355]; *Савёнок*, *Сазонаў*, *Сакалоў*, *Сакалоўскі*, *Салавей*, *Салаўёў*, *Сарокін*, *Селязнёў*, *Сініца*, *Снегіроў*, *Собаль*, *Сойкін*, *Сокалаў*, *Сомаў*, *Стрыжак*, *Стрыжэўскі*, *Судакоў*, *Суслікаў*, *Сыч*, *Угараў*, *Удодаў*, *Уткін*, *Хамякоў*, *Цяцерыч*, *Чайка*, *Чайко*, *Чыж*, *Чыжок*, *Чыжык*, *Чыжоўскі*, *Чыркоў*, *Чырык* < рэг. *чырка* ‘дзікая качка, чырок’ [3, с. 456]; *Чысцік* < бел. ‘назва птушкі’, рус. *чистик* ‘назва птушкі’ [3, с. 456]; *Чэчат* < рус. *чечет* ‘назва птушкі’ [3, с. 458]; *Шпак*, *Шпакаў*, *Шпакоўскі*, *Шчука*, *Шчукін*, *Шчыглоў*, *Язікаў*, *Ястраб*.

Прозвішчы, утвораныя ад назваў прадуктаў харчавання. У мінулым харчаванне займала важнае месца ў жыцці людзей, што звязана з цяжкай працай. Таму зразумела, чаму ад гэтых назваў утварылася даволі шмат прозвішчаў. Гэта і назвы першых страў, і назвы каш, і назвы страў з мукі. Хлеб з’яўляўся і з’яўляецца галоўным прадуктам харчавання, таму не магло не быць прозвішча, утворанага ад слова “хлеб”. *Аўсянікаў* < *аўсянік* ‘аўсяны блін’ [3, с. 26]; *Бабчанок* < *бабка* ‘страва, прыгатаваная з дранай бульбы’ [4, с. 319]; *Букаціч* < рэг. *букатка* ‘булка хлеба’ [3, с. 66]; *Калбасаў*, *Калбасін*, *Каржоў*, *Кісель*, *Кісельнікаў*, *Корж*, *Маслаў*, *Маслоўскі*; *Саянка*, *Цукараў*.

Прозвішчы, утвораныя ад назваў абутку і адзення: *Барушкоў* < рус. *борушка* ‘жаночы галоўны ўбор’, ‘каўнерык з дробнымі складкамі ў жаночым адзенні’, ‘жаночая сарочка’ [3, с. 43]; *Башмак*, *Башкакоў*, *Кобец* < *коба* ўкр. ‘капюшон, башлык у адзенні’ [3,

с. 209]; *Кунец, Кунько, Кунцэвіч, Куніцкі* < рэг. *куна* ‘шуба з куніцы’ [3, с. 230]; *Ланцеў* < *лапаць* ‘абутак з лыка’ [3, с. 246]; *Лёля* < рэг. *лёля* дзіцяч. ‘сарочка, кашулька’ [3, с. 250]; *Сакаўчук, Саковіч* < *сак* ‘жаночае адзенне’ [3, с. 361]; *Тулупаў* < рус. ‘кажух’ [3, с. 417]; *Шчарбак, Шчарбакоў* < укр. ‘чаравік з аднаго куска скуры’ [3, с. 487].

Назвы асоб па адносінах сваяцтва ці становішчы ў сям’і: *Бабіч* < рэг. ‘дзіця, якое нарадзілася ў бабкі-павітухі ці ў старой жанчыны’, рус. ‘бабнік’ [3, с. 29]; *Бабушкін* < *бабушка* рэг. ‘бабуля’ [3, с. 20]; *Дзедзік, Дзедзікаў* < *дзед* ‘бацькаў або матчын бацька’ [5, с. 165]; *Ждан, Ждановіч* < ад *ждаць* ‘чакаць’, ‘дзіця, якога чакаюць, хочучь’ [3, с. 146]; *Карзюк* < рус. *корза* ‘карга, старая баба’ [3, с. 214]; *Малкін* < *малка* рэг. ‘малютка’ [3, с. 271]; *Маліцкі* < рус. *малик* ‘дзіця, малыш, меншы ў сям’і’ [3, с. 271]; *Новік, Новікаў, Навіцкі* < рэг. ‘новы чалавек у сям’і’, ‘новы член у сям’і’ [3, с. 294]; *Прыходзька* < ‘той, хто прыйшоў, прышлы’ [3, с. 336]; *Пазняк, Пазнякоў* < рус. *поздняк* ‘апошняе дзіця ў старых бацькоў ці дзіця, якое нарадзілася праз доўгі час пасля папярэдняга’ [3, с. 308]; *Першукевіч* < ‘першы ў сям’і, першынец’ [3, с. 322]; *Шастак* < ‘шостае па ліку дзіця ў сям’і’ [3, с. 469].

Прозвішчы, утвораныя ад батанічных тэрмінаў. Дадзены падпункт уключае ў сябе прозвішчы, утвораныя ад назваў дрэў, кветак, садавіны і інш.: *Арбузаў, Бабок, Баравік, Бурак, Буракоў, Бурачонак, Бурачэнка, Бур’ян, Вішнёўскі, Вішнявецкі, Вішняк, Вярбіцкі, Гарбуз, Гарбузоў, Гарошка, Грыб, Грыбоўскі, Дубіна, Дубінін, Дубінскі, Дубкоў, Дубовік, Жолуд, Жолудзь, Жытнік, Жытнікаў, Калінін, Капусцін, Кедраў, Лазоўскі, Ліпаў, Ліпскі, Ліпаўскі, Маліноўскі, Плюшчаў, Піанічнік, Саснок, Сасноўскі, Суржык, Травінчык, Травулька, Траўнік, Хмялеўскі, Цыбульскі, Яворскі* < ‘ад *явар*’ [3, с. 498]; *Ярэц* < укр. *ярець* ‘ячмень’ [3, с. 500].

Прозвішчы, утвораныя ад назваў народаў і этнічных груп: *Літвінаў, Літвіненка, Літвінчук* < *ліцвін*, ст. бел. *літовец* ‘жыхар Літвы’ [3, с. 253]; *Мазур, Мазуркевіч, Мазурэнка* < *мазур* ‘выхадзец з Мазуршчыны’ [3, с. 267]; *Маскаленка* < *маскаль* ‘падданы Маскоўскай дзяржавы’ [3, с. 277]; *Прус, Прусак* < ‘ураджэнцы або жыхары Прусіі; паўночна-ўсходнія немцы’ [7, с. 402]; *Шведаў* < *швед* ‘народ скандынаўскай групы, які складае асноўнае насельніцтва Швецыі’ [9, с. 363].

Назвы частак цела і покрыва чалавека і жывёл. Прозвішчы, звязаныя з асобнымі часткамі чалавечага цела, былі даволі папулярнымі. У якасці прозвішч маглі выкарыстоўвацца і назвы частак цела жывёл: *Валасевіч, Галавін, Галавачэнка, Галоўка, Галоўчанка, Гарбуноў, Гарло, Горленка, Гуз, Гузаў, Гулянкоў* < *гуля* ‘гуз, жаўлак’ [5, с. 95]; *Дзюба, Дзюбка, Зубаў, Капыткоў, Крылоў, Лапін, Лапіцкі, Лапкоўскі, Маслак* < *маслак* ‘вялікая косць, пераважна сцегнавая; вытырклая косць’ [6, с. 117]; *Пузік, Пузан* < *пуза* ‘жывот чалавека або жывёлы’ [6, с. 117]; *Ражкоў, Рагоўскі, Рогаў, Ус, Усевіч, Усікаў, Ушкін, Шкурко, Шкурын, Шкуратаў*.

Прозвішчы, утвораныя ад геаграфічных назваў, складаюць невялікую па колькасці групу: *Аршанскі* (г. Орша), *Барысавец* (г. Барысаў), *Вялікаборац* (в. Вялікі Бор), *Дземяхоўскі* (в. Дземяхі), *Дубавец* (в. Дубы, Дубава), *Пінскі, Пінчук* (г. Пінск), *Паляшук* (Палессе), *Слоніцкі* (г. Слонім), *Прылуцкі* (г. Прылукі), *Туравец* (г. Тураў), *Бакавец* (в. Бакі, Бакава), *Гарыводскі* (в. Гарывада), *Палтавец* (г. Палтава), *Петрыкавец* (г. Петрыкаў), *Цеснавец* (в. Цясны), *Шыхавец* (в. Шыхава).

Такім чынам, аналіз вышэй разгледжаных прозвішчаў дае нам магчымасць сцвярджаць, што самай прадуктыўнай матывацыйнай базай для ўтварэння прозвішчаў Рэчыцкага раёна з’яўляецца апелятыўная лексіка, якая прадстаўлена рознымі лексіка-семантычнымі групамі. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца прозвішчы, утвораныя ад назваў асоб па прафесіі, фізічных і фізіялагічных характарыстык чалавека, асаблівасцей характару, яго схільнасцей і прывычак. Менш пашыраны прозвішчы, суадносныя з назвамі абутку і адзення, з батанічнымі і геаграфічнымі назвамі.

Літаратура

1. Суперанская, А.В. Современные русские фамилии / А.В. Суперанская, А.В. Сулова ; под. ред. Ф.П. Филина. – М. : Наука, 1981. – 176 с.

2. Унбегаун, Б. Русские фамилии / Б. Унбегаун; пер. с англ.; общ. ред. Б.А. Успенский. – М. : Прогресс, 1989. – 443 с.
3. Бірыла, М.В. Беларуская антрапанімія 2 : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А–В. – Мінск, 1977. – 608 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Г–К. – Мінск, 1978. – 768 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Л–П. – Мінск, 1979. – 672 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 4. П–Р. – Мінск, 1980. – 768 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 5, ч. 1. С–У. – Мінск, 1982. – 663 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 5, ч. 2. У–Я. – Мінск, 1984. – 608 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 24.01.13

УДК 81'373:398.332.4(476.2–37)

Лексіка каляндарна-абрадавага веснавога цыклу на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна

А.М. ВОІНАВА

У артыкуле разглядаюцца намінацыі каляндарна-абрадавага веснавога цыклу, зафіксаваныя на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну. Праводзіцца падрабязная лексіка-тэматычная класіфікацыя найменняў, што адносяцца да традыцыйных веснавых абрадаў і свят, якія сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі, разглядаюцца шляхі пранікнення лексем у сучасную беларускую мову.

Ключавыя словы: абрадавая лексіка, прадметна-тэматычная класіфікацыя, намінацыі свят і прысвяткаў, традыцыйны абрад, генетычная характарыстыка.

Calendar-and-rite vocabulary of spring period fixed in the Gomel region is given in this article. The detailed thematic classification of names, referred to traditional spring rites and holidays, spread on the investigated area is carried out. The ways of lexeme penetration in modern Belorussian language are described in the given article.

Keywords: rite vocabulary, object-thematic classification, nomination of holidays, traditional rite, genetical characteristics.

Мова з'яўляецца састаўной часткай духоўнай культуры народа, бо захоўвае і пераносіць з пакалення ў пакаленне скарб народных традыцый. Комплекснае вывучэнне духоўнай спадчыны беларусаў, якое аб'ядноўвае этнаграфію, фальклор і мовазнаўства, з'яўляецца адным з самых актуальных і перспектывных напрамкаў сучасных навуковых даследаванняў. Уласцівасць мовы адлюстроўваць адметнасць культуры яе носьбітаў абумоўлена кумулятыўнай функцыяй, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні традыцый. У лексічнай сістэме нацыянальнай мовы гэта скарбніца ўяўляе сабой абрадавыя назвы, якія адлюстроўваюць важныя падзеі ў грамадскім і сямейным жыцці народа: называюць святы, прысяткі і абрады розных перыядаў земляробчага календара беларуса, абазначаюць самыя значныя змены і падзеі ў жыцці чалавека.

У кантэксце ўзаемазвязанага вывучэння мовы і культуры беларускага народа аб'ектам увагі становяцца культурна афарбаваныя моўныя адзінкі, у якіх дастаткова дакладна выяўляюцца дыялектныя рысы і многія асаблівасці беларускай гаворкі. Цікавай у гэтым плане з'яўляецца абрадавая лексіка, якая звязана са зменамі ў жыцці прыроды і імкненнем чалавека прымусіць працаваць з'явы прыроды на сваю карысць. У каляндарных святах беларусаў знаходзіць адбітак “гадавы віток зямлі вакол сонца, калі апошняе дае росквіт прыродзе і замаражвае яго надоўга восенню, каб адрадзіць для новага кола жыцця наступнай вясной” [1, с. 20]. Традыцыйныя беларускія святы падпарадкаваны земляробчаму і жывёлагадоўчаму цыклам і выразна падзяляюцца на восеньскія, зімовыя, веснавыя і летнія. Вясенняе абуджэнне прыроды – гэта момант, калі чалавек імкнецца паўплываць на сілы прыроды; менавіта з гэтым перыядам звязаны цэлы шэраг абрадавых дзеянняў [2, с. 389].

Лексіку веснавога абрадавага цыклу можна прадставіць у наступным выглядзе:

1. Назвы веснавых абрадаў і свят. Першае веснавое свята пачынаецца 15 лютага, калі адзначаецца *Стрэчанне, Стрэчэнне, Стрэценне, Срэценне, Встрэчэнне, Устрэчанне, Стрэчанне Гасподне* – дзень сустрэчы зімы з летам: *На Стрэчанне ўжо спяваюць веснянкі*. Асавец Маз.; *У нас кажучь, што на Стрэчанне зіма з летам страчаецца*. Вялікія Сялюцічы Петр.; *На Стрэчэнне ў хлеўносяць свечку ад нечыстае сілы*. Зарэчча Браг. *Стрэценне, ды ўжо пост*. Бярэжцы Браг.; *Срэценне – 15 фэўраля*. Сямурадцы Жытк.; *Бувало, на Встрэчэнне свечкай выпаліць крэсікі ад гразы на дзверах*. Навасёлкі Петр.; *Калі Устрэчанне, свецяць свечкі, яны не дапускаюць пажару, калі граза*. Бывалькі Лоеўск.; *На Устрэчэнне буваюць марозы*. Капцэвічы Петр.; *Кажучь, што на Стрэчанне Гасподне Семіён паддэржаў на руках*

Ісуса, так яго стрэціў, таму і Стрэчанне Гасподне. Новы шлях Браг. Падчас святкавання выконваліся стрэчаньскія песні, у якіх вітаўся надыход вясны.

Свята яшчэ мела назву **Грамніцы**: *На Грамніцы свечку ў цэркві біруць.* Станкі Ветк. Назва звязваецца з імем старажытнага язычніцкага бога маланкі Грамаўніка. Агонь, запалены маланкай, называўся жывым і меў цудадзейную сілу аховы людзей і жывёл ад злых сіл.

Восьмы тыдзень перад Вялікаднем называўся **Масленка, Масленіца, Масляніца**. Гэта былі афіцыйныя провады зімы. *На Масленіцу зіму адпускаюць.* Загорыны Маз.; *На Масленку бліны пякуць, сала прагуць, ядуць і сыр дзелалі.* Насовічы Буда-Каш.; *Масляніцу празувалі на сорок пяты дзень пасля Каляд.* Казловічы Калінк. На Масленіцу елі шмат бліноў – сімвал сонца, спалвалі чучала – выяву зімы, вадзілі першыя веснавыя карагоды.

Адметнае абрадавым комплексам заклікання вясны, памінання продкаў і любоўнай варажбой вылучалася свята **Саракі, Соракі, Сарака, Соракі, Сорока, Сорок Светых, Сорок Светые, Сорок Светых**, якое адзначалася дваццаць другога сакавіка, у дзень веснавога раўнадзенства. Гэта дзень надыходу вясны, прылёту птушак: *На Саракі сорок піражочкаў такіх маленькіх пеклі. І піражочкі тыя мёдам абліваюць і ўгашчаюць ужо дзяцей.* Церахоўка Добр.; *У нас на Сорока дзеўке ворожаць про чововека.* Азяраны Жытк.; *На Сорок Светые хрэсты пеклі і етым хрэстом вугонялі худобу ў полі.* Буйнавічы Лельч.

Вялікім рэлігійным святам з'яўляецца **Благовешчанне** [Блавешчанне] [Благовешчэнне] [Благовешчанне] [Благовешчэнне] [Благовешчанне Прасвятой Багародзіцы] [Благовешчэнне Прывсвятной Богородзіцы], **Дабравешчанне, Звеставанне**, якое адзначаецца 7 красавіка; свята надыходу вясны. *У нас Благовешчанне – велікі празнік.* Прудок Маз. *На Блавешчанне ніхто не сее.* Баравое Лельч. *До Благовешчэння земля спіць.* Макрэц Браг. *Калі на Благовешчанне ідзе дошч – будзе добрэ жыто.* Града Жытк. *У нас на Благовешчэнне дзеўкі ідуць весну гукаць.* Пагоннае Жытк. *3 Благовешчання Прасвятой Багародзіцы сем дзён отыдзе – і Вялікдзень.* М. Аўцюкі Калінк.; *На Дабравешчанне весну гукаюць.* Замосце Калінк. *На Звеставанне трэба з'есці ейцэ, каб куркі несліся.* Крукавічы Калінк.

Найвялікшым каляндарным святам лічыўся **Вялікдзень** [Велікдзень], **Паска** – 1. Хрысціянскае свята, якое не мае строгай каляндарнай прымеркаванасці і адзначаецца (у залежнасці ад мясячнага календара) у перыяд з 4 красавіка да 8 мая; веснавое свята надыходу палявых работ. *Вялікдзень – вялікае свята.* Бібікі Маз. *У нас Велікдзень – самое радасное свята пасля доўгага посту.* Веляцін Хойн. 2. Чацвер велікоднага тыдня. *На Велікдзень мёртвых, у чацвер, усегда помінаем нашых родзіцелей.* Вуглы Калінк.; *Сем тыдняў посту, а пачом Паска – усё можна есці.* Хутар Светл. Да свята старанна рыхтаваліся. З велікоднага тыдня пачыналіся веснавыя гульні і карагоды, дні ўшанавання продкаў, качанне і біццё яек, “ваджэнне і пахаванне стралы” [1, с. 66].

Вербная нядзеля [вербна недзеля] [вербніца] [вербіч], **белая недзеля** [бела недзеля] – народнае свята, якое адзначаецца за тыдзень да Вялікадня і звязваецца з культуам зеляніны, надыходам вясны і распусканнем першага дрэва – вярбы, якой надаюцца аберагальныя ўласцівасці. *У Вербную недзелю вербы свецяць.* Капань Рэч. *На вербну недзелю вербу на покуці стаўляць, а на другі дзень, вутром, маці б'е вербою дзеці.* Ліпляны Лельч. ПС; *У Вербніцу раней робілі засеўкі.* Завайць Нар.

Юр'я, Юрай, Юры, Юрый, Юрэй, Весняны Юрэй – старажытнае свята народнага календара, якое адзначаецца шостага мая: *На Юр'я ходзілі жыто свеціць.* Каплічы Калінк.; *Юр'я дзеўкі корогод аодзяць.* Валаўск Ельск.; *Юрай клічэ весну заспеваці.* Савічы Калінк.; *На Юры гуркі садзяць.* Асянскае Лельч.; *У Юрэй начапляюць на граблі краснаго хвартука ды ходзяць спеваці.* Бярэжцы Жытк.; *Весняны Юрэй едзе на коні, а конь копытамі б'е.* Сяменча Жытк.

2. Найменні прысвяткаў: **Аляксеі** [Лексей] [Лексей] – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 30 сакавіка; дзень рыбака і пчаляра. *У Аляксеі рыба на нэрас, пчолка на верас, чалавек на хвою пчолкі глядзіць.* Мялешкавічы Маз.; ***Аляксеі Цёплы** – *Прыдзе Аляксеі Цёплы – будзе цёпла.* Глініца Маз.; **Аўдокі** [Аўдоця] [Еўдокі] [Оўдокі] [Оўдоця] [Яўдокі] – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 14 сакавіка: першы веснавы дзень, з якога пачыналася гуканне вясны. *Колісь на Аўдокі робілі адны мужыкі, а бабы не.*

Навасёлкі Хойн.; *Аўлас* [Улас] [Улассе] – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 24 лютага: *свята жывёлы: На Уласа нічагузькі не рабілі, а токі даглядалі коровы і коні.* Паселічы Хойн. *Улассе сільно не гуляем, а не робім, а то карова на вясне не ўстане на ногі.* Казанск Калінк.; *Макарэй* – прысвятак народнага календара, які адзначаецца 14 мая; дзень асвячэння вады: *Бувало, на Макарэя заходзілі ў рэчку і тэю водою мулі вочы, штоб не болелі.* Чырвонабярэжжа.; *Мікола, Мікула* – свята, якое адзначаецца дваццаць другога мая; свята пастухоў і конюхаў. *Мікола бувае ў маі.* Буйнавічы Лельч.; *На Мікулу пастухі ўжо ходзяць па хатах, збіраюць усё, што ім даюць.* Стадолічы Лельч.

3. Найменні асобных элементаў абрадаў і свят: *Велікодне* [веліконне] [веліконье] [велікэнне], *Велічка* – другі дзень пасля Пасхі. *І на Велікодне ў біткі гуляюць.* Гарочычы Калінк. *На Веліконне і цепер збіраюцца мужыкі да йдуць по дворах пець песні, як раней.* Зеляначы Калінк. *Хто первы прыдзе на Веліконье, тому ейцэ даюць.* Града Жытк.; *светыя вечэра* – вечары ад Пасхі да Ушэсця: *Пасля Паскі да Ушэсця ідуць светыя вечэра, тогды нічога не роблім.* Навасёлкі Петр.; *вербіч* – апошні дзень перад Вялікаднем: *Вербіч – последні дзень перад Вяліконнем.* Махнавічы Маз.

Вербная нядзеля [вербна недзеля] [вербніца] [вербіч], *белая недзеля* [бела недзеля] – вербны тыдзень. *Зараз будзе іці похвальная недзеля, а потом будзе іці Вербная недзеля до Пасхі.* Буйнавічы Лельч. *Вербная недзеля – шостая недзеля Велікого посту.* Завайць Нар.; *На белой недзелі трэ ўсё беліці, чысціці.* Буйнавічы Лельч.; *зборова субота* – субота на першым тыдні Вялікага поста. *Раней у Зборову суботу не ўчынялі хлеба.* Махнавічы Маз.; *красная субота* – субота перад Вялікаднем: *Красная субота, таму што красяць ейцэ ў краснае шалупкамі ат цыбулі.* М. Аўцюкі Калінк.

Зафіксаваны назвы другога або наступнага пасля Благавешчання дня: *благавеснік* [благовеснік], *благавеснікі* [благовеснікі] – дзень пасля Благавешчання. *На другі дзень опосля Благавешчання – Благавеснік.* Казловічы Калінк. *Благавеснік – другі дзень Благавешчання.* Буйнавічы Лельч.; *Благавеснікі* – на другі дзень за Благавешчаннем. Турцэвічы Калінк.

Пэрэдадзень перад вялікім пастом называўся *запускі, загавіны*: *Акраз зостолоса два тыжні до Запусок.* Буда-Лельчыцкая Лельч. *Тые разы збіраліся у Запускі на беседы.* Падварак Лельч.; а перад Міколам – *Мікольнік*: *Мікольнік бувае перэд Мікалай.* Васькаўка Маз.; *гувесна* – першы дзень вясны. *Калі м'ясоед заканчваецца, а пост пачынаецца, то тэй дзень му зоўём гувесна, тому што тоды ўжэ весну сустракаюць.* Града Жытк.

Назвамі асобных элементаў абрадавых свят з'яўляліся: *веснянка* – веснавая песня, у якой заклікаецца надыход вясны. *На Стрэчанне ўжо спеваюць веснянкі.* Асавец Маз.; *волачэнне* – традыцыйны абрад абходу двароў з велічальна-віншавальнымі песнямі на Вялікдзень. *На волачэнне гатуй печэнне.* Вятчын Жытк.; *кермаш, банкет* – гулянка ў адно з рэлігійных свят. *Сходзімо сегоні ў Пудварак на кермаш.* Буда-Лельчыцкая Лельч.; *Банкет водзяць у гэты дзень, гарэлку п'юць, ходзяць з гармонямі.* Ветка.

4. Прадметы, якія выкарыстоўваюцца пры правядзенні абрадаў і свят: *грамнічная, стрэчанная свечка* [встрэчэньска свечка] – свечка, якая асвячаецца ў храме на Стрэчанне і, паводле павер'яў, мае ахоўную сілу: *На Стрэчанне беруць свечону свечку і ставяць у хаці, штоб гром не ўдарыў, таму і завецца грамнічная свечка.* Васькаўка Маз.; *вярба* [верба] – рытуальны элемент святкавання Вербнай нядзелі. *У Вербную нядзелю ў царкве вярбу свецяць.* Капань Рэч. *Вярбу ставяць за ікону, да Вялікадня.* Азершчына Рэч.; *колода* – атрыбут забаў на Масленіцу: *Калі хлопец не паспеў узяць дзеўку за себе до Масленіцы, то повесяць колоду ему на Масленіцу.* Буйнавічы Лельч.; *крэпакі* – драўляныя яйца, зробленыя для гульні ў біткі на Вялікдзень: *На Веліконне мушчыны гуляюць у біткі. Падстойваюць, каб крэпакамі біць, а тогды пачнуць сварыцца.* Грабаў Петр.; *вулей* – На Благавешчанне палілі *вулей*, стралялі ахотнікі. *Як толькі Хрыста слаўляюць, тады стралялі, адганялі плахіх людзей.* Добруш; *чучыла*: *На Масленіцу сабіраліся ўсёй дзірэўняй, зазывалі вісну, палілі чучыла, бліны пеклі.* Буда-Кашалёва; *кола* – атрыбут забаў на Масленіцу: *Каталіся на Масленіцу на коле.* Яланы Светл.

5. Абрадавыя назвы ежы: *валачонае, вуноска* – пачастунак для валачобнікаў, людзей, што абыходзілі двары з велічальна-віншавальнымі песнямі на Вялікдзень: *Валачобнікам усегда збіраем валачонае.* Загорыны Маз.; *Опослей господар вуносіць волочоўным вуноску: і*

сало, і пірогі, і горэлку. Чырвонабярэжжа Лельч.; **бліны**: *Бліны – абязацельная ежа на Масленіцу*. Яланы Светл.; **паска, велікодны пірог** – пірог, які пякуць к Вялікадню: *На Вялікодзень пеку паску*. Александрэўка Калінк.; *Да Вялікадня пеку паску – это ж велікодны пірог*. Александрэўка Калінк.; **яйкі, ейцэ** – велікодныя яйкі: *Красілі яйкі шалупайкамі із цыбулі*. Баравікі Светл.; **соракі** – піражкі ў выглядзе птушак, якія пяклі на Соракі: *Піражкі такія пеклі, соракі называлі*. Гадзілавічы Раг.

6. Найменні дзеяннў пры правядзенні абрадаў і свят: **заклікаць вясну, весну гукаць, клікаць** – спяваць веснавыя песні, у якіх заклікаецца надыход вясны: *На Масленіцу дзеўкі пачынаюць весну гукаць*. Мялешкавічы Маз.; **веснаваці** – вясну сустракаць: *З Благавешчання дзяўчаты пачынаюць ужэ веснаваці*. Прудок Маз. Гуканне вясны на Масленіцу дасягала сваёй кульмінацыі на Благавешчанне, калі і адбывалася непасрэднае рытуальнае дзеянне, і працягвалася да таго моманту, як узаруць поле [1, с. 40]; **разгавецца** – пачаць есці мяса пасля паста: *Цяпер упершыню пасля посту можна было ўволю паласавацца рознымі стравамі*. Станкі Ветк.; **біткі** – гульня з пафарбаванымі яйкамі на велікодныя дні. *Даем дзецям яйцэ, да і граюць воны ў біткі*. Ліпляны Лельч.; **гушкацца** – гушкацца на Масленіцу на арэлях. Звязвалася гэта дзеянне з павер’ем, што ў такім выпадку лён ў гэтым годзе будзе моцны і доўгі: *На Масленку гушкаліся на варотах*. Бібікі Маз.; **варажыць** – прадказваць будучае: *У нас на Сорока дзеўке ворожаць про чловека*. Азяраны Жытк.; *Дзеўкі кідаелі сабаку піражок, чый першы з’еў, тая і замуж першая пойдзе*. М. Аўцюкі Калінк.

Народныя святы і абрады з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *Вялікодзень, вярба, Благавешчанне, запускі, варажыць, блін* і інш. [4]. Большасць зафіксаваных лексем з’яўляюцца суфіксальнымі ўтварэннямі ад дзеясловаў: *валачонае, выноска, біткі, варажба, Стрэчанне*; назоўнікаў: *веснянка, Мікольнік, веснавіці*; прыметнікаў: *крэпакі, Масленіца*. Зафіксаваны на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну і складаныя назвы: *велікодны пірог, красная субота, зборова субота, белая недзеля, Аляксея цёплы*. Сустракаюцца сярод каляндарна-абрадавых назваў і адзінкавыя запазычаныя з розных моў, якія датычаць перш за ўсё ўласных назваў: з грэчаскай: Аляксея ‘абаронца’; Юрый ‘земляроб’; Аўлас < Влас ‘просты’; Макар ‘блажэнны’, Мікола < Мікалай ‘пераможца народаў’; *паска* пад уплывам лацінскай *paschalis* [4, т. 3, с. 216]; італьянскай: *банкеты*; нямецкай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *кірмаш* < *kiegmasz* ‘пачатак месяца’ [5, т. 1, с. 652].

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Гомельскага рэгіёну, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічнай сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю сродкаў з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Літаратура

1. Ліцьвінка, В.Д. Святы і абрады беларусаў / В.Д. Ліцьвінка. – Мінск : Беларусь, 1998. – 190 с.
2. Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
3. Лапіцкая, Л.І. Слоўнік каляндарна-абрадавай лексікі Усходняга Палесся / Л.І. Лапіцкая. – Мазыр, 2007. – 65 с.
4. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. ; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М., 1986–1987.
5. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : У 2-х т. Т. 1 / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн. – 736 с.

УДК 811.161.3'42:76.0

Макрасемантыка і макрасінтаксіс тэкстаў навін

А.М. ЕРМАКОВА

У артыкуле разглядаецца тэкст навін як своеасаблівы тып дыскурсу, структурная арганізацыя якога накіравана на рэалізацыю асноўных функцый тэксту сродкаў масавай інфармацыі: інфармаванне і ўздзеянне.

Ключавыя словы: дыскурс, структура, схема, перакананні, семантычныя стратэгіі.

The article considers the text of news as a special type of discourse, the structural organization of which is directed at realization of the basic functions of a mass media text, i.e. informing and influence.

Keywords: discourse, structure, pattern, belief, semantic strategies.

У дадзеным артыкуле разглядаецца схема аналітычнага апісання структур дыскурсу навін у прэсе. Складанасць тэкставых структур, у тым ліку і структур тэкстаў навін, патрабуе дакладна акрэсліць аб'ект даследавання – структуры вышэйшых узроўняў, тыя структуры, што знаходзяцца за рамкамі вывучэння асобных слоў і сказаў. Па тэрміналогіі Т.А. ван Дейка [1], гэта глабальная арганізацыя тэкстаў: тэматычныя і схематычныя структуры.

Газетныя навiны аналізуюцца намi як дыскурс (discours – маўленне), “звязны тэкст у сукупнасці з экстралінгвістычнымі – прагматычнымі, сацыякультурнымі, псіхалагічнымі і iнш. фактарамі; тэкст, узяты ў аспекце падзей, маўленне, якое разглядаецца як мэтанакіраванае сацыяльнае дзеянне, як кампанент, які ўдзельнічае ва ўзаемаадносінах людзей і механізмах iх свядомасці (кагнітыўныя працэсы)... У сучаснай лiнгвістыцы паняцце “дыскурс” распаўсюджана на ўсе віды прагматычна абумоўленага маўлення, якія адрозніваюцца сваімі ўстаноўкамі; праводзіцца дыферэнцыяцыя паняццяў “тэкст” і “дыскурс” [2, с. 137]. Інтэнсіўнасць дыскурсіўнага маўлення патрабуе “свядомага” стаўлення да выбару тэхналогій стварэння такога тыпу тэкстаў.

Першай, відавочнай для ўспрымання, з'яўляецца тэматычная структура дыскурсу, пад якой разумеюць арганізацыю найбольш агульных, глабальных “тэм” (topics). Чытач газеты валодае важнай здольнасцю вызначаць, пра што тэкст, г. зн. што ў межах суб'ектыўнай і сацыяльнай варыятыўнасці ён выяўляе тэму дыскурсу. Гэтая здольнасць заснавана на цэлым шэрагу лiнгвістычных і кагнітыўных правiл і стратэгiй, якія пачынаем засвойваць у дзяцінстве, пераказваючы тэксты. У гэтым выпадку мы гаворым не пра прыватныя значэнні слоў і сказаў, а пра значэнні вялікіх фрагментаў. Дакладная тэматычная структура спрыяе паспяховасці працэсаў дэкадавання, а г. зн. і паспяховай рэалізацыі асноўных функцый газетных тэкстаў: інфармавання і ўздзеяння. У працэсе дэкадавання адбываецца “згортванне” інфармацыі, значэнне зводзіцца да больш простага, абагульненага.

З новай мовай!

“Ваш друг Беларусь” – так называецца новая праграма міжнароднага вяшчання Беларускага радыё, якая пачала выходзіць на кітайскай мове з першага студзеня. (topic: новая праграма міжнароднага вяшчання)

Як паведаміў галоўны дырэктар міжнароднага “Радыё Беларусь” Навум Гальпяровіч, праграма выходзіць штотыдзень і распавядае пра стасункі нашай краіны з Кітайскай Народнай Рэспублікай, сумесныя праекты ў эканоміцы і iншых сферах, кантакты грамадзян абедзвюх краін. (topic: праграма пра стасункі з Кітаем)

У творчую групу, якая рыхтуе праграмы да эфіру, разам з беларускімі журналістамі ўваходзяць кітайскія калегі, якія працуюць у нашай краіне. (topic: ствараюць разам беларусы і кітайцы)

Такім чынам, з новага года “Радыё Беларусь” вяшчае ў міжнародным эфіры на васьмі мовах – беларускай, рускай, англійскай, нямецкай, польскай, французскай, іспанскай і кітайскай. (topic: пашыраецца дыяпазон вяшчання) (Літаратура і мастацтва, 4.01.2012)

З тэксту быў вылучаны кароткі змест шляхам “згортвання” інфармацыі, мы пазбавіліся ад ўсіх “залішніх” дэталюў. Такі прынцып вылучэння макраструктур з’яўляецца найбольш даступным, простым. Акрамя яго магчымы яшчэ і прынцыпы абагульнення і рэканструкцыі. Апошні можа быць праілюстраваны на прыкладзе цэнтральнага топіка дадзенага дыскурсу, закладзенага ў загалюўку “*З новай мовай*”. Суперструктурная катэгорыя Фон рэалізавана ў нашым прыкладзе такой сваёй прыватнай разнавіднасцю, як Кантэкст. Фонавыя катэгорыі – усе макрапрапазіцыі, якія аб’ядноўваюць эпизоды, што не рэалізуюць галоўную падзею. Галоўная падзея – *новая праграма*, Фон (Кантэкст) – *1 студзеня, Новы год, свята*. Фонавая падзея ўскосна суадносіцца з апісанай дыскурсам падзеяй, аднак пры гэтым рэалізуе значную для прагматычнага ўздзеяння прапазіцыйную ўстаноўку: *віншую!* Усё можа быць згорнута да аднаго топіка: з’яўленне новай праграмы – *свята для ўсіх*.

Працэсы выяўлення топікаў і фармулёўкі кароткага зместу з’яўляюцца суб’ектыўнымі па сваёй прыродзе. Мы вылучаем з тэкстаў тое, што нам здаецца рэлевантным. Тэкст сам па сабе не валодае макраструктурай, яна прыпісваецца яму аўтарам ці чытачом. Топікі з’яўляюцца кагнітыўнымі адзінкамі. Веды, перакананні, устаноўкі, ідэалагічныя прынцыпы ўздзейнічаюць на працэсы ўспрымання. У працэсе чытання рэцыпіент імкнецца як мага хутчэй выявіць цэнтральны топік, не чытаць тэкст да канца, ужыць макрастратэгію для вылучэння топікаў з тэкстаў. Дыскурс навін актыўна падтрымлівае гэтыя стратэгіі. Тэматычная структура фарміруецца пры дапамозе спецыяльных сродкаў, макрасінтаксічных адзінак – загалюўка і лід. У прыведзеным вышэй прыкладзе мы назіраем, як заглавак і лід выкарыстоўваюцца ў якасці сродкаў выяўлення найбольш важнай інфармацыі. Пры гэтым выразна праяўляецца “аўтарская прысутнасць”, суб’ектыўнасць ацэнак, залежнасць іх ад асабістых перакананняў і ўстановак. У чытача можа быць свой варыянт макраструктуры тэксту (для мяне гэта – не свята!). Калі заглавак і лід не з’яўляюцца адэкватным і поўным абагульненнем сэнсу тэксту, мы можам гаварыць пра адсутнасць аб’ектыўнасці.

Шкло выведзе ў сусветныя лідары

Намеснік прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь Анатоль Калінін і міністр архітэктуры і будаўніцтва краіны Анатоль Нічкасаў 6 снежня наведалі адкрытае акцыянернае таварыства “Гомельшкло”.

Яны пазнаёміліся з асноўнымі вытворчымі падраздзяленнямі прадпрыемства. Галоўны інжынер Раіса Петухова паказала гасцям участак газаачысткі і мініцеплаэлектрастанцыі. Дзякуючы гэтаму комплексу, цяпло ад шклаварнай печы накіроўваецца для абагрэву аб’ектаў завода і вытворчасці электраэнергіі, ахоўваецца навакольнае асяроддзе.

У цэху паліраванага шкла № 1 у рамках мадэрнізацыі завяршаюцца будаўніча-монтажныя работы, ідзе наладка тэхналагічнага абсталявання. Узведзена шклаварная печ магутнасцю 800 тон масы ў суткі. З уводам у строй гэтага цэха, які запланаваны на першую палову 2013 года, больш чым у два з паловай разы павялічыцца выпуск паліраванага шкла. Усяго цэхамі № 1 і № 2 будзе выпускацца 42 мільёны квадратных метраў якаснай прадукцыі ў год, што дазволіць беларусам стаць у шэраг сусветных лідараў вытворцаў літавазва паліраванага шкла.

Новы цэх прамысловай пераапрацоўкі агульнай плошчай 19,2 тысячы квадратных метраў ужо ўзведзены. Увод яго ў строй і завяршэнне мадэрнізацыі цэха № 1 дазволіць цалкам выканаць праграму імпартазамышчэння ў вытворчасці будаўнічых матэрыялаў, амаль у тры разы павялічыць выпрацоўку прадукцыі на аднаго рабочага ў год.

Госці пацікавіліся таксама работай сумеснага адкрытага акцыянернага таварыства “Гомельскі шклотарны завод”, якое знаходзіцца на тэрыторыі ААТ “Гомельшкло”, але з’яўляецца самастойным прадпрыемствам. (“Гомельская праўда”, 11.12.2012)

Прыведзены вышэй прыклад паказвае, што заглавак і лід выяўляюць мяркуючую макраструктуру, фармулююць асноўную тэму. Самы высокі і самы важны топік выражаны ў

загалоўку (сусветныя лідары!), вяршыня цэласнай макраструктуры выяўлена ў лідзе (высокапастаўленыя асобы, наведаньні прадпрыемства, убацьлі, што мы выйдзем у лідары), наступныя абзацы выяўляюць больш нізкія ўзроўні макраструктуры, якія ўтрымліваюць важныя падрабязнасці (павялічэнне, мадэрнізацыя завяршаецца, новы цэх ужо ўзведзены і г. д.). Як бачым, тэкст навін разгортваецца лінейна справа налева (вынікі перад падзеямі, падзеі перад умовамі). Такая кагнітыўная мадэль вытворчасці навін адрозніваецца ад стратэгіі вытворчасці іншых тэкстаў. У апошніх кожны тэматычны элемент з'яўляецца закончаным адзіствам, якое пачынаецца з дэталю і разгортваецца злева направа, ад прычын, умоў, абставін падзеі да самой падзеі, пры гэтым вынікі падзеі апісваюцца ў самую апошнюю чаргу (мастацкія трансфармацыі ў дадзеным выпадку намі не ўлічваюцца). Такім чынам, дыскурс навін рэалізуе не прынцып паслядоўнасці падзей, а прынцып рэлевантнасці або навізны.

Схематычная суперструктура тэкстаў навін з'яўляецца той формай, што арганізуе агульнае значэнне тэксту як цэлага. Па сваёй сутнасці гэта схема, якая арганізуе веды, гэта структура для прадстаўлення ведаў. Схема гэта зададзена наборам характэрных катэгорый і правіл, што вызначаюць іх паслядоўнасць. Газетныя паведамленні штодзённа публікуюцца тысячамі і яны арганізаваны ў адпаведнасці з такой схемай, схемай навін. Корпус газетных тэкстаў дэманструе такія катэгорыі, як Кароткі змест (загалоўка і лід), Галоўная падзея, Папярэдняя падзея, Фон, Кантэкст, Гісторыя, Вербальныя рэакцыі, Каментар. Паслядоўнасць падчы інфармацыі ў тэксце вызначаецца парадкам катэгорый. Некаторыя кампазіцыйныя прынцыпы абавязковыя. Кароткі змест заўсёды першы, а Каментар часцей за ўсё апошні. Галоўная падзея пачынае тэкст і знаходзіцца адразу за Галоўным зместам, пасля могуць з'явіцца разнастайныя фонавыя катэгорыі і г. д.

Сакрэты кітайскага жывапісу

Персанальная выстаўка манахромнага жывапісу тушышу суйбоку-га “Віхор Імгненне” Марыны Эльяшэвіч адкрылася ў сталічнай галерэі “Беларт”.

Традыцыі кітайскага манахромнага жывапісу склаліся яшчэ ў 17–18 стст. Суйбоку-га азначае “карціна вадой і тушышу”. Для работы ў такой цікавай і незвычайнай тэхніцы выкарыстоўваюць чорную туш, якая разводзіцца вадой і наносіцца пэндзлем на паперу або шоўк. Вынік – цудоўны твор мастацтва.

Марына Эльяшэвіч прызнаецца, што ў сваіх работах імкнулася захаваць галоўны прынцып манахромнага жывапісу: духоўнасць, гармонія, філасофскае светаўспрыманне. Мастачка, асвоіўшы ўсходні жывапіс, які мае свае адметныя рысы (стварэнне дакладных дэталю, адчуванне навакольнага свету), адлюстравала іх у анімалістычным жанры.

– Адценні шэрага ствараюць плаўныя лініі аб'ёму. У фарбы таксама дабаўляю гарбату: зялёную, чорную. Для стварэння каляровых работ выкарыстоўваю карыцу і ваніль, – патлумачыла Марына Эльяшэвіч.

Сапраўды, унікальная тэхналогія, якая аб'ядноўвае складанасць і вытанчанасць кітайскага жывапісу, бо кожны перададзены элемент на карціне – сімвал. Самі назвы зачараваюць: “Казка майго жыцця”, “Вобраз твой”, “Дарога змен”, “Свежасць гор”, “Люстэрка душы” ды іншыя.

Прынамсі, у мастачкі былі ўжо персанальныя выстаўкі “Свет, які люблю...” у родным горадзе Гродна ў галерэі Тызенгаўза (2012), “На беларуска-кітайскай мяжы” ў мінскім Палацы культуры (2012).

Куратар выстаўкі “Віхор Імгненне” мастацтвазнаўца Наталля Паўленка заўважае, што Марына Эльяшэвіч – практычна адзіная, хто прапаноўвае беларускаму глядачу карціны, зробленыя ў тэхніцы традыцыйнага кітайскага жывапісу.

На адкрыццё экспазіцыі завіталі паэт, перакладчык, майстар каліграфіі Лі Цзо, мастацтвазнаўца Яўген Шунейка, віцэ-прэзідэнт Міжнароднага жаночага клуба паслоў і дыпламатаў Наталля Сухавецкая.

Дарэчы, на выстаўцы адбылася і прэзентацыя кнігі М. Эльяшэвіч “Кітайскі жывапіс”, дзе змешчаны мастацкія работы аўтара. (Літаратура і мастацтва, 19.10.2012)

Для дыскурсу навін характэрнай з’яўляецца дыскрэтнасць пабудовы. Тэма ў навінах “развіваецца” па частках. Падрабязнасці галоўнай падзеі могуць быць раскіданы па ўсім тэксце па парадку зніжэння рэлевантнасці або спецыфікацыі. Тэмы ў газетным дыскурсе з’яўляюцца зместам катэгорый у змесце навін, адсюль вынікае, што і сама рэалізацыя катэгорый у тэксце не з’яўляецца бесперапынным працэсам. Галоўная падзея пачне корпус навін і будзе праяўляцца на працягу тэксту. Галоўная падзея – *адкрыццё выстаўкі* – развіваецца падрабязнасцямі пасля рэалізацыі іншых катэгорый (1 – *на адкрыццё экспазіцыі завіталі ...* 2 – *на выстаўцы адбылася прэзентацыя кнігі*). Адрозна пасля Галоўнага зместу рэалізуецца фонавая катэгорыя Гісторыя (“*карціна вадой і тушчу*”), якая зноў з’явіцца праз тры абзацы (*папярэднія выстаўкі мастачкі*), пасля Гісторыі з’яўляецца Вербальная рэакцыя (*куратар выстаўкі “Віхор Імгенне” мастацтвазнаўца Наталля Паўленка заўважае*). Такім чынам, спачатку выяўляецца інфармацыя вышэйшага ўзроўню, пра Галоўную падзею, затым на гэтым ўзроўні – Наступствы, пасля – інфармацыя высокага ўзроўню – у катэгорыях Гісторыі або Кантэксту і г. д., а пасля гэтага вяртанне назад, да ніжэйшых узроўняў Галоўнага зместу. Тое ж самае адбываецца і з іншымі катэгорыямі.

У працэсе выяўлення канкрэтных структур навін, у якіх прынцыпы рэлевантнасці і навізны інфармацыі адыгрываюць значную ролю, фармулёўка тэмы і схемы дыскурсу навін праводзіцца з дапамогай пэўных стратэгий і мае кагнітыўную накіраванасць. Такі кагнітыўны падыход улічвае і ўздзеянне разнастайных сацыяльных фактараў, што пэўным чынам абмяжоўваюць працэс вытворчасці навін (практыка работы, сістэмы каштоўнасцей, ідэалагічныя ўстаноўкі).

Літаратура

1. Ван Дейк, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Акад. наук СССР. Институт языкознания ; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990.

УДК 811.161.3:398.95:27-186

Семантычныя мадэлі і асноўныя матывы беларускіх фразеалагізмаў пра смерць

В.А. Ляшчынская, З.У. ШВЕДАВА

У артыкуле вызначаюцца семантычныя мадэлі ўтварэння і асноўныя матывы фразеалагізмаў беларускай мовы, аб'яднаных агульным значэннем 'смерць' як асновы ўяўленняў і асэнсавання смерці ў часе і прасторы культуры народа.

Ключавыя словы: фрагмент карціны свету, фразеалагізм, семантычная мадэль, матывы, культурна-нацыянальная інфармацыя.

The article determines the main motives and semantic models of formation of phraseological units of the Belarusian language united by the common meaning of "death", analyzing them as the basis of perception and understanding of death in terms of time and space in Belarusian culture.

Keywords: world view fragment, phraseological unit, semantic model, motive, cultural and national information.

Кожная мова рэалізуе пэўны спосаб адлюстравання рэчаіснасці ў адпаведнасці з канкрэтна гістарычным вопытам народа, яго культурай, умовамі яго жыцця. Яшчэ каля двух стагоддзяў назад В. фон Гумбальд сцвярджаў: "Розныя мовы – гэта не розныя абазначэнні аднаго і таго ж прадмета, а рознае бачанне яго..." [1, с. 9]. Кожная мова валодае мноствам сродкаў і спосабаў абазначыць прадметы, з'явы, паняцці і перадаваць іх змест, з якіх найбольш "культураноснымі" лічацца фразеалагічныя адзінкі (ФА), што абумоўлена іх спецыфікай валодаць знакавай прыродай і здольнасцю ў згорнутым выглядзе ўтрымліваць вялікі аб'ём інфармацыі, фіксаваць, захоўваць і перадаваць ад пакалення да пакалення вопыт узаемадзеяння чалавека з акаляючым асяроддзем. Гэтыя адметныя адзінкі мовы нясуць у сабе закладзіраваную інфармацыю пра нацыянальна-культурны светапогляд народа, яго ўнікальныя духоўныя і культурныя адметнасці. Аднак менавіта гэты асаблівасць ФА (да ФА ў межах артыкула аднесены толькі тыя, што вызначаюцца найперш цэласнасцю значэння пры раздзельным афармленні мінімум двух кампанентаў, якое не роўнае суме значэнняў кампанентаў і не выводзіцца з іх, ці разуменне аб'ёму фразеалогіі ў вузкім значэнні) дае магчымасць рэканструяваць нацыянальны вобраз свету, часткова адлюстраваны ў іх.

Якраз неабходнасцю поўнага і сістэмнага даследавання моўнай карціны свету, пад якой разумеецца сукупнасць ведаў пра свет, адлюстраваных у мове, а таксама вызначэння спосабаў атрымання і інтэрпрэтацыі ведаў, паколькі мова разглядаецца як пэўная канцэптуальная сістэма і як сродак афармлення ведаў пра свет, абумоўлена актуальнасць вывучэння ФА, што рэпрэзентуюць адзін з важнейшых фрагментаў карціны свету беларусаў – асэнсаванне паняцця 'смерць'. А поўнае і сістэмнае даследаванне моўнай карціны свету магчыма шляхам паступовага і паслядоўнага вывучэння фрагментаў гэтай карціны.

Цікавасць да тэмы смерці выклікана неабсяжнасцю, глыбінёй і яе ўніверсальнасцю, а вывучэнне прыроды смерці, заключанай ва ўнутранай форме ключавых яе вызначэнняў, дапамагае адказаць не толькі на пытанне пра канец, завяршэнне, але і пра пачатак.

Тое, што смерць – адно з важных паняццяў у жыцці беларусаў, адзін з істотных фрагментаў карціны свету, сведчаць колькасныя дадзеныя: толькі ў складзе аднаго слоўніка фразеалагічных багаццяў беларускай літаратурнай мовы зафіксавана амаль 300 ФА [2], якія выяўлены метадам суцэльнай выбаркі на аснове наяўнасці ў слоўнікавых дэфініцыях семы 'смерць'. І яшчэ адным сведчаннем актуальнасці служыць той факт, што ў кожнай мове ФА называюць, у адрозненне ад лексічных адзінак, не ўсе, а толькі асобныя і найбольш актуальныя для чалавека і яго жыццядзейнасці фрагменты свету.

Зварот да ФА са значэннем ‘смерць’ абумоўлены і тым, што гэтае пытанне не было прадметам даследавання, а ФА, што рэпрэзентуюць паняцце смерць, не былі аб’ектам вывучэння ў беларускім мовазнаўстве. Хаця лексіка-фразеалагічны склад семантычнага поля ‘смерць’, нярэдка ў супастаўленні ‘жыццё – смерць’, у розны час быў аб’ектам увагі многіх рускіх, украінскіх даследчыкаў, у тым ліку А.Б. Юмінавай (1999), С.М. Талстой (1999), В.Ю. Апрэсяна (2002), В. Ужчанкі (1994, 2003), І.Б. Івановай (2008), О.В. Батарчук (2009) і інш.

Усе спосабы надыходу смерці, паводле вобразаў і семантыкі ФА, можна падзяліць на дзве супрацьлеглыя групы: 1) смерць як заканамерны працэс, натуральная з’ява і 2) смерць як вынік уздзеяння сілы звонку.

1. Аналіз выяўленых ФА першай групы дазваляе адзначыць, што найбольш пашыраным у мінулым з’яўляецца ўяўленне беларусаў пра смерць не як поўнае знікненне, канец, а як змену формы існавання душы чалавека. У сувязі з гэтым набываюць актуальнасць ФА для абазначвання замагільнага жыцця (*той свет* ‘замагільны свет як супрацьпастаўленне зямному жыццю’ і *царства нябеснае* ‘рай, замагільнае жыццё’) і нябожчыка (*без душы* ‘мёртвы’ і *без духу* ‘мёртвы’) для перадачы інфармацыі аб існаванні іншага свету ці ўсведамленне пра мёртвага чалавека, якое звязваецца з адсутнасцю важнейшага крытэрыя жыццядзейнасці чалавека – наяўнасці душы. Выкарыстанне кампанентаў *душа* і *дух* з’яўляецца сведчаннем народных ўяўленняў аб тым, што, з аднаго боку, дух – гэта субстанцыя душы, яе матэрыяльнае ўвасабленне. З другога боку, у адным і тым жа кантэксце, паводле заўвагі С.М. Талстой, «сустракаюцца адгалоскі хрысціянскай канцэпцыі душы, канцэпцыі, якая зыходзіць не з бінарнай апазіцыі цела – душа, а з трыяды цела – душа – дух» [3, с. 231]. І тут адразу выяўляюцца першыя матывы – таго свету, нябожчыка і семантычныя мадэлі метафарычнага прадстаўлення аб смерці – ‘смерць – жыццё ў іншым свеце’ і ‘смерць – адсутнасць душы / духу’.

Пры гэтым большасць ФА характарызуюцца амаль скразным матывам падарожжа, дзякуючы выкарыстанню дзеясловаў руху, перамяшчэння (*адпраўляцца на той свет, адыходзіць з гэтага свету, адыходзіць у іншы свет, адыходзіць у лепшы свет, адыходзіць на той свет, адыходзіць у вечнасць*) ці аддзяслоўных назоўнікаў (*адыход / зыход у іншы свет і адыход у лепшы свет*) як кампанентаў з няпоўнай стратай значэння. У адзначаных ФА такім чынам канстатуецца ўяўленне аб пераходзе чалавека з адной сутнасці (жыцця на гэтым свеце) да другой (працяг жыцця на тым свеце, пры гэтым вечнага жыцця) і выяўляецца семантычная мадэль ‘смерць – падарожжа ў іншы свет’.

Тэма падарожжа вядзе да выяўлення новых матываў ФА і іх семантычных мадэляў. Гэта найперш матывы зямлі, магілы, труны, якія нярэдка вар’іруюцца.

Так, выдзяляецца семантычная мадэль ‘смерць – падарожжа ў зямлю’ (*пайсці / сысці ў магілу / зямлю* ‘памерці’), дзе толькі канечны пункт дарогі, назначэння іншы, адметны ад *таго свету* як замагільнага жыцця ў раі. Тут уяўленне аб смерці перадаецца праз дарогу з паверхні зямлі ў яе глыбіні ці назад у зямлю. ФА захоўвае ўяўленне пра дарогу пакойніка да магілы ці зямлі, з якой чалавек звязвае не толькі рытуал пра пахаванне памерлага, але і пра зямлю як зямельку-маці, якая ўсё дае чалавеку пры яго жыцці на зямлі і забірае яго пасля смерці, калі цела як матэрыяльную сутнасць хаваюць у зямлю ці ў магілу / труну / дамавіну. Узгадаем тут і ФА *аддаць зямлі* ‘пахаваль’, у якой прамое і пераноснае значэнні словазлучэння накладваюцца адно на другое.

Яшчэ дзве мадэлі – ‘быць мёртвым – ляжаць у зямлі’ (*ляжаць у <сырой> зямлі / зямельцы / пяску* ‘быць мёртвым; быць пахаваным’) і ‘быць мёртвым – парыць косці / у зямлі’ (*парыць зямлю / зямельку і парыць у зямлі / зямельцы косці* ‘быць мёртвым, пахаваным’, *парыць косці* ‘быць мёртвым, быць пахаваным дзе-н.’), дзе засведчаны адносіны беларуса да зямлі. Асабліва выразна гэта ілюструецца з дапамогай памяншальна-ласкальнага назоўніка *зямелька* як асабліва выразнага кампанента, а яшчэ праз канцэптuallyную метафару «паміраць – парыць косці», якая выражае асацыятыўнае ўспрыманне канца жыцця з прыемным дзеяннем (словаспалучэнне *зямлю парыць*, дзякуючы дзеяслову, узгадвае пра прыемны занятак і спакой, адпачынак). Названыя ФА як другасныя намінацыі адлюстравалі такім чынам вобразнасць, этычнасць формы ўпрымання, змястоўна канстатавалі факт надыходу смерці і выразілі філасофію беларусаў смерці – мудрае ўспрыманне канца жыцця на зямлі і вяр-

танне ў лона сваё (*ляжаць у <сырой> зямлі / зямельцы / пяску; лажыцца ў магілу / труну / дамавіну / зямельку* ‘паміраць’). Наогул у ФА з кампанентам *зямля* выразна выяўляецца архетып зямлі, які цесна звязаны з культурам продкаў: “З аднаго боку, продкі лічыліся валадарамі зямлі, з другога, яна была іх вечнай калыскай: “Зямля святая, яна наша маці, яна нас жывых корміць, а па смерці да сябе прыхіляе” [4, с. 145].

Матыў дарогі абыгрываецца і ў жартоўным выразе беларуска-польскай ФА *адпраўляцца / ісці / ехаць да Абрама / Абрагама на піва* ‘паміраць’ ці як вынік дарогі – *трапіць да Абрагама / Абрама на піва* ‘памерці’, дзе зноў выразна выяўляецца семантычная мадэль ‘смерць – падарожжа’.

Пра матыў дарогі сведчыць і ФА *сыходзіць / сходзіць са сцэны* ‘пераставаць існаваць, паміраць’, якая склалася “ў выніку паўторнай метафарызацыі зыходнага словазлучэння, што распаўсюджана ў акцёрскім асяроддзі, і лічыцца калькай з англійскай мовы (*quit the stage*)” [5, с. 360]. У ёй своеасабліва спалучана адно з уяўленняў пра смерць, якое працягвае тэму дарогі (кампанент-дзеяслоў руху *сыходзіць*) з улікам новых рэалій жыцця (кампанент-назоўнік *сцэна*) і ўказання не “пункта назначэння”, а, наадварот, “пункта адпраўлення”, дзе сцэна ў метафарычным асэнсаванні выступае арэнай жыцця чалавека.

Матыў душы – яшчэ адзін адметны матыў ФА беларускай мовы, на аснове аналізу якіх можна выдзеліць некалькі семантычных мадэляў іх утварэння. Так, паводле вобраза ФА, іх семантыкі, выдзяляюцца мадэлі ‘памерці – аддаць душу / дух’ (*аддаць духі* ‘памерці’; *аддаваць Богу душу* ‘паміраць’), ‘памерці – выпусціць дух’ (*дух выпусціць* ‘памерці’; *дух спускаць* ‘паміраць’; *душа вон* ‘хто-н. адразу, раптоўна памёр’; *дух выйшаў / вылецеў / выскачыў* ‘хто-н. памёр (часцей раптоўна, імгненна)’). У гэтых ФА, іх мадэлях утварэння захавана ўласцівае хрысціянскай культуры ўяўленне пра смерць чалавека ў мінулым і выражэнне разумення смерці як аддзялення душы ад цела, дзе душа – вышэйшая інстанцыя, тое вечнае, што застаецца пасля смерці, а цела – фізічнае, матэрыяльнае, што знікае. Пры гэтым аддзяленне душы ад цела можа быць дзеяннем таго, хто памірае (*аддаць духі, аддаваць Богу душу, душа вон*), самога духа (*дух выйшаў / вылецеў / выскачыў*), а можа быць і дзеяннем «трэцяй» асобы (*Бог прыбраў*). ФА *аддаваць Богу душу* паходзіць ад «слоў памінальнай малітвы, звернутай да Бога: «Прими душу раба Твоего» [6, с. 59]. У паасобных ФА замест кампанента *душа* выкарыстоўваецца *дух*, што звязана з адлюстраваннем абавязковасці адной працэдур: памерлы абавязкова павінен выпусціць дух, што вельмі важна (*дух вон, дух выпусціць, дух спускаць*), бо можна і не заўважыць гэта пры раптоўнай смерці (*духу не ўказаць* ‘тут жа, адразу памерці’).

Матыў душы адлюстраваны ў ФА *загавець душой* ‘памерці’, утворанай паводле семантычнай мадэлі ‘памерці – пост душы’. Унутраная форма ФА выяўляе пераасэнсаванне значэння дзеяслова *загавець*, які, паводле лексікаграфічнага тлумачэння, мае значэнне ‘пачаць гавець’ [7, с. 294] і з’яўляецца вытворным ад *гавець* са значэннем ‘у веруючых – пасціць і хадзіць у царкву, рыхтуючыся да споведзі’ [8, с. 8]. У выніку метафарычнага пераасэнсавання дзеяслоўнага словазлучэння ўзнікае ўстойлівы выраз для наймення і характарыстыкі яшчэ аднаго спосабу адыходу ў вечнасць, калі душа «пасціць», адыходзячы ад цела.

Сярод ФА са значэннем ‘смерць’ адзначаюцца тыя, узнікненне якіх матывавана абрадавай практыкай падрыхтоўкі нябожчыка ў апошнюю дарогу, захаванне і памінаанне яго. Ці зноў прадаўжаецца матыў дарогі і далучаецца матыў адпачынку. Значэнне ‘памерці’ асацыіруецца з вобразам складзеных рук, якія сімвалізуюць спакой, адсутнасць работы ў пакойніка (*згарнуць рукі і складваць / складаць рукі* ‘памерці’), выцягнутых ног пры гарызантальным палажэнні (*выпростваць ногі, задзіраць ногі, задзіраць капыты* ‘паміраць’ і *выцягнуць ногі* ‘памерці’), цела, пакладзенага ў труну як апошні дом (*лажыцца ў магілу / труну / дамавіну / зямельку* ‘паміраць’). Як вынік вобразнага мыслення і асэнсавання смерці выяўляюцца такія семантычныя мадэлі ўтварэння ФА, як ‘памерці – скласці рукі’, ‘памерці – выцягнуць ногі’, ‘памерці – легчы’. Звернем увагу на рад *магіла / труна / дамавіна / зямелька* як варыянтных кампанентаў ФА, з якога выдзелім адзін – *дамавіна*, што найбольш дакладна перадае семантыку ўсяго рада, бо, паводле народных уяўленняў, дамавіна – “жытло нябожчыка на “тым

свецце”, што адлюстравана ў самой семантыцы слова; у больш шырокім сэнсе – адзін з сімвалаў смерці” [4, с. 132].

Адметную семантычную мадэль ‘памерці’ – ‘памерці – пазбавіцца чаго-н.’ ілюструюць ФА *адкідаць / адкідваць канькі, адкідваць капыты, адкідваць хвост*, да якіх далучаецца ФА з *капылоў <далоў>* з агульным для ўсіх значэннем. Праўда, у адрозненне ад нейтральнай ацэнкі амаль усіх пералічаных вышэй ФА, акрамя толькі некалькіх жартоўных, гэтыя ФА нясуць адмоўную канатацыю. У ФА перададзены грубасць і нетактоўныя адносіны ў выражэнні да таго, хто памёр, што дасягаецца дзякуючы ўжыванню кампанентаў-лексем *канькі, капылы* замест ногі, а таксама *капыты і хвост*, як частак, што належаць жывёле і асацыіруюцца з негатывам. ФА *адкідваць капыты, адкідваць хвост, задзіраць капыты* – вынік пераносу прыкметы знешняга выгляду мёртвай скаціны ці з жывёльнага свету на чалавека. Дарэчы, гэтыя ж ФА ўжываюцца яшчэ і са значэннем ‘здыхаць (пра скаціну)’. Дзеяслоўныя фразеалагічныя словазлучэнні пры іх прамым прачытанні даводзяць аб смерці як разуменні яе праз непатрэбнасць чалавеку ног-апоры (ФА з дзеясловам *адкідаць*, дзякуючы якому рэалізуецца сема ‘адмаўляцца, быць непатрэбным’) ці аб іх перамяшчэнні ў процілеглы бок (ФА з дзеясловам *задзіраць*, дзякуючы значэнню якога ‘падняць угору’ рэалізуецца сема ‘ляжаць, падняўшы капыты-ногі ўверх’).

Яшчэ адно ўяўленне пра канец зямнога жыцця чалавека асацыіруецца з нерухомасцю, сном, які ў сферы народнай духоўнай культуры асэнсоўваецца як своеасаблівая разнавіднасць формы смерці. Аналіз унутранай формы і семантыкі ФА *заснуць вечным сном і заснуць навекі* ‘памерці’, *спаць вечным сном і спаць у сырой зямлі* ‘быць мёртвым, пахаваным’ выяўляюць і новыя семантычныя мадэлі – ‘памерці – заснуць’ ці ‘смерць – сон’. Ва ўсіх ФА паняцце памерці абазначана дзеясловамі *заснуць і спаць*, адпаведна чаму паняцце смерць замяняецца назоўнікам *сон*, тым самым выяўляючы іх сінанімічныя сувязі: памерці – заснуць / спаць і смерць – сон. У ФА *спаць у сырой зямлі* ўказваецца яшчэ і месца, дзе хаваюць чалавека, які спіць-памёр, – *сырая зямля*. Акрамя таго, у дзвюх ФА назіраецца актуалізацыя аднакаранёвых слоў – *заснуць – сном і спаць – сном*, што яшчэ больш узмацняе, акцэнтуюе ўвагу на тым разуменні, што смерць – гэта перш за ўсё сон, а памерці ці быць мёртвым – *заснуць вечным сном, спаць вечным сном*. Такая сувязь з’яўляецца асновай успрымання нашымі продкамі пакойніка (звернем увагу на ўнутраную форму лексемы *пакой-нік*, якая таксама скіроўвае да паняцця ‘пакой’, які асацыяваўся ў жыцці са сном) як чалавека, які заснуў вечным сном, вываліўся ад жыццёвых клопатаў. Выкарыстанне метафар «смерць – сон», «памерці – заснуць», канатацыйны аспект іх семантыкі дазваляе выявіць яшчэ адно ўяўленне аб смерці – мудрыя і спакойныя адносіны беларуса да смерці, яе ўспрымання як непазбежнага канца клопатнага жыцця жывых на зямлі. Разам з тым такая намінацыя заканчэння жыцця як «заснуць», «спаць» захоўвае семантычную двухпланавасць, вобразнасць і эстэтычнаць успрымання.

Новы вобраз і адметнае ўяўленне пра смерць, спосаб яе катэгарызацыі перададзены ў ФА *аддаваць канцы* ‘паміраць’, якая, як можна меркаваць, значна пазнейшая паводле часу свайго ўзнікнення, паколькі тут смерць разумеецца адметна ад перададзеных уяўленняў ва ўсіх аналізаваных вышэй ФА з зафіксаванымі ў іх паняццямі і асэнсаваннем пра смерць як спадчыны рэлігійна-міфалагічнай культуры. У ФА рэалізуецца разуменне чалавека аб смерці як аб канцы ўсяго, завяршэнні жыцця без яго працягу ў замагільным свеце. Такое ўяўленне прыйшло на змену папярэднім (дарога ў іншы свет, пераход да вечнага жыцця, аддзяленне душы ад цела, злучэнне з зямлёй, дарога да Бога, у рай, наступленне вечнага сну) і было выпрацавана з прыходам антырэлігійнай культуры і стала найбольш характэрным для савецкага часу і ў пэўнай ступені як працяг пасля яго. Магчыма, гэты факт можа растлумачыць і адзінкаваць фразеалагічнай рэпрэзентацыі: смерць разглядаецца як канец, а таму няма пра што і гаварыць.

2. Другая група ФА, што аб’яднаны агульным для ўсіх значэннем ‘перастаць жыць, гінуць у выніку ўздзеяння каго-ці чаго-небудзь на чалавека ў пэўных умовах’, характарызуецца разнастайнасцю матываў (у тым ліку і раней адзначаных) і асабліва семантычных мадэляў свайго ўтварэння.

Так, знаёмы ўжо матыў магілы перадаецца ў новай метафарычнай мадэлі – ‘памерці – знайсці магілу’ (*знайсці сабе магілу* ‘загінуць, быць забітым’); матывы магілы / труны / зямлі, таго ці гэтага свету, дарогі – у мадэлі ‘загінуць – насільна перамяшчаць на той свет’ (*заганяць на той свет* ‘даводзіць да смерці’, *гнаць / заганяць / уганяць у магілу / труну / зямлю* ‘даводзіць да смерці’, *зводзіць у магілу / дамавіну* ‘даводзіць да смерці, гібелі каго-н.’, *адпраўляць / пасылаць на той свет* ‘забіваць, знішчаць, даводзіць да смерці’, *пускаць на той свет* ‘забіваць, знішчаць, расстрэльваць’, *пускаць у царства нябеснае* ‘забіваць, знішчаць’) ці ‘загінуць – насільна выправіць з гэтага свету’ (*зводзіць са свету* ‘даводзіць да смерці, гібелі; знішчаць каго-н.’, *зжываць са свету* ‘ствараючы невыносныя ўмовы, даводзіць каго-н. да смерці; губіць, знішчыць’), а матыў душы, духу – у мадэлі ‘пазбавіць жыцця – насільна забіраць душу / дух’ (*вымаць / даставаць душу / духі* ‘даводзіць да смерці, знішчаць каго-н.’, *вытрасці душу* ‘знішчыць, забіць каго-н.’). Як відаць, тут асабліваю ролю выконваюць дзеяслоўныя кампаненты (*адпраўляць, гнаць, заганяць, зводзіць, зжываць, пасылаць, уганяць* і інш.), якія называюць спосаб знішчэння, пазбаўлення жыцця адным другога і надаюць адмоўную канатацыю ўсёй адзінцы. А кампаненты, што называюць самае важнае, галоўнае, сутнасць чалавека (*душа дух*) ці ўказваюць месца, дзе такім чынам забітыя апынуцца пасля гэтага (*той свет, царства нябеснае, магіла / труна / зямля*), перадаюць устойлівую і замацаваную за імі станоўчую ацэнку. У выніку можна гаворыць аб супрацьлегласці ці сумяшчэнні больш ранніх уяўленняў аб смерці як пэўнай заканамернасці, з аднаго боку, з новымі ўмовамі ці прычынамі яе надыходу ў выніку розных знешніх прычын, з другога боку.

Адным з найбольш пашыраных матываў ФА выступае матыў чалавека праз метанімічна-метафарычнае прадстаўленне чалавека праз пэўны орган ці страты альбо пэўнага віду ўздзеяння на яго, які рэалізуецца ў мностве мадэляў вобразнага прадстаўлення, дзякуючы чаму выяўляецца тая ці іншая канатацыя.

Так, семантычная мадэль ‘гінуць – ліць, праліваць кроў’ выкарыстоўваецца ў таксоне *добра – дрэнна* ў залежнасці ад эмпатыі таго, хто гаворыць (*кроў льецца / ліецца / лілася / пральецца; ліць / праліваць кроў; заліць крывёю, ліць / праліваць кроў*), дзе кроў для носбіта беларускага нацыянальнага вобраза свету прадстаўляецца як жыццёвая сіла, а таму заліць, ліць, праліць кроў – пазбавіць чалавека жыццёвай сілы.

Выразна дадатная ацэнка спачування характэрна ФА паводле семантычнай мадэлі ‘загінуць – пакласці косці / галаву’ (*злажыць свае косці; класці / складаць галаву / галовы; легчы касцямі / касцямі*) ці ў мадэлі ‘смерць – спыненне работы сэрца’ (*перастала / перастане біцца сэрца*), дзе выяўляецца асэнсаванне чалавекам смерці на аснове самапазнання ці, як у апошняй, – спынення работы асноўнага органа кровазвароту – сэрца.

І наадварот, яўна негатыўную канатацыю нясуць ФА, утвораныя паводле мадэлі ‘загінуць – зрабіць што-н. з пэўнай часткай цела, органам чалавека’ (*звярнуць <сабе> галаву / шыю; зламаць сабе галаву / шыю; скруціць <сабе> галаву / шыю; скруціць / зламаць <сабе> вязы; накладаць галавой; загрымець касцямі; навярнуць галавой*). У пералічаных ФА выяўляецца найбольш стэрэатыпнае ўяўленне аб канцы існавання чалавека на аснове перадачы метанімічнага пераносу часткі (галавы ці шыі альбо касцей) на цэлае (жыццё чалавека). А ў залежнасці ад умоў канчыны ФА даюць адпаведную ацэнку, што выяўляецца на ўзроўні найперш выбару ў кожным выпадку дзеяслоўных кампанентаў.

Матыў уздзеяння на пэўны орган рэалізуецца з дапамогай семантычных мадэляў ‘пазбавіць жыцця – пазбавіць часткі цела ці органа чалавека’ (*адарваць галаву, адкруціць галаву, звярнуць галаву, знімаць / здымаць галаву, наскручваць галовы, скручваць шыю / галаву; вымотваць кішкі, выпусціць кішкі, вымотваць жылы*) і ‘пазбавіць жыцця – выкарыстаць рукі’ (*накладваць рукі*).

Разнавіднасцю насільнага завяршэння жыцця чалавекам з’яўляецца расстрэл, што знайшло адлюстраванне ў нешматлікіх, але надзвычай вобразных, выразных і культурна-значных адзінках. У іх рэалізуецца матыў дарогі-прымусу (*адпраўляць у штаб Духоніна, адпраўляць у Магілёўскую губерню*), вызвалення дарогі (*прыбіраць з дарогі*) ці насільнага перамяшчэння ў рай (*пускаць да бога*), выдатку на аснове пісьмовага рахунка (*выводзіць / пускаць*

/ *спісваць у расход*) ці выбару месца (*ставіць да сценкі / сцяны*). Кожная з адзначаных ФА характарызуецца сваім вобразам, сваёй мадэллю ўтварэння.

У складзе семантычнай мікрагрупы ‘перастаць жыць у выніку забойства’ выдзяляюцца ФА, у аснове якіх метафарычна вобразна адлюстраваны матывы яды – семантычная мадэль ‘загубіць, замучыць – з’есці’ (*жыўцом з’есці / праглынуць; з’есці з трыбухамі / вантробамі*), пажару – мадэль ‘загубіць, замучыць – спаліць’ (*пускаць свечкай да бога; пускаць з дымам да бога*), дзе апошняя ФА выяўляе апеляцыю да вобраза Бога і вызначаецца сваёй адметнасцю, асабліва ў параўнанні з астатнімі ФА, бо ў ёй назіраецца супрацьлегласць паміж насільным спосабам смерці і канатацыйным значэннем, выражэннем спачування, шкадавання таго, хто загінуў, з прычыны такой яго смерці ад каго-небудзь другога.

Такім чынам, ФА, што аб’яднаны агульным значэннем ‘смерць’, перадаюць ад пакалення да пакалення разнастайнасць ўяўленняў пра смерць, якія выяўляюцца праз шматлікія матывы і разнастайныя семантычныя мадэлі. У ФА беларускай мовы зафіксаваны і захоўваюцца найперш хрысціянска-рэлігійныя ўяўленні пра смерць (пераход у іншы свет, адыход душы ад цела, злучэнне цела з зямлёй, сон), адлюстроўваюцца яе прыкметы на аснове знешніх, назіральных сімптомаў ці характэрных рыс пахавальнага рытуалу (складзеныя рукі, выцягнутыя ногі і інш.). Але не менш шырока фразеалогія канстатуе разнастайнасць спосабаў знішчэння адным чалавекам другога як парушэнне хрысціянскай заповедзі не забі (заганяць на той свет, ліць кроў, адрываць галаву, прыбіраць з дарогі і інш.). Выяўленне і аналіз фразеалагізмаў з агульным значэннем ‘смерць’ дазваляе ўявіць, як мяняецца ўяўленне пра смерць у часе, і разам з тым зрабіць высновы аб значнасці захавання мінулых уяўленняў пра смерць для асэнсавання значнасці жыцця чалавека і арганізацыі жыцця кожнага чалавека ці таго пачатку, які папярэднічае смерці.

Літаратура

1. Рамишвили, Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания // Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию / Под ред. Г.В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – С. 5–33.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : У 2 т. Т. 1. А–Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; т. 2. М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
3. Толстая, С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / С.М. Толстая // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 229–234.
4. Беларуская міфалогія : Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.] ; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.
5. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.
6. Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова ; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель АСТ, Хранитель, 2007. – 926 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А–В / Рэд. тома М.П. Лобан. – Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Г–К / Рэд. тома А.Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

Апелятывацыя анамастычнай лексікі як спосаб утварэння тэхнічных тэрмінаў

Л.М. МИНАКОВА

У артыкуле разглядаецца апелятывацыя анамастычных назваў (пераход уласных назваў у разрад агульных з дадатковай спецыялізацыяй іх значэння) як спосаб утварэння тэхнічнай тэрміналогіі.

Ключавыя словы: апелятывацыя, апелятыў, дэанімізацыя, метанімізацыя, прыватыўныя апазіцыі, семантычнае пераўтварэнне.

The article considers appellation of onomastic names (passage of proper names into category of common nouns with additional specialization in their meanings) as a way of technical terminology formation.

Keywords: appellation, appellative, deonomization, metonymization, privative oppositions, semantic transformations.

Адносіны паміж элементамі мовы як членамі розных класаў Ф. Сасюр назваў асацыятыўнымі (у тэрміналогіі сучаснай лінгвістыкі – парадыгматычнымі) адносінамі элементаў. Паняцце парадыгматычных адносін звычайна звязваюць з характарыстыкай ўласна мовы. Яны, у адрозненне ад сінтагматычных, не з'яўляюцца лінейнымі і адначасовымі ў патоку маўлення або ў тэксце; “уяўляюць сабой суадносіны паміж элементамі мовы, аб'яднанымі ў свядомасці або памяці гаворачага пэўнымі асацыяцыямі, звязваюць гэтыя элементы на аснове агульнасці або іх формы, або зместу, або на аснове падабенства аднаго і другога адначасова” [1, с. 366]. Іх можна назваць унутрыкласавымі адносінамі паміж элементамі, якія складаюць адзін клас. Для таго, каб вывучыць парадыгматычныя аб'яднанні слоў, неабходна вылучыць у словах агульныя і адрознівальныя прыметы, фармальныя або/і семантычныя. У аснове парадыгматычных адносін паміж лексічнымі адзінкамі ляжыць падабенства па адных кампанентах іх структуры і проціпастаўленасць па другіх. Калі такога падабенства або адрознення не існуе, гэта значыць, што парадыгматычнымі адносінамі словы не звязаны. Парадыгматычныя сувязі слоў і формы іх праяўлення бываюць вельмі разнастайныя, ад мінімальна да максімальных. Мінімальнымі праяўленнямі гэтых адносін прызнаюцца слоўныя апазіцыі.

Слоўная апазіцыя – гэта два словы, падобныя адно да другога па якіх-небудзь кампанентах і адначасова розныя ў чым-небудзь. Тыпалогія слоўных апазіцый прадугледжвае іх характарыстыку з некалькіх пунктаў гледжання. Па-першае, словы могуць быць падобнымі па форме (пры наяўнасці ў іх агульных марфем), па значэнні (пры наяўнасці ў іх семемах агульных сем) і адначасова – па форме і па значэнні. Адпаведна адрозніваюцца тры асноўныя віды слоўных апазіцый: фармальныя, семантычныя і фармальна-семантычныя [2, с. 43]. Фармальныя апазіцыі ўзнікаюць паміж словамі, якія маюць агульныя марфемы, але розную семантыку. Семантычныя апазіцыі аб'ядноўваюць словы, у складзе якіх няма агульных марфем, акрамя граматычных, але ёсць агульныя семы. У фармальна-семантычныя апазіцыі ўступаюць словы, якія маюць падобныя кампаненты і ў форме, і ў значэнні. Па-другое, у залежнасці ад ступені супадзення фармальных і семантычных кампанентаў словы могуць быць супастаўлены або па форме, або па значэнні. Таму для кожнай апазіцыі магчымымі і неабходнымі з'яўляюцца дзве характарыстыкі: суадносіны лексем і суадносіны семем. У залежнасці ад ступені супадзення фармальных і семантычных кампанентаў Ю.М. Каравулавым былі вылучаны яшчэ чатыры тыпы апазіцый: апазіцыя тоеснасці, або нулявая апазіцыя; прыватыўная, або апазіцыя ўключэння; эквівалентная, або апазіцыя перасячэння; дыз'юнктыўная, або апазіцыя несумяшчальнасці, узаемавыключэння [3, с. 57–59].

У сваёй аснове прыватыўныя апазіцыі маюць такія суадносіны кампанентаў двух слоў, пры якіх адно слова як бы ўключаецца ў другое, у якім, апрача галоўнай часткі, ёсць

яшчэ і дыферэнцыяльная. Як адзначае Э.В. Кузняцова, “фармальна такія адносіны ўкладваюцца ў формулу АБ – АВВ, у якой А і В прадстаўляюць агульныя кампаненты, а В – дыферэнцыяльныя” [2, с. 45]. У пераважнай большасці выпадкаў у тэхнічнай тэрміналогіі прыватыўна звязанымі выступаюць найменні, у якіх падабенства выяўляецца і ў форме, і ў значэнні. Даны тып апазіцый часцей за ўсё рэалізуецца ў суадносінах слоў, звязаных па сэнсе родавідавымі, або гіпера-гіпанімічнымі, адносінамі. Словы са значэннем віду з’яўляюцца гіпонімамі да слоў, якія абазначаюць род. Другі тып гіпанімічных адносін складаюць апазіцыі слоў, што абазначаюць часткі цэлага і цэлае (у даным выпадку гутарка ідзе пра семантычныя апазіцыі).

Прыкладам фармальна-семантычных апазіцый выступаюць таксама пары моўных адзінак, звязаных адносінамі словаўтваральнай вытворнасці. Вытворны тэрмін аб’ядноўвае ў сабе як агульныя для абодвух слоў семантычныя кампаненты, так і дыферэнцыяльныя, спецыфічныя, выражаныя ў пэўнай ступені словаўтваральным (формаўтваральным) фармантам. У фарміраванні ўнутрыгаліновых фармальна-семантычных апазіцый прыватыўнага тыпу актыўная роля належыць марфемнаму спосабу ўтварэння. Вытворныя назвы з’яўляюцца вынікам такіх словаўтваральных працэсаў, як афіксацыя і складанне.

Адным з распаўсюджаных тыпаў прыватыўных фармальна-семантычных апазіцый з’яўляюцца і варыянты мнагазначнага слова, якія змяшчаюць у семнай структуры агульныя і дыферэнцыяльныя прыметы. Яны дазваляюць устанавіць узаемную сувязь паміж значэннямі, адно з якіх выступае як асноўнае, першаснае, а іншыя – як вытворныя, другасныя. Пры даследаванні парадыгматычных адносін паміж полісемантамі неабходна ўстанаўленне іх сэнсавага інварыянта і семантычных варыянтаў. Вытворны тэрмін аб’ядноўвае ў сабе як агульныя для абодвух слоў семантычныя кампаненты, так і адметныя, спецыфічныя для семантычнага дэрывата. Аналіз вялікай колькасці намінатыўных адзінак на мяжы агульнаўжывальнай і спецыяльнай лексікі паказаў, што агульнасць сэнсавага інварыянта ў іх выяўляецца ў агульнасці вонкавай формы, знешняга выгляду, размяшчэння, вонкавай формы і размяшчэння, прызначэння або функцыі, якую яны выконваюць, функцыі і размяшчэння, функцыі і вонкавай формы, дзеяння, якое выконвае прадмет і інш. У названых прыкладах апазіцый адзін з лексіка-семантычных варыянтаў выступае як агульнаўжывальная лексема, другі – як тэхнічны тэрмін, утвораны шляхам метафарычнага пераносу.

Другая група апазіцый аб’ядноўвае спецыяльныя моўныя адзінкі, адна з якіх утворана ў выніку пераносу значэння на аснове метаніміі. У адрозненне ад метафары, метаніміі ўласцівы рэалістычнасць, рэгулярнасць, здольнасць да ахопу сумежных сувязей паміж прадметамі і з’явамі. У вывучэнні семантыкі метанімічнага пераносу можна выдзеліць чатыры асноўныя напрамкі: семіятычны, лагічны, псіхалагічны і ўласна лінгвістычны. Тэхнічная тэрмінасістэма дае разнастайныя вядомыя сучаснай мове тыпы метанімічнага пераносу. Даны тып слоўных апазіцый аб’ядноўвае ў сабе і тэрміны, утвораныя ў працэсе апелятывацыі (дэанімізацыі) анамастычнай лексікі – пераходу уласных назваў у разрад агульных з дадатковай спецыялізацыяй іх значэння. Несумненна, апелятывацыя адбываецца, калі дэнатат атрымлівае вядомасць у пэўным моўным асяроддзі, і слова перастае называць адзінкавы прадмет, пачынае абазначаць тып, клас прадметаў. У гэтым працэсе ўдзельнічаюць антрапанімічныя лексічныя адзінкі (прозвішчы вынаходнікаў, вучоных, назвы населеных пунктаў, а таксама радовішчаў, назвы старажытных плямён). Пераход уласных імёнаў у агульныя ажыццяўляецца “штучным” шляхам, мэтанакіравана, каб увекавечыць імя вынаходніка або назву мясцовасці, звязаныя з пэўным адкрыццём у галіне навукі, тэхнікі, вытворчасці. Асобныя даследчыкі утвораныя пары “уласная назва – агульная назва” разглядаюць як ўласналексічныя амонімы [4, с. 44]. Аднак мы прытрымліваемся думкі, што тэрміны-апелятывы ў большасці выпадкаў утвораны ў працэсе пераносу назваў “шляхам метанімічнага пераносу па лагічнай сумежнасці, калі пэўную рэалію, з’яву або паняцце называлі па імені асобы, якой належалі іх выраб, адкрыццё або вынаходніцтва” [5, с. 166]. З гэтым поглядам можна пагадзіцца, паколькі даныя моўныя адзінкі маюць агульныя прыметы ў семнай структуры слова. Сутнасць і ўнутраны механізм працэсу семантычнага пераўтварэння дастаткова поўна дазва-

ляе выявіць кампанентны аналіз значэнняў слова, які ставіць на мэце раскладанне значэння на мінімальныя семантычныя часткі. Ён заснаваны на гіпотэзе аб тым, што значэнне кожнай назвы складаецца з семантычных кампанентаў (сем). Паміж лексіка-семантычнымі варыянтамі мнагазначнага слова захоўваецца сэнсавая сувязь. “Уласна метанімічны перанос заснаваны на ўдзеле двух розных сумежных дэнататаў і назва аднаго з іх пераносіцца на другі” [6, с. 9]. У семасіялагічным аспекце пры метанімічным пераносе адбываецца з’яўленне ў вытворным найменні новай архісемы, што змяшчае асноўны кампанент значэння, а папярэдняя архісема ператвараецца ў дыферэнцыяльны кампанент.

Тэхнічныя тэрміны, утвораныя ў працэсе апелятывацыі, шматлікія і разнастайныя ў тэматычных адносінах. Сярод іх вылучаюцца:

а) назвы адзінак вымярэння або адносін паміж велічынямі: *ампер* ‘асноўная адзінка сілы электрычнага току ў Міжнароднай сістэме адзінак’ < ‘фр. A. Ampere = прозвішча французскага фізіка’ [7, с. 80]; *ангстрэм* ‘адзінка вымярэння даўжыні, роўная адной дзесяцімільярднай долі метра; прымяняецца ў оптыцы для вымярэння даўжыні светлавых хваляў’ < ‘шв. A. Angstrom = прозвішча шв. фізіка і астранома’ [7, с. 93]; *бекерэль* ‘адзінка актыўнасці нукліда ў радыёактыўнай крыніцы; у Міжнароднай сістэме адзінак роўная актыўнасці нукліда, пры якой за 1 с адбываецца адзін акт радыёактыўнага распаду’ < ‘фр. A. Becquerel = прозвішча французскага фізіка’ [7, с. 216]; *бел* ‘лагарыфмічная адзінка адносін дзвюх фізічных велічынь (энергіі, магутнасцей, токаў і інш.)’ < ‘англ. A. Bell = прозвішча амерыканскага вынаходцы’ [7, с. 217]; *ват* ‘адзінка вымярэння магутнасці электрычнага току ў Міжнароднай сістэме адзінак, роўная магутнасці, пры якой за 1 с раўнамерна выконваецца работа ў 1 джоўль’ < ‘англ. watt, ад D. Watt = прозвішча англійскага інжынера і вынаходцы’ [7, с. 276]; *вебер* ‘адзінка магнітнага патоку ў Міжнароднай сістэме адзінак’ < ‘ням. W. Weber = прозвішча нямецкага фізіка’ [7, с. 278]; *вольт* ‘асноўная адзінка розніцы электрычных патэнцыялаў (напружання, электрарухальнай сілы) у Міжнароднай сістэме адзінак, роўная розніцы патэнцыялаў паміж двума пунктамі правадніка, па якім працякае ток сілай у 1 ампер, калі магутнасць роўная 1 вату’ < ‘іт. A. Volta = прозвішча італьянскага фізіка’ [7, с. 296]; *гал* ‘адзінка паскарэння ў СГС, сістэме адзінак, роўная 1 см/с’ < ‘ад іт. G. Galilei = прозвішча італьянскага фізіка і астранома’ [7, с. 302–303]; *генры* ‘адзінка індуктыўнасці ў Міжнароднай сістэме адзінак, роўная індуктыўнасці электрычнага контуру’ < ‘ад англ. J. Henrî = прозвішча амерыканскага фізіка’ [7, с. 346]; *джоўль* ‘адзінка вымярэння работы, энергіі і колькасці цеплыні ў Міжнароднай сістэме адзінак, роўная рабоце сілы ў 1 ньютан’ < ‘англ. J. Joule = прозвішча англійскага фізіка’ [7, с. 420]; *кюры* ‘адзінка радыёактыўнасці рэчываў’ < ‘фр. Curie = прозвішча французскіх фізікаў’ [7, с. 693];

б) назвы мінералаў, карысных выкапняў, горных парод, мінералагічных рэчываў, што ў большай ці меншай ступені знаходзяць прымяненне ў розных галінах тэхнікі: *абсідыян* ‘шклопадобная вулканічная горная парода чырвонага, чорнага або шэрага колеру’ < ‘лац. obsidianus (lapis) = камень Абсідыя, ад Obsidius = імя рымлянна, які прывёз гэты камень з Эфіопіі’ [7, с. 14]; *атакаміт* ‘мінерал, гідраксілхларыд медзі травяніста-зялёнага колеру; другарадная руда медзі’ < ‘ад ісп. Atacama = назва правінцыі ў Чылі’ [7, с. 162]; *атэніт (атуніт)* ‘мінерал класа фасфатаў зялёнага, зеленавата-жоўтага колеру, радыёактыўны; з’яўляецца сыравінай для атрымання ўрану’ < ‘ад фр. Autum = назва мясцовасці ў Францыі’ [7, с. 167]; *бадэлеіт* ‘мінерал, двухвокіс цырконію, які з’яўляецца крыніцай для атрымання цырконію’ < ‘ад англ. Y. Baddeley = прозвішча англійскага мінералога’ [7, с. 192]; *баксіт* ‘асадачная горная парода, якая складаецца з гідравокіслаў алюмінію і вокіслаў жалеза з рознымі дамешкамі; алюмініевая руда’ < ‘фр. beauxite, ад Beaux = назва мясцовасці на поўдні Францыі’ [7, с. 196]; *бастнезіт* ‘мінерал класа карбанатаў жоўтага, шэрага, карычневага колеру або бясколерны са шкляным бляскам’ < ‘ад ням. Bastnez = назва мясцовасці ў Швейцарыі’ [7, с. 211]; *бераўніт* ‘мінерал чырвона-бурага, радзей цёмна-зялёнага колеру са шкляным бляскам’ < ‘ад чэш. Beraun = назва радовішча ў Чэхіі’ [7, с. 220]; *бертрандыт* ‘мінерал класа сілікатаў, бясколерны, белы, радзей светла-ружовы і светла-жоўты са шкляным бляскам; руда берылію’ < ‘ад фр. Bertrand = прозвішча французскага мінералога’ [7, с. 221]; *венд*

‘комплекс горных парод, які непасрэдна папярэднічае кембрыю’ < ‘лац. Venedi = назва старажытнага славянскага племені’ [7, с. 281] і інш.;

в) назвы арганічных злучэнняў, крышталічных рэчываў: *барнеол* ‘арганічнае злучэнне, бясколернае крышталічнае рэчыва, з якога атрымліваюць камфару’ < ‘ад малайска. *Borneo* = назва вострава Малайскага архіпелага’ [7, с. 208];

г) назвы тэхнічных спосабаў апрацоўкі: *апертывацыя* ‘спосаб кансервавання мяса і агародніны, заснаваны на працяглым награванні ў кіпячай вадзе ў герметычна закрытых шклянных пасудзінах пасля таго, як адтуль адпампавана паветра’ < ‘ад фр. *N. Appert* = прозвішча фр. вынаходцы’ [7, с. 120]; *гальванізацыя* ‘выкарыстанне пастаяннага электрычнага току з тэхнічнай або медыцынскай мэтай’ < ‘ад іт. *I. Galvani* = прозвішча італьянскага фізіка’ [7, с. 308];

д) назвы сплаваў, іх структурных напайняльнікаў: *аўстэніт* ‘структурная частка жалезавугляводзістых сплаваў, цвёрды раствор вугляроду або легіравальных элементаў у гама-жалезе’ < ‘ад англ. *W. Roberts-Austen* = прозвішча англійскага металурга’ [7, с. 170]; *бабіты* ‘металічныя сплавы на свінцовай або алавянай аснове з нізкім каэфіцыентам трэння; выкарыстоўваюцца для вырабу падшыпнікаў і рухомых частак машын’ < ‘англ. *I. Babbit* = прозвішча амерыканскага вынаходцы’ [7, с. 191]; *бейніт* ‘структурная састаўляючая сталі, якая ўтвараецца ў выніку так званага прамежкавага ператварэння аўстэніту’ < ‘ад англ. *E. Bain* = прозвішча амерыканскага металурга’ [7, с. 216]; *бесемер* ‘сталь, атрыманая з вадкага чыгуну шляхам прадзімання яго паветрам у канвертары’ < ‘англ. *H. Bessemer* = прозвішча англійскага інжынера’ [7, с. 222];

е) назвы машын, механізмаў: *дызель* ‘рухавік унутранага згарання, які працуе на вадкім паліве’ < ‘ад ням. *R. Diesel* = прозвішча нямецкага інжынера’ [7, с. 435];

ж) назвы апаратаў, прыстасаванняў: *бадо* ‘літарадрукавальны тэлеграфны апарат, які дазваляе перадаваць па адным провадзе некалькі тэлеграм адначасова ў абодвух напрамках’ < ‘фр. *J. Baudot* = прозвішча французскага вынаходцы’ [7, с. 192]; *верньер* ‘прыстасаванне для дакладнай настройкі апаратуры’ < ‘фр. *vernier*, ад *P. Vernier* = прозвішча фр. вынаходцы’ [7, с. 284];

з) назвы дэталей, іх злучэнняў: *баянет* ‘злучэнне дэталяў, пры якіх адна дэталі з проразію насаджваецца на іншую дэталі з выступам’ < ‘фр. *baionnette* = штык, ад *Bayonne* = назва горада ў Францыі’ [7, с. 215];

і) назвы транспартных сродкаў і іх частак: *берліна* ‘крытае рачное судна для перавозкі тавараў’ < ‘ад *Berlin* = назва горада ў Германіі’ [7, с. 221]; *віліс* ‘легкавая аўтамашына маркі Віліс, выпускалася ў 1943–1963 гг.’ < ‘англ. *willys*, ад *J. Willys* = прозвішча амерыканскага ўладальніка амерыканскага аўтамабільнага прадпрыемства’ [7, с. 290]; *дрызіна* ‘невялікая чыгуначная платформа або ваганетка, якая прыводзіцца ў рух уручную або рухавіком; выкарыстоўваецца для перавозкі людзей і грузаў на невялікую адлегласць’ < ‘ням. *Draisine*, ад *K. Drais* = прозвішча нямецкага вынаходніка’ [7, с. 427].

Такім чынам, апелятывацыя як спецыфічны спосаб утварэння тэхнічнай тэрміналогіі займае належнае месца ў сістэме дэрывацыі спецыяльнай лексікі. Існаванне ў разглядаемай тэрмінасістэме парадыгматычных сувязей, прадстаўленых прыватывунымі апазіцыямі, дазваляе гаварыць аб яе сістэмнасці ў плане зместу і плане выражэння.

Літаратура

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. – М. : Высшая школа, 1989. – 216 с.
3. Караулов, Ю.Н. Структура лексико-семантического поля / Ю.Н. Караулов // Филологические науки. – 1972. – № 1. – С. 57–61.
4. Теория и методика ономастических исследований / Отв. ред. А.П. Неподкупный. – М. : Наука, 1986. – 247 с.

5. Станкевіч, А.А. Апелятывацыя як спосаб тэрмінаўтварэння навуковай тэрміналогіі / А.А. Станкевіч // Актуальныя пытанні славянскай ономастыкі : матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Славянская ономастыка в ареальным, этымалагічным і хроналагічным аспектах», 11–12 студзеня 2004 г. / Отв. ред. Р.М. Козлова. – Гомель, ГГУ ім. Ф. Скарыны, 2004. – 304 с.

6. Бирих, А.К. Метонимия в современном русском языке (семантический и грамматический аспект) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А.К. Бирих ; Ленинградский государственный университет, 1987. – 18 с.

7. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў : У 2 т. Т. 1. – А–Л / А.М. Булыка. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1999. – 736 с.

Гомельскі дзяржаўны
універсітэт ім. Ф. Скарыны

Поступило 24.01.13

Каларонімы ў паэтычнай мове Пімена Панчанкі

Л.В. ПАПЛАЎНАЯ

Артыкул прысвечаны даследаванню колеравай лексікі ў паэтычнай мове П. Панчанкі. Вызначаюцца шляхі дасягнення мастацкай вобразнасці праз каларонімы-эпітэты, метафары і параўнанні.

Ключавыя словы: каларонім, прыметнікі-каларатывы, храматычныя колеры, ахраматычныя колеры, эпітэт, метафара, параўнанне.

The article is devoted to the research on colour vocabulary in P. Panchanka's poetic language. It states out the ways of achieving artistic imagery through caloronim-epithets, metaphors and comparisons.

Keywords: caloronim, adjective-caloronims, chromatic colours, achromatic colours, epithet, metaphor, comparison.

Кожны аўтар стварае сваю карціну свету ў гуках, фарбах і колерах. Пры гэтым ён аддае перавагу пэўным мастацкім сродкам.

Паэтычная творчасць Пімена Панчанкі – яркая старонка ў беларускай паэзіі ХХ стагоддзя. Ён самабытны і таленавіты паэт, які шырока і арыгінальна выкарыстоўваў мастацка-эстэтычныя магчымасці беларускага слова. Сістэма яго вобразна-выяўленчых сродкаў шматгранная і гарманічна скампанаваная. І ў гэтай сістэме пэўнае месца займае лексіка колераабзначэння, якая з'яўляецца неад'емнай часткай слоўніка выдатнага мастака слова. Бачанне навакольнага свету ў колерах вымагае ад пісьменніка не толькі добрага ведання моўных сродкаў і перадачы з дапамогай іх разнастайных адценняў, але і асабістага прыроднага таленту да колерапісу словам.

Спецыялісты падзяляюць усе колеры на дзве групы: храматычныя (асноўныя), да якіх належаць сем колераў вясёлкі, і ахраматычныя – белы, чорны і ўсе шэрыя колеры [1, с. 168].

Пімена Панчанку можна аднесці да поліхромных паэтаў, паколькі ў яго паэтычнай мове сустракаюцца каларатывы абедзвюх груп. Аднак ахраматычныя колеры ўсё ж дамінаюць. Сярод іх найбольш колькасна прадстаўлены чорны і белы. Пры гэтым перавагу паэт аддае чорнаму колеру, што характарызуе яго як чалавека непрымірымага, гатовага да барацьбы. Сапраўды, Пімен Панчанка заставаўся непрымірым да рознага роду негатыву, фальшу і гвалту над чалавечай асобай. П. Панчанка – гэта паэт-праўдалюб, палымяны абаронца духоўнасці і маральнасці жыцця.

Каларонім чорны “які мае колер сажы і вугалю” традыцыйна лічыцца сімвалам гора, бяды, смутку і жалобы. Паэт часцей ужывае яго ў метафарычным значэнні: *Крывёю залітыя рэкі, падбітыя бомбамі хвоі... і чорны задымлены вецер* [2, т. 1, с. 159]; *Яшчэ рана, хлопцы, атрасаць на паперу горкія ўспаміны... Халадзе чорная раса На нямецкіх мінах* [2, т. 1, с. 182]; *Запаклася на ўскрайках варонак, Як на вуснах, чорная кроў* [2, т. 1, с. 155]; *Адплывае на захад гарматны гром, Чорны снег і забітых белыя твары* [2, т. 1, с. 181]. Паэт-франтавік, які зведаў сапраўдную цану жыццю і смерці, П. Панчанка выкарыстоўвае чорны колер пераважна ў вершах ваеннага часу.

Да прыметніка чорны прымыкае каларатыў цёмны, які па колеру блізкі да чорнага: *Сосны месяц нада мной калышуць Цёмнымі касматымі рукамі* [2, т. 1, с. 101]; *Дзьмухне вецер – і лісце клёнаў Далонямі цёмнымі стукне ў месяц* [2, т. 2, с. 86]; *Ноч зоркам пераблытала Таемныя шляхі – Адна ўпала спрытная У цёмны бор глухі* [2, т. 1, с. 26].

Белы колер, які сімвалізуе чысціню, нявіннасць, таксама пашыраны ў паэтычнай мове П. Панчанкі. Найбольш ужывальны гэты колер у пейзажных замалёўках аўтара. Варта прыгадаць верш “Белыя яблыні”, у якім паэт стварыў яркі малюнак вясновай прыроды, поўны характа і замілавання. Вясна намалявана аўтарам светлымі фарбамі, з асаблівай вобразнай метафарычнасцю. Пімен Панчанка згадвае прыгожую легенду пра нараджэнне з

белай квецені дзяўчат на нашай зямлі. Белая квецень яблынь успрымаецца як сімвал чысціні і прыгажосці чалавечых пачуццяў: *О белыя яблыні, белыя яблыні, Пялёсткаў шалёны хвалюючы пах!* [2, т. 2, с. 302].

Ужыванне прыметніка белы дапамагае паэту тонка перадаць прыгажосць беларускай прыроды: *Белы снежань мяккім пухам Апануў палі і дуг* [2, т. 1, с. 43]; *Пахне тут зямля смалою, Апавіта дзеразою, А набелена бяростамі **Белай, белай** як туман* [2, т. 1, с. 300]; *Пах смалісты п'ю і не нап'юся, І пад гром птушыных галасоў Да бярозы **белай** прыхінуся, – Буду прагна піць салодкі сок* [2, т. 1, с. 46].

Да белага колеру паэт далучае шматлікія яго адценні – светлы, беласнежны, ясны, малочны: *На паляне ў **светлым** пералеску Расцвілі налітыя расой Сінія падснежныя пралескі Пад аховай урачыстых хвой* [2, т. 1, с. 46]; *Як пена, **беласнежныя** карункі Спускаюцца на пальцы веяроў* [2, т. 1, с. 118]; *Смолкай маланкай пупышкі палушчаны, Свежа і зелена. **Ясныя** дні* [2, т. 1, с. 249]; *Я сам люблю прыход вясны – **Малочнае** цвіценне вішань* [2, т. 1, с. 17]; *Пагразлі дрэвы ў **малочнай** багне* [2, т. 1, с. 86].

Колеракод шэры і яго адценні, шызы “цёмна-шэры з сіняватым адлівам”, серабрысты “які колерам і бляскам нагадвае серабро” паэт ужывае ў якасці сродку намінацыі: *Мяне кліча ў госці друг мой лепшы – **Шэры** дрозд, цудоўнейшы спявак* [2, т. 1, с. 46]; *На жоўтых крыльцах зярняты лятуць І **шэрыя** фарбуюць тратуары* [2, т. 3, с. 235]; *Закончыў шлях і **шызы** голуб У карішуновых кіпцюрах* [2, т. 1, с. 22]. Аднак ужываюцца яны і ў пераносным значэнні: *Асцярожна трымаў на далонях тугіх **Серабрыстае** зарыва клён* [2, т. 1, с. 51]; *Пачынаюць трывожна шумець Асін **серабрыстыя** грыўні* [2, т. 2, с. 282]; *Каўшом **серабрыстым** Вялікай Мядзведзіцы Паўмора зачэрпну і ў пінішчыну выплесну* [2, т. 2, с. 286].

Храматычная група колераў ў паэзіі Пімена Панчанкі, якая па колькасці займае другое месца, прадстаўлена зялёным, сінім, чырвоным і жоўтым колерамі.

Зялёны, які лічыцца адным з найбольш спакойных колераў, самы пашыраны з храматычнай групы ў мове паэта.

Зялёны колер – гэта сведчанне не толькі рэалістычнага адлюстравання прыроднага асяроддзя, але і падсвядомага выражэння душэўнай ранімасці і разам з тым веры ў жыццёвыя сілы. Гэты колер П. Панчанка па-майстэрску выкарыстоўвае ў пейзажных замалёўках, выступаючы як майстар маляўнічага эпітэта і метафарычнага жывапісу: *А з поўдня ехаў май **зялёны** Да нас з вясёлкавай дугой* [2, т. 1, с. 18]; *Ліцеса сягодня ціха, ціха Родныя **зялёныя** дажджы* [2, т. 2, с. 256]; *Пярун перажагнаў **Зялёнай** бліскавіцай І чорную жаўну, І чорную крыніцу* [2, т. 3, с. 105]; *І так недарэчы У гэтых лясах непацёртых І рогат турыстаў, і бляск тых прылад рэпарцёрскіх, Што хочацца пушчы **Зялёныя** вочы заплюшчыць* [2, т. 3, с. 53].

Да зялёнага колеру далучаюцца яго адценні: цёмна-зялёны і светла-зялёны: *За край наш біліся яны, І ў чэсць іх вольны Нёман узгадаваў тры яліны Ў **цёмна-зялёных** шлёмах* [2, т. 2, с. 51]; *Вясною на елчыных лапах адростаюць **Светла-зялёныя** пальцы* [2, т. 2, с. 32].

Колеракоды сіні і блакітны ў паэзіі П. Панчанкі ў спалучэнні з назоўнікамі метафарызуюцца і набываюць дадатковыя сэнсавыя і эмацыяльна-экспрэсіўныя адценні: *На **сінія** травы, на сосны густыя Павольна спускаўся жнівеньскі вечар* [2, т. 2, с. 143]; *І паціху вецер **сіні** На празрысты, лёгкі насціл Залаты гарох раскінуў Трапяткіх нямых сузор'яў* [2, т. 1, с. 15]; *І навісла цяжкая хмара, Каб пад **сінім** агнём бліскавіц Дружным залпам дажджу ўдарыць* [2, т. 1, с. 155]; *Вясёлая трывога прагнала моцны сон... **Блакітная** дарога з асенніх верасоў* [2, т. 3, с. 29]; *У завяхх пялёсткаў **блакітных** Няцяжка цяпер заблудзіцца* [2, т. 1, с. 49].

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, выкарыстанне зялёнага, сіняга і блакітнага колераў актывізувана тэматыкай пейзажнай лірыкі паэта.

Чырвоны колер, які спрадвеку лічыўся ў славян сімвалам агню, сонца, у паэзіі П. Панчанкі займае асаблівае месца і з'яўляецца “колерам болю”: *Лета справіла шчодро памінкі: На рабінах **чырвоны** агонь Гэта гронкі маіх успамінаў, Гэта колер болю майго* [2, т. 2, с. 32]; *А на захадзе ў дыме **чырвоным** Бой жалезным голасам роў* [2, т. 1, с. 55]; *Агонь **чырвонымі** клыкамі Грызе разбіты Ваўкавыск* [2, т. 1, с. 136].

Побач з чырвоным колерам паэт вельмі часта ўжывае шматлікія яго адценні:

– ружовы “светла-чырвоны”: *Ты хацела забыць Кулямётаў суровы пагляд, Прыхінуцца да зорак І песні ружовыя выткаць* [2, т. 2, с. 11]; *Норму вырабіўшы, клаўся У ружовую калыску Дзень – шырокі, нібы мора* [2, т. 1, с. 15]; *І верш зіхцеў ружоваю лухтой, І сэрца заплывала лёгім тлушчам* [2, т. 1, с. 49];

– барвовы “густа-чырвоны, пурпуровы”: *Расплёскан па бярозах і хваінах Барвовы лівень жнівеньскай зары* [2, т. 1, с. 77]; *Зеніткі кінулі ўверх Барвовыя нажы* [2, т. 1, с. 36]; *Вецер хмары барвовыя гоніць* [2, т. 2, с. 38];

– рубінавы “колер рубіну”: *На віленскі бэз, на віры, на званіцы Цярушацца зоры рубінавым снегам* [2, т. 2, с. 32]; *Асыпаецца ў шклянныя лужы З неба зорак рубінавы град* [2, т. 1, с. 67];

– вішнёвы “цёмна-чырвоны, колеру вішні”: *З вішнёвымі губамі Дзяўчынка вунь ляціць* [2, т. 2, с. 299];

– малінавы “падобны на колер спелых суніц”: *Хутчэй бы прыйшла зіма, Белая і маладая, З малінавымі маразамі* [2, т. 3, с. 14];

– пурпуровы “ярка-чырвоны, з фіялетавым адценнем”: *На фронце мы ў гнілых акопах мерзлі, а там на схілах – пурпуровы мак* [2, т. 2, с. 116];

– вогненны, агністы, агнявы “які мае колер агню, ярка-чырвоны”: *Збіраюць іменямі Дзеці вогненную ліству* [2, т. 2, с. 328]; *Больш за жыццё берагчы буду сцяг твой агністы* [2, т. 2, с. 408]; *І мы ўбачылі – рыюць пясок на палянках, Як смяротна параненыя быкі, Агнявымі рагамі гармат З чорнай свастыкай танкі* [2, т. 2, с. 218];

– крываваы “ярка-чырвоны, колеру крыві”: *Крывёю набухлі дубровы і травы, Блакіт спапяляюць крываваы зоры* [2, т. 2, с. 25]; *Узяліся помсціць фрыцам За крываваы крыніцы Гераічныя сыны* [2, т. 1, с. 206].

Прыметнікі ружовы і малінавы паэт выкарыстоўвае выключна для апісання прыродных з’яў, ствараючы тым самым адмысловыя пейзажныя замалёўкі: *Норму вырабіўшы, клаўся У ружовую калыску Дзень – шырокі, нібы мора* [2, т. 1, с. 15]; *Гарыць ружовы край нябёс* [2, т. 1, с. 22]; *Зямля маладая спрасоння Дыміцца ружовай зарой* [2, т. 1, с. 34]; *Расой, як жэмчугам, акроплены мурог, Гарыць зары малінавая стужка* [2, т. 1, с. 35]; *Адгаманіла лета На мове зор малінавых і кветак* [2, т. 1, с. 36].

З адмоўнай канатацыяй ўжывае П. Панчанка прыметнік крываваы: *Заўтра раницай сонца ўздыдзе крывавае, Праплывуць над акопамі журавы* [2, т. 1, с. 193]; *Крываваы зброд руйнуе брудным ботам Хаціны мірныя, дзе люд вясёлы жыў* [2, т. 1, с. 65]; *Па травах зялёных Каравай пакаціўся крываваы, чырвоны* [2, т. 1, с. 260].

Па-мастацку рэалізуе паэт семантычныя магчымасці жоўтага колеру. Каларатыў жоўты “колеру жаўтка” і яго адценне залаты “бліскуча-жоўты” ён выкарыстоўвае пераважна для стварэння непаўторнага восеньскага пейзажу: *Плыве ракою жоўтай восень У цёмны і далёкі акіян* [2, т. 3, с. 149]; *Прыйшла ў наш горад восень На лапках залатых* [2, т. 3, с. 75]; *Куды ні ступіш – пад нагамі дымяцца жоўтыя лісты* [2, т. 1, с. 206]; *А восень страсае сваё залацістае пер’е* [2, т. 2, с. 233]; *А ў садзе шуміць залаты лістапад* [2, т. 3, с. 260].

Мова паэтычных твораў Пімена Панчанкі насычана яркімі параўнаннямі, у склад якіх уваходзяць колеравыя прыметнікі: *Жалуды – як залатыя бочачкі, Стукні ў донца – кожны загудзе* [2, т. 2, с. 135]; *Пишаніца ў хваляванні, Як ветразь залаты шумела* [2, т. 1, с. 20]; *І сум, як шэры дождж, зашастаў* [2, т. 3, с. 27]; *Злятае з-над зор, Як матыль залацісты, І падае ў польмя ліст* [2, т. 1, с. 146]; *І змрок, як чорны вадаспад, З высокіх крыл сцякаў* [2, т. 1, с. 175]; *Расінка – сіні аганёк* [2, т. 3, с. 11].

Прыметнікі-каларатывы служаць асновай для стварэння яркіх і выразных метафар. Метафары Пімена Панчанкі ўзнікаюць нечакана і па-мастацку адлюстроўваюць навакольны свет: *Агонь чырвонымі клыкамі Грызе разбіты Ваўкавыск* [2, т. 1, с. 136]; *І апошні нягучны гром Стаў у шосты накат забіваць Залатыя цвікі дажджу* [2, т. 1, с. 178]; *Зямлі зялёны твар У чаканні томіцца, як свежы хлеб дыміцца* [2, т. 1, с. 135]; *Ірве мелодыю на часткі Клыкамі белымі раэль* [2, т. 3, с. 27].

Паэт адухаўляе прыроду, апісвае яе з вялікай замілаванасцю, шчодрасцю фарбаў і багаццем колеравай гамы: *Вясною на елчных лапах адростаюць Светла-зялёныя пальцы. І гладзяць яліны свой ельнік малы, І пацеркі дораць з янтарнай смалы* [2, т. 1, с. 302]; *Ноч зоры чысціць чорнай, чорнай замшай* [2, т. 2, с. 222]; *У кожнага быць павінна Свая баравіна, Дзе трымаюць на зялёных руках Сосны самае зыркае сонца* [2, т. 3, с. 215].

Колеравыя эпітэты – гэта неад’емная частка вобразнай структуры паэтычных твораў Пімена Панчанкі. Традыцыйныя азначэнні пад пяром мастака пераўтвараюцца ў выключныя вобразныя эпітэты: *Пярун перажэгаў зялёнай бліскавіцай* [2, т. 3, с. 105]; *Дажджы залатыя – асеннія песні* [2, т. 1, с. 220]; *На сінія травы, на сосны густыя павольна спускаўся жнівеньскі вечар* [2, т. 1, с. 143]; *Сінім смуткам задымлены вочы яго* [2, т. 1, с. 38]; *Завесілі нас ліўні белыя* [2, т. 2, с. 260].

Сведчаннем сапраўднага майстэрства паэта з’яўляюцца эпітэты-кампазіты, у склад якіх уваходзяць каларонімы: *Едзе паўз бярэзнік беланогі* [2, т. 1, с. 38]; *Елкі цёмнагрывыя намолі* [2, т. 1, с. 32]; *Ярка-вогненнае сонца Варушыла снег, хістала памутнелыя аблогі* [2, т. 1, с. 14]; *Меднастволы, як выліты, высіцца бор* [2, т. 1, с. 166].

Праведзены аналіз паказвае, што Пімен Панчанка ўжывае колеравую лексіку не столькі ў якасці сродку намінацыі, колькі для выражэння разнастайных эмацыянальна-экспрэсіўных ацэнак. Праз колер паэт перадае сваё зрокавае ўспрыманне прыродных з’яў і выказвае свае пачуцці, хваляванні, свае адносіны да рэчаіснасці. Мова яго паэтычных твораў сакавітая, каларытная, вобразная. Выкарыстоўваючы колеранайменні ў якасці вобразных сродкаў, паэт адухаўляе прыроду, апісвае яе з вялікай замілаванасцю, шчодрасцю фарбаў і багаццем колеравай гамы. Разнастайнасць лексічнай колеравай палітры П. Панчанкі, яе сімвалічная насычанасць вызначаюць адметнасць яго аўтарскага стылю.

Літаратура

1. Миронова, Л.Н. Цветоведение / Л.Н. Миронова. – Минск : Вышэйшая школа, 1984. – 286 с.
2. Панчанка, П. Збор твораў у 4-х т. / П. Панчанка. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.
3. Назвы колераў у беларускай літаратурнай мове : вучэбна-метада. дапаможнік / пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск : Інстытут падрыхтоўкі навуковых кадраў НАН Беларусі, 2003. – 36 с.

УДК 811.161.3:81'282(476.2)

Лексіка, звязаная з абрадам сватання ў гаворках Гомельшчыны

А.А. СТАНКЕВІЧ

У артыкуле аналізуецца лексіка, якая называе розныя этапы і эпізоды сватання ў гаворках Гомельшчыны, разглядаюцца асаблівасці яе ўтварэння і выкарыстання.

Ключавыя словы: сямейна-абрадавая лексіка, вясельная абраднасць, сватанне, жаніх, нявеста, сваты, знаёмства, пачастунак, падарункі.

The article analyses the vocabulary that touches various steps and episodes of matchmaking in subdialects of the Gomel region, considers the peculiarities of its formation and usage.

Keywords: family rituals vocabulary, wedding rites, matchmaking, groom, bride, matchmakers, acquaintance, food, gifts.

Вясельны абрад – разнажанравы шматактны фальклорна-этналінгвістычны комплекс, які адлюстроўвае духоўную культуру нашага народа. Як адзначаюць даследчыкі, вясельны рытуал мае складаную структуру і ўключае акцыянальны, агенсны, вербальны і рэчыўны кампаненты, а яго кодавая сістэма змяшчае ўстойлівыя слоўныя, дзейсныя і прадметныя элементы, важнейшымі з якіх з’яўляюцца абрадавыя акты [1], [2], [3]. Слоўны код, або вербальны кампанент – неад’емная састаўная частка вясельнага абраду, якая арганічна звязана з характарам і зместам рытуальных актаў і якую трэба разглядаць у цеснай сувязі з імі.

Вясельны абрад у розных славянскіх народаў традыцыйна падзяляецца на тры этапы: дашлюбны, шлюбны і пасляшлюбны [1]–[6]. Значную ролю ў вясельнай абраднасці адыгрывае перадшлюбны этап, найбольш важным і адказным эпизодам якога лічыцца сватанне. Аб’ектам нашага даследавання з’яўляецца лексіка, звязаная з абрадам сватання, крыніцай фактычнага матэрыялу – дыялекталагічны архіў кафедры беларускай мовы ГДУ імя Ф. Скарыны, складзены па выніках дыялекталагічных практык у розных раёнах Гомельскай вобласці, а таксама асобныя выданні фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў гэтага рэгіёна.

Значымасць абраду сватання ў сістэме перадшлюбных актаў пацвярджае наяўнасць вялікай колькасці найменняў для яго абазначэння, розных па структуры і спосабах ўтварэння. У іх ліку як аднаслоўныя намінацыі адзінкі – дзеясловы *сватацца*, *пасватацца*, *сватаць*, *пасватаць*, *высватаць*, *засватаць*, *высватаваць*, субстантывы-аддзеяслоўныя дэрываты з працэсуальным значэннем: *сватанне*, *сватаўство*, метанімічныя назвы *сваты* (перанос назвы асоб на дзеянне, утвараемае імі), *магарыч* (перанос назвы рэаліі на час і працэс яе выкарыстання), так і шматлікія ўстойлівыя спалучэнні: *ісці ў сваты*, *ісці сватацца*, *пасылаць сватоў*, *прысылаць сватоў*, *прыйсці ў сваты*, *хадзіць у сваты*, *прыходзіць у сваты*, *прыехаць у сваты*, *прыхадзіць у сваты*, а таксама фразеалагізаваныя спалучэнні тыпу *ваўкі ішлі* ‘сваты былі’: *Ка мне сваты прыходзілі, у мяне тры дочки, я ўсіх пааддавала* (в. Уць, Добр.); *Прыіжджалі ка мне сваты з дзярэўні ў кварціру. Ну папілі, паелі, дагаварылісь* (в. Старое Сяло, Ветк.); *Ой, тады такая беднасць была! Так гулялі: прыедуць за маладой, ужо пасватаюць сваты, маладую высватаюць і там па чарцы гарэлачкі, закускі* (в. Хальч, Ветк.); *Сватанне называецца магарычом* (в. Бялёў, Жытк. – ВНГ, с. 59); *Дзяўчыну ўжо сасваталі. Потым пьюць, гуляюць... Людзі на гэта гавораць: “Ваўкі ішлі”, г. зн. сваты былі* (в. Затон, Жлоб. – ВНГ, с. 56).

У сваты ішлі, як правіла, самыя блізкія людзі – бацька і маці хросныя, дзядзька, брат маладога, бралі з сабою ў пачастунак хлеб або пірог, бутэльку гарэлкі, якую перавязвалі чырвонай стужкай: *Можна і бацьку, і матку хросных узяць на сваты, дзядзьку, цётку там родную, прыходзяць раднейшыя, чалавек шэсць-сем* (в. Стаўбун, Ветк.).

Перш чым ісці ў сваты, стараліся высветліць, ці атрымае малады чалавек ад патэнцыяльнай нявесты згоду на шлюб. Гэты працэс называўся *пярэпыты*, *пераныты*, *перанытаць*,

прапыткі, заказы, аглядзіны. Гэта мог быць зговар паміж маладымі, які выражаўся праз сімвалічныя дзеянні: *Калі маладому падабаецца дзяўчына, ён на адной з вечарынак павінен надзець ёй на галаву вяночак у знак таго, што скоро прыйдзе да яе ў сваты. Калі дзяўчына не супраць, то яна не знімае з галавы вяночак* (в. Красная Слабада, Акц. – ВНГ, с. 9), або праз абмен рытуальнымі прадметамі: *Када жаніху платок дадуць, гавораць, ідзём к надзёжнай, ну. Она ўжэ за цебя пайдзёт* (г. Ветка). Гэта магло быць папярэдняе апытванне членаў сям’і будучай нявесты на прадмет яе згоды. *Пярэпыты* маглі насіць яўны, адкрыты, «афіцыйны» характар: *Найперш у дом нявесты прыходзяць сваха і маці хлопца – у прапыткі. У прапытках высвятляюць, ці згодна дзяўчына выйсці замуж за гэтага хлопца* (в. Казацкія Балсуны, Ветк. – В., с. 231); *Спачатку былі заказы. Бацька з маткай маладога прыходзяць і кажучь, калі прыйдуць у сваты* (в. Стаўбун, Ветк. – ВНГ, с. 112); *Калі хлопец надумае жаніцца, ён аб гэтым гавора дома. Тагда цётка, маці, хросная маці ідуць у хату нявесты на аглядзіны* (в. Кругавец, Гом. – ВНГ, с. 176); а маглі быць тайнымі, выконваліся пастароннім чалавекам, якога жартаўліва называлі *шпіёнам*: *Калі хлопцу спадабалася дзяўчына і ён захацеў з ёй пажаніцца, бацькі хлопца адпраўлялі ў тую вёску, дзе жыве дзеўка, шпіёна. Шпіён хадзіў ля дому дзеўкі, слухаў, разгаварываў з рознымі людзьмі, узнаваў, ці добрая дзеўка. Шпіён прыезджаў да бацькоў хлопца і гаварыў, што можна ехаць у сваты або не* (в. Дуброва, Акц. – ВНГ, с. 21).

Згода нявесты выражалася праз яе пэўныя дзеянні ў час сватання: *Жаніх прывозіць хлеб, абвернуты палаценцам, ложыць ета ўсё на стол. Еслі невеста згодна, яна разразае хлеб* (в. Вязок, Браг. – ВНГ, с. 28); *Калі невеста давала згоду ісці замуж, то яна павінна была перарэзаць хлеб, які прынеслі сваты. Адну палавіну гэтага хлеба яна выносіла на вуліцу... і кідала хлеб уверх. Было такое павер’е: хто першы зловіць гэты хлеб, той наступны пойдзе замуж* (в. Міхноўка, Браг. – ВНГ, с. 38–39); *Колісь казалі: малады адчыніць дзверы да лапці кіне; як возьме яна тая лапці, прыме, значыць, пойдзе замуж, а як вукіне назад за дзверы, значыць, к другой ідзі* (в. Малыя Зімовішчы, Маз. – ВНГ, с. 325); *Першую чарку давалі выпіць маладым. Калі яны выпіваюць, то, значыць, згодныя* (в. Жгунь, Добр. – ЗЧД, с. 251); *Калі невеста сагласная была выйсці замуж, то яна дарыла бацькам жаніха ручнік – ета для бацькі і хусцінку – для маці* (в. Пянчын, Буда-Каш. – ВНГ, с. 86); *Потым маладая дае бацькам збан з жытам. Гэта сведчыць аб тым, што яна дае згоду і аддае ім сваё жыццё. Бацькі гэта жыта сыпалі у двары і ў хаце, каб добра жылося і каб выгнаць нячыстую сілу* (в. Агароднікі, Калінк. – ВНГ, с. 266); *Калі маладая і яе бацькі былі згодны, то маладых перавязвалі рушнікамі* (в. Страдубка, Лоеўск. – ВНГ, с. 319); *Маці з бацькам пытаюцца ў дачкі, ці сагласна, то яна падыходзіць да стала, на якім стаіць бутэлька з гарэлкай... і развязае красную лентачку. У некаторых рэгіёнах Гомельшчыны дзяўчына расцілала перад сватамі вышыты ёю ручнік* (в. Малыя Казловічы, Жлоб.). Іншы раз невеста рабіла выгляд, што яна раздумвае, вагаецца, не спяшаецца замуж: *За месяц да свадзьбы прыезджаюць сваты... Прыходзяць у хату да маладой, тая стаіць ля прыпечку, калунае яго, робіць выгляд, што не хоча ісці* (в. Маркаўскае, Лельч. – ВНГ, с. 315). Дзяўчына магла калунаць ў сцяне мох паміж бярвеннямі (в. Верасніца, Жыт. – ВТГ, с. 4).

Многія інфарматыры адзначаюць, што, ідучы ў сваты, бралі з сабою гарбуз, які быў своеасаблівым “індыкатарам” паспяховага завяршэння справы: *Ну, прыходзяць раднейшыя, чалавек шэсьць-сем. Нявеста даўжна закуску прыгатовіць. Стол накрыць. Садзіліся, пілі, дамаўляліся. Са стараны жаніха бяруць з сабой гарбуз, заходзяць і пакацілі па хаце* (в. Стаўбун, Ветк.); *Сёння мы ідзём у сваты. Дзержым гарбуз. Біром гарбуз і коцім к невесці-наму дому. Такой быў абычай перад сватамі* (в. Старое Сяло, Ветк.).

Такім чынам, згода маладой на шлюб выражалася наступнымі дзеяннямі і адпаведнымі ім слоўнымі формуламі: *надзець вяночак, даць платок, прыняць хлеб, разрэзаць хлеб, перарэзаць пірог, выпіць чарку, прыняць лапці, прыняць гарбуз, насыпаць жыта, развязаць лентачку, падарыць бацьку жаніха ручнік, а маці – хусцінку, паднесці бацькамі нявесты будучаму зяцю каравай, калунаць мох у сцяне, калунаць прыпечак*.

Сімвалічнымі і разнастайнымі былі таксама спосабы адмовы дзяўчыны выйсці замуж, у якіх таксама выкарыстоўваліся розныя прадметы: *гарбуз, тыква, ступа, венік, кажух, ба-*

ранкі, хлеб, чайнік: *Калі малады не падабаецца, то дзеўка хлеб іхны аддае назад* (г. Ветка); *Адзін раз, каб адказаць хлопцу, навесілі баранкі, на нітку надзелі* (в. Церуха, Гом.); *Калі дзеўка не хацела выходзіць замуж за этага хлопца, тут жа перад сватамі выкатвала гарбуз. А эта бальшы пазор хлопцу* (г. п. Церахоўка, Добр.); *Калі нявеста не сагласна, яна ставіць на стол гарбузу* (в. Зашчоб’е, Рэч. – ВНГ, с. 398); *Як вукіне назад [лапці] за дзверы, значыць, к другой ідзі* (в. Малыя Зімовішчы, Маз. – ВНГ, с. 325); *Калі радзіцелі не сагласны, жаніху выносілі тыкву во такую* (в. Церуха, Гом.); *Калі ж дзяўчына вымятала мусар з ізбы, гэта значыла, што яна не згодна, і малады з дружынай пакідалі хату* (в. Страдубка, Лоеўск. – ВНГ, с. 319). У знак адмоўнага рашэння дзяўчына магла выйсці да сватоў у апранутым навыварат кажусе (Лоеўск. – ВТГ, с. 5). Як паказчык адмовы выкочвалі пад ногі сватам ступу (в. Карма, Добр. – ВТГ, с. 5). Калі нявеста не згодна на шлюб, то жаніху прывязвалі чайнік, і той павінен выйсці з чайнікам (в. Васільеўка, Добр. – ВТГ, с. 6).

У некаторых выпадках адмоўны адказ насіў ускосны, ветлівы характар: *Калі не жадае нявеста выходзіць замуж, яе бацька, каб не пакрыўдзіць сватоў, гавора, што дачка яго яшчэ зусім маладая. Няхай падрасце яшчэ* (в. Кругавец, Добр. – ВНГ, с. 180). Дзеянні, звязаныя з адмовай дзяўчыны на шлюб, перадаваліся, такім чынам, наступнымі выразамі: *зняць вяночак, аддаць хлеб, чаркі не браць, выкаціць (вынесці) гарбуз (тыкву), выкінуць лапці, месці падлогу, апранаць вывернуты кажух, выкочваць ступу, даваць ступу, даваць матузку з веніка, даваць чайнік*. Іншы раз указваўся матыў адмовы, як правіла, надуманы: *маладая яшчэ*.

Абрад сватання часта меў гульнёвую форму, ён насычаўся сімвалічнымі дзеяннямі, алегарычнымі формуламі, прыказкамі, прымаўкамі. Напрыклад, сваты часта гаварылі, што заблудзіліся і прасілі пусціць іх пераначаваць (в. Лубенікі, Браг. – ВНГ, с. 33). Маладому чаплялі за адзенне драўляны коўш з вадою, які ён павінен быў цягаць па хаце: *Той коўш з вадой у той хаце зачাপілі навадком такім і маладому на спіну за хлясцік на фуфайцы ці чым прычাপілі, штоб пацэг па хаце. Гэта рабілі для смеху, мол, дзеўка не хацела ісці замуж... Сваталі-сваталі, усе тры сваты па хаце пацягалі коўш туды-сюды, угаварвалі, потым сагласіліся* (в. Шкураты, Браг. – ВНГ, с. 43–44). Існаваў таксама рытуал выкупу пеўня, які праводзілі ў час сватання. Пеўня шылі спецыяльна, абшывалі яго лентамі і прапаноўвалі сватам выкупляць яго (в. Грабаўка, Гом. – ВТГ, с. 7).

Сваты ўступалі ў дыялог з бацькамі маладой, выкарыстоўваючы іншасказальную форму: *“Добры вечар, добры вечар, – гавораць, – нам казалі, што ў вас цёлачка ё харошая, пародзістая тамака...” Ужо прыдумаюць... “Дак можа б нам прадалі тую цёлачку, а яны: – Ёсцяка, ёсцяка цёлачка ў нас, паглядзіце, панаравіца, дак прададзім, а не панаравіца, дак не”* (в. Старое Сяло, Ветк.); *Зашлі к маладой, а тут ужо з юмором гавораць, што цёлка зашла во двор, а хто гаворыць, што куніца зашла ў двор, а ў нас охотнік* (в. Валаўск, Ельск.); *Сваты кажучь: У вас прадаецца цяліца? Чулі, можа купіці? Бацька: Можна, заходзьце. Сваты: Колькі стоіць? Бацька: Две бутылкі. Выпіваюць, дагаворваюцца, на які дзень свадзьба. Абычна праз две-тры нядзелі* (в. Церуха, Гом.). Такая размова называлася торгам: *І тут пачынаецца торг. Сваты гаравылі, што можа тут цялушка есць і мо прадасце яе. Бацькі адказвалі, што ніякой цялушкі няма, а есць у іх дочка* (в. Сямурадцы, Жытк.); *“Кагда прыязжаюць у сваты, то сразу не гавораць, чаго прыехалі. А гавораць, што хацяць купіць цялушку. Тагда гавораць “вам тавар – нам купец”. Кагда сваты уязжаюць, то ужэ гавораць, што пранілі дзеўку”* (в. Церуха, Гом.); *Сваты пыталіся: – А праўда, што ў вас ёсць цёлачка? – Не толькі цёлка, а і кароўка, выбірайце! – Нам тую, што вы цёлачкай назвалі* (в. Малажын, Браг. – ВТГ, с. 36–37); *Як прыйдуць да дзеўкі, дак у хату не заходзяць, а стануць на парозі дай пытаюцца: “Ці не загубіўся наш бычок? Мо ён к вам прыйшоў. Мы прыйшлі яго шукаць”* (в. Чамярысы, Браг. – ВТГ, с. 49).

Падобныя дыялогі, як бачна, насычаны метафарычнымі назвамі жаніха (*бык, бычок, охотнік, купец*) і нявесты (*цяліца, цёлачка, цялушка, цёлка, тавар, куніца*), якія мелі сімвалічнае значэнне і ўмела ўпляталіся ў алегарычны кантэкст перадшлюбнай цырымоніі сватання.

У сваты звычайна хадзілі позна вечарам, у суботу, ёсць розная матывацыя гэтага звычая: *Едуць яны ў цёмнае, каб людзі іх не бачылі, бо нявеста можа перадумаць* (в. Патапаўка,

Буда-Каш. – ВНГ, с. 90); *На сватанне ехалі ўвечары, як пачынала цямнець, “каб дурныя вочы не бачылі і не маглі паддзелаць”* (г. Рэчыца); *Ішлі сватаць вечарам, каб ніхто не сурочыў, на мясячнай поўні, каб было поўнае ічасце* (в. Данілавічы, Ветк. – ВНГ, с. 104).

Пасля атрымання папярэдняй згоды на шлюб праводзіўся рытуал *запоіны, прыпоіны, заповіны*, пад час якіх яшчэ раз, ужо канчаткова, вызначалася згода на шлюб: *Пасля сватання, праз некаторы час, праходзяць запоіны. У час запоін дзеўку “запіваюць да роду жаніха”, пасля чаго яна ўжо не можа адказацца* (в. Агароднікі, Калінк. – ВНГ, с. 266); *Сначала былі заповіны. Ну, эта была, еслі дзеўчына саглашалася ісці замуж і бацька ейны ўсім гаварыў аб гэтым* (в. Старое Сяло, Ветк. – В., с. 224); *Сваты спрашывалі: Ці выдаеце вы дачку сваю замуж? Мы атвечаем: Выдаем, канешне. Прыпоіны панілі – свадзьба будзе* (г. Ветка); *Калі нявеста сагласная, тады п’юць, прапіваюць маладую* (г. Ветка). *Праз тыдзень-другі ідуць запіваць дзеўку. У запоіны ідзе той, хто буў у сватох* (в. Пухавічы, Жытк.). На запоінах больш блізка знаёміліся, абменьваліся падарункамі родныя жаніха і нявесты.

Пасля прыняцця канчатковай згоды на вяселле адбываліся *заручыны*: *На другі дзень пасля сватання бацька нявесты крэпка біў са сватамі па руках, перадаваў сватам дачку як бы з рук у рукі* (в. Баршчоўка, Добр.–ЗЧД, с. 248); *Маладыя станавіліся на абрус, ім звязвалі рукі – заручалі* (в. Літвінавічы, Карм.). Гэты эпізод перадшлюбнай цырымоніі называўся таксама *змовіны*: *Змовіны апяць праходзілі ў хаце нявесты, пасля таго, як прайшла адна нядзеля пасля заповін... Нявеста ўжо не магла адказацца ад замужжжа* (в. Дуброва, Акц. – ВНГ, с. 22); *Змовіны – дагаворваліся аб свадзьбе. А патам дзелалі чэраз месяц, двое. Бывала, і такое, што пасля змовін адказваліся, тады гаварылі: “Свадзьбу разарыла”* (в. Казацкія Балсуны, Ветк.). На гэтым этапе агаворваліся ўмовы шлюбу, абмяркоўваліся матэрыяльныя выдаткі на вяселле.

Пасля *заручын* былі яшчэ *печазлазіны, агледзіны, аглядзіны*, на якіх праводзіўся агляд гаспадаркі жаніха: *На іх дамаўляліся, калі ўжо сабірацца на свадзьбу* (в. Казацкія Балсуны, Ветк. – ВНГ, с. 129).

Лексіка, якая называе розныя эпізоды перадшлюбнага абраду сватання, мае празрыстую структурна-семантычную матывацыю і адносіцца пераважна да аддзяяслоўных субстантыўных дэрыватаў, матываваных характарам выконваемага дзеяння, што пацвярджае актыўны, дзейсны характар гэтага акта: *сватанне, сватаўство* (матывуецца дзеясловам *сватаць*); *пярэпыты, прапыткі* (*пытаць, перапытаць*), *заказы* (*заказваць*), *запоіны, заповіны, прыпоіны* (*прапіваць, запіваць*), *заручыны* (*заручаць* ‘звязваць рукі’, *заручацца* ‘біць па руках’), *змовіны* (*дамаўляцца*), *агледзіны, аглядзіны* (*глядзець, аглядаць*). Па сваёй структуры гэта як аднаслоўныя намінацыйныя адзінкі тыпу *сватанне, запоіны, заручыны, аглядзіны*, так і словазлучэнні свабоднага і ўстойлівага характару: *хадзіць у сваты, кідаць лапці, каціць гарбуз, даваць ступу* і інш. Побач з лексічнымі адзінкамі, якія выкарыстоўваліся ў прамым значэнні для намінацыі галоўных удзельнікаў шлюбнай цырымоніі тыпу *хлопец, дзяўчына, малады, маладая, дачка, сын*, у час сватання актыўна ўжываліся іх метафарычныя (зааморфныя) назвы *бык, бычок, охотнік, купец; цяліца, цёлачка, цялушка, цёлка, тавар, куніца*, што было абумоўлена алегарычнай формай дыялогу і звязана з традыцыйнай вясельнай сімволікай. Такім чынам, самая адметная асаблівасць лексікі, звязанай са сватаннем, – значная перавага ў яе складзе працэсуальных і метафарычных назваў.

Умоўныя скарачэнні

Акц. – Акцябрскі р.-н

Браг. – Брагінскі р.-н

Буда-Каш. – Буда-Кашалёўскі р.-н

В. – Вечнае : Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / аўт. уклад. :

І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 362 с.

Ветк. – Веткаўскі р.-н

ВНГ – Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / уклад. :

І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак – Мінск : ЛМФ “Нёман”, 2003. – 472 с.

- Гом. – Гомельскі р.-н
Добр. – Добрушскі р.-н
Жлоб. – Жлобінскі р.-н
ЖПР – Жаўруковая песня радзімы : Народныя духоўныя скарбы Буда-Кашалёўскага краю : манаграфія / ГДУ імя Ф. Скарыны ; пад агульн. рэд. В.С. Новак. – Гомель : Сож, 2008. – 424 с.
Жытк. – Жыткавіцкі р.-н
ЗЧД – Зямля чароўная дабра : Добрушскі край : гісторыя і сучаснасць / пад агульн. рэд. А.А. Станкевіч. – Гомель : ААТ “Полеспечать”, 2008. – 280 с.
Калінк. – Калінкавіцкі р.-н
Карм. – Кармянскі р.-н
Лельч. – Лельчыцкі р.-н
Лоеўск. – Лоеўскі р.-н
Маз. – Мазырскі р.-н
Нараўл. – Нараўлянскі р.-н
Рэч. – Рэчыцкі р.-н

Літаратура

1. Никольский, Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности / Н.М. Никольский. – Минск : Изд-во АН БССР, 1956. – 273 с.
2. Варфоломеева, Т.Б. Северобелорусская свадьба: обряд, песенно-мелодические типы / Ред. З.Я. Можейко. – Минск : Наука и техника, 1988. – 156 с.
3. Гура, А.В. Терминология севернорусского свадебного обряда (на общеславянском фоне) : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01 / А.В. Гура ; М. : Изд-во МГУ, 1878. – 18 с.
4. Матушенко, В.Б. Сучасне весілля в контексті украінської обрядової культури : автореф. дис. ... канд. культурологи : 26.00.01 / В.Б. Матушенко ; Київ, 2009. – 20 с.
5. Узенева, Е.С. Болгарская свадьба : этнолингвистическое исследование / Е.С. Узенева. – М. : Изд-во «Индрик», 2010. – 280 с.
6. Кузнецова, В.П. Русская свадьба Заонежья (конец XIX – начало XX в.) / В.П. Кузнецова, К.К. Логинов / научн. ред. К.В. Чистов. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2001. – 328 с.

УДК 811.161:[81'373.23:392.1]

Беларуска-рускія лексічныя паралелі ў намінацыі асоб радзінна-хрэсьбіннага абраду

К.Л. ХАЗАНАВА

У артыкуле аналізуюцца беларуска-рускія лексічныя паралелі ў намінацыі асоб радзінна-хрэсьбіннага абраду. Прааналізаваныя намінацыі ўяўляюць лексічную спадчыну агульнаславянскай мовы і матывуюцца дзеясловамі і назоўнікамі.

Ключавыя словы: абрад, гаворка, дыялект, лексема, лексіка, матывацыя, найменне, намінацыя, радзіны, семантыка, слова, словазлучэнне, традыцыі, хрэсьбіны.

The article analyzes Belarusian-Russian lexical parallels in a nomination of the persons in Birth-Christening ceremony. The analyzed nominations are a lexical heritage of the ancient Slavic language and are based on verbs and nouns.

Keywords: ritual, dialect, lexeme, vocabulary, motivation, name, nomination, birth, semantics, word, word combination, tradition, christening.

Радзінна-хрэсьбінная абраднасць непасрэдна звязана з вясельнай абраднасцю і з'яўляецца яе лагічным жыццёвым працягам. Пры даследаванні сямейнай абраднасці ў радзінна-хрэсьбінным цыкле традыцыйна выдзяляюцца тры групы рытуальных дзеянняў, якія адпавядаюць фізіялагічнаму стану жанчыны ў час родаў: дародавы, родавы і пасляродавы цыклы. Падобны падзел можна прымяніць (безумоўна, дастаткова ўмоўна) і ў дачыненні да назваў асоб, занятых у радзінна-хрэсьбінным абрадзе беларусаў і рускіх.

Калі вясельныя пажаданні аб дзетках спраўдзіліся, маладая жанчына пераходзіла ў іншы фізіялагічны і сацыяльны стан. Намінацыі жанчыны, якая носіць дзіця, можна аднесці да дародавага цыклу радзінна-хрэсьбіннай лексікі. Часцей за ўсё жанчына, якая чакае дзіця, па-беларуску называецца *цяжарная*. Субстантываваны прыметнік трывала ўвайшоў у слоўнік беларускай літаратурнай мовы. У гаворках лексема ўзгадваецца разам з традыцыйна ўсталяванымі прыкметамі і нормаў паводзін жанчыны, што носіць дзіця: *Абычна як сціраць, дык цяжарнай не нада круціць тыя кругі, таму што тая самая пупавіна закруціцца ў дзіцёначка вакол шэі* (в. Чырвоны Бераг) [1]; *Цяжарнай стрычса ня нада было, на парогі сядзець ня нада, пінаць катой, сабак, таму што можаш нячаяна, еслі пінаеш, дык у рабёнка будзе атмеціна* (в. Чырвоны Бераг) [1].

Лексема *цяжарная* з'яўляецца адпаведнікам слова *беременная*, якое замацавалася ў рускай літаратурнай мове. У Даль спасылася на народныя выслоўі, якія адлюстроўваюць вераванні, звязаныя з гэтым станам жанчыны: *Беременная не идетъ въ кумы, крестникъ умереть. Причудливъ, какъ беременная барыня* [2, т. 1, с. 83]. Расійскі лінгвіст прывёў сінанімічныя найменні: *бременатая, бременастая, брюхатая, чреватая* [2, т. 1, с. 83], *непорожняя, непраздная, самадруга, сносная, тяжелая* [2, т. 1, с. 134]. Матывацыя назваў відавочная: словы ўказваюць на наяўнасць пэўнага цяжару (стараславянскае *бремя* – старажытнаруускае *беремя*) ці вялікага жывата (*брюхо, чрево*) або сведчаць аб уласцівасцях жанчыны ў адпаведным стане. Стараславянскія *бременатая, бременастая, непраздная, чреватая* зніклі са слоўніка рускай мовы. На месцы прыметніка *сносная* захавалася прыназоўнікава-назоўнікавы выраз *на сносях* 'аб жанчыне, якая хутка павінна нарадзіць'. А слова *брюхатая* захавала старажытную семантыку, але набыло стылістычную афарбоўку і з'яўляецца зараз прастамоўным, грубым, лаянкавым.

У беларускіх гаворках жанчыну, якая чакае дзіця, называюць *важк'ая, груб'ая, т'оўстая: Хвойнік саділа, хоць і важкая була* (в. Бывалькі) [3, с. 63]; *Прося грубая, скоро родіць* (в. Первамайск) [3, с. 90]; *Ена не раділа шчэ, хаділа такая тоўстая* (в. Дзяражычы) [3, с. 358].

Родавы цыкл радзінна-хрэсьбіннай лексікі ўключае найменні жанчыны, якая нараджае дзіця, бабкі-павітухі, якая прымае роды, і дзіця.

У найменнях жанчыны падчас родаў паміж беларускімі і рускім гаворкамі прасочваюцца блізкія сувязі. Часта сустракаюцца лексемы *рожаніца (роджаніца)* і *роженица*: *Нарадзіла дзіця рожаніца і ўсіх да хаты завуць* (в. Чырвоны Бераг) [1]; *Пасля нараджэння дзіця ўсе жанчыны павіны былі наведваць рожаніцу* [4]; *В русской традиции считалось обязательным в течение трех дней справить три бани для роженицы* [5]. Наяўнасць фанетычнай варыянтнасці абумоўлена адрозненнямі лёсу праславянскага спалучэння *dj ва ўсходнеславянскіх гаворках: у гаворках рускай мовы *dj змянялася на [ж], пад уплывам стараславянскай мовы – на [жд] (*рождение*), у гаворках беларускай мовы на месцы *dj ужываюцца зычныя [ж] і [дж]. Афрыката [дж] – фанетычная адметнасць беларускай мовы.

У беларускіх гаворках існуе слова *парадзіха* ‘жанчына, якая радзіла дзіця’: *Раньша жанчыну, якая радзіла, называлі парадзіха* (в. Чырвоны Бераг) [1]. У рускіх гаворках адзначаюцца найменні *женищина-родиха, родильница, родиха*: *Подношение же в виде хлеба, яшчэ рассматривается как действие ритуальное, передающее женщине-родихе плодовитость, необходимую в дальнейшей жизни* [6]; *В этом случае для облегчения родов они должны были расплести косы, иначе «за каждый волосок будет маяться родильница»* [7]. Указаныя найменні паходзяць ад дзеяслова *родити*.

Даследаванне намінацый асоб беларускай і рускай радзінна-хрэсьбіннай абраднасці не можа абмінуць назвы жанчыны, якая прымала роды. Паважлівыя адносіны да павітухі адлюстраваліся ў народных прымаўках і прыказках: *Бог с милостью, а бабка с руками; Не бабка, а угадка; У всякой бабки свои ухватки; Бабка придёт, всякому подсобит*.

Часцей за ўсё яна звалася *бабка*: *Во як я бабка, дак я і пякла кашу на хрэсьбіны* (в. Чырвоны Бераг) [1]; *Ваша бабка – баба Матруна: усіх нас бабіла* (в. Чаплін) [3, с. 41]. Ад слова *бабка* ‘павітуха, жанчына, што прымае роды’ паходзіць дзеяслоў *б’абіць* ‘прымаць роды’: *Калісь я ў ёе бабіла дзеці. А цепер у больніцы водзяць* (в. Ручаёўка) [3, с. 42], ад якога ўтварылася найменне *перабаблены* ‘прыняты на родах бабкай’: *У беларускіх сялян шырока была распаўсюджана вера ў магічную сувязь паміж павітухай і прынятымі ў час родаў (“перабабленымі”) ёю дзецьмі* [8]. З падобнай семантыкай у рускай мове адзначаюцца найменні *принятый* і *повитый*: *Между повитухой и принятым – повитым ею младенцем возникает незримая связь и что достоинства повитухи могут перейти к младенцу* [6].

У беларускіх гаворках ужываецца спалучэнне *бабка хросная*, што сведчыць аб значнасці бабкі ў радзінна-хрэсьбінным абрадзе і аб абавязковай яе прысутнасці ў час хрышчэння: *Бабка, умесце с хроснымі выбіралася, бабка хросная, вот, і та бабка далжна была варыць кашу із пшана ў гарышку* (в. Чырвоны Бераг) [1].

Акрамя таго, жанчыну, што прымала роды ў жанчын на вёсцы, называлі *бабка-павітуха, бабка-прыродніца, павітуха, прыр’одніца, пупарэзніца*: *Нарадзілася дзіця, значыць, бабка-павітуха брала пупа аднаго дзіцяці і пуп ад маткі, нада яе атрэзаць пупавіну і пры самым целу завязаць* (в. Чырвоны Бераг) [1]; *От бабка-прыродніца прышла, і эта жэнічына скоранька раділа две дочары* (в. Казярогі) [3, с. 42]; *Ну вось гэтую павітуху і звалі, када нарадзілася* (в. Чырвоны Бераг) [1]; *От тая прыродніца прышла, і ена раділа две дочары* (в. Казярогі) [4, с. 289]; *На ролю бабкі-павітухі (або пупарэзніцы) падбіралі немаладую паважную жанчыну, у якой ёсць свае дзеці* [9].

Матывацыя найменняў арыентуецца на дзеянні пры родах (*пупарэзніца*), указвае на традыцыйны ўзрост гэтых асоб (*бабка*), бо павітухамі станавіліся звычайна ўжо сталыя жанчыны. Лексема *прыродніца*, як і назвы *рожаніца, роджаніца, парадзіха*, выяўляе сувязь са словамі *род, роды*, а *павітуха* – узыходзіць да старажытнага *повити* ‘абвіць, звіваць дзіця’, ‘прымаць роды’ [3, т. 3, с. 143].

Адпаведныя намінацыі сустракаюцца і ў рускай мове: *В старину первой и главной фигурой на крестинах почиталась бабушка, или повивальная бабка (акушерка, приёмница), принимавшая роды.. Бабки-повитухи с шутками ломали пироги, пробовали на вкус, ели с борщом за праздничным столом* [6]; *Исполнителями ритуальных действий были рожени-*

ца, по-псковски *родиха*, и *повивальная бабка* – *баба, повитуха* [6]; В середине XVIII в. по распоряжению Сената в Москве и Петербурге были основаны первые школы «бабичьего дела» для подготовки квалифицированных повитух (обычно их называли по-прежнему *повивальные бабки, повитухи*, иногда, с целью отличить от деревенских *пупорезок*, немецкими *бабками*) [7].

У родавым цыкле найменняў асоб радзінна-хрэсьбінных абрадаў выдзяляюцца назвы нованароджанага дзіцяці.

Усходнеславянскія радзінна-хрэсьбіныя традыцыі захавалі назвы дзіцяці паводле адметнасцей нараджэння. Першае дзіця ў сям’і – *первенец*: *Ну нарадзіўся первенец, дык па ўсёй дзярэўне весць пускаюць* (в. Чырвоны Бераг) [1]. Народжанае ў лесе дзіця называлі *лесавік*: *Жанчына вось пайшла па грыбы і нарадзіла там у лесе рабёнка, прынесла яго ў карзінцы. Дык такой ужо прыгожы лесавік быў* (в. Чырвоны Бераг) [1].

Пакуль дзіця яшчэ не было хрышчоным і не мела імя, звычайна яго “называлі *“лялечка”*, *“багданька”*, *каб падмануць злыя сілы, якія маглі пашкодзіць немаўляці”* [8].

Успрыманне пазашлюбных адносін мужчыны і жанчыны як грахоўных вымагала асобнай намінацыі і часта зневажэння да народжаных у іх выніку:

бахур: *калі ў незамужняй жанчыны з’яўлялася незаконнанароджанае дзіця (байструк, крапіўнік, бахур), яна падвяргалася ўсеагульнаму асуджэнню* [10];

знайдён: *Знайдзены ці байструкі – эта усеадно* (в. Крупейкі) [3, с. 138];

крапіўнік: *Гавораць ў падоле прынеслі крапіўніка* (в. Чырвоны Бераг) [1];

половинкин сын: *В Сибири таких детей называли половинкин сын, это объясняется в первую очередь неполнотой родственных связей, так как один родитель и по понятным причинам чаще всего отец неизвестен* [11].

Пашыраная назва пазашлюбных дзяцей – *байструк*: *У кумы да байструкоў імкнуліся ісці дзяўчаты, якіх доўга не бралі замуж* [8]. Сустракаецца і памяншальна-ласкальнае найменне: *Бач, екі байстручок ужэ вурас, да гледиць маткі* (в. Ручаёўка) [3, с. 44].

Слова *байстр’юк* (*байстр’ук, б’астрок, байстр’ык*) у значэнні ‘пазашлюбнае дзіця’ вядома і рускім гаворкам. У. Даль узводзіў лексему да *баст’ардъ* ‘сумесь двух разнастайных парод ці відаў жывёл ці раслін’, ‘чалавек ад бацькоў двух розных плямён’ [2, т. 1, с. 52]. Лексема паходзіць з нямецкай мовы, у якую запазычана са старафранцузскай мовы. У раманскіх мовах адпаведнік наймення (іспанскае і італьянскае *bastardo*) мае адмоўную ацэннасць і з’яўляецца лаянкавым. Ва ўсходнеславянскай моўнай прасторы лексема страціла зніжаную стылістычную афарбоўку, што абумоўлена змяненнем адносін сучаснага грамадства да інстытута шлюбу ўвогуле і да дзяцей, народжаных па-за шлюбам, у прыватнасці.

Для назвы дзіцяці ў адносінах да хросных у беларускіх гаворках адзначаюцца фанетычна-словаўтваральныя варыянты *хросніца, хрышчэніца, хроснік, хрэснік* і двухслоўныя найменні *хросная дачка, хросны сын*: *Хрышчэніца мая Верка раділась увосень* (в. Вулкан) [1]; *Мая хрышчэніца – так гавораць у нас на хросную дачку* (в. Чаплін) [3, с. 396]; *У кумы да “байструкоў” імкнуліся ісці дзяўчаты, якіх доўга не бралі замуж: існавала павер’е, што дзяўчына выйдзе замуж, як толькі яе хроснік пачне хадзіць* [8]; *У дарогу кум і кума бралі хлеб, соль, іншыя прадукты, каб іх хрэснік заўсёды быў, як гаворыцца, і з хлебам, і з соллю* [12]. Падобныя адпаведнікі існуюць у рускіх гаворках: *крестникъ, крестница, крестное дитя, крестовое дитя* [2, т. 2, с. 191].

Даследаванне назваў асоб радзінна-хрэсьбіннай абраднасці беларусаў і рускіх дазваляе выявіць значную колькасць агульных лексем (*бабка, байструк, хроснік*), абумоўленую блізкасцю беларускіх і рускіх гаворак, а таксама падобнымі ці амаль аднолькавымі сацыяльнымі ўмовамі існавання на працягу стагоддзяў. Натуральна, беларускія і рускія адпаведныя найменні маюць фанетычныя і словаўтваральныя адрозненні. Большасць прааналізаваных намінацый уяўляюць у сучасных беларускай і рускай мовах лексічную спадчыну агульнаўсходнеславянскай і агульнаславянскай мовы і яскрава матывуюцца адпаведнымі дзеясловамі і назоўнікамі (*рожаніца, павітуха, парадзіха*). Адзінкавыя запазычаныя лексемы (*байструк*) сведчаць аб адноснай адкрытасці гаворак іншамоўнай лексіцы, якая ў гаворках трансфармуецца і ў лексічных, і ў стылістычных адносінах.

Літаратура

1. Прыводзіцца фактычны матэрыял картатэкі лінгвістычнай лабараторыі кафедры беларускай мовы УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны” з указаннем у дужках лакалізацыі і захаваннем фанетычных і граматычных адметнасцей мясцовага вымаўлення.
2. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1978–1980. Т. 1 : А–З. – 699 с. Т. 2 : И–О. – 779 с. Т. 3 : П. – 555 с. Т. 4 : Р–Я. – 683 с.
3. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
4. Радзіны [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.jivebelarus.net. – Дата доступу : 27.02.2012.
5. Баранов, Д.А. Крестины и крестные родители / Д.А. Баранов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ethnomuseum.ru. – Дата доступа : 22.02.2012.
6. Шангина, И.И. Семейный быт. Обряды жизненного цикла / И.И. Шангина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.edapkov.narod.ru. – Дата доступа : 27.02.2012.
7. Листова, Т.А. Обряды и обычаи, связанные с рождением детей. Первый год жизни / Т.А. Листова // Русские [Электронный ресурс]. – Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая ; отв. ред. : В.А. Александров и др. – М. : Наука, 1999. – С. 500–512. – Режим доступа : www.jarusskiy.ru. – Дата доступа : 27.02.2012.
8. Варфаламеева, Т.Б. Радзіны / Т.Б. Варфаламеева, Т.И. Кухаронак [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.kimpress.by. – Дата доступу : 27.02.2012.
9. Фядосік, Анатоль. Радзінна-хрэсьбінная і вясельная паэзія Беластоцчыны / Анатоль Фядосік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.zbsb.org. – Дата доступу : 27.02.2012.
10. Катовіч, А. Радзінная абраднасць беларусаў / А. Катовіч, Янка Крук [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.belarus.kz. – Дата доступу : 22.02.2012.
11. Блинова, А.Н. Родильный обряд русских Сибири / А.Н. Блинова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.russkiymir.ru. – Дата доступа : 27.02.2012.
12. Хрэсьбіны, або Радзіны [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.ng.by. – Дата доступу : 22.02.2012.

УДК 811.161.3'373.421'367

Сінанімія сінтаксічных адзінак

Н.П. ЦІМАШЭНКА

Аўтар даследуе семантычны бок словазлучэння і сказа, разглядае з'яву сінаніміі на сінтаксічным узроўні.

Ключавыя словы: семантыка, сінтаксіс, сінанімія, словазлучэнне, сказ, моўная трансфармацыя.

The author studies the semantic side of the word combination and sentence, observes the phenomenon of synonymy on the syntactic level.

Keywords: semantics, syntax, synonymy, word combination, sentence, language transformation.

Сінанімія, пад якой разумеюць з'яву падабенства слоў па значэнні пры розным іх гучанні, як правіла, разглядаецца ў межах такога раздзела мовазнаўства, як лексікалогія. Аднак сінонімамі могуць быць не толькі словы, але і словазлучэнні, нават сказы – як простыя, так і складаныя. Таму з'яву сінаніміі правамерна разглядаць і на сінтаксічным узроўні. У дадзеным артыкуле мы будзем аналізаваць словазлучэнні і сказы, якія ўступаюць паміж сабой у сінанімічныя адносіны, г. зн. сінтаксічныя канструкцыі, што маюць падобную семантыку.

На ўзроўні словазлучэння сінанімія прадстаўлена дастаткова выразна. Сярод семантычных адносін, што ўзнікаюць паміж кампанентамі словазлучэнняў, найбольш частотнымі з'яўляюцца атрыбутыўныя, прыналежныя (адносіны прыналежнасці), аб'ектныя і розныя віды акалічнасных. Так, атрыбутыўныя адносіны і адносіны прыналежнасці характэрныя, як правіла, для словазлучэнняў, у якіх від сувязі – дапасаванне: *студэнцкі білет, франтавое жыццё, залатыя завушніцы, зязюліна кукаванне, птушыны спеў, карычнева-зялёны колер*. Аднак нярэдка гэты тып семантычных адносін можна сустрэць і сярод словазлучэнняў, дзе кампаненты звязаны пры дапамозе кіравання і прымыкання: *білет студэнта, жыццё на фронце, завушніцы з золата, кукаванне зязюлі, спеў птушак, колер хакі, жаданне да вучобы, жаданне вучыцца*. Таму гэтыя словазлучэнні можна згрупаваць у сінанімічныя пары:

студэнцкі білет – білет студэнта;
франтавое жыццё – жыццё на фронце;
залатыя завушніцы – завушніцы з золата;
зязюліна кукаванне – кукаванне зязюлі;
птушыны спеў – спеў птушак;
карычнева-зялёны колер – колер хакі;
жаданне да вучобы – жаданне вучыцца.

Што тычыцца аб'ектных адносін, то яны выражаюцца толькі пры дапамозе кіравання, і таму не могуць уступаць у сінанімічныя адносіны. Акалічнасныя адносіны выражаюцца ў словазлучэннях пры дапамозе кіравання і прымыкання:

ісці з песняй – ісці спяваючы;
працаваць з ахвотай – працаваць ахвотна;
з'явілася пад рانیцу – з'явілася рانیцай.

Аднак сінанімічных пар такога тыпу сустракаецца няшмат.

На ўзроўні простага сказа сінанімія шырока прадстаўлена пры разглядзе дзвюх парознаму аформленых сінтаксічных канструкцый – двухсастаўнага і аднасастаўнага сказаў. Асабліва яркая гэта з'ява выяўляецца, калі супастаўляць двухсастаўныя сказы з аднасастаўнымі пэўна-асабовымі і безасабовымі. Вядома, што ў аднасастаўных пэўна-асабовых сказах галоўны член выражаецца дзеясловам, які абазначае дзеянне пэўнай асобы. Сказы такога тыпу можна без цяжкасцей трансфармаваць у двухсастаўныя, дзе дзейнік будзе выражаны асабовым займеннікам:

Люблю наш край – старонку гэту... (К. Буйло) – Я люблю наш край – старонку гэту...;

Толькі ў сэрцы трывожным пачую / За краіну радзімую жах... (М. Багдановіч) – Толькі ў сэрцы трывожным я пачую за краіну радзімую жах...

І наадварот, двухсастаўныя сказы з дзейнікам-асабовым займеннікам і выказнікам, выражаным дзеясловам абвеснага ладу цяперашняга і будучага часу або загаднага ладу, можна суаднесці з аднасастаўнымі пэўна-асабовымі сказамі:

Ты прабач. Ты прымі свайго сына, / За Цябе яму ўмерці дазволь!.. (М. Багдановіч) – Прабач. Прымі свайго сына, за Цябе яму ўмерці дазволь!..;

Ты пакліч мяне... (Я. Янішчыц) – Пакліч мяне.

Такім чынам, гэтыя групы сказаў можна разглядаць як сінанімічныя сінтаксічныя канструкцыі. Аднак трэба адзначыць, што ў аднасастаўных сказах, у адрозненне ад блізкіх да іх па значэнні двухсастаўных, увага засяроджваецца, як правіла, на дзеянні, а не на яго ўтваральніку.

Пры разглядзе аднасастаўных безасабовых сказаў, дзе ёсць дапаўненне (радзей – акалічнасць) ва ўскосным склоне, выражанае асабовым займеннікам або назоўнікам, можна заўважыць, што іх няцяжка перабудаваць у двухсастаўныя сказы. Пры такой трансфармацыі дапаўненне становіцца дзейнікам, выражаным займеннікам або назоўнікам:

Зноў над роднай зямлёй вее водарам хмельным, вясновым (Н. Гілевіч) – Зноў над роднай зямлёй вее хмельны, вясновы водар;

Пра гэта ўжо напісана ў газетах (І. Навуменка) – Пра гэта ўжо пісалі газеты;

Праз некалькі гадоў мне зноў давлялося наведць той далёкі куточак Палесся (У. Краўчанка) – Праз некалькі гадоў я зноў змог наведць той далёкі куточак Палесся;

Яму зноў захацелася пахадзіць па знаёмых ціхіх вуліцах, пабыць у горадзе сваёй маладосці – Вільні (А. Бялёвіч) – Ён зноў захацеў пахадзіць па знаёмых ціхіх вуліцах, пабыць у горадзе сваёй маладосці – Вільні;

Мне да мамачкі захацелася – Я да мамачкі захацела.

Блізкімі па сэнсе можна разглядаць простыя ўскладненыя сказы, дзе выражаецца дадатковая сітуацыя пры дапамозе адасобленых ці аднародных членаў, і складаныя сказы. Для ўскладненых сказаў характэрна такая з’ява, як паўпрэдыкатыўнасць, пад якой разумеюць выражэнне дадатковай сітуацыі пра падзею, што перадаецца ў сказе і з’яўляецца не такой важнай, яна дапаўняльная. Паўпрэдыкатыўная канструкцыя выражае інфармацыю скрытна. Найбольш частотнымі з’яўляюцца простыя сказы з адасобленай акалічнасцю ці азначэннем. Такія сказы можна перабудаваць у складаназалежныя, дзе дадатковая сітуацыя будзе выражацца ў даданай частцы (адасобленая акалічнасць = даданая акалічнасная частка, адасобленае азначэнне = даданая азначальная частка):

І Васіль згодна ківаў галавою, усміхаючыся Марыне, яе гаворцы, сваім думкам (М. Стральцоў) – І Васіль згодна ківаў галавою, калі ўсміхаўся Марыне, яе гаворцы, сваім думкам;

Неяк у нядзелю, пад вечар, гуляючы ў парку, я выпадкова сустрэў вядомых людзей, у прыватнасці Цішку Гартнага і Змітрака Чарнушэвіча (М. Лынькоў) – Неяк у нядзелю, пад вечар, калі гуляў у парку, я выпадкова сустрэў вядомых людзей, у прыватнасці Цішку Гартнага і Змітрака Чарнушэвіча;

Букет ружова-сініх кветак заўсёды стаяў на стале, засланым чырвоным абрусам (І. Навуменка) – Букет ружова-сініх кветак заўсёды стаяў на стале, які быў засланы чырвоным абрусам;

І вось ужо калона мінала гэты невялікі хутарок, дрымучым лесам сланечніку прыціснуты к дарозе (В. Дайліда) – І вось ужо калона мінала гэты невялікі хутарок, які быў прыціснуты к дарозе дрымучым лесам сланечніку.

На думку Л.І. Бурака, “адасабленне магчыма толькі тады, калі ў мэтах камунікацыі паяўляецца магчымасць у дадатковым ускладненні і ўзмацненні сэнсавай важнасці адпаведнага кампанента сярод астатніх кампанентаў, якія ўваходзяць у структуру сказа” [1, с. 160]. Гэта

дае падставу сцвярджаць, што адасабленне звычайна ўжываецца для выражэння “дадатковага новага” ў межах аднаго сказа.

Ёсць выпадкі, калі фармальна простыя сказы сваім значэннем набліжаюцца да складаных. Некаторыя даследчыкі (В.А. Белашапкава, І.К. Кучарэнка і інш.) сцвярджаюць, што аднародныя галоўныя члены (асабліва выказнікі) істотна змяняюць структуру сказа, у выніку чаго сказ павінен кваліфікавацца як складаназлучаны. У тых выпадках, калі развітыя выказнікі займаюць у сказе дыстантную пазіцыю, яны часта збліжаюцца з няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа:

Мсціслаў паклаў пасму валасоў у медальён, а медальён схаваў пад сарочку (У. Караткевіч) – *Мсціслаў паклаў пасму валасоў у медальён¹, а медальён ён схаваў пад сарочку²*.

Асабліва цяжкае размежаванне аднастаўных сказаў з аднароднымі галоўнымі членамі і складаназлучаных сказаў, у якіх аднастаўнымі з’яўляюцца прэдыкатыўныя часткі. Галоўныя члены аднастаўнага сказа фармальна незалежныя, у іх няма магчымасці падпарадкавацца агульнаму члену. Праўда, яны могуць падпарадкавацца агульны для іх член, у якасці якога звычайна ўжываюцца дэтэрмінаванае дапаўненне або дэтэрмінаваная акалічнасць:

Панаса арыштавалі і пасадзілі ў астрог (Я. Колас) – *Панаса арыштавалі¹ і пасадзілі яго ў астрог²*;

У лесе было холадна і няўтульна (К. Чорны) – *Холадна¹ і няўтульна²*.

Блізкасць такіх пабудов да складаназлучаных сказаў дае падставу разглядаць іх як пераходную з’яву паміж простымі і складанымі сказамі, а самі сказы – як сінтаксічныя сінонімы.

Акрамя таго, да канструкцый пераходнага тыпу адносяцца і сказы са злучнікам *каб*, пры дапамозе якога ўводзіцца інфінітыўная канструкцыя, якая звычайна разглядаецца як даданая частка мэты. Аднак такія сказы лёгка трансфармуюцца ў простыя няўскладненыя сказы з акалічнасцю мэты, выражанай інфінітыўнай канструкцыяй:

Ён забег, каб развітацца – *Ён забег развітацца*;

Студэнты прыехалі, каб даведацца пра расклад заняткаў на тыдзень – *Студэнты прыехалі даведацца пра расклад заняткаў на тыдзень*.

На ўзроўні складанага сказа з’ява сінтаксічнай сінаніміі таксама прадстаўлена. У беларускай мове магчымы сказы, у якіх тып фармальнага сродка сувязі (злучніка) не адпавядае характару сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі: *Узыхдзе сонца – і ўсё жывое пачне славіць новы дзень* (Я. Колас). *Калі на дарозе было яшчэ відна, то пад ельнікам ужо гусціўся змрок* (К. Чорны). *Калі вярнулася маці, мне стала лепш*. У лінгвістычнай літаратуры першы з прыведзеных сказаў разглядаецца як складаназлучаны, а два апошнія сказы – як складаназалежныя. Аднак неадпаведнасць злучнікаў і сэнсавых адносін у такіх сказах дае падставу разглядаць іх як пераходную з’яву паміж складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі. Параўн.: *Калі ўзыхдзе сонца, усё жывое пачне славіць новы дзень. На дарозе было яшчэ відна, а пад ельнікам ужо гусціўся змрок. Вярнулася маці, і мне стала лепш*.

У якасці сінанімічных пар могуць выступаць бяззлучнікавыя складаныя сказы са складаназалежнымі або складаназлучанымі канструкцыямі. Неабходна заўважыць, што да сярэдзіны ХХ ст. складаныя бяззлучнікавыя сказы разглядаліся ў межах складаназлучаных або складаназалежных сказаў. Яны размяркоўваліся паміж складаназлучанымі або складаназалежнымі ў залежнасці ад таго, пад які тып злучнікавага сказа можна было падвесці бяззлучнікавую канструкцыю. На сённяшнім этапе развіцця лінгвістыкі бяззлучнікавыя складаныя сказы – гэта самастойны тып складанага сказа, але яго трансфармацыя ў складаназлучаны ці складаназалежны дае падставы для развіцця сінтаксічнай сінаніміі:

Вучаць, выхоўваюць не падручнікі, не методыкі – *вучыць, выхоўвае настаўнік* (В. Вітка) – *Вучаць, выхоўваюць не падручнікі, не методыкі, а вучыць, выхоўвае настаўнік*;

Мінулася поле, пачынаўся рэдкі лясок (І. Мележ) – *Мінулася поле, і пачынаўся рэдкі лясок*;

Я верыў: без цябе не засумую (Г. Бураўкін) – *Я верыў, што без цябе не засумую*;

Пабегчы і адарваць гурок мы не асмельваліся: баяліся дзеда (Б. Сачанка) – *Пабегчы і адарваць гурок мы не асмельваліся, таму што (бо) баяліся дзеда*.

Акрамя таго, у мове сустракаюцца бяззлучнікавыя канструкцыі, дзе магчыма двайная трансфармацыя – і ў складаназлучаны, і ў складаназалежны сказы адначасова:

Вернецца бацька – будзем вырашаць гэта пытанне – Вернецца бацька – і будзем вырашаць гэта пытанне – Калі вернецца бацька, будзем вырашаць гэта пытанне.

Такім чынам, у беларускай мове развіццю сінтаксічнай сінаніміі садзейнічаюць наступныя тыпы моўных трансфармацый:

- 1) замена віду сінтаксічнай сувязі на ўзроўні словазлучэння;
- 2) замена простага двухсастаўнага сказа на прасты аднасастаўны сказ і наадварот;
- 3) замена простага ўскладненага сказа на складаны сказ і наадварот;
- 4) замена складаназалежнага сказа на складаназлучаны сказ і наадварот;
- 5) замена бяззлучнікавага складанага сказа на складаназалежны або на складаназлучаны сказы і наадварот.

Выбар той ці іншай сінтаксічнай канструкцыі абумоўлены ўмовамі камунікацыі (сферай выказвання, мэтай паведамлення, а таксама сітуацыяй маўлення). А наяўнасць такой колькасці сінанімічных трансфармацый сінтаксічных адзінак робіць наша маўленне больш яскравым і выразным і дазваляе пазбягаць аднатыповых канструкцый у мове.

Літаратура

1. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 17.01.13

Вобразны свет замоў Калінкавіцкага краю

С.А. ВЯРГЕЕНКА

У артыкуле аналізуецца вобразна-паэтычная структура замоў. Адзначаюцца асаблівасці Палескага каларыту, што выяўляецца, у прыватнасці, у локусах адсылкі хваробы, арніталагічных, хтанічных і дэндралагічных вобразах-сімвалах.

Ключавыя словы: замова, Палессе, вобраз-сімвал, локус, дэндралагічны код, арніталагічны вобраз.

The article analyzes the imagery and poetic structure of spells. It states out the peculiarities of Polesie numerous variations, which is expressed, in particular, in reference disease loci, ornithological, chthonic and arboretum image-symbols.

Keywords: spell, Polesie, image-symbol, locus, Arboretum code, ornithological image.

Апошнія дзесяцігоддзі мінулага і пачатак XXI стагоддзя характарызуюцца павышанай цікавасцю да даследавання замоўнага жанру вуснай народнай творчасці, жанру, які доўгі час быў нібы ў забыцці. Пачынаецца актыўны збор, публікацыя і даследаванне асабліва рэгіянальнага фальклору ўвогуле і замоў у прыватнасці. Такія гістарычныя асаблівасці Палесся, як устойлівасць і аўтахтоннасць насельніцтва, выдатная захаванасць традыцыйных формаў і элементаў народнай культуры, дазваляюць характарызаваць гэты рэгіён як адзіную ў этнакультурных адносінах тэрыторыю.

Унікальнасць прыроднага свету Палесся паўплывала на вобразна-паэтычную структуру замовы, надала ёй больш каларыту і адметнасці. Ды і сама палеская зямля вызначаецца адметнасцю, балоцістасцю. Прыгадаем некаторыя выказванні пра Палессе. Так, Д. Дарашэнка ў сваім артыкуле “Беларусы і нацыянальнае адраджэнне” ў пачатку XX ст., апісваючы тыповы беларускі ландшафт, зазначаў: “... Вось так звае Палессе, што было калісьці адным возерам-морам без краю, яшчэ і цяпер пасля вялізных клопатаў каля асушкі балотных пустыроў (1873–78 гг. асушана каля 3000,000 дзесяцін прастору) нярэдкасць спаткаць непразнае балота ў якіх 500 дзесяцін; яшчэ і цяпер можна праехаць 80–90 вёрст і не ўбачыць знаку людской сялібы” [1, с. 52]. Або выказванне вядомага беларускага гісторыка М. Улашчыка: “... Палесьсе нікчэмны раён Беларусі, а ў эканамічным жыцці ўдзел яшчэ меншы, чым у географічным сэнсе. На Палесьсі быў каўтун – адзінае, чым было ведама Палесьсе на ўвесь свет, там безліч балот, туманаў, дзікасыці, ведзьмаў” [2, с. 54]. Адным словам, месцы там гіблыя, балотныя.

У некаторай ступені з такой характарыстыкай балотнай мясцовасці, непрыгоднай для жыцця людзей, згодныя былі і творцы замоў, бо вельмі часта адсылалі хваробы (скулу, урокі і інш.) “на мхі, на балоты” (“Ад скулы”, запісана ад Захаранка Таццяны Сцяпанаўны, 1916 г. н.); у пінскія балоты адсылае скулу Калацэй Анастасія Аляксандраўна, 1924 г. н., або “на ніцыя лозы, дзе людзі не ходзяць і птушкі не лятаюць, петухоў голас не даходзіць” (запісана ад Горбач Марыі Іванаўны, 1931 г. н.). Падобныя да згаданых мясцін падчас стварэння замоў былі не прыдуманымі народнай фантазіяй мясціны, як у казках “у трыдзятым гасударстве”, а хутчэй за ўсё ўяўлялі сабой тыповыя народныя сялянскія рэаліі, пра што пераканаўча сведчыць і ўпамінанне тыповай для сялянскага падвор’я птушкі – пеўня. Глыбока жыццёвую сімваліку вобраза пеўня адзначаў А. Ненадавец: “Гэтая птушка быццам бы сапраўды выклікала з’яўленне сонца ў небе, а адсюль і асацыяцыя аб цеснай, непарыўнай сувязі паміж пеўнем і адным з самых магутных язычніцкіх багоў – богам Сонца” [3, с. 186]. У замовах ад дзіцячых хвароб “Ад крыксаў”, напрыклад, упамінаюцца пеўні, куры. Гэта ўсё птушкі хатнія. Але ў замовах багата прадстаўлены і дзікія птушкі, напрыклад, у замове “Ад жабы ў горле” сустракаецца птушка арал. Вобразы арла, ворана, чорнага ворана ці агульная назва –

“пташка без пер’яў, без крыльцяў, без ножаў, без кіпцяў, без дзюбкі, без галоўкі” (“Ад спалоху”, запісана ад Захарэнка Таццяны Сцяпанаўны, 1916 г. н., в. Каплічы), а ў “Замове ад спугу” “на дубе сядзіць голуб без крыл, без мяса і без ног”. Увогуле арніталагічны свет фальклора даволі разнастайны. Але кожны жанр мае, так бы мовіць, свае схільнасці да тых ці іншых птушак: у песнях – салавей-саловушка, а абрадавых песнях – зязюля, сокал. Сокалы ў песеннай, быліннай, казачнай творчасці – гэта заўсёды птушкі высакародныя. Іх антаганістамі і выступаюць вораны, арлы, галкі, вароны, птахі-калекі – птушкі, якія ў рэальным жыцці харчуюцца падаллю, “мярцвечынай”, адным словам – сцярвятнікі. Як бачым, у замовах прадстаўлены і арніталагічныя трапеічныя вобразы.

Як і ў жыцці, так і ў “Замове ад укусу змяі” з балотам звязваецца і вобраз змяі. Змяя “пусціла свой плод па карчах, па балотах, па лясах, па жоўценькім пяскам”. Часта ў палескіх замовах сустракаюцца вобразы “гнілой калоды”, “чыстага поля”, леса, “ніцых лоз”, і ўжытыя яны ў наступным ракурсе: гэта таксама гіблыя мясціны і ўключаныя яны ў матыўны комплекс сімвалікі чужой прасторы, якая нясе хаос. Гэта выключна ёмісты, выразны сімваліка-алегарычны знак пустынна-бязмежнага, нежылога, чужога свету. Менавіта такім спосабам творца замовы вобраз свайго, роднага дома, двара супрацьпастаўляе вобразу гіблага месца, дзе толькі і варта знаходзіцца хваробам.

Калі вобразы гнілой калоды, ніцых лоз усё ж асацыіруюцца з балотам, гнілым балотам, якое нясе хаос, то вобраз лесу мае такую ж сімваліку ў дадзеных выпадках. Сапраўды лес – жыццёвая прастора дзікіх жывёл, птушак, дрэў і раслін, якія непадуладныя чалавеку, жыццё іх было незразумелым, а значыць, несла пагрозу. І старажытны чалавек адразу насяліў лес варожымі духамі: русалкамі, лесавікамі; дух смерці (шырэі – міфалагічны вобраз) Баба-Яга з яе хаткай на курыных ножках – жыхарка леса. Не толькі лес, але і кожнае дрэва нашымі продкамі надзялялася сваімі, адметнымі ўласцівасцямі, сваёй сілай, сваім уздзеяннем на чалавека. Таму дрэва займае выключнае месца ў сістэме паэтычнай вобразнасці замовы. Нашы далёкія продкі-язычнікі абагаўлялі дрэва. У замовах надзвычай часта ўжываецца міфалагема “дуб”. Дуб не толькі характэрная адзнака беларускіх краявідаў, але і той магутны эмацыянальна-псіхалагічны фактар, які актыўна ўздзейнічае на лад жыцця, характар мыслення беларуса, яго душэўны стан і духоўны вопыт, гэта насельнік ягонага міфалагічна-старажытнага прыроднага свету.

Дуб – Перунова дрэва, дрэва сакральнае. Гэта і сімвал даўгалецця, мудрасці, жыццястойкасці. Дзякуючы сваім вялікім памерам і значнай працягласці жыцця, дуб у міфалогіі многіх народаў шанавалася як цар лесу і таму ён нярэдка прысвячаўся вярхоўным багам (Зеўсу, Юпітэру, Перуну), г. зн. багам-грамавержцам. Існавала павер’е, што ў дуб маланка трапляла часцей за ўсё. Дуб у славянскай міфалогіі суадносіўся з уяўленнем аб “мировом дрэве”, якое сваімі каранямі абдымае ўсю зямлю, веццем трымае неба, а ствол – гэты свет, які насяляюць людзі і жывёлы. “Мировое дрэво” – сімвал парадку ў свеце, касмічнай арганізацыі. Гэта свайго роду сакральны цэнтр свету.

Побач з дубам у дэндралагічнай сімваліцы замоў сустракаюцца і іншыя дрэвы, якія растуць на Беларусі. Сярод іх значнае месца займае сасна: “У канцы масту сасна стаіць, на той сасне раса вісіць” (“Ад залатніка”), запісана ад Калацэй Анастасіі Аляксандраўны, в. Каменка (нарадзілася ў в. Сітня Калінкавіцкага раёна). Сасна – прыкмета самога краю. Дзе б ты ні апынуўся, як добра знаёмае цябе сустрэне прыгажуня-сасна. Яна хоць і расце на самых бедных землях і няўдобіцах, ды дрэва гэтае сонцалюбівае і кожнай сваёй галінай-лапай, кожным лісточкам-хваінкай цягнецца ў неба, туды, бліжэй да сонца. Таму і вырастае такой стромкай і прыгожай. Разам з тым “у адпаведнасці з амбівалентнасцю міфапаэтычнай сьвядомасці сасна звязваецца са смерцю”, бо гэтае дрэва выкарыстоўвалася ў розных народаў для ахвярапрынашэння “з прычыны... смалістасці”, ды і цяпер рэдка які пагост на Палессі абыходзіцца без сасны.

Варта адзначыць, што ў дадзеным кантэксце сасна ўжываецца, хутчэй за ўсё, у сваім першым значэнні, бо нездарма ж на ёй “раса блішчыць”. Раса асацыіруецца з небам і надзяляецца сакральным статусам. Раса ў хрысціянстве разглядаецца як сімвал дабрачыннасцей

Боскіх, дарункаў Святога Духа, якія ажыўляюць душу. У фальклоры раса – гэта вадкасць, якая ажыўляе, дае плоднасць, гоіць, вылечвае хваробы (купальская, юраўская раса). Так і ў замове раса аддае дзеля лячэння ад залатніка не толькі сваю сакральную сілу, але яшчэ і сілу сасны.

У большасці замоў ад крывацёку ў Калінкавіцкай калекцыі выявілася такая цікавая пабудова. Прагматычнае заканчэнне тэкстаў замоў узмацняецца зачынам, які ў пераважнай большасці ўзгадвае пра рух. Напрыклад, “несла воду цераз калоду, вада разлілася, у Пашы кроў запяклася. Амін” (запісана ад Карнеявец Паліны Мікалаеўны, 1926 г. н., в. Даманавічы); “ішлі тры калекі чэраз тры рэкі, секлі, рубалі, кроў замаўлялі”; “ішлі тры калекі чэраз тры рэкі, хацелі пасеяць лозу, лоза не ўзышла, каб з раны кроў не ішла” (запісана ад Барысенка Волгі Адамаўны, 1912 г. н., в. Старыя Навасёлкі); “ішоў жыдок цераз дварок, нёс вады збанок, збанок упаў, разбіўся, каб даў Бог у (імя) кроў сунялася” (запісана ад Пазняк Марыі Данілаўны, 1936 г. н., в. Кротаў). Прыкладаў можна прывесці значна больш, бо супрацьпастаўленне зачынаў і канцовак замоў у гэтых тэкстах, выражаных апазіцыяй “ісці-стаяць”, пераважная большасць.

Замова прамаўлялася ў пэўны час сутак, нават у тэксце мы знаходзім указанне на гэта: “зара-зараніца, красная дзевіца, палуночніца...” (“От зубной скорбі”, запісана ад Баштык Тамары Фёдараўны, 1939 г. н., в. Каплічы); “... пакланюся пятніцы святой...” (“Залатуха, запісана ад Паўлечка Евы Макараўны, 1934 г. н., в. Буда). Бываюць выпадкі, калі месца дзеяння можа ўказвацца і ў замове ці інфарматар у сваіх тлумачэннях указвае калі і дзе чытаць замову: “Стану я возля акенца, проціў яснага сонца...” (“Пры родах”, запісана ад Горбач Марыі Іванаўны, 1931 г. н., в. Хомічы). А Антаніна Фёдараўны Лешнік, 1924 г. н., з в. Прудок, гаворачы тэкст замовы “Каб косы не выпадалі”, каменціруе: “Чытаць тры разы ў акна на маладзік, прыгаворваючы, рашчэсуюцца”, а замову “Ад язвы” “чытаюць на ваду ў ваўторак і даюць піць бальному”. Тамара Фёдараўна Баштык, 1939 г. н., з в. Каплічы катэгарычна папярэджвае, што замову “На ўціханіе кроўі” “нельга шаптаць у суботу, нядзелю і панядзелак. Трэба абавязкова з крыжыкам у руцэ шаптаць”.

Асаблівую каштоўнасць у калінкавіцкай калекцыі замоў уяўляюць тыя, дзе інфарматары даюць пашыраны каментарый акцыянальнай часткі замоўнага рытуалу. Прыкладам можа служыць “Замова для палягчэння родаў”, якую перадала Таццяна Сцяпанаўна Захаранка, 1916 г. н., з в. Каплічы: “Калі ў цяжарнай жанчыны пачынаюцца схваткі, трэба паставіць стол на сярэдзіну кухні, чыста памыць яго паверхню. Тры разы пачытаць “Отча наш” і, узяў цяжарную жанчыну за руку, тры разы абвесці яе па гадзіннай стрэлкі вакол стала, пры гэтым тры разы прачытаць замову. Затым на чатыры вуглы стала наліць свячоной вады. Цяжарная жанчына павінна выпіць гэтую ваду вуснамі, трымаючы рукі за спіною”. А Сафія Міхайлаўна Пазняк, 1935 г. н., з в. Азарычы паведаміла цэлы замоўны абрад, які трэба здзяйсняць пры “Сняцці порці з самога сябе”: “В полночь нада паставіць скавародку на агонь, бросіць в неё левой рукой три кулака соли і наблюдаць дзве мінуты як яна будзе жаріцца на сільнам агне. Прі этом гаваріць (тэкст замовы. – Л. М.)... Еслі соль будзе сільна трэшчаць, пачернеет, выйдзіце на вуліцу, отсчітайце справа от себя 21 звязду і скажыце (працяг замовы. – Л.М.)... После этага цэлы дзень з дому нічога не выносьце, нічога не давайце в долг”.

Аднак, на жаль, такіх абрадавых сцэнарыяў захавалася мала, хаця і яны даюць уяўленне пра абрадавыя дзействы і з’яўляюцца пацверджаннем таго, што замова сапраўды ўяўляла сабой вербальна-акцыянальна-рэальны комплекс. Тым не менш, не пабаімся паўтарыцца, акцыянальная частка прысутнічае ў нязначнай колькасці замоў. У большай жа частцы нашых інфарматараў, ды і ў апублікаваных тэкстах, захавалася толькі славесная частка, а гэта значыць, што замова з сінкрэтычнага (абрадава-славеснага) жанра ператвараецца ў мастацтва славеснае, дзе пануючае становішча займае слова.

Трэба адзначыць, што ў калінкавіцкай калекцыі сустрэліся (хоць і адзінкавыя) замовы, дзе наадварот захавалася толькі акцыянальная частка. Так, А.Ф. Лешнік распавядала, што трэба рабіць “Ад зглазу дзіцяці”: “Калі хто-небудзь хваліць дзіця, трэба аблізаць дзіцяці правую ручку тры разы і плюнуць на зямлю”. І другая замова “Ад зглазу дзіцяці” таго ж інфар-

матара: “Каб зглаз не пачаў дзейнічаць, калі хто-небудзь пачынае хваліць, трэба прыкусіць кончык языку і пра сябе адправіць порчу яму абратна”.

У калінкавіцкай калекцыі замоў знаходзяцца творы, якія адносяцца да розных галін традыцыйнай культуры і побыту. Як і ў іншых рэгіёнах, пераважную большасць складаюць лекавыя замовы. Адметнасць аналізуемай калекцыі складае тое, што тут прадстаўлены (праўда нязначная колькасць) замовы, якія адносяцца да такой спецыфічнай і папулярнай сферы дзейнасці на Палессі, як паляванне і пчалярства. Шэсць замоўных тэкстаў было запісана ад бабы Маланні – так усе ў вёсцы Ператок завуць Маланню Данілаўну Красоўскую, 1923 г. н. У “Замове на паспяховае паляванне” паляўнічы звяртаецца да рэчкі (у першай частцы замовы), каб вада змыла “раба божага (імя) і ружжо жалезнае яго ўсі ўроцы, перапалоцы, мужчынскія, жаночыя...”, а ў другой частцы да бабкі, якая “высядае на моры-кіяне, на востраве на Буяне”, дзе “ляжыць камень” з просьбай: “Бабка-бабка, прыймала ты Ісус Хрыста на свае перста, дык прыймі ж ты й мяне, раба божага (імя), і ружжо жалезнае яго і сваёй рызаю чорнай усе ўроцы сцяры”.

У “замове на паляванне супраць ліхога чалавека”, каб абараніць сябе, замаўляючы-паляўнічы бярэ сілы ў зямлі, неба, зары: “пайду па сырой зямлі, небама блакітным накрыюсь, зарою падпяшусь, злы, ліхі чалавек не можа неба пакрыці і зары патушыці, на мяне, раба божага, ні зла падумаць і ліха памысліць”. Такімі спосабамі паляўнічы, збіраючыся на свой промысел, абараняе сябе ад усіх нягод, якія могуць сустрэць яго ў нязведаным, чужым, а таму небяспечным месцы. Таму і карыстаецца такімі магутнымі апатрапеічнымі сродкамі.

Пры паляванні на птушак важна было, каб яны сядзелі, таму ў замове паляўнічага на качак, гусакоў і цецярукоў з’яўляецца вобраз птушкі “ўсім птушкам старэйшая і вялікая”, у якой ёсць грамата і якая наказвае “ўсім птушкам сядзець з раніцы да вечара... да майго прыходу нясходна і нерушыма”. З падобным вобразам мы сустракаемся і ў “Замове на развядзенне пчол”. Праўда, тут ужо канкрэтна гаворыцца пра пчаліную матку, але гэта “ўсім маткам старэйшая, сядзіць і трымае 77 джал, а жаліць непакорных пчол”, таму замаўляючы, пагражае пчалінаму рою, калі ён будзе непаслухмяным, саслаць “у акіян-мора, пад зялёны куст, дзе сядзіць матка... і будзець за вашае непакорышча жаліць вас ... у 77 джал”. Амаль нічым прыныпова не адрозніваецца і зварот да рабы ў “Замове на лоўлю рыбы”: “Будзь, мая рыбіца, неўросліва, непрыкосліва, ідзі да мяне, раба божага (імя), хутка, хутка”, а вось у “Замове на лоўлю звера або птушкі” справа зусім іншая: тут замаўляючы-паляўнічы нечакана звяртаецца да дэманалагічных істот, просячы іх дапамагчы ў паляванні: “Йдзіце вы, сатанаілы, дзьвявалы, лесуны і палканы ў (назва) востраў, прыганіце русакоў і белякоў на мае клевы пастаўныя і змрокавыя, вячэрнія, начныя, ранішнія і паўднёвыя. Прыганіце, спыніце і ў маіх клецях прымкніце”.

Такім чынам, Калінкавіцкая калекцыя замоўных тэкстаў даволі багата прадстаўлена рознымі функцыянальна-тэматычнымі групамі, а светапоглядныя ўяўленні палешукоў, якія жылі ў даволі складаных геаграфічных умовах, знайшлі сваё адлюстраванне ў вобразнай сістэме замоў названага рэгіёна.

Літаратура

1. Наша ніва. Першая беларуская газета з рысункамі. Факсімільнае выданне. Выпуск 1. – 1906–1908 гг. – Мінск : Навук і тэхніка, 1992.
2. Улашчык, М. Краязнаўства (Нататкі пра бадзянні ў 1924–1929 гг.). З рукапіснай спадчыны / М. Улашчык. – Мінск : БелНДДАС-Пейто, 1999.
3. Ненадавец, А. Святло таямнічага вогнішча / А. Ненадавец. – Мінск : Беларусь, 1993.

УДК 398.3(476.2)

Прыкметы і павер'і Калінкавіцкага раёна (на матэрыялах экспедыцый апошняга дзесяцігоддзя)

А.А. КАСТРЫЦА

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле разглядаюцца прыкметы і павер'і, зафіксаваныя на тэрыторыі Калінкавіцкага раёна. Аўтар класіфікуе іх па функцыянальна-семантычных і тэматычных групах, адзначае рэгіянальна-лакальныя асаблівасці, а таксама месца і значэнне ў традыцыйнай духоўнай культуры народа.

Ключавыя словы: прыкмета, павер'е, забарона, функцыянальна-семантычныя групы, міфалагічнае светаўспрыманне, народна-практычныя веды.

On a rich actual material the signs and beliefs fixed on the territory of Kalinkovichsky area are considered in the article. The author classifies them into functional-semantic and lexical groups, marks regional and local features, and also the place and value in traditional spiritual culture of Belarusians.

Keywords: sign, belief, interdiction, functional-semantic groups, mythological attitude, national-practical knowledge.

Прыкметы і павер'і, як сведчаць матэрыялы фальклорных экспедыцый апошняга дзесяцігоддзя, дастаткова шырока прадстаўлены ў традыцыйнай духоўнай спадчыне жыхароў Калінкавіцкага раёна. Прычынамі добрай захаванасці і вялікай папулярнасці вышэйзгаданых вербальна складзеных клішыраваных утварэнняў з'явіліся ўтылітарна-практычны характар і спецыфіка аксіялагічнай прыроды, прадыхтаваныя самім жыццём.

Прыкметы і павер'і, зафіксаваныя на тэрыторыі Калінкавіцкага раёна, вызначаюцца функцыянальна-семантычнай разнастайнасцю і шырынёй тэматычнага дыяпазону. Некаторыя з іх існуюць у межах каляндарных і сямейных абрадаў, іншыя ж актыўна бытуюць па-за іх межамі і суадносяцца з рознымі відамі дзейнасці чалавека, з пэўным тыпам грамадскіх зносін. Так, у вялікай колькасці запісаны ў Калінкавіцкім раёне гаспадарчыя правілы і рэкамендацыі, прыкметы і павер'і аб дабрабыце і будучым ўраджаі. Звернемся да тых з іх, што прымеркаваны да розных каляндарных святаў, і вызначым адпаведныя тэматычныя групы:

- калядныя (“Сена, на якое ставілі куццю, хавалі, а потым слалі пад курку, *каб яны вадзіліся*” (в. Вялікія Аўцюкі; Маскаленка Вольга Данілаўна, 1923 г. н.); “Корачку ад куцці ў абручык з дзежачкі клалі, на ўтра курам давалі, *каб коршун не сханіў курэй*” (в. Хобнае; Папела Яўгенія Рыгораўна, 1937 г. н.); “Каляды пачынаюцца з 6 январа і святкуюцца аж да 19 январа. У ентыя дні нічога *нельга рабіці*: ні прыбіраці, ні сціраці, ні прасці. Куццю ставяць пад іконамі. *Міскі*, з якіх елі, *не мыюць*. Іх пакідаюць на сталае, каб дзядам было ў чым есці” (в. Каплічы; Бабрэнка Галіна Міхайлаўна, 1938 г. н.);

- троіцкія (“На Тройцу вароты, хаты, іконы ўпрыгожваюць клёнавымі лісцямі. Калі яны сохнуць быстра, то засохне быстра сена, калі вяне, то *сенакос будзе з дажджамі*” (в. Каплічы; Кулага Таццяна Пятроўна, 1942 г. н.);

- масленічныя (“На Масленіцу ета ўсігда сабіраліся, жэншчыны асобенна, у каго скот, і танцавалі, пелі, гулялі. Каб каровы не яльвалі, *штоб карова пагуляла ды цялілася*. А калі не будзеш гуляць Масленку, дык карова будзя ялыўка” (в. Варатын; Пятрэнка Марыя Уласаўна, 1925 г. н.);

- благавешчанскія (“Да Благавешчання дзяўчаты *не пелі* на вуліцы. А пасля празніку пяюць. Падскаквалі дзеўкі на сарако: доску клалі і калодку і каталіся” (в. Хобнае; Канаплянік Мікалай Рыгоравіч, 1934 г. н.); “Да Благавешчання дзеўка касы не пліце, птушка гнязда не ўе, чалавек жонкі не чапае, а ўжо пасля можна “гук нясці”. *Зямля адраджаецца*» (в. Бярозаўка; Лапацько Паліна Паўлаўна));

- юраўскія (юр'еўскія) (“На Юр’я *першы раз выганялі карову да сонца на росу*” (в. Вялікія Аўцюкі; Маскаленка Вольга Данілаўна, 1923 г. н.); “*Перад тым, як выгнаць карову, пад парог лажылі тапор, венік-дзяркач, клалі тры яечкі. Карове давалі выпіць вядро вады, давалі з’есці кусок хлеба з свянцонаю соллю. Праганялі скот галінкай вярбы, пасвечанай у царкве ў Вербную нядзелю, і пры гэтым прыгаварвалі замовы. Усё гэта рабілася для таго, каб ніхто не сурочыў карову, каб яна давала багата малака*” (в. Крукавічы; Міхайленка Вольга Рыгораўна, 1928 г. н.);

- велікодныя (“Я паскай называла булку простую. Кажуць, *калі паднялася добра, то будзе добры ўраджай, а як не, то дрэнны*” (в. Баец; Коўгар Зінаіда Іванаўна, 1930 г. н.); “Кажуць, што калі на Пасху будзе *стол багаты, то будзе і заўсёды добры стол*” (в. Хобнае; Папела Яўгенія Рыгораўна, 1937 г. н.);

- купальскія (“У ноч на Івана Купалу ўсе ведзьмы вылятаюць і шкоду робяць. Дык ад іх крапіву рвалі і на дзвяхах, на вушнях, на плоце вешалі, а то ж і малако могуць адабраць у каровы” (в. Варатын; Пятрэнка Марыя Уласаўна, 1925 г. н.)) і нш.

Некаторыя каляндарныя павер'і носяць характар лекава-прафілактычных і апатрапеічных: яны адлюстроўваюць веру жыхароў Калінкавіцкага раёна ў магчымасць засцерагчыся пры выкананні пэўных дзеянняў магічнага характару ад шкоднага ўздзеяння “розных духаў” і благіх людзей (“А яшчэ, калі выганяюць кароў першы раз, дык трэба свянцонай вербай гэтую карову палупіць. А потым гэтую вербу ўтыркнуць у хляве. Гэта ўжо каб злы дух не нашкодзіў скаціне” (в. Каплічы; Бабрэнка Ганна Фёдараўна, 1920 г. н.); “На Юрыя выганялі скаціну ў поле. Каб кароўка не баялася суроку і розных гадаў, трэ было пакласці ля дзвярэй у сарай пілу” (в. Юравічы; Раманавя Ева Пятроўна, 1931 г. н.)), ад неспрыяльных з’яў навакольнага асяроддзя (“Пасля Тройцы наступаў сухі чацвер: не нада палоць, каб град не пабіў ураджай” (в. Вялікія Аўцюкі; Маскаленка Вольга Данілаўна, 1923 г. н.)) і ўсялякіх хвароб (“Верылі, што касцёр на Івана ачышчае ад усялякіх хвароб (в. Каплічы; Бабрэнка Ганна Фёдараўна, 1920 г. н.)).

Трэба адзначыць, што прыкметы і павер'і гаспадарчай скіраванасці – гэта своеасаблівы жыццёва-філасофскі звод народна-практычных ведаў, адмысловая сістэма паводзін, створаная для захавання плёну ў гаспадарцы. “Уяўляецца, што носьбіты традыцыі ...змяшчаюць сябе ў міфалагізаваную прастору, арыентаваную на архетыпічную мадэль свету, г. зн. на міфа-рытуальны сцэнарый (тварэнне свету, дзеянні творцаў свету, г. зн. боскіх персанажаў рознага рангу). На ўзроўні чалавека сцэнарый забяспечвае суадносіны касмічных з’яў з асноўнымі этапамі яго жыцця. Прызначэнне чалавека заключаецца ў правільным прайграванні сцэнарыя” [2, с. 154].

Надзвычай папулярны сярод жыхароў Калінкавіцкага раёна прыкметы і павер'і, прымеркаваныя да абрадаў сямейнага цыкла. Так, існуе вялікая колькасць прыкмет, павер'яў, забарон, правілаў, якіх прытрымліваюцца маладыя, іх бацькі і госці падчас усіх этапаў вяселля: сватання (“*Сватацца ідуць у першую нядзелю маладзіка, бо лічылі, што будзе ў маладых добрае шчасце*” (в. Рудня-Грабавіцкая; Зубец Н.М., 1930 г. н.)); выпечкі каравая (“Каравай павінны пякці жанчыны, якія маюць яшчэ чалавека (мужа) і жывуць у пары” (в. Баец; Скідан Васіліна Іванаўна, 1912 г. н.)); уласна вяселля (“Маладых садзілі на кажух, на голу лаўку ніколі. На голы стол хлеба ніколі не ложаць, так і маладых, *каб мягка жылося. Кажух жа з воўны і падкладваюць*” (в. Бярозаўка; Лапацько Паліна Паўлаўна); вянчання (“Ад маладой едзе сваха, бярэ кусок палатна і дзве свечкі. Гэта палатно сцэле ім пад ногі, называюць іх падножнікі. На гэта палатно становяцца маладыя, праходзіць вянчанне, бацюшка бярэ сваім фартухом за рукі маладых і водзіць іх вакол іконы. *Маладыя цягнуць палатно за сабою, а сваха ідзе следам і расцілае яго зноў пад ногі. Палатно цягаюць, каб усе дзеўкі пайшлі замуж*” (в. Варатын; Пятрэнка Марыя Уласаўна, 1925 г. н.)). Некаторыя тэксты даследуемых намі фальклорных жанраў ілюструюць, як правяралі маладую, будучую жонку, на вернасць і гаспадарлівасць: “Давалі маладзіцы венік, яна даўжна падмесці пол, а знатакі падказвалі, якая будзет із яе хазяйка. Еслі нявеста пачала падмятаць пол ад парога, то *будзет у доме і дастаток і багацтва*” (с. Залатушкае; Шульга Еўдакія Міхайлаўна).

Шэраг тэматычных і функцыянальна-семантычных груп прыкмет, павер'яў, правіл, забарон можна выдзеліць у межах радзінна-хрэсьбіннага абрадавага комплексу:

- забароны для цяжарных (“Цяжарнай кабетцы раілі пазбягаць палоху, а калі *спугаецца, не хапацца рукамі за ліцо*, каб у дзіцяці не было радзімых плям; *забаранялася глядзець на нябожчыка*, каб дзіця не было хваравітым, бледным” (в. Якімавічы; Ганчарэнка Ганна Мікалаеўна, 1916 г. н.));

- правілы для лёгкіх родаў (“У час радзін баба вадзіла рожаніцу вакол стала, каб хутчэй разрадзілася” (в. Антонаўка; Мінчанка Ганна Аляксееўна));

- забароны і правілы, якія павінна выконваць жанчына і яе родныя, каб пазбегнуць “сурокаў” (“*Матка цяжарную пеленой выцірала*, як ідзе тая куда, ці *шпульку* ля цела *прышпульвала*. Гэта каб абараніць ад сурокаў” (в. Баец; Коўгар Зінаіда Іванаўна, 1930 г. н.));

- павер'і аб хросных бацьках (“Чужых нада браць, каб радня была. Прыходзяць з булкай хлеба і палаценцэм і гавораць: “Хочаш не хочаш, а перахрысці маё дзіця” (в. Юравічы; Бендаль Н.М., 1938 г. н.)).

Пахавальныя прыкметы, павер'і і забароны Калінкавіцкага р-на не адрозніваюцца ад агульнаберускіх ні па тэмах, ні па функцыянальнай скіраванасці. Яны не толькі рэгламенціруюць паводзіны людзей падчас пахавання і праходжання пахавальнай працэсіі (“Труну выносілі саседзі, а блізкіх мыць мёртвага” (в. Вялікія Аўцюкі; Буцэнка М.Я, 1939 г. н.); “Кагда выносяць гроб, сыплюць зерно. Астанавліваліся возле дамоў, дзе жылі родственнікі. Апускаюць гроб, палаценцэ крестом на гроб кідаюць. Брасаюць тры горстачкі землі в магілу, так як шчытаюць, што толькі эта земля будзет на нім” (в. Туравічы; Паштарэнка Вольга Ларывонаўна, 1937 г. н.)), але таксама адлюстроўваюць пэўныя маральна-этычныя нормы мясцовых жыхароў (“Калі чалавек што-небудзь перад смерцю папросіць або наказаў што, трэба абавязкова ўсё выканаць, а то доўга ён будзе трывожыць па начях. Ну, а калі ўжо забуўся, дык трэба занесці тое, што ён папрасіў, на могілкі. Кожны, хто вяртаецца з могілак, мае рукі. Эта робіцца для таго, каб у пакойніка была чыстая душа. У доме пакойніка няможна цэлы год спяваць, жартаваць, смяяцца, каб ён не крыўдзіўся на сваіх родных” (в. Каплічы; Бабрэнка Ганна Фёдараўна, 1920 г. н.)).

Беларускі народны каляндар уяўляе сабой цікавую і багатую крыніцу гісторыі вераванняў і ведаў, заснаваных на шматвяковых назіраннях за з'явамі навакольнай рэчаіснасці і перадаваемых пры дапамозе прыкмет і павер'яў, якія ўспрымаюцца “як “практычная міфалогія”, як корпус архаічных у аснове сваёй сентэнцый і іх рытуальна-практычных увасабленняў” [1, с. 366] і дэманструюць устойлівыя светапоглядныя мадэлі жыцця і дзейнасці чалавека.

Літаратура

1. Валодзіна, Т.В. Прыкметы і павер'і / Т.В. Валодзіна, А.І. Гурскі, Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў // Беларускі фальклор : жанры, віды, паэтыка. Малыя жанры. Дзіцячы фальклор / Рэд. А.С. Фядосік. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – С. 330–367.

2. Цивьян, Т.В. Мифологическое программирование повседневной жизни // Этнические стереотипы поведения / Под ред. А.К. Байбурина. – Л. : Наука, 1985. – С. 154–158.

Выкарыстаны матэрыялы фальклорнага архіва кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”.

УДК 398.33(476.2)

Каляндарна-абрадавы фальклор Калінкавіцкага раёна ў сучасных запісах: мясцовая спецыфіка

В.С. НОВАК

У дадзеным артыкуле ахарактарызаваны фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы па каляндарнай абраднасці Калінкавіцкага раёна.

Ключавыя словы: каляндарна-абрадавы фальклор, жанр, песня, прыкметы і павер'і, рытуал, магічнае значэнне, варажба.

The paper considers local peculiarities of calendar ceremonial on the basis of folk-ethnographic materials collected on the territory of Kalinkovichsky area.

Keywords: calendar and ritual folklore, genre, song, omens and superstitions, ritual, magical significance, numerology.

Каляндарныя абрады, звычаі і песні, звязаныя з зімовым, веснавым, летнім і восеньскім цыкламі, адрозніваюцца ўстойлівасцю захавання і бытавання на тэрыторыі Калінкавіцкага раёна. Засяродзім увагу на каляндарна-навагоднім комплексе, які ўключае наступныя структурныя кампаненты: тры абрадавыя вячэры пад назвай “тры куцці”, абходныя шэсці калядоўшчыкаў, абрады ваджэння казы (каня, мядзведзя, бусла і інш.) і хаджэння са звяздой, рытуальны дыялог заклінання марозу, варажба аграрна-магічнай і шлюбнай скіраванасці, прыкметы і павер'і, абрадавыя гульні, выкананне зімовых песень.

Пачаткам каляндарных святкаванняў з'яўлялася першая куцця, якую рыхтавалі звычайна з пярловых круп, а на другую багатую куццю варылі “пшонную кашу на малацэ, дабаўлялі масла, яйкі” (в. Крукавічы). Зыходзячы са сведчанняў інфармантаў, у вёсках Калінкавіцкага раёна святкавалі тры куцці: першая куцця – 6 студзеня (“У дзень на кануні Ражаства варылі куццю. Першая была бедная куцця. Варылі з пярлоўкі, ячменю, запраўлялі маслам посным і дабаўлялі ці сахару, ці мёду”); 13 студзеня – другая куцця, багатая (“Другая куцця была багатой куццёй. Варылі трынацатага январа”), трэцяя куцця, галодная – 18 студзеня (“Васемнацатага январа была трэцяя куцця – галодная” – запісана ў в. Каплічы ад Бабрэнка Галіны Міхайлаўны, 1938 г. н.). Паводле мясцовых павер'яў, калі “дзеўцы ўдавалася ўкрасці куццю, то яна ў гэтым годзе ішла замуж” (запісана ў в. Крукавічы ад Міхайленка Вольгі Рыгораўны, 1928 г. н.).

Як адзначылі жыхары в. Каплічы, у святкаванні першай, другой і трэцяй куцці яскрава адлюстраваліся міфалагічных уяўленняў, звязаныя з духамі продкаў: “Куццю ставяць пад іконамі. Міскі, з якіх елі, не мыюць. Іх пакідаюць на сталі, каб дзядам было ў чым есці” (запісана ад Бабрэнка Галіны Міхайлаўны, 1938 г. н.). Абрад заклінання марозу ў вёсках Калінкавіцкага раёна адбываўся або на першую куццю (“Калісь, казалі, на першую куццю, калі выходзілі на двор, і крычалі: “Мароз, мароз, хадзі куццю есці!” – запісана ў в. Малыя Аўцюкі ад Шаляк Праскоўі Іванаўны, 1934 г. н.), або на другую куццю (“На багатую куццю завуць мароза ў госці: “Мароз, мароз, хадзі куццю есці! А летам не ідзі, бо будам цябе жалезнаю пугаю біць” – запісана ў в. Баец ад Скідан Васіліны Іванаўны, 1912 г. н.), або на трэцюю (“Прыходзіць Храшчэнне. Тожэ куццю вараць, куцця галодная. І ў гэтую галодную куццю гукалі дзед Мароза: “Дзед Мароз, хадзі куцці есці, а ў Пятроўку ня ідзі, бо будзем пугамі біць, каб у Пятроўку не памерзлі ні гарбузы, ні гуркі, каб была цёплая пара” – запісана ў в. Старая Бярозаўка ад Богдан Васіліны Сцяпанаўны, 1922 г. н.). Паводле слухнай заўвагі Г.А. Барташэвіч, “звычай клікаць мароз яшчэ і зараз захоўваецца ў памяці насельніцтва беларускага Палесся” і звязаны з культам памерлых, якія “нібыта ўздзейнічаюць на надвор'е, ураджай, засуху, поспех і няшчасці” [1, с. 153].

У структуры калядна-навагодняга комплексу важнае месца адводзілася аграрнай варажбе, прыкметам і павер'ям, звязаным з першай куццёй. На другі дзень рэшткі, што засталіся ад каляднай вячэры, аддавалі свойскім жывёлам і птушкам: “На наступны дзень усё аддаюць курам, каб яны добра нясліся” (в. Вялікія Аўцюкі). На працягу ўсяго перыяду калядных святкаванняў мясцовыя жыхары павінны былі абавязкова засцілаць ложка пакрывалам чорнага колеру, каб “на наступны год быў ураджай” (в. Вялікія Аўцюкі), “Все эти дни, по обычаю, постель кровати должна заправляться черными в цветы или в клетки покрывалами. Это чтоб родила нива урожай летом” (в. Боруск). З першай куццёй у в. Юшкі былі звязаны магічныя дзеянні, скіраваныя на дасягненне пэўных практычных мэт, напрыклад, каб “коні летам не разбягаліся і не рабілі ніякай шкоды, на вялікую куццю было прынята да ўсходу сонца віць вяроўкі і абвязаць імі стол”. Пазбягалі ў названай мясцовасці ў гэты час хадзіць у госці, каб “жывёла не збягала з двара і не прападала” (запісана ад Малько Тамары Іванаўны, 1936 г. н.).

Абходныя шэсці калядоўшчыкаў на Ражаство і шчадроўнікаў пад Новы год былі надзвычай распаўсюджаны на тэрыторыі Калінкавіцкага раёна. Як правіла, калядоўшчыкі не заходзілі ў тую хату аднавяскоўцаў, дзе “хто-небудзь памёр і не прайшоў яшчэ год” (запісана ў в. Баец ад Скідан Васіліны Іванаўны, 1912 г. н.). Як адзначылі інфарманты, іх з нецярпліваасцю чакалі: “Кожны гаспадар чакаў да сябе шчодрыкаў, калі да каго шчодрыкі не заходзілі, гэта было плоха для таго гаспадара – цэлы год ён чакаў непрыемнасцей” (запісана ў в. Крукавічы ад Міхайленка Вольгі Рыгораўны, 1928 г. н.). Адметнай з'явай абраду калядавання ў в. Вялікія Аўцюкі было хаджэнне мужчын са звяздою і хаджэнне дзяўчат з ёлкай пад Новы год: “Яшчэ на Каляды мужчыны са звяздою ходзяць. Звязда была пяціраговая, а ў сярэдзіне свечкі гараць. Звязду ўкрашалі цветнымі бумагамі. А дзеўкі хадзілі з елкаю, 13 январа хадзілі. Елка ўкрашалася цвятамі з бумагі” (запісана ў в. Вялікія Аўцюкі ад Маскаленка Вольгі Данілаўны, 1932 г. н.). У в. Лозкі, акрамя абраду ваджэння казы, хаджэння са звяздой, таксама быў вядомы абрад хаджэння з ёлкай: “А вечарам хадзілі калядаваць. Вадзілі казу, на сілі звязду, а шчэ прыбіралі хвойку і неслі пад каждае вакно. Паднясуць калядоўшчыкі хвойку пад акно, гаспадар выходзіў з хаты і прыглашаў да сябе” (запісана ад Малашчанка Кацярыны Васільеўны, 1923 г. н.). Адзначым, што вылучаліся розныя полаўзроставыя групы калядоўшчыкаў: “Хадзілі ўсе. Ад малых да старых” (запісана ў в. Каплічы ад Бабрэнка Галіны Міхайлаўны, 1938 г. н.). Вадзілі не толькі казу ў вёсках Калінкавіцкага раёна, але і мядзведзя (в. Каплічы), бусла (в. Туравічы), каня (“хто ў казу адзязецца, хто з маскай каня ходзіць...” (г. Калінкавічы), пераапрааналіся цыганамі (вв. Каплічы, Аляксандраўка, Вялікія Аўцюкі і інш.), “у форму салдата апрапаюцца, дзед і бабу” (г. Калінкавічы). Звычай пераапраанання калядоўшчыкаў з'яўляецца ўстойлівай традыцыяй калядных святкаванняў, пры гэтым надзвычай шматстайным з'яўляецца кола іх персанажаў-удзельнікаў, што сведчыць пра багацце і непаўторнасць міфалагічных вераванняў. У сувязі з гэтым даследчыца Л.М. Іўлева адзначыла: “Той факт, што (“ряженье”) пераапраананне не было арыентавана на рэчаіснасць у яе непасрэдных формах, і забяспечыла яму высокі ўзровень устойлівасці, стабільнасці. Прадметам яго адлюстравання была пазачасавая “рэчаіснасць” міфалагічных уяўленняў, а не зменлівая і рухомая рэчаіснасць быту і гісторыі: стаўшы адлюстраваннем апошняй, пераапраананне непазбежна пераўтварылася б у гульню на асобныя мясцовыя або гістарычна актуальныя тэмы, як гэта здарылася з некаторай часткай дзіцячага рэпертуару” [2, с. 72].

Пра рытуал заклінання неўрадлівага дрэва мясцовыя жыхары амаль не прыгадвалі звестак, але ў многіх вёсках абвязвалі пладовыя дрэвы саламяным перавяслам з мэтай павышэння іх ураджайнасці: “На Каляды абвязваюць сад саломай, асабенна яблыні, каб ураджай быў” (запісана ў в. Малыя Аўцюкі ад Дулуб Лідзіі Фёдараўны, 1940 г. н.). Жыхары в. Гарбавічы, каб атрымаць увосень багаты ўраджай садавіны, таксама выкарыстоўвалі салому (“бралі з кута”) і “абкручвалі дзераўца, і траслі” (запісана ад Змушко Марыі Паўлаўны, 1919 г. н.). Лічылася, што прыведзеныя дзеянні, скіраваныя на заклінанне ўраджайнасці пладовых дрэў, будуць абавязкова мець магічны эфект у будучым.

Абрэд засявання – адзін з важнейшых кампанентаў у сістэме калядна-навагодняга комплексу Калінкавіцкага раёна – выконваўся з мэтай забеспячэння добрага ўраджаю зерне-

вых культур у будучым годзе: “Засявальнікі на Новы год сыплюць жытам і пшаніцай” (запісана ў в. Баец ад Скідан Васіліны Іванаўны, 1912 г. н.).

Што датычыць гульні ў нябожчыка, то варта адзначыць, што звесткі пра яе былі зафіксаваны ў в. Вялікія Аўцюкі. Адзін з галоўных персанажаў гэтай гульні – царыца. Сутнасць дадзенай тэатралізаванай гульні заключалася ў наступным: “Царыцу адзявалі і наклеівалі бумагі, раскрашывалі іх. Хадзілі па хатам. Хлопец спрашваў, ці можна зайці. Песні спявалі. А ў канцы царыца памірала па старасці. Казалі: “Памерла наша царыца”. Яе клалі на саблі і выносілі. За ёй ім давалі пірагі, калбасу, еду” (запісана ад Гарысты Івана Аляксеевіча, 1919 г. н.). Як адзначыла Г.А. Барташэвіч, “да аналізу гэтай гульні звярталіся многія даследчыкі. У.І. Чычараў бачыў у ёй абрад пахавання зімы і як другі бок – культ продкаў. В.Я. Гусеў культ продкаў лічыў асноўным у ёй. Н.І. Савушкіна, падтрымліваючы думку Гусева, вылучае ў гульні чатыры дзеянні, чатыры матывы: “адпяванне няборжчыка, галашэнні па ім, развітанне з ім і, нарэшце, “ажыўленне” (дакладней, “ажыванне”)” [1, с. 175–176]. Паводле сведчанняў жыхароў в. Вялікія Аўцюкі, у абрадавай гульні пахавальнай скіраванасці ўдзельнічалі не толькі “царыца”, але і “цар”, “наследнік”, “цыган” і “двое прыдворных”. Нягледзячы на тое, што гэта была “гульня ў нябожчыка”, мясцовыя жыхары называлі дадзенае прадстаўленне камедыяй: “Камедзію эту ставілі толькі мужчыны” (запісана ад Гарош Варвары Антонаўны, 1929 г. н.). “Фарсавы характар гульні ў нябожчыка, які некалі бянтэжыў некаторых даследчыкаў і дазволіў ім аспрэчваць сувязь іх з культурам продкаў (У.Я. Проп), В.Я. Гусеў зусім справядліва тлумачыць рытуальнай роляю смеху” [1, с. 176].

Шматлікія варожбы шлюбнага характару, запісаныя на тэрыторыі Калінкавіцкага раёна, засведчылі не толькі іх тэматычную разнастайнасць, але і ўвасоблены ў іх шырокі семантычны спектр, звязаны з прадметнай атрыбутыкай, што выкарыстоўвалася ў рытуалах варажбы. Як правіла, дзяўчаты імкнуліся атрымаць адказ на многія хвалюючыя іх пытанні: хто першай з іх выйдзе замуж (“Некалькі дзяўчат кідалі сабаку аладкі, чыю аладку першу з’есць, тая першая замуж пойдзе” – запісана ў в. Баец ад Скідан Васіліны Іванаўны, 1912 г. н.), ці выйдзе ўвогуле дзяўчына ў гэтым годзе замуж (“Выбягалі з хаты і абхватвалі забор: калі цотны лік, тады дзеўка будзе ў пары, калі не, то не” – запісана ў в. Крукавічы ад Міхайленка Вольгі, 1928 г. н.), з якой мясцовасці будзе суджаны (“Чаравік кідалі: у якую сторону носік паглядае, у такую сторону замуж пойдзеш” – запісана ў в. Туравічы ад Паштарэнка Вольгі Ларывонаўны, 1937 г. н.), якімі будуць сацыяльны статус суджанага і яго дастатак (“Пад Новы год шукаюць камні ў рэчцы ці выцягваюць іх з калодзежа. Калі каменьчык гладзенькі, то жаніх будзе бедзенькі, калі шурпаты, то будзе багаты” – запісана ў в. Хобнае ад Папелы Яўгеніі Рыгораўны, 1937 г. н.).

Тэксты зімовых уласнакалядных песень пацвярджаюць іх дыферэнцыраваны характар: гэта песні, адрасаваныя гаспадару, гаспадыні, дачцэ, сыну: “Калі ў хаце буў малады хлопец, дык яму спявалі так:

Малады Віталька
 Пару коней вядзе,
 Нявесту вязе.
 Добры вечор!
 На табе, татко,
 Пару коней ва двор”

(запісана ў в. Каплічы ад Бабрэнка Галіны Міхайлаўны, 1938 г. н.).

У каляднай песні, адрасаванай гаспадару, гучыць матыву звароту да яго з мэтай уславіць надыход вясны і забяспечыць у будучым годзе добры ўраджай жыта і пшаніцы. Рэалізацыя матыву дасягаецца праз міфалагізацыю вобразаў сонца, месяца, добрага ўраджаю:

Ой, добры вечар, пану-гаспадар,
 Ці спіш, ці ляжыш, ці нас не чуеш?
 Калі спіш, гаспод з табою,
 А калі не спіш, гавары са мною.
 Уставай з пасцелі, адчыняй дзверы,
 Засцілай сталы ўсе цісовыя,

Налівай кубкі ўсе поўна залачоных,
 Бо прыйдуць тры госцейкі:
 Перша госця – яснае сонца,
 Друга – ясны месяц,
 Трэця – дробен дождж

(запісана ў в. Сухавічы ад Уласенка Наталлі Пракопаўны, 1922 г. н.).

На Крашчэнне, як адзначалі вяскоўцы, Каляды заканчваюцца, таму “гулялі, весяліліся, Каляды разганялі” (запісана ў в. Садкі ад Рабенка Марыі Ананьеўны, 1931 г. н.). Сярод аба-вязковых былі рытуалы наведвання царквы, пасвячэння вады, “вырубання” на рацэ з лёду крыжа: “Вурубвалі хрэст на рацэ, бураковым расолам аблівалі, і стаяў хрэст вясёлы” (запісана ў в. Вялікія Аўцюкі ад Ком Ганны Маркаўны, 1923 г. н.).

Масленіца лічыцца пераходным святам: “Са сваёй спецыфічнай абраднасцю Масленіца стаяла на мяжы двух цыклаў. Пераканаўчым уяўляецца меркаванне, паводле якога масленічныя ўрачыстасці ў дахрысціянскія часы адносіліся да веснавых святкаванняў, але пазней Вялікім постама былі адсунуты да зімовага цыкла” [3, с. 40–41].

У структуры масленічнага абрадавага комплексу вылучаюцца такія кампаненты, як запальванне вогнішча, падрыхтоўка саламянага пудзіла, якое сімвалізавала зіму, спальванне яго, ваджэнне карагодаў, прывязванне калодкі да нагі хлопца, які “сільно ўжо перабірае дзявок, дык таму прывязваюць да нагі калодку і ён доўжан яе цягнуць, а калі цягнуць не хочаш, дык грошы давай”, звычай наведвання зяцем цёшчы (“Зяць к цёшчы ходзіць у госці, яна гарэлку яму ставіць і блінцы з маслам” (запісана ў в. Варатын ад Пятрэнка Марыі Уласаўны, 1925 г. н.), выкананне масленічных песень:

Мы на горушцы пабывалі, пабывалі,

Ай, люлі, пабывалі!

Масленку сустракалі, сустракалі!

Сырам гару набівалі, набівалі,

Маслам гару палівалі, палівалі (запісана ў в. Варатын ад Пятрэнка Марыі Уласаўны, 1925 г. н.).

Прыведзеныя матэрыялы сведчаць пра ўстойлівы характар захавання звестак пра зімовыя абрады і песні ў памяці жыхароў Калінкавіцкага раёна, пра багатую мясцовую спецыфіку.

Літаратура

1. Узроўні агульнасці фальклору ўсходніх славян / Л.П. Барабанава, Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 477 с.
2. Ивлева, Л.М. Мир персонажей в русской традиции ряженья (К вопросу о ряженье как типе игрового перевоплощения) / Л.М. Ивлева // Этнографические истоки фольклорных явлений. Русский фольклор / С.Н. Азбелев [и др.]. – Ленинград : Наука. Ленинградское отделение, 1987. – 224 с.
3. Земляробчы каляндар : абрады і звычаі / Уклад., класіф., сістэм. матэрыялаў і камент. А.І. Гурскага; уступ. арт. А.І. Гурскага, А.С. Ліса; рэдкал. : А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 405 с.

УДК 811.161.3'374

Кулінарныя традыцыі вёскі Празарокі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці

А.М. ПАЛУЯН

У дадзеным артыкуле ахарактарызаваны кулінарныя традыцыі жыхароў вёскі Празарокі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

Ключавыя словы: матэрыяльная культура, кулінарныя назвы, лексіка-семантычныя групы, тыпы структурнай матывацыі.

The article discusses the culinary traditions of the inhabitants of the village Prazaroki Glubokoe district Vitebsk region.

Keywords: material culture, culinary names, lexico-semantic groups, types of structural motivation.

Аналіз лексікі, звязанай з намінацыямі страў, прадуктаў харчавання, напояў, мае важнае значэнне для даследавання гісторыі беларускага народа, высвятлення культурных і моўных зносін паміж народамі перш за ўсё таму, што “ў параўнанні з іншымі элементамі матэрыяльнай культуры лексіка, звязаная з народнай кулінарыяй, больш устойліва захоўвае старыя традыцыі, што асабліва тычыцца святочнай і абрадавай ежы” [1, с. 127]. Ежа, з аднаго боку, – натуральная патрэба, умова жыццядзейнасці і здаровага ладу жыцця, а з другога – этнакультурная з’ява, што адлюстоўвае народныя веды, нацыянальныя традыцыі, рэлігійныя ўяўленні, этыкет, сацыяльную прыналежнасць, уклад жыцця і стан грамадства. Кожны народ мае сваю гістарычна вызначаную кухню, якая ахарактарызуецца пэўным наборам прадуктаў і страў, спосабамі іх прыгатавання, смакам, сістэмай харчавання, культурна-бытавымі і сімволіка-абрадавымі функцыямі.

Аб’ектам нашага даследавання з’явіліся кулінарныя назвы, якія выкарыстоўваюцца на тэрыторыі вёскі Празарокі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Матэрыялам для аналізу паслужылі запісы, зробленыя вучнямі мясцовай школы, а таксама студэнтамі філалагічнага факультэта УА “ГДУ імя Ф. Скарыны” падчас фальклорнай практыкі. Асабліва значнасць даследавання кулінарных традыцый менавіта гэтай мясцовасці звязана з размяшчэннем яе ў зоне паўночнага Падзвіння, з разнастайнасцю этнічнага складу насельніцтва, што ператварае дадзеныя рэгіён у зону міжэтнічных узаемасувязяў і ўзаемаўплываў.

Кухня жыхароў в. Празарокі Глыбоцкага раёна вызначаецца ўжываннем асаблівых гатункаў хлеба, часцей гэта быў **аржаны хлеб, які гатавалі на рошчыне (заквасцы, кіслі):** “Звычайна ў цёплай вадзе вечарам разводзілася, разбоўтвалася нямнога аржаной мукі: на 2 літры вады 500 грамаў аржаной мукі. Чыгунок ці іншая пасудзіна на ноч ставілася ў цёплую печку для закісання”. Каб павялічыць колькасць хлеба, гаспадыня да аржаной мукі магла дадаць вараную, старанна стоўчаную бульбу. Выпякаўся хлеб на кляновым лісці ці засушаным аеры.

Шырока распаўсюджаны разнастайныя стравы з мукі: **аладкі**, якія “пякуцца на рошчыне (кіслыя аладкі), дражджах і з замесу бліноў”; **бліны**: “разводзяць пшанічную муку ці праварак на малацэ, разбіваюць яйкі, дадаюць солі па смаку, крышку алею, каб потым не падмазваць патэльнію, добра размешваюць. На гарачую патэльнію ўзліваюць тонкім слоём чарпаком”; **апушчальныя клёцкі, ці дамашнія пельмені**: “рыхтуюць цеста як на зацірку, раскатваюць на сталі тонкім слоём, шклянкай наразаюць кружочкі. Рыхтуюць мясны фарш са свініны, дадаюць у яго цыбулі, перцу, солі, змолатага лаўровага лісту і кмену. Фарш добра размешваюць, раскладваюць маленькімі кавалачкамі на кружочкі з цеста і закручваюць. Клёцкі з мясной начынкай кідаюць у кіпень і вараць да таго часу, пакуль яны не пачнуць усплываць. Падаюць на стол разам з сокам, у якім яны варыліся, прыправіўшы маслам, або без соку з маслам ці смятанай”; **завіванікі** ‘тонкія пшонныя бліны з тварагом’; **закручонікі**:

“печаныя бліны начыняюць падсаложаным тварагом, мясным фаршам, прыгатаваным як для апушчальных клёцак, а таксама з пасечаным з крута зваранымі яйкамі ліверам. У тварог разбіваюць яйка, у лівер кладуць перац і дробна пасечаную цыбулю. Закручваюць фарш у блін і абсмажваюць на патэльні ў масле ці сале, складваюць у каструлю, заліваюць таплёным маслам ці растопленым тлушчам і ставяць у духоўку ці печку”; **мучныя клёцкі**: “робіцца цеста, як і на зацірку, раскатваецца на сталае слоем у палец, нажом наразаюцца тонкія палоскі, якія ў сваю чаргу наразаюцца на долькі з капцюр памерам. Гэтыя долькі ў далонях, прысыпаных мукой, раскатваюць у маленькія клёчачкі, якія кідаюць у кіпень, затым беляць малаком, ці запраўляюць маслам, салам, алеем”.

З цеста выпякалі **пірагі** “на дражджах, яйках, смятане, сметанковым масле з дабаўленнем цукру, карыцы, малака”; **пышкі**, якія выпякаюцца з такога ж цеста, што і пірагі, толькі меншымі па памеры; **хрушчы**, якія “пякуцца на содзе. Муку замешваюць на кіслым малацэ, дадаюць растопленага тлушчу, яйкі, цукар, карыцу. Замешанае цеста раскатваюць на сталае, насыпаюць зверху цукрам, затым сталовым нажом наразаюць палоскі шырынёй у два пальцы, якія ў сваю чаргу наразаюцца на кавалачкі. На кожным хрушчы нярэдка відэльцамі накалваюцца і выціскаюцца разнастайныя ўзоры. Выпякаюцца ў не вельмі гарачай печы да падсыхання”. З дражджавога цеста або цеста на яйках вараць у кіпячым тлушчы з дабаўленнем алею **хвораст** і **пончыкі**.

Штодзень гаспадыня абавязкова падавала на стол першыя стравы. У прыватнасці, гэта маглі быць **крупеня** ‘малочны суп з пярловых круп’; **крупнік** ‘суп з тоўстых ячных круп з мясам’; **булён** ‘суп з ячных круп з мясам і бульбай’; **капустя, буракі**, разнастайныя **поліўкі**, якія варылі з мясам, ныркамі, свежай ці сушанай рыбай, грыбамі. Потым бралі рошчыну ці гусцяшу раўгені, дабаўлялі аржаной ці ячменнай мукі, разводзілі ў вадзе і гэтым заварвалі кіпень у чыгунку, старанна размешвалі, клалі прыправы (кмен, лаўровы ліст, перац, падсмажаную на алеі цыбулю) і ставілі ў печку. Пры падачы на стол запраўлялі смятанай.

На вячэру гатавалі **зацірку**. На полудзень або вячэру раней падавалі **рулі** ‘посная рэдкая страва на аснове вады ці раўгені з дабаўленнем хлеба, солі і цыбулі’ ці **цюпку** ‘ежа з кіслага малака з накрышаным у яго хлебам ці батонам’.

З ячных круп варылі **кашу**, якую запраўлялі смажаным салам з цыбуляй, у час посту – алеем.

Шырока распаўсюджаны разнастайныя стравы з бульбы. На стол падаюць **бульбу вараную; печаную ў гарачым прысаку; печаную ці смажаную на патэльні**.

Характэрным з’яўляецца выкарыстанне бульбы з мясам, сала-мяснымі, кісламалочнымі прадуктамі, грыбамі, гароднінай: “вараць бульбу ў мундзірах, абіраюць, нажом рэжуць на скрылечкі, ледзь-ледзь падсольваюць, запраўляюць смятанай”; “звараная бульба і намочаны боб з соллю расціраюцца таўкачыкам, запраўляюцца смажанымі скваркамі з цыбуляй”; “асобна варыцца бульба з соллю і асобна намочаныя боб ці гарох. Калі боб ці гарох разварацца, яго ўсыпаюць у звараную бульбу, таўкуць. Запраўляюць смажаным салам з цыбуляй. Атрымоўваюцца **камы бабовыя ці гарохавыя**”.

Смажаную бульбу падаюць у якасці гарніру да **катлет, тушанага мяса, смажаных скварак**. Да варанай ці печанай бульбы падаюць смажаныя з цыбуляй скваркі, яечню і абавязкова **салаты са свежых агуркоў, памідораў, радзіскі, рэпы** або з **квашанай капустай, салёнымі агуркамі ці марынадамі, селядцом, рыбнымі кансервамі**. Бульбу, тушаную з **свежымі ці сушанымі грыбамі і курацінай**, падаюць на абед у якасці другой стравы з салатай ці на вячэру.

Шырокае прымяненне ў спалучэнні з іншымі стравамі атрымала дзёртая бульба, з якой гатуюць **дранікі; сароку** ‘тоўстыя драны блін на ўсю патэльні’: “у драную бульбу, прыгатаваную як на дранікі, дадаюць дробна нарэзанае сырое сала, магчыма і з мясам, размешваюць і выпякаюць”; **бабку**: “у драную бульбу дадаюць соль, смажанае з цыбуляй сала і мяса, перамешваюць, пераліваюць у чыгунок, закрываюць накрыўкай і ставяць у гарачую печку”; **клёцкі**: “драную бульбу адціскаюць праз марлю. Калі крухмал адстаіцца, яго ўвесць дадаюць у адціснутую драную бульбу, убываюць 2 яйкі, соль, старанна вымешваюць. Рыхтуюць

мясны фарш са свініны і гавядзіны з дабаўленнем цыбулі, перцу, лаўровага ліста, кмену. Бярэцца жменя бульбянога цеста, расціскаецца ў аладку з паглыбленнем усярэдзіне, куды кладзецца кавалачак фаршу, мяса абціскаецца цестам і ў далонях закатваецца. Клёцкі кідаюць у кіпень, крыху падсолены”; **калдуны**: “рыхтуюць цеста з дранай бульбы і мяснога фаршу, як на клёцкі. З цеста робяць прадаўгаватыя, начыняныя мясным фаршам, клёцкі (даўжынёй 12–15 сантыметраў), кладуць на гарачую патэльню з растопленым салам і ледзь-ледзь прыціскаюць рукой кожны калдун, каб ён быў прыплюснуты. Абсмажваюць з двух бакоў, складваюць у чыгунок, дадаюць растопленага тлушчу, 4–5 лыжак малака ці вады, ставяць у печ ці духоўку і тушаць. Фарш можа быць з курынага мяса, сушаных грыбоў”.

Дзёртую бульбу смажаць з мясным фаршам; гатуюць з ёю **кішку**: “у драную бульбу, прыгатаваную як на дранікі, дадаюць звараныя ячменныя крупы, падсмажанае з цыбуляй свіное сала і мяса, соль. Усё старанна перамешваюць і наліваюць не вельмі туга, вольна, у вымытую кішку, завязваюць, абсмажваюць на глыбокай патэльні спачатку на лёгкім агні, затым у печы разграбаюць качаргой жар, ставяць на гэтае месца патэльню з наліванай і ўжо крыху запечанай кішкай і каля гадзіны выпякаюць”.

У рацыёне жыхароў Глыбоцкага раёна прысутнічалі разнастайныя стравы з гародніны. Са **шчаўя**, напрыклад, гатавалі **салату, халаднік, гарачую першую страву**, нарыхтоўвалі яго на зіму. **Агуркі** ядуць свежымі ці соляць разнастайнымі спосабамі. **Капусту** зімовых гатункаў квасяць.

Папулярным прадуктам харчавання з’яўляюцца **грыбы (баравікі, падасінавікі, абабкі, апенкі, лісічкі)**, якія ўжываюцца свежымі ці сушанымі (**сушонікі**) або марынаванымі (**мачонікі**). Са свежых грыбоў і гародніны гатуюць **саянку**. Сушаныя выкарыстоўваюць пры прыгатаванні поліўкі, булёну, начынак у клёцкі і калдуны, з іх гатуюць у час посту галубцы і катлеты.

Папулярным прадуктам харчавання была **рыба**, з якой варылі рыбную юшку, а таксама смажылі ці сушылі.

Не абыходзілі ўвагай жыхары Глыбоцкага раёна і малочныя прадукты, ужывалі **свежае малако, дамашні плаўлены сыр, маканку** ‘змешаны са смятанай тварог для макання бліноў’; **маслянку** ‘юшка пасля збівання масла’.

Адна з самых распаўсюджаных страў на сняданне – **лабада**, ці **сялянскі амлет**: “шклянка малака, два яйкі, тры сталовыя лыжкі мукі, соль, цукар, сода. На патэльні падсмажваюць чатыры кавалачкі сала, размяшчаюць на ўсёй плошчы патэльні, уліваюць размешанае з мукой і яйкамі малако, запякаюць”. Пры падачы на стол яечня разразаецца на скрылі, таму яе называюць яшчэ і **скрылёвая яечня**. Назва **лабада** тлумачыцца тым, што тут сабраная ўсё разам – малако, мука, яйкі, сала.

Сярод сала-мясных прадуктаў харчавання вядомы **кілбаса, каўбаса сялянская мясная; вантрабянка** ‘каўбаса з унутраных органаў: печані, сэрца, нырак, селязёнкі з дабаўленнем мяса і сала’; **крывянка, крывяная каўбаса**: “у сабраную у час пагалоўшчыны кроў дадаюць адразу сталовую лыжку солі, размешваюць. Вараць грачнёвыя крупы. Рэжуць дробна невялікі кавалак сала. Звараныя крупы і здробленае сала змешваюць з палсоленай кроўю. Спецыяльна не дабаўдыюць, фарш сталовай лыжкай заліваецца ў вымытую тоўстую кішку, у якой адзін канец завязаны ніткай. Наліваюць фарш не шчыльна. Запякаюць крываваю каўбасу на патэльні... Затым яе вынімаюць з печы, астуджваюць. Перад ужываннем наразаюць скрылёчкамі, якія з двух бакоў абсмажваюць у сале”; **квашаніна** ‘халадзец’; **пражонка**: “на дно чыгунка клалі кавалкі сала, потым скабкі і каўбасу. Усё ставілі ў жар і пражылі (тушылі)”.

Жыхары Глыбоцкага раёна маюць шмат рэцэптаў доўгатэрміновага захавання саламясных прадуктаў. Шырокае распаўсюджанне мае **салёнае сала**, а таксама **смажанае сала і мяса, залітае тлушчам; салёныя і вэнджаныя кумпякі і лапаткі; тушонка; таплёнае сала і здор**.

Для прыгатавання зімой смачных і карысных напояў кожная гаспадыня за лета і восень панасушвае ў рускай печы розных ягад: **чарніц, паземак, трускалак, маліны, чорнай смародзіны (смуродніку), рабіны, пладоў шыршыны**, з садавіны – **вішань, сліў, алычы, яблыкаў, груш**.

Сярод напояў былі вядомы: **кампоты** з сушаных ягад і садавіны; **гарбата**, для якой “улетку, у час цвіцення збіраюць і сушаць на чардаку-паддашку, вышках чабор, святаяннік, садовую мяту, ліпаваы цвет, кіпрэй (іван-чай), бруснічнік, маліннік (сушаць разам са спелымі ягадамі), лісце лясных паземак-суніц”; **раўгеня, ці хлебны квас**, які гатавалі так: “прарошчвалі жыта да паяўлення расткоў, затым сушылі і малолі. Атрымоўваўся солад. Гатавалі кіпень, і ў ім заварвалі солад. На 2 літры вады бралі адзін фунт соладу – 400 грам, ставілі заварку ў цёплае месца, дадаўшы крыху закваскі з хлебнай дзяжы ў астыўшую заварку, і, старанна перамяшаўшы, ставілі раўгеню ў цёплае месца для саладжэння, праз двое сутак залівалі ў тую ж пасудзіну восем літраў сырой крынічнай вады, разбоўтвалі і давалі суткі выстаіцца, пасля чаго раўгеня была гатовая да ўжывання; **казёнка** ‘магазінная гарэлка’; **самагонка, сівуха, барматуха, чэмергэс** ‘самаробная гарэлка’, першыя кроплі і літры якой называюцца **першаком**, апошнія – **адгонам**; **бражка**, ці **дамашняя піва**: “рабілі солад з ячменю, дабаўлялі жытняга соладу і заварвалі яго кіпенем, дадавалі крыху цукру, апускалі дрожджы. Для надання колеру піва выкарыстоўвалі адвары ці настойку святаянніку ці ліпавага цвету. На чацвёрты дзень бражку працэжвалі праз марлю, давалі яшчэ тры дні выстаіцца і падавалі на стол”.

Многія з зафіксаваных назваў маюць празрыстую семантычную структуру. У працэсе аналізу былі выдзелены два асноўныя тыпы структурнай матывацыі намінацый ежы і пітва: аддзеяслоўныя дэрываты і адыменныя ўтварэнні. У ліку аддзеяслоўных дэрыватаў выключную перавагу маюць суфіксальныя ўтварэнні тыпу **завіванікі, закручонікі, зацірка, дранікі, маканка, мачонікі, пражонка, рошчына, сушонікі** і г. д. У складзе адыменных дэрыватаў найчасцей сустракаюцца назвы, структурна матываваныя найменнем прадмета, асновай назоўніка: **крупеня, крупнік, крывянка, маслянка** і г. д. Сустракаюцца адыменныя дэрываты, структурна матываваныя назвай якасці – асновай прыметніка: **кісля, сівуха, халаднік**.

Аднак пэўная колькасць найменняў ежы з’яўляецца запазычаннямі з розных моў: з **польскай**: **вантрабянка** ‘страўнік або кішкі, начыненыя свінымі вантрабамі’; **лацінскай**: **калдуны** ‘клёцкі, начыненыя мясным або іншым фаршам’; **французскай**: **булён** ‘бульбяны суп’.

Разгледжаныя намі найменні страў жыхароў толькі адной вёскі Глыбоцкага раёна сведчаць аб рознабаковых кулінарных навыках беларускіх гаспадынь і багатых традыцыях нацыянальнай кухні, якія садзейнічалі рацыянальнаму харчаванню, суразмернаму ўжыванню колькасці прадуктаў жывёльнага і расліннага паходжання, спецыяль, дзікарослых пладоў, ягад, траў. Асаблівае значэнне меў народны вопыт падрыхтоўкі, першаснай перапрацоўкі прадуктаў, іх захавання.

Літаратура

1. Народная культура Беларусі : энцыкл. даведн. / пад агульн. рэд. В.С. Цітова. – Мінск : БелЭн, 2002. – 432 с.

Заснавальнік айчыннай лексікаграфіі (да 130-годдзя С.М. Некрашэвіча)

Д.Д. ПАЎЛАВЕЦ

Паказана роля С. Некрашэвіча ў распрацоўцы тэорыі беларускай лексікаграфіі, яго ўклад у арганізацыю слоўнікавай працы ў 20-я гады мінулага стагоддзя, стварэнні нацыянальнай тэрміналогіі, роля ў стварэнні Інстытута беларускай культуры, Нацыянальнай акадэміі навук. Прасочваецца трагічны лёс вучонага, вяртанне яго імя да шырокай грамадскасці і ягонай спадчыны ў навуковы ўжытак.

Ключавыя словы: народная мова, слоўнік жывой мовы, лексікаграфія, тэрміналогія, гісторыя навукі, палітыка беларусізацыі, рэпрэсіі, рэабілітацыя.

The article shows the role of S. Nekrashevich in developing the theory of the Belarusian lexicography, his contribution to the structure of the dictionary in the 1920s, the creation of a national terminology, his role in the creation of the Institute of Belarusian Culture, the National Academy of Sciences. There is evidence of the tragic fate of the scientist, the return of his name to the general public and his legacy to the academic community.

Keywords: national language, dictionary of living language, lexicography, terminology, history of science, Belarusization policy, repression, rehabilitation.

Канец мінулага стагоддзя адметны тым, што ў гісторыка-культурны і навуковы працэс адбывалася вяртанне спадчыны тых творцаў, хто стаў ахвярай палітычных рэпрэсій і каго ідэалагічная цензура настойліва імкнулася выкрасліць з айчыннай гісторыі, навукі. Гэта было пакаленне людзей, якія аддана, шчыра, рупліва працавалі на карысць сваёй Бацькаўшчыны, свайго народа, пакаленне высокіх інтэлектуалаў, якое на парэштках Расійскай імперыі імкнулася пабудаваць новую, вольную Беларусь. Яны верылі, што “багаты слаўнай культурнай мінуўшчынай, поўны маладых творчых сіл беларускі народ у хуткім часе дасць славянству і ўсяму свету яркія доказы свайго ўваскрэшэння і прынясе на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія, лепшыя кветы свайго вызваленага духу” [1, с. 29]. На жаль, гэтым спадзяваннем не суджана было здзейсніцца. Аднак, нягледзячы на трагічную незавершанасць сваіх задумаў, яны паспелі зрабіць вельмі шмат. Пра іх доўгі час не згадалася ў савецкіх энцыклапедыях, а калі і паведамлялася, то інфармацыя абмяжоўвалася зашыфраванай фармулёўкай: “у апошнія гады жыў за межамі БССР...”.

Сёлета спаўняецца 130 гадоў з дня нараджэння аднаго з найбольш яркіх прадстаўнікоў гэтага пакалення – самага вядомага моваведа 20-х гадоў ХХ стагоддзя, заснавальніка Інбелкульту, Інстытута беларускай мовы, Акадэміі навук БССР, яе першага віцэ-прэзідэнта, арганізатара слоўнікавай працы – Сцяпана Міхайлавіча Некрашэвіча. Ён пражыў у Мінску ўсяго дзесяць гадоў – перыяд зусім нядоўгі, але надзвычай плённы, паспяховы. І як бы ні стараліся прыхаваць памяць пра ягонае імя і дзейнасць, зрабіць гэта было немагчыма. Для тых, хто не пераставаў лічыць сябе беларусам, ён назаўсёды заставаўся ў памяці выдатным вучоным, таленавітым арганізатарам навукі, патрыётам. І не яго віна, што цягам многіх гадоў вартасць чалавечага жыцця, узровень адукаванасці, вучонасці вызначаліся іншымі крытэрыямі. Спачатку бальшавіцкія ўлады БССР праводзілі гэтак званую палітыку беларусізацыі, якая хутчэй за ўсё была імкненнем прыхаваць сваё негатыўнае стаўленне да ўсяго беларускага, бо яшчэ ў 1918 годзе адзін з камуністычных лідэраў заявіў, што беларусы і беларуская мова – гэта выдумка нацыяналістаў і што камуністы выступаюць супраць нацыянальных рагатак. Мусіць, не выпадкова прадстаўнікі беларускай нацыянальнай эліты за межамі савецкай Беларусі не вельмі давяралі бальшавіцкай рыторыцы. Так, У. Жылка ў лісце да А. Луцэвіча пісаў: “Камуністы ў грунце варожы беларускай сялянскай стыхіі і нашай нацыянальнай ідэі. Усё, што робіцца ў Менску (а не столькі той работы, як галасу) ёсць не ласка, а ўступка з бою.

Жаданне беларускіх камуністаў манапалізаваць беларускі рух – тактычны крок” [2, с. 257]. Улада нібыта дазваляе беларускаму руху пашырацца і ўмацоўвацца, садзейнічае развіццю нацыянальнай самасвядомасці беларусаў і адначасова пільна цікае за тымі, хто складае патэнцыйную небяспеку, адступае ад генеральнай лініі. Сутнасць бальшавіцкай палітыкі ў дачыненні да беларускага нацыянальна-культурнага руху добра бачна з “Докладной записки” І. Апанскага старшыні АДПУ СССР Мянжынскаму, з якой вынікае, што “белорусские дела”... изо дня в день приобретают все более серьезный характер вследствие неуклонно усиливающегося национал-демократического движения” [3, с. 140].

С.М. Некрашэвіч упершыню тэрэтычна абгрунтаваў прынцыпы айчыннай лексікаграфіі, выступіў ініцыятарам складання поўнага слоўніка жывой беларускай мовы, асноўная задача якога – спазнаць, “апрацаваць нашу мову, выявіць яе як мову беларускую, прыгодную не толькі для пісання вершаў і штодзённага ўжытку, але і для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценняў нашай мыслі” [4, с. 57]. Для С. Некрашэвіча было зразумела: “слоўнік мовы ўсяго народа – гэта не такая кніга, што пішацца кожны год” [4, с. 58]. Ён, як не хто іншы, ўсведамляў, што “народная мова – гэта народная творчасць; яна таксама ж свежая і вобразная, як і мова штучнай паэзіі... яна лёгкая і свабодна, падобна штучнай паэзіі, карыстаецца фігуральнымі зваротамі; яна, урэшце, называе рэчы не тым, чым яны ёсць ў рэчавістасці, а па тым ўражанні, якое яны робяць на народ. Першапачатковыя словы народнай мовы – гэта жывыя вобразы” [4, с. 62]. С. Некрашэвіч імкнуўся да замены іншамовных слоў беларускімі народнымі або ўласнымі неалагізмам. Так, ён прапаноўваў выкарыстоўваць замест алегорыя – іншасказ, афарызм – выслоўе, багатыр – асілак, вадаварот – вір, генеалогія – радавод, дуэт – двуспеў, інтэрмедыя – паміждзея, навалуніе – маладзік, овощи – гародніна, полнолуние – поўня, вучэбнік – падручнік, фрукты – садавіна, хлопок – бавоўна і інш. Адметная асаблівасць слоўніка С. Некрашэвіча і М. Байкова – дэманстрацыя велізарнага сінанімічнага багацця нашай мовы. Пры перакладзе рускіх адзінак на беларускую яны падаюць не адзін, а некалькі адпаведнікаў, у тым ліку і фразеалагізмы. Адлюстраванне ў слоўніку лексічнай варыянтнасці было новым для тагачаснай беларускай лексікаграфіі. Большасць прапанаваных С. Некрашэвічам і М. Байковым слоў былі вельмі ўдалымі, адпавядалі асаблівасцям нашай мовы і трывала замацаваліся ў ёй. У слоўніках С. Некрашэвіча адчуваецца дзівосная інтуіцыя вучонага-лексікографа, тонкага знаўцы народнай гаворкі. Ён надаваў вялікую ўвагу складанню рэгіянальных слоўнікаў з уключэннем у іх рэдкіх і састарэлых слоў, лічачы, што “кожнае з такіх дзе-небудзь захаваных у глухім кутку слоў можа быць надзвычайна цікавым для мовазнаўцы, іншы раз вытлумачваючы паходжанне цэлай сям’і слоў” [4, с. 64]. Па яго разуменні, мова рыбакоў, пастухоў, рамеснікаў, вылучаючыся сваёй першароднай прастатой і свежасцю, з’яўляецца найцікавейшым матэрыялам для слоўніка. С. Некрашэвіч ўсведамляў, што ў народнай мове скрываецца велізарны патэнцыял ўнутранага маральнага выхавання, што мова павінна прывучаць чалавека з пялёнак да роднай глебы, зрасціць з духам, побытам і жыццём народа, яго гісторыяй і культурай, звычаямі і псіхалогіяй, з светаўспрыманнем, і разглядаў яе як вынік шматвяковага гістарычнага вопыту, у якім склалася нацыянальная культура. Падсумоўваючы разважанні аб канчатковым выглядзе слоўніка, С. Некрашэвіч кажа, што поспех справы будзе залежаць ад зладжанай працы цэлага калектыву, што задача збіральніцтва нялёгкая, але вельмі важная, неабходная і неадкладная. Будучы чуйным і нераўнадушным да роднага слова, ён як не хто іншы, чуў яго, бачыў яго, шукаў і знаходзіў яго залацінку, дарэчнасць, складнасць. Роднае слова было падуладнае яму, ён натхнёна выкрасаў агонь хараства роднай мовы, рэпрэзэнтаваў яе душу. На жаль, ягоным задумам не наканавана было спраўдзіцца: неўзабаве яго і паплечнікаў абвінавацяць у спрабах адарваць беларускую мову ад рускай, і яны стануць ахвярай сталінскіх рэпрэсій, а зробленае імі на доўгія гады адыдзе ў нябыт або будзе беззваротна страчана.

Учытваючыся ў слова пра стан і задачы беларускага слоўніцтва, пранікаючы ў яго сутнасць, авалодваючы яго філасофіяй, разумееш, наколькі яго змест актуальны для сучаснага беларускага мовазнаўства. Тут С. Некрашэвіч падае прыклад сапраўднай, а не ілжывай любові да роднай мовы, абярэжнага стаўлення да яе багацця. З даклада вынікае, што С. Некрашэвіч быў добра абазнаны ў асноўных пытаннях лексікаграфічнай працы нашых су-

седзяў, пастаянна апеляваў да досведу складання слоўнікаў нямецкай і рускай моў, спасылаўся на тэарэтычныя працы вядомых славістаў, умела дастасоўваў дасягненні еўрапейскага мовазнаўства да беларускай глебы.

Вяртанне чэснага імя вучонага і яго спадчыны да грамадскасці, прызнанне яго невіноўнасці адбывалася доўга і пакутліва: 2 кастрычніка 1957 г. Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР С. Некрашэвіч быў рэабілітаваны па прысудзе 1937 г., праз 21 год адноўлены ў званні акадэміка (1978). І толькі 10 чэрвеня 1988 года Судовая калегія па крымінальных справах Вярхоўнага Суда БССР ў закрытым паседжанні адмяніла палітычныя абвінавачанні 1931 і 1936 гадоў “за адсутнасцю злачынства”.

Упершыню ў паслясталінскай БССР пра С. Некрашэвіча напісаў часопіс “Полымя” [5] у раздзеле “Старонкі беларускай энцыклапедыі”, відавочна, матэрыял рыхтаваўся для БелСЭ. Тут аб’ектыўна, станоўча ацэньвалася мовазнаўчая спадчына вучонага, яго роля ў распрацоўцы беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, падрыхтоўцы і выданні першых падручнікаў для беларускіх школ, гаварылася пра беспадстаўнае абвінавачанне і арышт у 1930 годзе і пасмяротную рэабілітацыю ў 1957 годзе, аднак нічога пра паўторны арышт і расстрэл у 1937. Праўда, гэты артыкул так і не быў надрукаваны ў БелСЭ. Заслугі С.М. Некрашэвіча, М.Я. Байкова і іхняга “Расійска-беларускага слоўніка” былі адмыслова ацэнены ў [6, с. 211]. Падрабязна разгледжана і высока ацэнена навуковая спадчына вучонага, асабліва слоўнікавая праца ў артыкуле [7]. Тут адзначана, што “перакладныя слоўнікі С.М. Некрашэвіча і М.Я. Байкова з’явіліся важным этапам у гісторыі агульнанацыянальнай лексікаграфіі і аж да выхаду” РБС 1953 і БРС 1962 “заставаліся найбольш грунтоўнымі працамі гэтага тыпу”, а “ролю С.М. Некрашэвіча ў гісторыі нацыянальнай культуры і асабліва беларускага савецкага мовазнаўства цяжка пераацаніць” [7, с. 37, 40]. Той жа аўтар піша пра С. Некрашэвіча ў ЭЛіМБеле: “з 1930 працаваў у Удмурцкай АССР (пры гэтым не тлумачыцца, чым займаўся там беларускі вучоны-мовавед, правадзейны сябар Акадэміі навук і чаму ён там апынуўся), а ў першыя паслярэвалюцыйныя гады дапускаў памылкі нацыяналістычнага характару”, але, як і пяць гадоў таму, не сказана ні слова пра паўторны арышт і расстрэл у 1937 годзе. Яшчэ больш дзіўна тое, што ў кнізе гэтага ж аўтара “Беларускія мовазнаўцы” (1985 г.) у артыкуле пра сакратара Слоўнікавай камісіі Інбелкульту Міколу Байкова – папличніка, аднадумца Сцяпана Міхайлавіча, з якім яны распрацоўвалі канцэптульныя накірункі маладой беларускай лексікаграфіі, вызначалі шляхі яе развіцця, шмат зрабілі, каб беларуская мова захавала сваю чысціню, не выглядала скалечанай, – ні слова пра С. Некрашэвіча. Не адрозніваецца арыгінальнасцю і артыкул пра С. Некрашэвіча ў кнізе М.Г. Булахава “Восточнославянские языковеды”, дзе пададзены сціплыя біяграфічныя звесткі, пералічаны асноўныя працы, вылучана кола праблемаў, якімі займаўся, і нічога пра тое, што быў незаконна рэпрэсаваны, высланы за межы Беларусі, а потым і расстраляны. Апраўданы па другім прысудзе ў 1957 годзе, ён яшчэ доўга заставаўся персонай нон-грата ў айчынным мовазнаўстве і даведніках па палітычных выраках 1931 і 1936 гадоў. Савецкая ўлада па-ранейшаму верыла, што беларускі вучоны рыхтаваўся да барацьбы з бальшавікамі і імкнуўся стварыць буржуазную Беларускую Рэспубліку.

Упершыню дэтальна тэарэтычную спадчыну С. Некрашэвіча, яго важкі ўнёсак у распрацоўку айчыннай лексікаграфіі ахарактарызаваў В. Шчэрбін, які адзначыў, што С. Некрашэвіч “вызначыў тры асноўныя ўмовы стварэння добрага слоўніка маладой літаратурнай мовы (абавязковая навуковасць такога слоўніка, яго агульнанацыянальны (народна-дыялектны і літаратурны) характар, рэальная ўжываемасць ў агульнанароднай мове змяшчаемых ім слоў” [8, с. 45]. На жаль, гэтым задумам вучонага не пашанцавала ажыццявіцца, бо ў 30-я гады ў савецкай Беларусі “поруч з фізічным знішчэннем беларускіх мовазнаўцаў... ішло метадычнае вынішчэнне распрацаванай імі навуковай метадалогіі. У прыватнасці, была адкінута як непатрэбная добра абгрунтаваная С.М. Некрашэвічам канцэпцыя стварэння тлумачальнага акадэмічнага слоўніка агульнага, “далеўскага” тыпу. У выніку гэтага, не стварыўшы папярэдне падобнага поўнага апісальнага слоўніка жывой беларускай мовы, складальнікі нарматыўных слоўнікаў 30–80-х гг. вымушаны былі ажыццяўляць адбор рэестравай лексікі для сваіх слоўнікаў не з усяго пераліку рэальна існуючых у беларускай агульнанароднай мове літаратурных і дыялектных слоў, а з вельмі абмежаванага кола моцна адфільтраванай лексікі,

зыходзячы пры гэтым з палітычных устаноў на адпаведныя слоўнікі рускай мовы і з суб'ектыўна-валюнтарысцкіх арыентацый на родныя гаворкі асобных буйных беларускіх пісьменнікаў. Менавіта гэтым тлумачыцца тое, што яшчэ і сёння, на зыходзе ХХ ст., завершанага слоўніка беларускай мовы пакуль што не існуе і задача па яго стварэнні застаецца актуальнай" [8, с. 49]. Гэта магчыма толькі аднавіўшы ў поўным аб'ёме навуковую метадалогію айчынай слоўнікавай справы. Праз 15 гадоў (!) пасля поўнай рэабілітацыі да творчай спадчыны С.М. Некрашэвіча звярнулася галоўная мовазнаўчая навуковая ўстанова краіны, ля вытокаў якой ён стаяў, – Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, надрукаваўшы асобным выданнем асноўныя лінгвістычныя працы вучонага. У прадмове да кнігі зазначаецца: “У асобе С.М. Некрашэвіча Нацыянальная акадэмія навук Беларусі мела таленавітага вучонага і буйнога арганізатара беларускай навукі ў гуманітарнай сферы, які пакінуў выдатны след у гісторыі беларускага мовазнаўства і гуманітарнай навукі наогул” [9, с. 10]. Тады ж у “Беларускай лінгвістыцы” быў надрукаваны артыкул А.І. Жураўскага, які называе С. Некрашэвіча “буйнейшы беларускі мовазнавец таго часу”, “здольны арганізатар беларускай мовазнаўчай навукі і старанны даследчык беларускай мовы з шырокім дыяпазнам навуковых ведаў” [13, с. 9].

Літаратура

1. Цвікевіч, А. Беларусь. Политический очерк / А. Цвікевіч. – Берлин : Изд-во Чрезвычайной Дипломатической миссии Белорусской Народной Республики, 1919.
2. Жылка, Ул. Выбраныя творы / Ул. Жылка ; уклад., прадм. і камент. М. Скоблы. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1998. – 358 с.
3. Скарыйніч : літ.-наук. гадавік ; Вып. 5 / Укл. А. Каўка. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2002. – С. 140–157.
4. Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча : да 120-годдзя з дня нараджэння / НАН Беларусі : Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; навук. рэд. А.І. Падлужны. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 190 с.
5. Германовіч, І. Сцяпан Некрашэвіч / І. Германовіч, Б. Лапаў // Польша. – 1967. – № 6. – С. 250–251.
6. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч // Рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 340 с.
7. Германовіч, І.К. Аб навуковай дзейнасці Сцяпана Міхайлавіча Некрашэвіча / І.К. Германовіч // Веснік БДУ. Сер. IV. – 1972. – № 3. – С. 34–40.
8. Шчэрбін, В. Ідэалам навукі не здрадзіў : трагічныя старонкі з жыцця С.М. Некрашэвіча / В. Шчэрбін // Роднае слова. – 1995. – № 5. – С. 45–50.
9. Жураўскі, А.І. Сцяпан Міхайлавіч Некрашэвіч (да 120-годдзя з дня нараджэння) / А.І. Жураўскі // Беларуская лінгвістыка. Вып. 54. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – С. 3–11.

УДК 821.161.3.091

Беларуская фантастыка ў кантэксце сусветнай літаратурнай традыцыі: гістарычны аспект

М.У. АММОН

Артыкул прысвечаны аналізу беларускай фантастычнай традыцыі ў сусветным кантэксце. На падставе разгледжаных культурных парадыгм (антычнай, сярэднявечнай, рэнесанснай, барочнай, асветніцкай, рамантычнай і інш.) робіцца дыферэнцыяцыя фантастычнага прыёму і метаду. Вызначаецца спецыфіка беларускай фантастычнай літаратуры, што выявілася ў жанравым сінкрэтызме, эскалацыі прыкмет дадзенай разнавіднасці мімесісу ў сферу рэалістычнага мастацтва, распрацоўцы спецыфічных нацыянальных і культурна-эстэтычных тэм, а таксама засяроджанасці на праблемах духоўнасці і гуманізму.

Ключавыя словы: фантастыка, фантастычная літаратура, прыём, метада, генезіс фантастычнага, фантастычны жанр.

The paper deals with the problem of genesis of Belarusian science fiction tradition in global context. According to the analysis of different cultural paradigms (Ancient, Medieval, Renaissance, Baroque, Enlightenment, Romantic, etc.) the fantastic is differentiated as an artistic technique and method. The following features of Belarusian science fiction are identified: genre syncretism, escalation of SF in the field of realistic art, the development of specific national, cultural and aesthetic themes, as well as focus on moral and humanistic issues.

Keywords: fiction, science fiction, technique, method, genesis of the fantastic, fiction genre.

Беларуская фантастыка ўяўляе сабой даволі масіўны, але парадаксальным чынам маладаследаваны пласт твораў. Менавіта таму цэнтральнае месца ў дадзеным даследаванні займаюць пытанні вызначэння сутнасці паняцця фантастычнага, выяўлення спецыфікі яго развіцця ў сусветным і айчынным прыгожым пісьменстве.

Аналіз акрэсленай праблематыкі варта пачаць са слоў расійскага даследчыка К. Фрумкіна аб “гісторыка-культурнай рэлятывнасці” [1, с. 9] згаданай з’явы, яе непасрэднай залежнасці ад гнэсеалагічных магчымасцей той ці іншай эпохі. У сувязі з адзначаным фактам тэарэтыкі традыцыіна вылучаюць тры асноўныя этапы эвалюцыі паэтыкі незвычайнага ў вербальным мастацтве: фальклорны, рамантычны і сучасны, а ўзнікненне адпаведных сюжэтаў, матываў і вобразаў абумоўліваюць агульнымі заканамернасцямі духоўнага развіцця грамадства.

Так, на думку шматлікіх навукоўцаў, вытокі фантастычнага варта шукаць у першабытным соцыуме, дзе адну з фундаментальных ролей адыгрывала міфалагічнае светаўпрыняцце. Названы тып мыслення, аб’ядноўваючы ў сабе элементы аналітыкі і мастацкай тыпізацыі, паўстае ў якасці своеасаблівага даўняга эквіваленту навукі. Аднак у дадзеным кантэксце варта ўлічваць эпістэمالогію тагачасных людзей, бо, як заўважае культуролог А. Коўтун, “архаічны свет не ведае фантастыкі ва ўласным разуменні слова: для сучаснай яму свядомасці ўсё ў ім ўяўляе сабой абсалютную рэальнасць” [2, с. 5].

Кардынальна іншая сітуацыя склалася тады, калі, карыстаючыся словамі Ю. Кагарліцкага, “...парушылася сінкрэтычнае мысленне, дзе рэальнае і выдуманнае, рацыянальнае і духоўнае непадзельныя” [3, с. 103]. Назапашаны чалавецтвам культурны матэрыял выступіў своеасаблівым апірышчам для фарміравання постміфалагічных уяўленняў і стаў адной з першых крыніц фантастыкі літаратурнай.

Найбольш яскравыя прыклады дыфузіі мімесіса і міфа былі прадстаўлены ў эпоху антычнасці. Менавіта тады максімальна праявілі сябе дзве асноўныя формы незвычайнага ў прыгожым пісьменстве – утопія і фантастычнае падарожжа (Гамер “Адысея”, Гекатэй Абдзерскі “Аб гіпербарэйцах”, Эўгемер “Святы спіс”, Ямбул “Востраў сонца” і г. д.).

Наступны этап эвалюцыі паэтыкі незвычайнага праходзіў ва ўмовах актыўнага распаўсюджвання ідэй сярэднявечнай схаластыкі і дагматызму. Выключэннем можна назваць гістарычны і рыцарскі раманы, што паступова страцілі свой летапісна-біяграфічны падмурак і пачалі актыўна выкарыстоўваць казачныя і легендарныя элементы. У сувязі з адзначаным варта ўзгадаць аповесці “Троя”, “Александрыя”, “Трышчан”, “Бава”, чые пераклады былі досыць папулярнымі на тэрыторыі ВКЛ.

Для будучых жа нацыянальных культур “цёмныя вякі” сталі часам з’яўлення і развіцця ўласнай кніжнасці, калі эстэтыка хрысціянства нярэдка цесна спалучалася з народнай творчасцю. Апошняя абумовіла шырокае бытаванне ў сярэднявечнай літаратуры катэгорыі фантастычнага. У старабеларускім прыгожым пісьменстве дадзеная заканамернасць прасочваецца на прыкладзе перакладных апакрыфаў. Так, элементы незвычайнага, што выходзяць па-за межы біблейскай дагматыкі, знайшлі сваё адлюстраванне ў псеўдарэлігійных тэкстах “Блуканні Багародзіцы па пакутах”, “Аповесці пра трох каралёў” і інш.

Ідэя творчай фантазіі атрымала новае пераасэнсаванне і адмысловую інтэпрэтацыю ў эпоху Рэнэсансу. У межах адной кнігі, па словах У. Конана і С. Кавалёва, нярэдка “філасофскі матэрыялізм, апалогія «здаравага сэнсу» суіснавалі з містыкай, верай у падкопы д’ябла, што праяўлялася ў змаганні з «ведзьмамі», «чарадзеямі» ды іншымі міфічнымі персанажамі” [4, с. 265].

Менавіта ў гэты перыяд выходзяць у свет вядомыя мастацка-публіцыстычныя трактаты “Утопія” Т. Мора, “Горад сонца” Т. Кампанэлы, “Новая Атлантыда” Ф. Бэкана, што на сённяшні дзень лічацца лепшымі прыкладамі жанру ўтопіі. Асаблівае месца сярод шматлікіх класічных узораў еўрапейскага Адраджэння займае таксама “Боская камедыя” Дантэ. Дадзены твор ўяўляе сабой выключную гульню аўтарскага ўяўлення, заснаваную на выкарыстанні звышнатуральных вобразаў і матываў хрысціянскай апакрыфічнай дэманалогіі і сярэднявечнай сімволіка-алегарычнай сістэмы.

Старабеларускае прыгожае пісьменства, што трывала і ўпэўнена ўваходзіла ў парадыгму еўрапейскай культуры, не магло не адгукнуцца на агульныя эвалюцыйныя працэсы ўнутры яе. Так, пэўнае фантастычнае дапушчэнне прысутнічае ў лацінамоўных “Раздзівіліядзе” Я. Радвана, “Прускай вайне” Я. Вісліцкага і інш. На старонках згаданых тэкстаў падзеі мясцовай гісторыі эстэтызуюцца і гераізуюцца шляхам звароту паэтаў да асобных вобразаў і сюжэтаў антычнай міфалогіі. Асаблівай увагі заслугоўвае таксама вобраз пярэваратня Пратэя з аднайменнай паэмы, чья семантыка досыць неадназначная: на думку навукоўцаў, ён выступае адначасова паганскім бажком, звычайным шляхціцам і паэтам-вяшчуном.

Працэс эстэтызацыі катэгорыі фантастычнага быў канчаткова завершаны ў эпоху барока і Асветніцтва. У літаратуры акрэсленага часу антычная парадоксаграфічная традыцыя, спалучаючыся з міфалогіяй і фальклорам, пачала падпарадкоўвацца выключна рацыяналістычным мэтам. Элементы незвычайнага ў такіх творах, як “Мікрамегас” Вальтэра, “Падарожжа Гулівера” Дж. Свіфта, “Камедыя” К. Марашэўскага і інш. сталі сродкам стварэння камічнага і сатырычнага эфекту, ускладнення інтрыгі, маралізатарскай прапаганды і г. д.

Новая хваля інтарэсу да звышнатуральнага, а разам з тым інтэнсіўнае развіццё тэорыі і практыкі цудоўнага пачынаецца ў перыяд рамантызму. Аднак нягледзячы на той факт, што патаемнае, загадкавае было для тагачасных дзеячаў “і зместам, і формай, элементам і светаўспрыняцця, і паэтыкі” [5, с. 183] (Т. Чарнышова), большасць з іх неаднаразова падкрэслівала дугараднасць, службовую функцыю названай з’явы ў параўнанні з філасофскім, грамадскага-палітычным зместам тых ці іншых твораў.

Выразная арыентацыя пісьменнікаў згаданай эпохі на трансцэндэнтнае разам з іх актыўнай увагай да фальклору і гісторыі свайго народа прывяло да з’яўлення і інтэнсіўнага развіцця ў еўрапейскім прыгожым пісьменстве гатычнага рамана (Г. Радкліф, Э.Т.А. Гофман і інш.) і літаратурнай казкі (Г.Х. Андэрсэн, Э.Т.А. Гофман і г.д.). Дадзены факт, аднак, не адмаўляе дамінаванне ў акрэслены перыяд лірычных і ліра-эпічных жанраў, бо, як заўважаюць аўтары кнігі “Беларуская літаратура і свет”, рамантыкамі паэзія разглядалася “як найвышэйшая форма прозы” [6, с. 9]. Менавіта таму ў беларускім вербальным мастацтве звышнатура-

льняныя вобразы і матывы з'яўляюцца неад'емнымі кампанентамі балад Т. Зана, А. Грот-Спасоўскага, А. Міцкевіча і інш. Асаблівае месца ў гісторыі айчыннай фантастыкі займаюць таксама апавесці “Драўляны дзядок і кабета Інсекта”, “Душа не ў сваім целе”, зборнік апавяданняў “Шляхціц Завальня” Я. Баршчэўскага. Названыя тэксты прадстаўляюць сабой адмысловую рэцэпцыю хрысціянскай і паганскай міфалогіі, сімволіка-алегарычнае пераасэнсаванне нацыянальнай і маральна-этычнай праблематыкі.

Аналізуючы спецыфіку развіцця катэгорыі фантастычнага ў сусветнай літаратуры, варта звярнуць увагу на канец XIX – пачатак XX стст. Так, паралельна з перыферычным існаваннем звышнатуральнага ў рэалістычных творах, згаданы перыяд дэманструе актыўны рост інтарэсу да паэтыкі незвычайнага з боку неарамантыкаў, сімвалістаў, сюрэалістаў.

Акрамя таго, адбываецца прынцыповае адасабленне прафесійных фантастаў ад папулярнай фантастычнай традыцыі, што было абумоўлена імкненнем культуры да найбольш адэкватнага адлюстравання агульных заканамернасцей функцыянавання сацыяму, непарыўна звязанага з тэхнічным прагрэсам. Акрэсленая тэндэнцыя прывяла да ўзнікнення навуковай фантастыкі (Ж. Верн, Г. Уэлс і інш.) і фэнтэзі (Р.І. Говард, Дж. Толкін і інш.). Новыя жанры пачынаюць забяспечваць такія важныя акты чалавечага існавання ў тэхнагенным грамадстве, як “пераадоленне рэчаіснасці” [1, с. 6] і “ўцёк ад рэчаіснасці” [1, с. 6] (К. Фрумкін).

Беларускае прыгожае пісьменства згаданага накірунку існавала ў даволі складаных гісторыка-культурных умовах. Адным з найбольш істотных дэтэрмінантаў літаратурнага працэсу канца XIX – пачатку XX стст. з'яўляецца відавочная актуалізацыя праблем нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Апошнія асабліва ўскладнілася пасля вядомых падзей 1917 г. пад уплывам агульных інтэграцыйных працэсаў унутры новай саюзнай дзяржавы. Яшчэ адным не менш уплывовым фактарам можна назваць наступную распрацоўку і кананізацыю ў вербальным мастацтве эстэтыкі сацыялітычнага рэалізму. Пералічаныя чыннікі патрабавалі ад прыгожага пісьменства простых і максімальна блізкіх да рэчаіснасці вобразаў, што абумовіла нізкі інтарэс да паэтыкі незвычайнага з боку мясцовых пісьменнікаў.

У дадзеным кантэксце спадчына В. Ластоўскага выступае бадай што адзіным выключэннем з агульнапрынятай сістэмы. У першую чаргу, маецца на ўвазе апавесць дадзенага аўтара “Лабірынты”, якая цалкам адпавядае вышэй адзначаным настроям у заходнім грамадстве пачатку мінулага стагоддзя. Акрамя таго, твор дэманструе ўнікальнае аўтарскае бачанне генезісу індаеўрапейскіх народаў і ролю “крыўскага” пытання ў ім. Складанасць і неадназначнасць рэпрэзентацыі пісьменнікам уласнай задумкі як на фармальным, так і на зместавым узроўнях стала прычынай варыятыўнасці жанравай ідэнтыфікацыі апавесці з боку сучасных даследчыкаў. Аднак выразная прысутнасць у межах згаданага тэксту прыкмет фантастычнага, дэтэктаўнага, прыгоднікага, гістарычнага, філасофскага і іншых аповедаў робіць слушным меркаванне П. Васючэнка аб прыярытэце адкрыцця В. Ластоўскім сінтэтычнага рамана – “умоўнай жанравай мадыфікацыі, існаванне якой прыпадае на мяжу XX–XXI стагоддзяў” [7, с. 145].

Значныя змены фантастычнай літаратуры адбыліся ў 2-ую палову XX ст. Выхад чалавека ў космас, перспектывы геннай інжынерыі, небяспека перанасельніцтва – усё гэта пашырыла гарызонты сусветнага вербальнага мастацтва і прывяло да ўзнікнення так званай “новай хвалі” фантастыкі.

Адзначаная тэндэнцыя праявілася і ў савецкай (у тым ліку і беларускай) літаратуры, што было ў значнай ступені абумоўлена пэўнымі грамадска-палітычнымі зменамі ў краіне (паслабленне ідэалагічнага ціску з боку партыі і дзяржавы, актыўнае разгортванне касмічнай праграмы і г. д.).

Айчынная фантастыка акрэсленага перыяду ў многім адпавядала распаўсюджанаму стэрэатыпу аб абмежаванасці дадзенай разнавіднасці мімесісу дзіцячай аўдыторыяй. Сведчаннем таму з'яўляюцца творы Янкі Маўра, М. Грамолкі, У. Шыціка, напісаныя пад уплывам распаўсюджанай на той час “касімічнай рамантыкі”. Асаблівае месца сярод названых твораў займае п'еса Кандрата Крапівы “Брама неўміручасці”, на старонках якой робіцца спроба прагназавання магчымых вынікаў фізічнага ўдасканалення людзей з дапамогай штучных метадаў і без увагі грамадства да духоўнага развіцця кожнага асобнага індывіда.

Такім чынам, фантастычнае ў гісторыі сусветнай (у тым ліку і беларускай) культуры выступае спецыфічнай некласічнай эстэтычнай катэгорыяй, заснаванай на прынцыпе дэканструкцыі агульнапрынятых сродкаў адлюстравання рэальнасці і шырокім выкарыстаннем паэтыкі незвычайнага. У прыгожым пісьменстве адзначаная разнавіднасць мімесісу па-рознаму трактуецца даследчыкамі. З аднаго боку, згаданы тэрмін рэалізуецца праз паняцці прыёму (пераважна ў дачыненні да вербальнага мастацтва антычнасці – канца XIX ст.) і метаду (у асноўным арыентуючыся на тэксты XX–XXI стст.). З іншага боку, фантастычная літаратура разумецца як агульны дэтэрмінант цэлага шэрагу жанраў, у якіх незвычайнае выконвае пануючую функцыю ў працэсе сюжэтабудавання і трансляцыі асноўнай ідэі твора.

Літаратура

1. Фрумкин, К. Философия и психология фантастики / К. Фрумкин. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 240 с.
2. Ковтун, Е. Поэтика необычного: художественные миры фантастики, волшебной сказки, утопии, притчи и мифа (на материале европейской литературы первой половины XX века). – М. : Изд-во Московского университета, 1999. – 310 с.
3. Кагарлицкий, Ю.И. Реализм и фантастика / Ю.И. Кагарлицкий // Вопросы литературы. – 1971. – № 1. – С. 101–117.
4. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. Т. 1. Даўняя літаратура : XI – першая палова XVIII стст. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; навук. рэд. тома В.А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларуская навука, 2006. – 910 с.
5. Чернышева, Т. Природа фантастического / Т. Чернышева. – Иркутск : Изд-во Иркутского университета, 1985. – 336 с.
6. Баршчэўскі, Л.П. Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён : папулярныя нарысы / Л.П. Баршчэўскі, П.В. Васючэнка, М.А. Тычына. – Мінск : Радыёлаплюс, 2006. – 596 с.
7. Васючэнка, П.В. Мастацкія адкрыцці Вацлава Ластоўскага на фоне сусветнай літаратуры / П.В. Васючэнка // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Серыя А, Гуманітарныя навукі. – 2008. – № 7. – С. 145–148.

УДК 821.161.3-312.1

Катэгорыя адзіноты: псіхалагічны, філасофскі, літаратурны аспекты

А.У. АНДРЭВА

У артыкуле разглядаецца феномен адзіноты і яе мадыфікацыі ў рэчышчы сусветнай філасофіі і псіхалогіі з праекцыяй на сучасную беларускую прозу. Праводзіцца аналіз такіх праяў дадзенай з’явы, як кароткачасовая ізаляцыя індывіда, пачуццё уласнай унікальнасці, немагчымасць паразумення паміж прадстаўнікамі соцыуму, пачуццё віны і экзістанцыйны страх, а таксама адлюстраванне мадыфікацый пачуцця адзіноты ў творах сучаснай беларускай прозы.

Ключавыя словы: катэгорыя адзіноты, стан, адчуванне, экзістэнцыялізм, катэгорыя віны, катэгорыя страху.

The object of this work is the phenomenon of solitude in the modern Belarusian prose which is analyzed through the methods of the world philosophy and psychology. Such a number of its display variety as a deliberate person’s isolation for a short period, a feeling that a person is unique among the other representatives of the society, the failure to understand one another, the estrangement, the existential fear and the feeling of guilty are analyzed.

Keywords: category of solitude, state, feeling, existentialism, category of guilty, category of fear.

Існуе безліч фармуліровак, азначэнняў і разуменняў феномена адзіноты. З’яўленне яе звязана з завяршэннем працэсу раз’яднання чалавека з прыродай і пачаткам фарміравання яго як стварэння, адрознага і асобнага ад акаляючага свету і іншых індывідаў.

Першыя спробы асэнсавання феномена адзіноты былі зроблены яшчэ ў антычныя часы, але найбольш грунтоўны разгляд ён атрымаў у пачатку ХХ ст. у працах экзістэнцыялістаў. У сваіх даследаваннях філосафы абапіраліся на ўяўленне аб смяротнасці чалавека і асэнсаванне ім непазбежнасці канца, таму што менавіта ў памежнай сітуацыі перад пагрозай небыцця асоба можа спасцігнуць экзістэнцыю. Расійскі даследчык гісторыі філасофіі А. Зарубін адзначае, што “экзістэнцыя канчатковая, таму што яна сама ёсць часовасць, кропкай адліку якой з’яўляецца смерць” [1], таму “чалавек не павінен ухіляцца ад асэнсавання сваёй смяротнасці, канчатковасці, насупраць, трэба высока шанаваць усё тое, што нагадвае яму аб мітусні свецкай” [1].

М. Хайдэгер лічыць, што кароткатэрміновасць, часовасць надае сэнс чалавечаму існаванню. Таму філосаф імкнуўся раскрыць залежнасць паміж быццём, часам і чалавекам. Праз сцвярджанне адзінства часу і быцця М. Хайдэгер даказаў, што толькі чалавек асэнсоўвае канечнасць свайго існавання, таму толькі яму вядома часовасць, што выступае як само быццё.

У кнізе “Філасофія экзістэнцыялізму” О.Ф. Бальноў выказвае падобную думку: адзінота чалавека базіруецца на страху смерці. І толькі ва ўмовах памежнай сітуацыі асоба можа спасцігнуць экзістэнцыю, здабыць сябе і гэтым самым адрачыся ад самоты, уласцівай кожнаму. Таксама філосаф даводзіць думку аб тым, што з канца ХVIII ст. чалавек пачаў губляць духоўную апору, працэс чаго выклікаў адчуванне ілюзорнасці ўсіх жыццёвых сэнсаў, якія б маглі дапамагчы знайсці пэўныя вітальныя арыентыры і сфарміраваць мэты. Па словах аўтара, “свет з раней не вядомай пагрозай выступіў у дачыненні да чалавека як чужы (unheimlich) і небяспечны. Чалавек усвядоміў сябе ў нейкай безнадзейнай згубленасці, паўсюль асуджаны на разбурэнне, якое пранікае ў яго” [2, с. 138]. У выніку гэтага асоба адчула не глыбіні свету, а бяздоннасць сваёй душы, што выклікала пачуццё не толькі страху, але і адчаю, нуды, агіды. О. Бальноў адзначае, спасылаючыся на С. К’еркегора, што філасофію экзістэнцыялізму цікавіць не пасіўнае адступленне чалавека перад падобнымі праявамі, а спробы асобы знайсці ўнутры сябе тое ядро, тую глыбінную апору, якая і ёсць экзістэнцыя.

У працах Ж.-П. Сартра паняцце свабоды атаясамліваецца з паняццем адрознасці і індывідуальнасці і з’яўляецца ключавым паняццем. Зыходзячы з канцэпцыі гэтага філосафа,

можна адзначыць, што чалавечая рэальнасць мае тры формы праяваў: “быццё-ў-сабе”, “быццё-для-сябе”, “быццё-для-іншага”, якія магчыма раз’яднаць толькі ў абстракцыі. Філосаф сцвярджае, што чалавек адрозны ад усіх стварэнняў прыроды дзякуючы сваёй здольнасці абіраць самога сябе, быць самім сабой і несці адказнасць за зроблены выбар. Выбар асобы ў тэорыі Ж.-П. Сартра не суадносіцца ні з якімі сацыяльнымі нормама і пастановама, аднак, абіраючы сябе, чалавек абірае і ўсё грамадства цалкам, бо сваім учынкам ён, па словах самога філосафа, “штурхае на той або іншы шлях жыцця не толькі сябе самога, але і ўсё чалавецтва” [3]. Таксама аўтар адзначае, што асоба жыве ў свеце, дзе больш не існуе рэлігійнай веры, таму яна вымушана жыць без вышэйшага сэнсу і міласці.

Э. Фром першапачатковай асновай адзіноты бачыць аддзяленне чалавека ад прыроды, калі ён асэнсаваў сябе ў якасці істоты, адрознай ад акаляючага свету і ад іншых людзей. Менавіта ў гэты час пачаўся працэс адасаблення індывіда ад першапачатковых сувязей, што абазначаецца псіхолагамі як “індывідуалізацыя”. Такім чынам усе людзі, надзеленыя розумам, самасвядомасцю, становяцца ахвярамі сітуацыі экзистэнцыяльнай дыхатаміі. Яе сутнасцю з’яўляецца, па-першае, агульначалавечае жаданне развівацца, быць асобным і адрозным, а гэта значыць, самотным, бо “ён [чалавек. – А.А.] адзінокі ў той меры, у якой ён унікальная істота, не тоесная нікому і якая асэнсоўвае сябе асобнай. Ён адзінокі, калі яму неабходна штосьці аданіць або прыняць якое-небудзь рашэнне самастойна, сілай свайго розуму” [4, с. 48]. Па-другое, гэта прага далучыцца да акаляючага свету, цалкам зліцца з ім, каб перамагчы пачуццё адзіноты і неспакою. Чым больш чалавек развіваецца, тым больш моцна і востра ён адчувае трагічнасць свайго стану: быць часткай прыроды, але не мець магчымасці існаваць у межах яе законаў і механізмаў. Гэта прыводзіць да асэнсавання непазбежнага надыходу смерці. Асоба не можа знайсці які-небудзь выхад з гэтай асуджанасці, нават адмаўляючы факт смерці ў сваіх фантазіях.

Іншай падставай для пачуцця адзіноты з’яўляецца панаванне або недахоп рэлігіі і веры. У тым выпадку, калі чалавек цалкам падпарадкаваны царкоўным дагматам і маралі, ён не ўяўляе сябе асобай, здольнай самастойна адказваць за свой лёс і душу. У сённяшнім грамадстве назіраецца недахоп, а часам і поўная адсутнасць веры. Па сваёй прыродзе чалавеку неабходны спадзяванні і ўпэўненасць. Аднак у інтэлектуальнай прасторы сучаснасці вера ў звышнатуральнае, якой з’яўляецца вера ў Бога, разглядаецца як перажытак, бо не адпавядае рацыянальнаму мысленню. Адмаўленне ірацыянальнай веры спарадзіла глыбокі адчай і разгубленасць. Няўпэўненасць, якая авалодала асобнымі прадстаўнікамі чалавецтва, дае магчымасць навязваць ім любую філасофію, што пераўтварае людзей у марыянетак.

Прычынамі вымушанай ізаляцыі індывідаў Э. Фром бачыць таксама ў сацыяльных, эканамічных і палітычных абставінах. Сучаснае грамадства ўплывае на чалавечую асобу адначасова ў двух накірунках: чалавек становіцца ўсё больш і больш самастойным, незалежным, упэўненым у сабе і самакрытычным, аднак у той жа час ён адчувае сабе самотным і знаходзіцца ў поўнай ізаляцыі, што спараджае страх і нястрымнае хваляванне.

Яшчэ адным феноменам сучаснай культуры, што прыводзіць да пачуцця адзіноты, з’яўляецца нуда. Сур’ёзнасць гэтай з’явы не ўсведамляецца большасцю, аднак яна прымушае людзей вынаходзіць усё новыя і новыя сродкі, каб абараніцца ад яе і пазбавіцца пачуцця прыгнечанасці. Такім чынам, усе штучна зробленыя сродкі для пазбаўлення ад самоты не толькі не выконваюць навязанай ім ролі, але і абвастраюць пачуццё адчужанасці і ўласнай непатрэбнасці кожнага члена сацыяму. Адчуванне адасобленасці і патрэба ў ёй не заўсёды ёсць звычайным для чалавека фактам, а можа быць адной з прыкмет неўрозу або псіхічнага захворвання. Таму неабходна размяжоўваць здаровую патрэбу час ад часу пабыць у адзіноце, якая эпизадна ўзнікае ў кожнага чалавека, ад хваравітага жадання адасобіцца.

Па прычыне таго, што згаданы феномен з’яўляецца адным з атрыбутаў чалавечага быцця, зварот сучасных беларускіх празаікаў да гэтай праблемы бачыцца заканамерным і мэтазгодным. Нягледзячы на складанасць адлюстравання псіхалагічных зрухаў унутры асобы, пісьменнікі шматгранна апісалі не толькі выпадкі існавання асобаў, якія глыбока і сур’ёзна перажываюць стан адзіноты, але і выявілі ў сваіх творах прычыны, што выклікаюць дадзе-

ныя перажыванні, і наступствы заглыблення ва ўласны ўнутраны свет людзей, якія пакутуюць ад адзіноты.

Беларускія пісьменнікі ў сваіх творах звяртаюцца да катэгорыі ўнікальнасці і ілюструюць яе праз цэлы шэраг герояў. Гэта вобразы мастакоў (як, напрыклад, у апавесці Ю. Станкевіча “Луп” і апавяданнях зборніка А. Глобуса “Адзінота на стадыёне”), акцёра і музыканта (апавесці “Луп” і “Анёлы на бальшаку” Ю. Станкевіча), а таксама асобаў, якія востра адчуваюць сваю адрознасць ад шараговых прадстаўнікоў грамадства, што, напрыклад, адбываецца з героям твора А. Казлова “Раздарожаны саракоўнік” Антонам Яновічам, які, замкнуўшыся на працэсе ўласнай індывідуалізацыі, ажыццяўляе своеасаблівы бунт супраць устаноў і патрабаванняў, выпрацаваных масавай свядомасцю. Унікальнымі таксама з’яўляюцца асобы, якія здолелі судакрануцца з адчуваннем уласнай адзіноты і спазнаць усе яе грані (трыпціх Б. Пятровіча “Стах”), і людзі, асуджаныя на непаразуменне праз свае незвычайныя імёны (персанажы Эрыка, Арсень, Таната з апавесці “Анёлы на бальшаку”).

Існаванне індывіда як часткі соцыуму немагчымае без штодзённага і бесперапыннага інтэлектуальнага і духоўнага ўзаемадзеяння з іншымі індывідамі. Аднак гэтая асаблівасць чалавечай прыроды вельмі часта пераўтвараецца з пазітыўнай і натуральнай у з’яву, якая выклікае шматлікія праблемы і дэпрывацыі. Да пытання недастатковай або адмоўнай рэалізацыі чалавечай камунікацыі можна аднесці фактар непаразумення, што назіраецца пры абсалютнай або частковай псіхалагічнай несумяшчальнасці асобаў, а таксама пры нежаданні выходзіць за межы ўласных меркаванняў і жаданняў на карысць збліжэння з іншымі людзьмі з мэтай наладзіць адносіны. Прыклады існавання чалавека ва ўмовах непаразумення, што выклікае стан адзіноты, прапанаваны ў такіх творах, як мініяцюра-фрэска Б. Пятровіча “Адзінота”, апавесці “Луп”, “Анёлы на бальшаку” Ю. Станкевіча, Х. Лялько “Лес” і апавяданне “Блізка вясна”. У гэтых творах аўтары прыходзяць да высновы, што непаразуменне з блізкімі людзьмі можа выклікаць да жыцця не толькі сум і пачуццё псеўда-віны (як гэта адбываецца з героямі апавесці “Лес” Х. Лялько), але і адчуванне абсалютнай духоўнай адзіноты і замкнёнасці, што ілюструецца сітуацыяй твора “Блізка вясна”. Ю. Станкевіч жа ў сваю чаргу даводзіць да чытача думку аб тым, што можна дасягнуць унутранай гармоніі пры ўмове адмаўлення ад прывязанасці да асобы, з якой склаліся адносіны непаразумення, і ўбачыць усю шматграннасць свету дзякуючы адчуванню такой гармоніі.

Яшчэ адной праблемай, якая становіцца базісам для стану самоты, з’яўляецца пытанне адчуванасці людзей у грамадстве мяжы тысячагоддзяў. Б. Пятровіч і Ю. Станкевіч даводзіць думку аб тым, што прадстаўнікі сучаснага соцыуму на падсвядомым узроўні будуць эмацыянальную заслону паміж уласным унутраным светам і мікракосмамі акаляючых людзей. Стварэнне падобных бар’ераў пры зносінах з іншымі асобамі характэрна для ўсіх прадстаўнікоў грамадства, незалежна ад іх самаацэнкі і сацыяльных роляў, якія яны вымушаны выконваць.

Камунікатыўная праблема непаразумення з’яўляецца асновай для стану фізічнай адзіноты, выкліканай расстаннем блізкіх людзей. Героі твораў Х. Лялько і А. Глобуса ў выніку сітуацыі, калі яны не здолелі знайсці агульнай мовы з каханымі імі людзьмі, вырашаюць расставіцца, што з’яўляецца прыкметай няздольнасці ўсталяваць натуральны эмацыянальны кантакт з іншымі індывідамі. Пісьменнікі не прапануюць шляхоў выйсця з падобных сітуацый, а толькі дазваляюць сваім персанажам схвацца, сысці ад вырашэння праблем, звязаных з няздольнасцю наладзіць якасную камунікацыю.

У сучаснай беларускай літаратуры намецілася трывалая тэндэнцыя да звароту да рознага кшталту экзістэнцыйных праблем і перажыванняў асобы. У творчасці Ю. Станкевіча, Х. Лялько, А. Казлова стан адзіноты заснаваны на такіх экзістэнцыйных катэгорыях, як усведамленне асобай бязмэтнасці свайго існавання і існавання чалавецтва ўвогуле, на страху смерці і страху перад быццём сіламі. Псіхалагічны свет галоўнага героя рамана Ю. Станкевіча “Любіць ноч – права пацукоў” Данілы Прусака ускладняецца моцным адчуваннем трагічнасці і абсурднасці карціны свету, а таксама пачуццём сваёй безабароннасці і, выкліканымі гэтымі фактарамі, суму і адзіноты. Пісьменнік даказвае на прыкладзе свайго

персанажа, што чалавек здольны спасцігнуць сутнасць свайго існавання, сутыкнуцца са сваім alter ego, а праз гэта дасягнуць стану абсалютнай унутранай раўнавагі і спакою. Героі ж твораў Х. Лялько і А. Казлова аказваюцца ў некаторай ступені пасіўнымі перад быццёвымі абставінамі і не знаходзяць сілы духу і ўпэўненасці, каб адшукаць шляхі пераадолення свайго экзістэнцыйнага страху і адзіноты.

Такім чынам, само паняцце адзіноты ў навуцы яшчэ дакладна не аформлена. У некаторых крыніцах яна тлумачыцца як з'ява, у іншых – як эмацыянальны стан чалавека, характарыстыка, перажыванне, складаная частка экзістэнцыйнага неўрозу. Аднак можна сцвярджаць толькі тое, што адзінота выклікае вострае і трывалае пачуццё, якому ўласціва комплекснасць і якое вызначае пэўны тып і форму самасвядомасці, а таксама з'яўляецца паказчыкам раз'яднання сеткі адносін і камунікацый унутранага свету асобы. У сучаснай беларускай прозе катэгорыя адзіноты прадстаўлена як адзін з дамінуючых і сэнсавызначальных феноменаў чалавечага існавання, які мае складаную комплексную будову і аснову, а таксама вызначаецца неадназначнасцю ўздзеяння на асобу.

Літаратура

1. Зарубин, А. Философия экзистенциализма (проблема времени) / А. Зарубин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/zarubin_philos_eczisten.htm. – Дата доступа : 25.03.2012.
2. Больнов, О. Новая укрытость. Проблема преодоления экзистенциализма / О. Больнов // Философская мысль. – № 2. – 2001. – С. 137–145.
3. Сартр, Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр [Электронный ресурс]. – 1989. – Режим доступа : <http://www.lib.ru>. – Дата доступа : 25.03.2012.
4. Фромм, Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.

Генезіс эсэістычнага жанру на Беларусі

І.А. БАЖОК

У артыкуле ўпершыню ў беларускім літаратуразнаўстве вызначаецца генезіс эсэістычнага жанру (эпоха Сярэднявечча і Адраджэння). Разглядаюцца базавыя мастацкія сродкі і прыёмы, на аснове якіх узнікла эсэ. Прасочваецца эвалюцыя станаўлення эсэістычных тэкстаў, заканамернасці іх развіцця ў залежнасці ад гістарычнай эпохі.

Ключавыя словы: эсэ, жанр, мастацкі прыём, генезіс, эвалюцыя, форма, структура, аўтар, чытач.

The article presents for the first time in the Belarusian literary studies the genesis of the essay genre (the epoch of the Middle Ages and the Renaissance). There are discussed basic artistic means and techniques on the basis of which the essay was created. There is traced the evolution of essay texts, regularities of their development in accordance with the historical era.

Keywords: essay, genre, artistic method, genesis, evolution, form, structure, author, reader.

Даследчыкі літаратуры адзінагалосна называюць першымі творамі ў жанры эсэ “Вопыты” Мішэля дэ Мантэня. Аднак памылкова будзе сцвярджаць, што гэтыя тэксты паўплывалі на зараджэнне беларускай эсэістыкі. Айчыннае літаратуразнаўства па сённяшні дзень не ведае, калі “Вопыты” М. Мантэня трапілі ў рукі беларускаму чытачу. Даследаванне ролі апошняга ў літаратурным працэсе – увогуле новая з’ява для айчыннага мастацтва слова.

Праблемы мастацкай камунікацыі і літаратурных узаемаўплываў у старажытныя часы звычайна зводзяцца да асэнсавання паходжання літаратуры. Так, вядомы рускі даследчык Д.С. Ліхачоў гаворыць пра “літаратурную трансплантацыю” [1, с. 16], г. зн. перанясенне балгара-візантыйскіх тэкстаў на ўсходнеславянскую тэрыторыю. Гэта другі ўскосны факт, які ўказвае на немагчымасць уплыву “Вопытаў” М. Мантэня, якія ўзніклі на Захадзе, у той час як на беларускія землі трапляла паўднёвае пісьменства. Першы пераклад эсэ на рускую мову быў ажыццёўлены толькі ў 1954–1960 гадах.

Па-другое, імкненне пісьменнікаў да яркай акрэсленых жанравых канонаў стрымлівала ўзнікненне новых жанраў. В.А. Чамярыцкі лічыць, што “для старажытнага часу больш характэрна імкненне да традыцыйнага і ўмоўнага, да ўсталяваных норм і ўзораў, да гатовых мастацкіх форм і стылістычных трафарэтаў, да старога захавання агульнапрынятых, асвечаных часам і аўтарытэтам продкаў этычных і эстэтычных правіл і прынцыпаў, літаратурнага этыкету” [2, с. 55]. Старажытная беларуская літаратура мае канкрэтныя жанры (жыцці, хаджэнні, пасланні, словы, малітвы і інш.), сярод якіх эсэ не сустракаецца.

Трэцяя, самая відавочная прычына, якая стрымлівала эсэізацыю тэкстаў, – хрысціянізацыя. У літаратуры дзейнічаў прынцып: не “Я” гавару, а Бог гаворыць вуснамі прамоўцы. У жанры ж эсэ “Я” – галоўны і адзіны суб’ект.

Улічваючы вышэйназваныя факты і прычыны, можна сцвярджаць пра немагчымасць з’яўлення твора ў жанры эсэ раней за XX стагоддзе. Мэтай жа дадзенага даследавання з’яўляецца выяўленне базы, на якой першае эсэ было створана, а таксама характарыстыка прыёмаў і сродкаў, якія былі выкарыстаны пісьменнікамі-эсэістамі XX стагоддзя з папярэдняга літаратурнага вопыту.

Адзакі эсэ ў беларускім пісьменстве з’явіліся ў XII стагоддзі. Найбольш спрыяльнымі ўмовамі для выказвання асабістага меркавання аўтара варта лічыць творы палемічнай літаратуры. Вядомы літаратуразнаўца і перакладчык старажытнай літаратуры І. Саверчанка “першым палемічным трактатам у беларускай літаратуры” [3, с. 26] лічыць твор мітрапаліта Георгія “Спрэчка з лацінай: 27 абвінавачанняў”.

Моцная аўтарская думка гучыць у творах Кірылы Тураўскага. У “Прытчы пра чалавечую душу і цела, або Пра сляпога і бязногага” аўтар звяртаецца да прыёмаў актывізацыі ўвагі

чытача: ужывае непасрэдны зварот, структурыруе свой аповяд, піша даволі разгорнутыя ўводзіны. Варта заўважыць, што гэтыя ж прыёмы выкарыстаны і ў першых беларускіх эсэ “Адвечным шляхам” І. Абдзіраловіча (І. Канчэўскага) і “Гэтым пераможаш!” Сулімы (У. Самойлы).

Ва ўводзінах да “Прытчы” Кірыла Тураўскі гаворыць пра карысць чытання кніг. Аднак тэкст прыпавесці пазбаўлены дыдактызму – характэрнай і даволі частай з’явы ў сярэднявечнай літаратуры. У далейшым адсутнасць павучальных адценняў стала адной з вызначальных рыс жанра эсэ. Уводзіны “Прытчы” пачынаюцца з тэзіса. Ва ўзорных тэкстах жанра (эсэ У. Жылкі, У. Караткевіча) стартавым пунктам выступае парадокс. Аднак кароткае сцвярдзенне ці тэзіс звычайна выконваюць ролю завязкі. Кірыла Тураўскі наступным чынам пачынае свой твор: “Добра і надзвычай карысна спасцігаць навуку Божага Пісання” [3, с. 57].

Ужо ў XII стагоддзі – самым пачатку літаратурнай традыцыі – Кірыла Тураўскі бачыў мэтай сваёй інтэлектуальнай працы растлумачваць палажэнні, словы або ўчынкі: “Не проста чытэльнай мовай пішу, але наважыўся раскрыць сутнасць” [3, с. 57]. Разважлівы характар пісьма Кірылы Тураўскага відавочна блізкі да твораў эсэістычнага жанра, аднак называць творы тэрмінам “эсэ” не варта. Натуральна, што жанравы дыяпазон беларускай літаратуры Сярэднявечча такога жанра не ўключаў.

Параўнанні і паралелі, якія ужывае Кірыла Тураўскі ў якасці прыёмаў для доказу выказанага ў пачатку тэзіса, не пакідаюць у чытача сумненняў, бо закранаюць як духоўную, так і свецкую сферы жыцця. Неаднаразовыя звароты да чытача (у далейшым у савецкай эсэістыцы таксама) выкарыстоўваюцца з мэтай выкліку да размовы, устанаўлення даверу, прыхільнасці да сябе. Гэта адзін з дзейсных спосабаў эсэіста “заваяваць” чытача, каб потым давесці да яго сваю ўласную праўду. У “Прытчы” назіраецца яскравы падзел на думкі аўтара і словы Госпада. Для гэтага Кірыла Тураўскі выкарыстоўвае спецыяльныя азначаемыя словы “Зачало”, “Сказ”, “Разум”, “Толк” і інш. Пералічаныя вышэй мастацкія прыёмы ў далейшым выкарыстаны беларускімі эсэістамі.

Важнай асобай, якая паўплывала на развіццё красамоўнага пісьменства, стаў Грыгоры Цамблак. Будучы мітрапалітам Вялікага Княства Літоўскага, гэты чалавек вылучаўся выдатным літаратурным талентам. У творах Г. Цамблака, бадай, упершыню ў мастацтве слова робіцца акцэнт на аўтарскія перажыванні: “Не разумею і здзіўляюся, думаю і знясільваю розум...” [3, с. 104]. Акрамя гэтага, творы пісьменніка і прамоўцы экспрэсіўныя ў знешнім плане і маюць яскравы эмацыянальны характар.

Калі ў мастацкай літаратуры з’яўляецца моцны і ўплывовы пазалітаратурны складнік, то ў вобразна-выяўленчай сістэме сродкаў тэксту ўзмацняецца эмацыянальнасць, выкарыстоўваюцца штампы, лозунгі. Калі правесці паралелі паміж, здавалася б, такімі рознымі эпохамі, як Сярэднявечча і савецкі час, то ў прамовах і выступленнях (як найбольш набліжаных да эсэ тэкстах) выкарыстоўваюцца аднолькавыя мастацкія сродкі, якія ў сваю чаргу выконваюць ідэнтычныя мастацкія задачы. Напрыклад, метафары, эпітэты, параўнанні і ў сярэднявечных, і ў савецкіх тэкстах “сцёртыя”, звыклія, прадказальныя, хоць і вельмі яскравыя. Можна сцвярджаць, што гэтыя мастацкія сродкі выкарыстоўваюцца па інерцыі, яны проста неабходныя для красамоўных тэкстаў, служаць больш упрыгожаннем, чым нясуць сэнсавую нагрузку. Такім чынам, у тыя перыяды развіцця літаратуры, калі тэксты выконваюць не толькі мастацкую, але і грамадскую задачу, паслабляецца выражэнне ўласнай філасофіі аўтара як незалежнага творцы. Скажам, жанр эсэ праяўляе большыя магчымасці, калі літаратура не “абцяжараная” знешнімі фактарамі. Лепшыя ў жанравых адносінах эсэ з’явіліся ў 1920-я і 1990-я гады, больш сцёртыя межы жанру – у старабеларускай і савецкай літаратурах.

У эпоху Адраджэння развіццё літаратуры стала больш дынамічным і дэмакратычным. Увага да чалавека праявілася ў двух асноўных варыянтах: па-першае, літаратура станавілася больш свецкай з’явай, па-другое, у цэнтры ўвагі аўтара знаходзілася асоба чалавека.

Ф. Скарына ў “Прадмове да ўсёй «Бібліі»” тлумачыць карысць кнігі з боку практычнага, свецкага яе прымянення (развагі аб кніжнай мудрасці Кірылы Тураўскага былі больш абстрактныя). Ф. Скарына выкарыстоўвае разгорнутыя параўнанні, сінтаксічны паралелізм –

сродкі, якія ў 20 стагоддзі сталі аднымі з асноўных у эсэістыцы. Письменнік не імкнецца да мудраслоўя, а звяртаецца да ўмоўнага чытача на “ты”. Стыль прадмовы разважлівы, спакойны, даверлівы.

Такім жа чынам напісана і “Прадмова да «Псалтыра»”. Твор пачынаецца з тэзіса, які даказваецца на працягу ўсяго аповяду: “Усялякае Слова, Богам натхнёнае, – карыснае! Яно вучыць, выкрывае, выпраўляе і карае!” [3, с. 130]. Мова тэксту жывая і вобразная: “Там – справядліvasць! Там – чысціня душэўная і цялесная! Там – навука праўды! Там – мудрасць і розум дасканалы!” [3, с. 131].

Прадмовы Ф. Скарыны сталі пераходнымі творамі ад рэлігійнай да свецкай літаратуры. Аднак у іх няма яшчэ выражэння ўласна аўтарскай канцэпцыі.

Этапным твораў у станаўленні ідэі самапазнання ў беларускай літаратуры стаў “Катэхізіс, або Навука старадаўня хрысціянская ад святога пісьма, для простых людзей мовы беларускай у пытаннях і адказах сабраная” С. Буднага. Структура твора ўяўляе сабой чаргаванне пытанняў і адказаў. Такая форма дае магчымасць аўтару не толькі звярнуць увагу на хвалючыя пытанні, але і выказаць уласную думку, якая выглядае заўсёды правільнай. Дыялог без дзеючых асоб, выкарыстаны С. Будным, – гэта ўнікальны мастацкі прыём старабеларускай літаратуры. Акрамя таго, гэтую форму можна ўспрымаць і як палілог, і як маналог.

У жанр эсэ ад “Катэхізіса” перайшла ўвага да Чалавека і ідэя самапазнання праз пытанні і адказы да сябе і да іншага чалавека. Як у “Катэхізісе”, так і ў эсэ дасягаецца адна мэта – упэўніць чытача, што прыведзеныя адказы на пастаўленыя пытанні з’яўляюцца адзіна правільнымі.

Яшчэ адна форма, якая дае магчымасць выказаць уласны погляд на праблемы рэчаіснасці, – спрэчка. У “Апісанні сінода ў Іўі 1568 г.”, запісаным С. Будным, вядзецца дыскусія паміж аўтарытэтнымі асобамі пра “падданных і нявольную чэлядзь”. У канцы твора аўтар робіць выснову, якая ўжо мае падставы называцца эсэізаваанай: “У кожнай рэчы і ў кожным стане ёсць добрыя і злыя, справядлівыя і несправядлівыя. Сярод рамеснікаў, гандляроў, ды, урэшце, і паміж намі, настаўнікамі, ёсць і такія, і гэтакія. Але, як з-за некалькіх злых настаўнікаў нельга ганіць і адкідваць усё настаўніцтва, гэтак і з-за некалькіх каралёў-тыранаў нельга лічыць вінаватымі ўсіх іншых паноў” [3, с. 218]. У гэтым невялікім па памерах тэксце ёсць рысы, уласцівыя эсэ (наяўнасць тэзіса, аналітычнасць, высновы, заснаваныя на вопыце).

Традыцыі С. Буднага працягнуў Л. Зізаній. У “Пасланні навучэнцам” письменнік сцвярджае, што “мала толькі ведаць рэч, трэба ўмець іншым пра яе распавесці” [3, с. 257]. Гэта значыць, што ў літаратуры з’яўляецца ўсведамленне таго, што словам можна выказаць не толькі факты і ўхваленні ці спачуванні, але і падзяліцца ўласнымі меркаваннямі, прывесці прыклады, растлумачыць.

У “Катэхізісе, або Вызнанні веры святой, саборнай, апостальскай усходняй царквы” Л. Зізаній дадае да пытальна-адказавай формы тэзіс, які адпаведна аформлены: “Пра крыж: прыцясненні або беды людзей побажных і добрасумленных” [3, с. 258].

Хаця асноўны пафас тэкстаў эпохі Адраджэння застаўся рэлігійным, форма і мэты літаратурнага твора значна развіліся і ўзбагаціліся. Філасофска-публіцыстычны твор Л. Зізанія “Павучанне пры пахаванні Зоф’і, князёўны Чартарыёўскай” сведчыць пра з’яўленне разваг на анталогічныя пытанні чалавецтва. Так, у першай частцы “Павучання” письменнік закранае праблему смерці. Увогуле, уся частка – гэта даволі дасканалыя як па форме, так і па змесце эсэістычнае выказванне.

Важным з’яўляецца той факт, што Л. Зізаній пачынае свой твор не з тэзіса, а з парадасальнага выказвання: “Сапраўды, ёсць чаму здзіўляцца, праваслаўныя хрысціяне, бо мы, гэтак часта на памерлых гледзячы і на пахаваннях іх бываючы, карысці сабе духоўнай з такога відовішча не бяром” [3, с. 261]. Далей письменнік выбірае прыём “нападзення”. Л. Зізаній называе людзей ганарлівымі, закаханымі ў “аздобы і дастаткі гэтага свету” [3, с. 261], абвінавачвае ў грэхападзенні. Здзіўленне чытача пераходзіць у абурэнне.

Эсэ – гэта заўсёды нябачнае заваяванне ўвагі чытача з мэтай “перацягнуць” яго на бок аўтара. Дасканаласць эсэ залежыць ад умення вар’іраваць тымі ці іншымі мастацкімі сродка-

мі і прыёмам. У той час, калі ўмоўны чытач гатовы адказаць на абвінавачванні, Л. Зізаній прыводзіць некалькі моцных біблейскіх цытат (Біблія на той момант заставалася самай аўтарытэтай крыніцай). Такі прыём, безумоўна, прымушае спыніцца і задумацца. І ў гэты момант пісьменнік выказвае свае меркаванні: “Ніводная рэч так не скіроўвае чалавека на дабро, як разважанне пра смерць і пра тое, што за ёй на тым свеце наступае...” [3, с. 265]. Затым Л. Зізаній прыводзіць прыклады, звяртаецца да філасофіі Саламона, просіць ісці ў думках за апосталам Паўлам.

У выснове пісьменнік выкарыстоўвае зварот, супрацьцеглы па стылістычнай афарбоўцы пачатковаму: “Таму, каб добраславеннай смерці ад Бога спадабіліся, патрэбна нам, найдаражэйшыя мае, пра яе помніць” [3, с. 262]. У канцы аўтар гаворыць пра карысць разважанняў пра смерць. Ва ўмоўнага чытача не застаецца ніякіх сумненняў у правільнасці і праўдзівасці усяго сказанага. Такім чынам дасягаецца мэта эсэістычнага тэксту.

Такім чынам, на аснове грунтоўнага аналізу тэкстаў эпох Сярэднявечча і Адраджэння можна зрабіць выснову аб паступовым і заканамерным фарміраванні на беларускай глебе твораў эсэістычнага характару. Паўднёвы літаратурны ўплыў, адсутнасць перакладу “Вопытаў” М. Мантэня даюць падставы сцвярджаць аб адноснай самастойнасці станаўлення жанра эсэ на Беларусі.

Сярод фактараў, якія стрымлівалі развіццё эсэізацыі, можна назваць наступныя: імкненне пісьменнікаў да яскрава акрэсленых жанравых канонаў і паўсюдную хрысціянізацыю. Першыя адзнакі эсэізму на Беларусі праявіліся ў творах палемічнай літаратуры. Ля вытокаў зараджэння эсэістычных прыёмаў і сродкаў стаялі мітрапаліт Георгій, Кірыла Тураўскі, Г. Цамблак, Ф. Скарына, С. Будны, Л. Зізаній. Ужо з самага пачатку фарміравання літаратурнай традыцыі пісьменнікамі выказвалася жаданне не толькі канстатаваць факты, але і растлумачваць, разважаць. Для дасягнення гэтай мэты выкарыстоўваліся формы пытанняў – адказаў і спрэчкі. Ад старабеларускіх тэкстаў эсэістыка XX–XXI стагоддзяў пераняла структурызацыю, выкарыстанне пачатковага тэзіса (парадокса), разгалінаваную і прадуманую сістэму доказаў, разважлівасць, звароты да чытача, эмацыянальнасць.

Усё вышэй пералічанае стала базавай асновай фарміравання жанра эсэ на Беларусі. Першыя беларускія эсэісты І. Абдзіраловіч і Суліма цалкам выкарысталі папярэднія напрацоўкі ў сваіх творах.

Літаратура

1. Лихачёв, Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков: эпохи и стили / Д.С. Лихачёв. – Л. : Наука, 1973. – С. 154.
2. Чамярыцкі, В. Літаратура XIV – пачатку XVI ст. / В. Чамярыцкі // Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд: вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ВНУ / М.М. Грынчык [і інш.] ; пад рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновіча. – 3-е выд. стэрыятап. – Мінск : Вышэйшая школа, 1997. – С. 53–85.
3. Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.), літаратурна-мастацкае выданне / аўтар праекта і гал. рэд. Кастусь Цвірка. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 606 с.

УДК 821.161.3-1"18"

Адметнасці рэалізацыі любоўнай тэмы ў беларускай паэзіі XIX стагоддзя

А.В. БРАДЗИХІНА

На матэрыяле беларускамоўных і польскамоўных тэкстаў у артыкуле разглядаюцца асноўныя тэндэнцыі развіцця інтымнай паэзіі XIX стагоддзя. Асабліва ўвага надаецца аб'екту любоўнай інтэнцыі, вобразна-сімвалічнай сістэме і матывунаму комплексу, што фарміруюць аблічча паэзіі кахання тагачаснай эпохі.

Ключавыя словы: інтымная лірыка, лірычны суб'ект і аб'ект, вобраз, сімвал, матывы, фальклор, рамантызм, мастацкая сістэма.

This article considers the main tendencies in intimate poetry of the 19th century. The research is based on texts written in the Belarusian and Polish languages. Particular attention is paid to the object of love intention, imagery and symbolic system and motive complex forming the face of the love poetry of that period.

Keywords: intimate lyric poetry, lyrical subject and object, image, symbol, motive, folklore, romanticism, art system.

Каханне належыць да так званых вечных тэм вербальнага мастацтва, літаратурнае ўвасабленне якіх, аднак, не характарызувалася аднапланавасцю на розных этапах культурна-гістарычнага развіцця. Р. Уэлек і О. Уорэн сцвярджаюць: «Гісторыя пачуцця ўяўляе для даследавання значныя цяжкасці, паколькі пачуццё няўлоўнае і адначасова аднастайнае. <...> Несумненна, аднак, што пачуццё змяняецца, прынамсі спосабы і сродкі яго выражэння» [1, с. 131]. Сапраўды, гісторыя развіцця айчыннай любоўнай лірыкі выразна дэманструе залежнасць мастацкіх падыходаў у адлюстраванні інтымных перажыванняў ад агульнай ідэалагічнай дамінанты, рэгулятываў палавой маралі і культурна-эстэтычнай сітуацыі пэўнай эпохі.

У параўнанні са старажытнабеларускай літаратурай, што служыла моцным сродкам распаўсюджвання і папулярнага хрысціянскіх пастулатаў, XIX стагоддзе, як важнейшы этап нацыянальнай самаідэнтыфікацыі і антрапацэнтрычнай скіраванасці, з аднаго боку, легітымізавала прысутнасць пачуццёвых матываў у культурнай сферы, з другога – арыентуючыся на тагачасныя асветніцкія запатрабаванні, звязаныя з фарміраваннем грамадскай думкі, выхаваннем патрыятызму і вызначэннем беларусамі сваёй ролі ў гістарычным працэсе, усё яшчэ адводзіла інтымнай паэзіі перыферыянае месца, а таму абумовіла і невялікую колькасць лірычных тэкстаў такога кшталту. У большай ступені апошняе было характэрна беларускамоўнай паэтычнай творчасці, дзе амаль да канца стагоддзя любоўная тэма не набыла паўнаважнага гучання, выяўляючыся на ўзроўні асобных матываў, падпарадкаваных кардынальна іншай мастацкай задачы пісьменніка. Так, уласцівы лірычнаму твору К. Каліноўскага «Марыська чарнаброва, галубка мая...» бунтарскі сацыяльна-рэлігійны пафас цесна знітаваны з вобразам каханай героя, развітанне з якой перарастае тут у зварот да цэлага народа. Зацяняе любоўныя інтэнцыі і акрытая дыдактычнасць, нават сентэнцыйнасць, вершаў маральна-этычнай праблематыкі Я. Баршчэўскага («Дзеванька») і Я. Чачота («Каб цябе спаліла маланка...», «Доўга спала дзеванька...», «А мая ж ты кветачка...»). Часам вобраз жанчыны або калізіі кахання ўвогуле падаюцца ў камічным, пераважна сатырычным, святле («Ён і яна» Ф. Тапчэўскага, «Маладыя маладзіцы...», «Шчабячэце, як сарокі...», «Ой, гаспадыня чорна, як камін...» Я. Чачота, «Сватаная», «Адказ Юрцы на "Панскае ігрышча"» Ф. Багушэвіча), што само па сабе адмаўляе такім вершам у інтымнасці. Нарэшце, нярэдка на першы план у вершы выходзяць гендэрныя праблемы: узаемаадносінны ў сям'і, як правіла, сялянскай, сацыяльны статус жанчыны («Сірата» В. Каратынскага, «Мейсца нячыстае» А. Гурыновіча, «Удава», «З кірмашу» Ф. Багушэвіча). Нават тым нешматлікім беларускамоў-

ным творам, дзе каханне становіцца дамінантнай тэмай, да прыкладу, «Заходзіць сонца за горы...» Я. Лучыны (урывак страчанай паэмы «Гануся», што быў надрукаваны ў газеце «Минский листок» як асобны верш), «Песні Мікіты» з драматычнага верша «Яжовыя» Я. Чачота, відавочна не стае эмпірыкі, адчувальнага асабістага вопыту паэтаў у якасці лірычнай асновы, таму пра пачуццёвасць, аднаўленне эмоцый у іх жывым выглядзе ў дадзеным выпадку гаварыць не даводзіцца.

Біяграфічныя вытокі, аднак, многія даследчыкі з лёгкай рукі аўтара першага жыццяпісу Я. Баршчэўскага Р. Падбярэскага, бачаць у згаданым вышэй вершы «Дзеванька», бо ён створаны ў той перыяд, калі паэт быў безнадзейна закаханы ў адрасата – дзяўчыну па прозвішчы Максімовіч. Гэты невысокі па сваіх мастацкіх вартасцях твор патрабуе падкрэсленай увагі па той прычыне, што ў айчыннай навуцы яго прынята лічыць першай аўтэнтчнай спробай у беларускай інтымнай лірыцы. І хаця паводле часу напісання верша (1809 г.) і ўскоснай прысутнасці матываў кахання гэтае сцверджанне справядлівае, то ідэйна-эстэтычная скіраванасць твора і форма данясення аўтарскай думкі ўсё ж вымушаюць далучыць яго не да любоўнай, а да так званай эталагічнай лірыкі. Асноўная праблема твора – дарэчы, даволі распаўсюджаная ў вуснай народнай паэзіі, – супрацьпастаўленне матэрыяльных выгодаў і шчырага кахання: «Прывучыла ты двух хлопцаў, як пташак у сеці. // Яны к табе ўдзень і ўночы рады прыляцеці. // І ты к ім лятаеш, // Панскі двор пабуджаеш // На вялікі смех. // <...> // Мадамай табе не быць, // Дзяцей табе не ўчыць, // Віць ты не ўмееш» [2, с. 31]. Цяжка не пагадзіцца з М. Хаўстовічам, які назваў гэты верш пэўнай містыфікацыяй, бо «сапраўды дзіўным было б, каб закаханы паэт, шляхціц, асуджаў дзяўчыну-сялянку за тое, што яна кахае хлопца не са свайго асяроддзя» [3, с. 15]. Блізкі па ідэйна-мастацкаму нападзенню верш ёсць і сярод беларускамоўных стылізацый Я. Чачота: «Каб цябе спаліла маланка, // Што грош любіш, не Сцяпанка! // Недарма дворскі хлеб ела, // Паняю быць захацела!» [4, с. 52].

Полілінгвізм як адметная рыса літаратурнага працэсу XIX ст. дазваляе разглядаць у межах айчыннага вербальнага мастацтва і польскамоўны корпус тэкстаў, часта па многіх эстэтыка-філасофскіх прыкметах супрацьпастаўлены беларускамоўнаму. Па словах М. Хаўстовіча, «беларускае прыгожае пісьменства першае паловы XIX ст. выяўляла сябе як дзве розненыя мастацкія сістэмы. Першая – польскамоўная – выступала як прафесійная літаратура, арыентаваная на пэўную мастацкую і моўную культуру. Другая – беларускамоўная – працягвала традыцыі народнага вершаскладання» [5, с. 29]. Аднак трэба зазначыць, што ў адносінах да інтымнай паэзіі апазіцыя «шляхеці (рыцарска-сармацкі) этычны кодэкс – традыцыйнае народнае светаразуме» не супадае ў абрысах адпаведна з польскамоўнай і беларускамоўнай творчасцю. Так, даволі вялікае кола рамантычна-сентыментальных вершаў, напісаных на мове тагачаснай шляхты, апявае сялянскае, вясковае каханне. Як правіла, гэта ўзоры апавядальнай лірыкі з ролевым суб'ектам і элементамі фальклорнай паэтыкі («Туга» Р. Зянькевіча, «Песня свата на сялянскім вяселлі» І. Кулакоўскага, «Сонца», «Праснічка» Я. Чачота, «Купала» А. Петрашкевіча, «Два каханні» В. Каратынскага, «Абразок» Я. Лучыны, «Ціха над рэчкай дрэва вякуе...» А. Гурыновіча і інш.). Сярод найбольш папулярных матываў тут – матывы чакання дзяўчынай мілага з дарогі / вайны, прагі шлюбу, а таксама неабходнасці заслужыць каханне сваімі станоўчымі якасцямі: працалюбствам, цнотай, чуйнасцю, дабрынёй (такі від пачуцця старажытныя грэкі называлі прагмай).

Рыцарская тэматыка ў інтымнай лірыцы XIX ст. рэалізуецца пераважна праз зварот да вобраза Прыўкраснай Дамы («Адэскія санеты» А. Міцкевіча, «Баркарола» Ю. Корсака, «Зачараваны край» Я. Баршчэўскага, «Раманс» Ф.К. Агінскага, «Яна ці помніць? Дзякую з глыбіняў духа...» Э. Жалігоўскага, «Усюды ты» Г. Шапялёвіча, «Ад'езд» А. Янушкевіча, «Скуль вы, былога салодкія гукі...» А. Гурыновіча, «У лодцы» А. М-скага і інш.). Але лірычныя героі тут не здзяйсняюць подзвігаў у імя каханай, яны часцей схільны рэфлексаваць і наракаць на свой горкі лёс, што разлучыў іх з любай: «Скуль вы былога салодкія гукі. // Што ж я вас чую ноччу, уранні? // Зноўку пакуты, слёзы і мукі // Зноў гарачэе, чую, каханне» [6, с. 117]. Дамінантны эмацыйна-псіхалагічны стан у такіх лірычных творах можна вызначыць як *ubi sunt* (туга па страчанаму). Нярэдка ўзмацняецца ён і матывамі выгнанніцтва, беспрытульна-

сці, адчаю, чакання смерці. Слёзы закаханага мужчыны ўспрымаюцца ў такім выпадку прайвай своеасаблівага катарсісу, спробай ачышчэння душы ад скрухі і самоты, а адвечная праблема «каханне і смерць» набывае выгляд формулы «каханне або смерць»: «Мне верыцца, калі смяртэльна ты пануры, // Палёжку неба прынясе табе слязамі; // Ды я ўжо чую спеў салоўкі між лясамі – // І ў душы сціхаюць буры» [6, с. 255] (Т. Лада-Заблоцкі, «Вілія»).

Адметна, што ў тых творах, дзе дзейнічаюць старадаўнія воі-рыцары, адносіны да жанчыны далёкія ад узвышэння і абагаўлення. Так, ужо сама назва верша-песні «Жахлівы падзел здабычы» са «Спеваў пра даўніх ліцвінаў да 1434 года» Я. Чачота даволі красамоўная. Не могуць падзяліць палонную «гожанькую панну», воі прымаюць «саламонава рашэнне»: «Ухапіў адзін з іх // Меч свой у хвіліну // І рассек з размаху // Напалам дзяўчыну» [7, с. 70]. Не менш драматычныя калізій разгортваюцца ў баладзе «Ляшка» Т. Лады-Заблоцкага, дзе гераіня, не жадаючы мірыцца са сваім паднявольным становішчам, падманвае ворага і здзяйсняе самагубства. Падобны вобраз невысакароднага паводле сваіх маральных якасцей рыцара ўвасоблены і ў баладзе Я. Чачота «Мышанка».

Сутыкненне шляхецкага і сялянскага назіраецца ў паэтычных творах, у аснове якіх ляжыць праблема сацыяльнага мезальянсу, што, на думку творцаў, не мае перспектывы. Так, прыгонная дзяўчына адмаўляецца ад багацця і свабоды на карысць кахання ў вершы «Не хачу» А. Гурыновіча. У Сыракомля стварае з'едліва-сатырычны абразок «Да ***», дзе сцвярджае немагчымасць пачуцёвых адносінаў паміж паннай, што прывыкла да раскошы, і селянінам. Нават калі такая сувязь мае месца, як у баладзе «Рыбка» А. Міцкевіча, то фінал яе трагічны. Падманутая каханым, які бярэ шлюб з князёўнай, Крыся, застаўшыся з немаўляці і не могуць вытрымаць здрады і ганьбы, кідаецца са стромы ў вір ракі.

Праблема кахання і багацця распрацавана і ў ліра-эпіцы XIX ст. («Свіцязь» Я. Чачота і «Свіцязь-возера» Т. Зана, «Роспач» Я. Баршчэўскага і інш.). У творах з баладным субстратам сувязь паміж закаханымі часта ажыццяўляюць хтанічныя істоты. Да прыкладу, у творы «Груган» У. Сыракомлі менавіта гэтая містычная птушка з чалавечай рукой у дзюбе становіцца сімвалам страты надзеі: «Ой, руку я ўжо пазнала! // Той, чыя – не ўстане: // Гэты персцень даравала // Міламу ў расстанні...» [8, с. 47]. У такім кантэксце варта адзначыць яшчэ адзін цікавы любоўны матыў паэзіі XIX стагоддзя – каханне паміж чалавекам і інфернальнай істотай. Так, гераіня балады «Зорка Лятавец» Ю. Корсака шчыра закахалася ў «Гнанага з Нябёс Анёла» [6, с. 235], хаця пачуццё гэтае мяжуе са страхам, бо яна прадчувае цёмную сутнасць люблага. Нягледзячы на тое, што любоў у рамантычным светаадчуванні набывае асаблівую каштоўнасць, за сваю містычную вандроўку з каханым да зор, згодна з народным і хрысціянскім этычным кодэксам, дзяўчына жорстка пакарана пакутлівай хваробай і смерцю.

Самай папулярнай сярод міфалагічных істот у творах з любоўнымі калізіямі з'яўляецца русалка ці, як варыянт, Лясная дзева, Марская каралева («Свіцязь» Я. Чачота, «Русалка-спакусніца», «Фантазія», «Рыбак», «Зачараваны край» Я. Баршчэўскага, «Да Нёмана» Ю. Корсака, «Русалкі» А. Грот-Спасоўскага і інш.). Адметна, што ў гэтых творах русалкі прывабліваюць мужчын не смехам, як у рускай літаратурнай традыцыі, і не спевамі, што характэрна еўрапейскаму вербальнаму мастацтву. Спакушаюць яны пераважна сваімі грацыёзнымі рухамі: «Русалка кружыць і вабіць так, // Каб закахаўся ў яе юнак: // То сядзе ў лісцік, то скача з дрэў, // Як салавейкі пяшчотны спеў. // Гуляе з кветкай, а кроплі расы, // Як перлы, ніжа ў валасы» [2, с. 48]. Каханне да гэтых істот звычайна пагражае мужчынам небяспекай, як у фальклорных павер'ях, але часам функцыі літаратурных русалак палярна адрозніваюцца ад народных уяўленняў. Больш за тое, у паэзіі XIX ст. інфернальнае можа трансфармавацца ў сакральнае. Так, створаны А. Міцкевічам арыгінальны вобраз свіцязьнякі з аднайменнай балады выступае ўвасабленнем справядлівасці, сапраўднай рамантычнай гераіні, здольнай караць толькі ў выпадку парушэння клятвы «пеклам і раем у верным каханні» [11, с. 77]. А ў баладзе «Свіцязь» далучанасць гэтай істоты да хрысціянскага свету фармулюецца прама: «Праз вусны мае ён вам, Бог літасцівы, // Раскрыць хоча возера былі» [9, с. 73].

Падкрэсленая ўвага да родных краявідаў у інтымных вершах XIX ст. не толькі даніна сентыменталізму. Беларускае прыгожае пісьменства гэтага перыяду з яго мастацка-эстэтычным сінкрэтызмам пакінула ўзоры любоўнай лірыкі самай рознай стылістыкі – ад класіцыс-

тычнага петраркізму і пачуццёвай буколікі да містычна-фантастычнага рамантызму, які ўнікаў толькі экзатычных і арыентальных матываў у паэзіі каханьня (ці не адзіны прыклад – верш «Пышны малюнак» Я. Лучыны). Тут правамерна гаварыць пра фарміраванне даволі ўстойлівай традыцыі спалучэння патрыятычнага і любоўнага пачаткаў, яскрава выяўленай нават у сучаснай вершатворчасці. Прычым карэляцыя паміж імі можа зводзіцца да набліжэння, нават атаясамлівання («Адэскія санеты» А. Міцкевіча, вершы «Уцеха» Я. Чачота, «Да Юлі», «Зачараваны край» Я. Баршчэўскага, «Смутах на чужыне» В. Дуніна-Марцінкевіча, «Вязень» Т. Зана, «Да панны А. Д.» Ю. Ляскоўскага, «Мазурка» Р. Сухадольскага і інш.), або праблемы выбару, у якім перавага аддаецца любові да Айчыны (балада «Наваградскі замак» Я. Чачота): «Ах, ганьба таму, хто пачуццям адданы, // Свой край на дзяўчыну мяняе. // Каханкаю першаю нашай – айчына, // Ёй служым, яе мы шануем, // Другая ж каханка – вядома ж, дзяўчына, // Якую кахаем, мілуем» [4, с. 95].

Эскалацыя ў любоўнай паэзіі комплексу вобразна-выяўленчых структур, звязаных з абсалютам (Бог, анёл, лёс, рай, наканаванасць, доля і да т. п.) абумоўлена распаўсюджанасцю правідэнцыялізму як тэалагічна-філасофскай асновы светапогляду, уяўленнем пра каханне ці яго адсутнасць як пра вынік вышэйшай наканаванасці, а таму жыццёвыя выпрабаванні багачца лірычным героям хаця і пакутлівымі, але не настолькі важнымі, бо «мне шлюб даў Бог з тваёй душою» [10, с. 83] (А. Міцкевіч). Паводле сваёй аксіялагічнай значнасці каханне тут становіцца роўнавялікім самому жыццю («Трэба кахаць!» В. Дуніна-Марцінкевіча, «Бязрозка» В. Каратынскага): «Што каханнем называем, // Тое шчэ й жыццём завецца» [6, с. 193]; крыніцай ўсіх даброт, здольнай спараджаць толькі ўсеагульную любоў («Няновая думка» Я.П. Вуля, «Свіцязь-возера» Т. Зана, «З гісторыі жыцця і песні» Я. Лучыны), і адкрывае дарогу на нябёсы («Трэба кахаць!» В. Дуніна-Марцінкевіча, «Люблю я» А. Міцкевіча).

Такім чынам, любоўная паэзія XIX ст. уяўляе сабой цэласную мастацкую сістэму, што, валодаючы комплексам адметных мастацкіх атрыбутаў, запачаткавала многія традыцыі ва ўвасабленні феномена каханьня, якія атрымалі сваё развіццё ў наступныя літаратурныя эпохі.

Літаратура

1. Уэллек, Р. Теория литературы / Р. Уэллек, О. Уоррен. – М. : Прогресс, 1978. – 325 с.
2. Баршчэўскі, Ян. Выбраныя творы / уклад., прадм. і камент. М. Хаўстовіча. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 1998. – 480 с.
3. Хаўстовіч, М.В. На парозе забытае святынні : творчасць Яна Баршчэўскага / М.В. Хаўстовіч. – Мінск : ВТАА “Права і эканоміка”, 2002. – 186 с.
4. Чачот, Ян. Наваградскі замак : творы / уклад., пер., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 327 с.
5. Хаўстовіч, М.В. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст. : дапаможнік для студэнтаў філал. спец. вышэйш. навуч. устаноў. – Мінск : БДУ, 2001. – 171 с.
6. Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай; Беларуская польскамоўная паэзія XIX стагоддзя : вершы / уклад., прадм. і камент. У. Мархеля. – Мінск : ППП імя Я. Коласа, 1998. – 622 с.
7. “Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года” Яна Чачота – гістарычны эпас беларусаў / уклад. В. Ліцвінкі; пер. К. Цвіркі, С. Судніка; камент. С. Судніка. – Мінск : УП “Тэхнапрынт”, 2004. – 124 с.
8. Сыракомля, У. Добрыя весці : паэзія, проза, крытыка / уклад. і камент. У. Мархеля, К. Цвіркі; прадм. К. Цвіркі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1993. – 526 с.
9. Міцкевіч, А. Выбраныя творы / уклад., прадм. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2003. – 640 с.
10. Яна і Я : вершы і песні пра каханне / уклад. Ул. Сіўчыкаў, Р. Шастак. – Мінск : ПУП “Радыёла-плюс”, 2005. – 512 с.

Універсальныя міфалагемы ў творах беларускіх празаікаў: міфалагема кола

К.В. КУШНАРОВА

У артыкуле разглядаецца міфалагема кола ў творах беларускіх пісьменнікаў.

Ключавыя словы: матыў, міфалагема, персанаж.

The article studies the “circle” mythologeme in the works of Belarusian authors.

Keywords: motive, mythologeme, character.

Літаратура заўсёды звярталася да міфалогіі, прычым не толькі ў сувязі з жанрава-тэматычнымі запатрабаваннямі. Міфалогія – гэта канцэтрацыя сімвалізаванага вопыту папярэдніх пакаленняў. Таму пісьменнікі час ад часу звяртаюцца да гэтага вопыту, каб вырашыць праблемы сучаснай ім рэальнасці, узнавіць правілы паводзін у той ці іншай сітуацыі, знайсці падтрымку, падцверджанне сваім меркаванням. Зварот да міфалагічнай свядомасці народа як часткі культурнай спадчыны ўзбагачае тканіну мастацкіх твораў, уключаючы ў іх структуру разнастайныя міфалагемы, многія з якіх з’яўляюцца сюжэтаўтваральнымі.

Тэрмінам ‘міфалагема’ (паняцце ўпершыню ўзгадваецца ў манаграфіі К. Юнга і К. Керэны “Уводзіны ў сутнасць міфалогіі”, 1941) звычайна пазначаюць універсальныя міфалагічныя сюжэты, вобразы, сцэны, якія шырока распаўсюджаны ў культурах розных народаў, а таксама свядома запазычаныя міфалагічныя матывы, перанесеныя ў свет мастацкай культуры.

Універсальная для еўрапейскай культуры міфалагема кола суадносіцца не толькі з мадэллю светабудовы (круг-кола з Сусветным Дрэвам у цэнтры), але і, згодна з народнымі ўяўленнямі, сімвалізуе жыццёвы шлях чалавека, што “ўтварае замкнёнае кола, якое валодае сакральнай і магічнай сілай” [9, с. 450]. Згодна з энцыклапедыяй “Беларускі фальклор” сімвал кола з’яўляецца таксама і “асновай успрыняцця і асэнсавання часу” [2, с. 739]. Значнасць міфалагемы кола вынікае са шматаспектнасці самога паняцця. Колам называюць усё, што мае форму круга, які лічыцца самай дасканалай фігурай. У той жа час кола – гэта сімвал бясконцасці, што выражае ідэю паўтаральнасці ў часе, вечнага руху.

Своеасаблівай формулай глыбокага мастацкага сэнсу твора з’яўляецца назва рамана З. Дудзюк “Кола Сварога”. Як бачым, ўмоўна яе можна разлажыць на дзве вобразныя адзінкі. Першая з іх – кола – мае непасрэднае дачыненне да тэмы нашага даследавання.

У тэксце рамана ўзгадваецца некалькі фігур, якія нагадваюць кола па форме: Яйка Залатое, Сонца, востраў Буян. Кожная з пералічаных адзінак вылучаецца важкасцю значэння: Залатое Яйка прадстае як першапачатак, “маці” першага з багоў – Рода; Сонца – выпраменьвае святло і цяпло, даруе жыццё ўсяму жывому; востраў Буян – абжытая прастора, правобраз адначасова і хаты, і зямнога выраю. Кола – гэта і пэўная сацыяльная група, аб’яднаная нейкімі сувязямі. У дадзеным тэксце – гэта багі, якіх яднае не толькі роднаскасць паводле паходжання і шматлікія сваяцкія адносіны, а перад усім агульная функцыя – прыносіць карысць Сварзе, то бок Сусвету, пра які яны павінны клапаціцца, кожны ў сваёй галіне дзейнасці.

Кола – гэта таксама і сімвал абнаўлення і ў той жа час нязменнасці тых істотных момантаў, якія складаюць сутнасць жыцця на Зямлі. У тэксце: “...а Кола Сваргі круціцца далей, адлічвае пачатак новай эры...” [4, с. 122]. Як вынікае, кола ў рамана-рэканструкцыі сімвалізуе тое трывалае, што будзе перанесена з мінулага ў будучыню. Кола ёсць тое, што акаляе, замыкаецца вакол чаго-небудзь. У творы гэтым цэнтрам з’яўляецца Сварог, што бачна з самой назвы рамана.

Сварог, або Белабог, – фігура міфалагічная. Да яго ставіліся як да бацькі – прасілі яго парады, чакалі блаславення на нейкія справы, і тым не менш, хоць ён і знаходзіцца ў цэнтры

кола, усё ж месца, якое ён займае, не з'яўляецца нейкім прывілеяваным – ён не ўладарыць сярод багоў. Белабог падпарадкоўваецца тым жа законам, што і іншыя багі, ён не змяняе правілы на сваю карысць, тым больш не парушае іх. Такім чынам, і цэнтр політэічнай сістэмы і ўсе кампаненты яе раўназначныя, таму што знаходзяцца на роўнай адлегласці ад цэнтра, утвараючы ўстойлівае кола.

Спецыфічным з'яўляецца ўжыванне міфалагемы кола ў цыкле апавяданняў Л. Рублеўскай “Старасвецкія міфы гарада Б*”. Гэтае выкарыстанне хоць і не знаходзіцца на паверхні, але не траціць ад гэтага сваё значэнне. У творах цыклу перапрабляюцца старажытнагрэчаскія міфы, якія не маюць паміж сабой нічога агульнага: ні месца, ні час дзеяння, ні галоўных персанажаў. У аснове кожнага з твораў ляжыць грэчаскі міф, вынесены ў эпіграф. Гэтым самым спачатку задаецца сцэнар, які потым праецыруецца на сучаснасць (пачатак ХХ ст.) і там жа вырашаецца. Класічная міфалагічная сітуацыя рэалізуецца ў будзёна-жыццёвым часе правінцыйнага горада, што прымушае ўносіць пэўныя карэктывы ў строгую зададзенасць антычнай гісторыі. Творы аб'яднаны цыклічным бытавым часам, асноўнай характарыстыкай якога з'яўляецца адсутнасць падзей. Замест апошніх персанажаў ажыццяўляюцца спрадвечныя дзеянні, паўтаральнасць якіх забяспечвае нязменнасць бытавога ўкладу.

У аснову сюжэта апавяданняў пакладзены надзвычайныя для правінцыйнага гарадка падзеі, але іх адметнасць губляецца ў цыклічнасці часу, якая не дазваляе змяніць парадак рэчаў, усталяваных раз і назаўсёды. Такім чынам, Горад Б* з'яўляецца сукупнасцю асучасненых класічных жыццёвых мадэляў, якія групуюцца вакол аўтара. Пачатак і канец твораў злучаны адзін з адным, таму першае і фінальнае звонкі вылучыць нельга. Сімвалізаванае значэнне кожнага з іх дапамагае чытачу вызначыць сваё месца ў сённяшнім дні, не згубіцца ў хуткай змене падзей.

Атмасфера правінцыйнага гораду пануе і ў большасці твораў Алены Брава, якія таксама маюць кальцавую кампазіцыю. Замкнёнае кола, па якім рухаюцца гераіні пісьменніцы, прымушае іх шматкроць паўтараць адны і тыя ж дзеянні, звяртацца да аднолькавых сітуацый. Заяўленае на пачатку твора “Каменданцкі час для ластавак” растанне гераіні аповесці з мужам надае апісанню іх стасункаў налёт прадвырашанасці лёсу, непазбежнасці спраўджання наканаванага. Алеся спрабуе збегчы ад беларускай рэчаіснасці на Кубу, але спроба разбурыць кола жыццёвай схемы прыводзіць да супрацьлеглага выніку – яна трапляе ў сітуацыю ідэнтычную яе мінуламу, ад якога спрабавала пазбавіцца.

Апісанні перажывання страху фізічнага падзення, што ўзнікае ў гераіні аповесці “Імя ценю – святло”, калі яна знаходзіцца ў шматлюдных месцах, чаргуюцца з тымі падрабязнасцямі існавання, якія спадарожнічаюць і групуюцца вакол фабіі, бо ўсё жыццё жанчыны робіцца нябачнай арэнай змагання з уласным целам, што прыводзіць да катастрофы якраз у момант вельмі блізкай перамогі. Кальцавая кампазіцыя твора, бясконцае вяртанне да адных і тых жа або падобных сітуацый/сцэнараў развіцця падзей стварае ўражанне руху па замкнёным коле, вырвацца з якога магчыма толькі цаною неймаверных высілкаў.

Зацыкленасць на адной ідэі прыводзіць да непазбежнай жыццёвай катастрофы гераіню рамана пісьменніцы “Менада і яе сатыры”. Узятая ў якасці прыкладу кніжныя ўзоры, слепа перанесеныя на асабісты лёс, прыводзяць да паўтарэння адной і той жа сітуацыі з кожным новым каханым, з якім Юлія спрабуе забыцца аб нязначнасці ўласнага існавання. Вобраз Менады, якая танчыць з сатырамі, з'яўляецца ў творах не аднойчы, апошні раз у выглядзе пано з міфалагічнай сцэнкай, разглядаючы якое гераіня здагадаецца, што кола яе жыцця замкнулася.

Літаратура і жыццё ўяўляюцца аўтарам адбіткамі ў пастаўленых адно насупраць другога люстэрках, якія замыкаюць рэчаіснасць у своеасаблівае кола. Гэты ж вобраз узнікае у раманах, калі пабудаваныя паралельна аднолькавыя шэрыя дамы, у адным з якіх атрымлівае кватэру гераіня, нагадваюць шэраг люстэраў, паміж якімі ўтвараецца “метафізічны калідор” з досыць спецыфічнымі ўласцівасцямі: бяследна знікаюць жывёлы, а рэчы наадварот кожны раз аказваюцца на адным і тым жа месцы. Люстэрка ў творах пісьменніцы вельмі часта з'яўляецца змяшчальнікам часу, што можа гніць, як зацягнутая цінай багна, і тады яно адлюстروўвае “вобраз бессмяротнасці, бо там, дзе час спыніўся, смерці няма” [3, с. 23]. Па-сутнасці

ў кожным сваім творы пісьменніца спрабуе адказаць на адно і тое ж пытанне: ці магчыма знайсці выйсце з таго кола безвыходнасці, у якое трапілі гераіні з прычыны непрымання сябе такімі, якія яны ёсць?

Даволі цікава міфалагема кола ўвасоблена ў рамане А. Наварыча “Літоўскі воўк”. Матыў замкнёнага кола у творы прысутнічае, па-першае, у эпізодах пераўтварэння чалавека ў ваўкалака, па-другое, у пабудове твора. Разгледзім першы выпадак. Чалавек пераўтвараецца ў ваўкалака і наадварот. Гэты працэс можна ўявіць як замкнёнае кола, якое вельмі цяжка парушыць, бо пераўтварэнне адбываецца пастаянна, у пэўнай ступені перыядычна і бесперапынна. Раман прасякнуты матывам параўтварэння амаль ад пачатку і да канца.

Але матыў кола ўвасоблены і ў самім прыцыпе пабудовы твора. Раман пачынаецца і заканчваецца адным і тым жа эпізодам. Гэта значыць, што ўсе падзеі твора не маюць поўнага вырашэння. Вельмі важным з’яўляецца пачатак рамана, дакладней, першая частка першага раздзела – “Пагрызеная лапа, або ўсё наадварот”. Тут распавядаецца аб тым жа самым, што і ў апошняй частцы, але воўк і чалавек памянліся месцамі. За прэнтамі сядзіць менавіта чалавек. Кола раманага дзеяння замыкаецца і застаецца нязменным.

Раман у апавяданнях Я. Сіпакова “Зубрэвіцкая сага” з’яўляецца своеасаблівай спробай стварэння сямейнай хронікі, якая ўспрымаецца як гісторыя агульнабеларуская. Шаснаццаць адрозных у тэматычным, жанравым і стыльвым плане аповедаў, якія складаюць твор, аб’ядноўваюцца ў адну гісторыю па прыцыпе нанізвання на адзін ланцужок. У цэнтры кола з апавяданняў знаходзіцца асоба аўтара-наратора, які прысутнічае ў тэксце кожнага з апавяданняў заўвагамі тыпу: “Не ведаю, чаму, аднак усё гэта, пра што раскажу, я чамусьці так добра помню, быццам бы тое, што адбывалася тады, бачыў на ўласныя вочы” [8, с. 3].

Большасць фрагментаў твора мае своеасаблівы зачын, дзе змяшчаецца інфармацыя пра крыніцу паведамлення (успамін некага з родзічаў, або напаяўфальклорныя звесткі пра пэўную падзею з жыцця вёскі, уласнае ўяўленне аўтара, якое мадэлюе яркую рэальнасць даўніх часоў) і фінал, у якім расказваецца пра наступствы падзей і утрымліваюцца звесткі пра нашчадкаў, якія пайшлі ад прашчураў-герояў гісторый. Такая кампазіцыя твораў звязвае іх у адну нізку ідэяй бясконцага працягу жыцця, дзе мінулае з’яўляецца неад’емным кампанентам сучаснасці, з’ядноўваючыся з ёю трывалымі сувязямі. У творы, падзеі якога ахопліваюць час ад дагістарычнага палявання на мамантаў да падзей Другой сусветнай вайны, вяртанне да таго, што ўжо адбылося, узбагачае цяперашняе, надае яму аб’ёмнасць.

Асоба аўтара аб’ядноўвае ў адну нізку адрозныя фрагменты тэксту і ў рамане-эсэ А. Федарэнкі “Мяжа”. Аповед ў творы вядзецца згодна з зададзенай пісьменнікам пяцічленнай схемай: “уступ, падрыхтоўка, кавалачак мастацкага, абагульненне, вынік” [10, с. 8]. Гэтыя фрагменты тэксту аб’яднаныя ў мастацкае адзінства пачуццёва-эмацыянальным планам аўтарскага выражэння. Адначасова з аналізам-ацэнкай падзей падаецца і работа па стварэнні самога рамана, як узнікла задума, якім чынам арганізавалася яго структура. Каментарыі і разважанні, якімі суправаджаецца кожная аўтабіяграфічная падзея або ўрывак мастацкага тэксту, нясуць на сабе не толькі функцыю тлумачэння, але і звязваюць паміж сабой гэтыя разнародныя фрагменты, надаюць ім сістэмны характар, падводзячы пад агульны знамянальнік цяперашняй жыццёвай і творчай сталасці. Структурнымі элементамі тут выступаюць і эпilogі пасля кожнай з трох частак рамана.

Фармальна адсутнасць галоўнай сюжэтнай лініі не робіць твор выпадковай сукупнасцю асобных фактаў, бо арганізуюючую ролю тут адыгрывае асоба аўтара і аўтабіяграфічны час, у якім рэтраспектыўны паказ падзей спалучаецца з іх паступальным выкладам. Стварэнню цэласнага вобраза чалавека тут дапамагае трывалае знітанне прыватных, вузка прафесійных, грамадска-палітычных элементаў, у цеснай сувязі апошніх з прыватным жыццём аўтара, а таксама абагулена-філасофскіх выказванняў.

У фінальнай частцы рамана-эсэ галоўная ўвага надаецца тэме Сыходу – Смерці ўвогуле і сваёй у прыватнасці. І гэтая тэма непазбежна звязваецца з літаратурай, якая бачылася аўтару “адзінай магчымасцю змагання з Часам і з Сыходамі (у тым ліку і з уласным сыходам). У пісанні, на паперы Час можна было не проста спыніць, зафіксаваць – яго можна было

нават павярнуць назад” [10, с. 42]. Глыбокая прасякнутасць свядомасці аўтара часам выяўляецца праз тое, што ён адчувае сябе звяном паміж ужо адыйшоўшымі ў вечнасць пісьменнікамі-папярэднікамі і яшчэ не сцвердзіўшымі сябе на літаратурнай ніве наступнымі пакаленнямі. Такім чынам, у цэнтры чатырнаццаць апавяданняў, з якіх складаецца твор, знаходзіцца асоба аўтара, якая цэментуе аповед трывалым спалучэннем розных часовых пластоў, логікасацыятыўнымі пераходамі, літаратурнымі згадкамі і рэдактарскімі заўвагамі, знітоўваючы іх у кола.

З міфалагемай кола цесна знітавана парадыгма “вечнага вяртання”. П. Мартысюк, абпіраючыся на Ж. Дэлэза, лічыць, што “вечнае вяртанне датычыцца нечага новага і ажыццяўляецца пры недастатковай паўнаце эмпірычнага быцця або пры яго лішку” [5, с. 73]. Такім чынам, непаўната і недасканаласць сучаснага жыцця змушае пісьменнікаў звяртацца да мінулага у пошуках адказаў на складаныя надзённыя пытанні, ажыццяўляць бясконцыя спробы аднавіць страчаную гармонію з прыродай і самім сабой.

У выніку даследавання можна зазначыць, што міфалагема кола ў мастацкіх творах беларускіх пісьменнікаў ужываецца не толькі як адзін з асноўных чыннікаў сюжэта, але і служыць сродкам паказу якасці сучаснага жыцця, сутнасці чалавечай душы, сапраўднай вартасці таго ці іншага ўчынку. Універсальнасць разгледжанай міфалагемы стварае неабмежаваныя магчымасці для далейшага яе вывучэння. Цікавасць можа ўяўляць вызначэнне нацыянальнай спецыфікі міфалагемы кола, больш падрабязны аналіз яе функцый у сюжэце мастацкага тэксту.

Літаратура

1. Брова, А. Каменданцкі час для ластавак : аповесці, апавяданні / Алена Брова. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2004. – 183 с.
2. Беларускі фальклор : энцыклапедыя : у 2 т. Т. 2. Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур” / рэдкал. : Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – 832 с.
3. Брова, А. Рай даўно перанаселены : раман, аповесці, апавяданні / Алена Брова. – Мінск : Галіяфы, 2012. – 276 с.
4. Дудзюк, З. Кола Сварога / З. Дудзюк. – Мінск : Беларусь, 2006. – 293 с.
5. Мартысюк, П.Г. Мифологическая идея вечного возвращения в эволюции культуры / П.Г. Мартысюк. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2004. – 288 с.
6. Наварыч, А. Літоўскі воўк : раман / Алесь Наварыч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2005. – 325 с.
7. Рублеўская, Л. Сэрца мармуровага анёла : аповесці, апавяданні / Людміла Рублеўская. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. – 288 с.
8. Сіпакоў, Я. Зубрэвіцкая сага : раман у апавяданнях / Янка Сіпакоў. – Мінск : Літаратура і мастацтва, 2010. – 328 с.
9. Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под ред. Н.И. Толстого. – Т. 1 : А–Г. – М. : Международные отношения, 1995. – 584 с.
10. Федарэнка, А. Мяжа : раман-эсэ / Андрэй Федарэнка. – Мінск : Літаратура і мастацтва, 2010. – 272 с.

Міфалагічныя ўяўленні ў радзінна-хрэсьбіннай абраднасці

А.М. СПРАЗТДЗІНАВА

У артыкуле прадстаўлены традыцыі культуры беларусаў, разглядаюцца найбольш характэрныя асаблівасці радзінна-хрэсьбіннага абраду. Падкрэсліваецца значнасць нараджэння, развіцця і выхавання дзіцяці, якія падпарадкоўваюцца сацыяльным і магічным законам. У прыватнасці, разглядаецца радзільная паэзія, якая з'яўляецца дастаткова значнай часткай усёй народна-паэтычнай творчасці.

Ключавыя словы: актуальнасць, радзільная паэзія, магічныя законы, культура, радзільны абрад, народна-паэтычная творчасць.

This article describes traditions of Belarusian culture; it examines the most characteristic features of maternity ceremony. It accentuates birth meaning, child development and upbringing that follow social and magic laws. In particular, it examines maternity poetry, which is quite an important part of all folklore.

Keywords: actual, maternity poetry, magic laws, culture, maternity ceremony, folklore.

Дзіця ў традыцыйнай культуры беларусаў разглядалася як неад'емная частка грамадска-прыроднага жыцця. Яго зачацце, нараджэнне, развіццё і выхаванне падпарадкоўваліся агульным сацыяльным і магічным законам, веданне якіх нашымі продкамі абумовіла з'яўленне шматлікіх перасцярог і правіл паводзін жанчыны ў перыяд цяжарнасці. Большасць з іх вынікае непасрэдна са шматвяковага досведу прашчураў і непасрэднага практычнага выкарыстання ў жыцці.

Да прыкладу, цяжарная імкнулася не падымаць і не насіць нічога цяжкага, асцерагала живот ад удараў. Не зацягвала моцна спадніцу, а ў доўгія гадзіны працы ў полі падвязвала живот ручніком ці хусткай. Таксама рэкамендавалася жанчыне як мага больш рухацца і менш спаць, часцей бываць на свежым паветры. Нельга было глядзець на нямога і тым больш смяцца з яго, бо, паводле павер'яў, дзіця будзе нямое.

У вёсцы Данілавічы Веткаўскага раёна існавалі наступныя прыкметы: у прысутнасці цяжарнай асцерагаліся калоць дровы на ганку, і папярэджвалі яе, каб не пераступала праз сякеру. У адваротным выпадку магло выклікаць нараджэнне дзіцяці з рассечанай (заячай) губой: *“Нельзя ў празнікі секчы нічога тапаром, бо ў дзіця губа будзе рассечаная, асобенна, еслі на парогі секчы”* [1, с. 300]. Цяжарнай нельга было дзівіцца з усяго пачварнага, назіраць за нечым дрэнным, у тым ліку фізічна скалечанымі людзьмі, смяцца з іх недахопаў. Лічылася, што дзіця пераймае ўсе тыя заганы, якія бачыла будучая маці: *“Удзіўляцца нельзя з некарасівага ці інваліда, бо дзіцё будзе такое ж”* [1, с. 300]. *“Няльзя глядзець на калекаў ці гаварыць плоха пра іх і смяцца – дзіцёнак плахі будзе”* (в. Старое Сяло) [1, с. 307].

Раней галоўная роля ў выкананні радзінна-хрэсьбінных рытуалаў адводзілася бабцы-павітусе. Як правіла, гэтыя былі жанчыны сталага ўзросту, не здольныя ўжо нарадзіць. Аднак, паводле міфалагічных уяўленняў, не запрашалі на ролю бабкі-павітухі бяздзетную жанчыну і тую, якая не была ніколі замужам. Існавала павер'е, згодна з якім парушэнне такіх умоў прыводзіла да цяжкіх родаў. Перавага аддавалася тым бабулям, якія пражылі шчаслівае жыццё. Бабка-павітуха дапамагала парадзісе як магла. Яна выконвала шэраг магічных дзеянняў, заснаваных на веры ў звышнатуральныя сілы. Так, напрыклад, на парадзісе расшпільвалі ўсе гузкі, развязвалі паясы, вузлы, расплталі косы, адкрывалі ўсе дзверы ў хаце: *“Кагда баба ражае, усе вузлы развязваюць і замкі адпіраюць, каб аблегчыць мукі”* (в. Колбаўка) [1, с. 302]. Іншы раз бабка-павітуха пагладжвала цяжарнай спіну, пры гэтым яна бясконца малілася і шаптала замовы:

“Ішла Божая маці меднаю гарою, несла ключы за сабою. Церковь атмыкала і рабу божаю адмовляла, і младзенца (ілі младзенку) на свет выпускала. Амін” [2, с. 203].

У народзе верылі, што менавіта ў час нараджэння дзіцяці да парадзіхі прылятаюць Архангел Міхаіл і ўсе апосталы. Лічылася, што апекуном парадзіхі з’яўляецца Багародзіца. Сведчаннем гэтаму з’яўляецца таксама тэкст замовы:

“– Куды ты, Маць Прачыстая, ідзеш?

– Іду я парадзіцу адвядзі і младенца з жывата выпускаці” [2, с. 200].

У вёсцы Старое Сяло Веткаўскага раёна заўсёды адкрывалі вокны і замкі, калі жанчына нараджала, каб лягчэй нарадзіць дзіця: “*Еслі дзеўка дома ражала, тагда всягда адкрывалі вокны, і дзе які замок – каб усё чыста было адкрыта. Гаварылі, што так легша родзіцца*” [1, с. 306]. А вось ў вёсцы Барткі Веткаўскага раёна бабу-павітуху загадзя не запрашалі: “*З бабукай зараней не дагаварваліся. Як цяжэло ражае, дак паяса нада развязываць, пугаўкі расшпыляць тым, хто ёсць у хаце ў гэты мамонт. Еслі ёсць юбка, абезацельна далжны развязаць іх*” [1, с. 304].

Нованароджанага першы раз купалі ў розных лекавых травах. Зыходзячы з народных вераванняў, каб забяспечыць багацце ў будучым, у ваду клалі манеты, а каб шчаслівым – траву любісцік. Звычайна, пры першым купанні трымалі дзіця тварам на захад. Купаючы дзяўчынку, у ваду клалі аднакапеечную манету, каб у будучым роды праходзілі як мага лягчэй. Каб дзіця не баялася сукаў, бабука акурвала яго ладанам, апырсквала асвечанай вадой.

Парадзісе нельга было заходзіць у царкву, запальваць свечку, піць хрышчэнскую ваду, ісці на вяселле, бо на працягу сарака дзён (як лічылі ў народзе) яна з’яўлялася “нячыстай”.

Існавалі прыкметы: дзяўчынку пачыналі карміць з левага боку, а хлопчыка – зправа. Забаранялася карміць дзіця грудзьмі на працягу першых трох дзён. Але сучасная медыцына прапаноўвае карміць немаўля з першага моманта з’яўлення яго на свет.

У хуткім часе пасля родаў было прынята прыходзіць да парадзіхі ў адведкі (у асноўным гэта былі жанчыны). Каб не стамляць парадзіху, яны аб’ядноўваліся па двое-трое, прыносілі каларыйныя і смачныя стравы. У вёсцы Малыя Нямкі гасцей у адведкі не запрашалі, яны прыходзілі самі. Але гаспадары павінны былі пасля запрасіць усіх, хто прыходзіў у адведкі, на хрэсьбіны: “*Спачатку хадзілі ў даведкі. Людзей гаспадары не звалі, яны ішлі самі. Гаспадары садзілі іх за стол, потым спявалі песні*” [1, с. 298]. Да маткі нованароджанага ўсе адносіліся з аднолькавай пашанай, незалежна ад таго, нарадзіла яна хлопчыка ці дзяўчынку. А вось ужо з бацькі пасмейваліся, калі другой ізноў нараджалася дзяўчынка.

З вялікай адказнасцю адносіліся беларусы да выбару імя нованароджанага, бо ў народнай свядомасці менавіта з выбраным імем звязваўся далейшы лёс чалавека, яго шчасце ці, наадварот, няшчасце. Як правіла, дзецям не давалі імёнаў памёршых дзяцей, баючыся, што іх лёс можа напаткаць іншых. Асноўную ролю ў гэтым рытуале (як раней, так і зараз) адыгрывае царква. У адпаведнасці з царкоўнымі законамі, у час хрышчэння імя новаму хрысціянину выбіралі “са свяццяў, пераліку, святых, што адзначаліся ў васьмідзённы тэрмін з дня нараджэння дзіцяці. Напрыклад, Ігар – 18 чэрвеня; 2, 5 кастрычніка (ст. сканд. “бог дастатку”, “ахоўваць”), Юрый – 13 жніўня (“земляроб, эпітэт Зеўса”)” [3, с. 183] і г. д.

Не толькі прыгожым, але і агульнапрынятым абрадам вітання прыходу нованароджанага ў сям’ю з’яўляюцца хрэсьбіны. Вялікае значэнне надавалася і сёння надаецца выбару кумоў – хроснага бацькі і хроснай маці дзіцяці. Згодна з народнымі ўяўленнямі, кумы павінны быць добрымі, працавітымі людзьмі, любіць дзяцей, бо пасля хрышчэння яны становяцца другімі бацькамі для немаўляці. Паводле народнага звычаю, нельга было адмаўляцца ад кумаўства (хоць такое зрэдку і здараецца). Згодна з народнымі ўяўленнямі, напрыклад, нельга незамужняй дзяўчыне хрысціць дзяўчынку, бо лічылася, што так яна можа аддаць сваё шчасце. Спрадвеку хрышчэнне дзіцяці ўспрымалася ў народзе за радасць і за міласць Божую. Вось, напрыклад, як запрашаюць ісці хрысціць у вёсцы Неглюбка: “*І нясуць куме хлеб, куму нясуць хлеб, хлеб-соль і бабе. Яны ўжо знаюць, што гэта ўжо хрэсціць будуць*” [1, с. 299]. У вёсцы Казацкія Балсуны існуе прыкмета: “*Еслі хлопец з дзеўкай хрэсціць, то ім нельга жаніцца*”. А вось ў вёсцы Старое Сяло нельга зваць у кумы бяздзетных, бо ў іх “дзеці не ста-

яць”, г. зн. гадавацца не будуць: *“Часта друзей звалі, шахверак са свадзьбы. Толька нельзя была бяздетных зваці. І нельзя была адказывацца ад кумоўя”* [1, с. 306].

Калі па дарозе ў царкву ішоў снег або дождж, гэта лічылася добрай прыкметай, якая прадказвала немаўляці ў будучым багацце і шчасце. Усе госці ўставалі, калі хросныя бацькі з дзіцём вярталіся з царквы, каб яно хутчэй пачало хадзіць. Самымі ганаровымі гасцямі былі кумы і бабка-павітуха, яны займалі за сталом самае пачэснае месца. У сваю чаргу, каля кумоў давалі месца найбольш шаноўным.

Спецыяльнай стравай на хрэсьбінах лічылася “бабіна каша”, падзел якой завяршае ўрачыстае застолле. Бабіну кашу вараць з пшонных, грэчневых круп ці з пшанічнай мукі. Каша падаецца на стол абавязкова ў якой-небудзь (часцей глінянай) пасудзіне. На “бабіну кашу” гучалі пажаданні дабрабыту, шчасця ў адрас дзіцяці: *“Лажу грошы, штоб быў сын харошы! Лажу пятачка, штоб расла дачка!”* [1, с. 307]. Пачынаўся торг за кашу, у якім прымалі ўдзел ўсе прысутныя. Дзеля гэтага з гасцей выбіраўся гаваркі чалавек, які прадаваў кашу, расхвальваючы яе смак, запрашаючы гасцей класці грошы ў хустку. Торг працягваўся досыць доўга, бо кожны з гасцей прыгатаваў для гэтага грошы. Права разбіваць гаршчок з кашай атрымліваў той, хто апошнім пакладзе выкуп. Кум павінен быў выкупіць кашу, пасля чаго разбіць гаршчок з ёй і пачаставаць кожнага з прысутных. Незамужнім дзяўчатам такая каша прарочыла хуткае замужжа, іншым гасцям – дабрабыт і здзяйсненне жаданняў. Асабліва неабходна было надзяліць кашай усіх прысутных дзяцей.

Шматлікія прыкметы і павер’і, звязаныя з абрадам разбівання гаршка з кашай, бытуюць і зараз. Так, у вёсцы Малыя Нямки лічылася, што калі ўхопіш чарапок ад разбітага гаршка, то будзеш шчаслівы: *“Калі ўжо гаспадары бачуць, што людзі нашумеліся, то баба несла кашу і яе выкуплялі, тады кашу разбівалі і раздалі патрошку кожнаму. Яшчэ гаварылі, калі ўхопіш кавалак разбітага гаршка, то будзеш шчаслівы”* [1, с. 298]. А вось ў вёсцы Неглюбка такую кашу нясуць дадому і даюць парасятам, курам, каб яны вяліся, добра несліся: *“Еслі ў каго дзяцей няма, маладыя пажанілісь, то бралі чарапкі з гаршка, над галавой разаб’еш і скажаші”*.

– *Чарапок разбілі, будуць дзеці ў цябе”* [1, с. 301].

У вёсцы Перадавец жанчыны бяруць чарапкі з разбітага гаршка, водзяць імі па галаве мужыка і кажуць: *“Сколькі на галаве валаскоў, столькі хай будзя раткоў”*.

У вёсцы Казацкія Балсуны сустракаецца наступнае апісанне гаршка з кашай:

“Кум разбіваў гаршчок кашы: браў адзін аб адзін і разбіваў. Тады тую кашу на стол людзям. А чарапкі бралі і грызлі зубамі, каб зубы не балелі, свінням кідалі, штоб свінні вяліся. І калі не было доўга дзяцей, бярэш кусочак і кладзеш мужыку на макушку, і прыгаворвалі. Кусочак кашы ў платочку няслі дамой дзецям, каб здаровыя былі” [1, с. 302].

Як бачым, радзінна-хрэсьбінная паэзія, што складае выключна важную частку ўсёй народна-паэтычнай творчасці, і сёння захоўвае традыцыйныя адметнасці. Яна не толькі не знікае, а працягвае ўзбагачацца, набывае новыя характарыстыкі, абумоўленыя спецыфікай сучаснага жыцця, праблемамі сённяшняга сям’і і выхавання.

Літаратура

1. Вечнае : фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / аўт. уклад. : І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Гомель : УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2003. – 362 с.
2. Роднае слова // Штомесячны навуковы і метадычны часопіс / М-ва адукац. Рэсп. Беларусь. – 1988. – № 5–6. – Мінск, 1999.
3. Слоўнік-даведнік асабовых імён / аўт. уклад. : А.А. Станкевіч, Н.І. Фралова ; навук. рэд. д.ф.н. А.М. Булыка. – Выд. “ГДУ імя Ф. Скарыны”, 2001. – 83 с.

УДК 882.6. “20” – 3:316.346.2

Творы А. Казлова праз прызму “жаночага чытання”

Т.А. ФІЦНЕР

У артыкуле з пазіцыі “жаночага чытання” разгледжана вобразнасць рамана “Юргон” і аповесці “Абганяючы сны” А. Казлова. Даказваецца, што творы пісьменніка выяўляюць адначасна традыцыйныя патрабаванні патрыярхатнага грамадства да жанчыны і суб’ектыўны пункт гледжання аўтара-мужчыны на супрацьлеглы пол. А вобразы галоўных герояў аналізуемых твораў выяўляюць уплыў сексуальнасці на эвалюцыю героя-сучасніка ў творах пісьменніка.

Ключавыя словы: фемінісцкі літаратурны крытыцызм, жаночае чытанне, вобразнасць, жаночыя сітуацыі, патрыярхатныя патрабаванні, сексуальнасць, каханне.

The imagery of A. Kozlov’s novel “Yurgon” and the story “Ahead of dreams” is reviewed in the article from the position of “feminine reading”. It is proved that the writer’s works are, at the same time, the traditional requirements of the Patriarchal society to a woman and subjective point of view of the man (the author) on the opposite sex. And the images of main characters of the analyzed works show the influence of sexuality on the evolution of the hero-contemporary in the writer’s works.

Keywords: feminist literary criticism, feminine reading, imagery, women’s situations, Patriarchal requirements, sexuality, love.

Як вядома, бартаўскі тэзіс аб змяненні палітык літаратуры з вытворчасці тэкстаў на іх успрыняцце (смерць аўтара азначала нараджэнне чытача) стаўся вельмі плённым для фемінісцкага літаратурнага крытыцызму з пункту гледжання магчымасці мадыфікацый адзіных і агульнапрынятых у “вялікай літаратуры” тэкставых значэнняў. Даследаванні М. Фуко сацыяльнага канструявання сексуальнасці знайшлі сваё прымяненне ў фемінісцкім літаратурным крытыцызме і гендарных даследаваннях. А пад уплывам Ж. Дэрыда ў фемінісцкім літаратурным крытыцызме ўзнікае своеасаблівая праблема “жаночага чытання” і “жаночага чытача”. “Працэдура перцэпцыі (успрыняцця. – Т.Ф.) дазваляе выявіць множнасць і амбівалентнасць тэкставых структур, а значыць, акрэсліць месца і для спецыфікі жаночай рэцэпцыі тэкста, фактычна, акрэсліць тапалогію жаночай суб’ектыўнасці” [цыт. па кн.: 1, с. 146]. Найбольш сістэматычна прынцыпы разумення “жаночага чытання” ў фемінісцкім літаратурным крытыцызме выразіла А. Калодны. Яна лічыць, напрыклад, што: 1) жаночае чытанне менш абстрактнае, чым мужчынскае; 2) у жаночым чытанні асаблівая ўвага звяртаецца на жаночыя вобразы і жаночыя сітуацыі, якія мужчынамі дэшыфруюцца як другасныя і нязначныя; 3) “перачытваючы тэкст, жанчына-чытач мае магчымасць гуляць з разнастайнымі сэнсамі гэтага тэксту і дасягаць тым самым незалежнасці ад традыцыйных катэгорый і паняццяў, г. зн. ад маскулінісцкіх ацэнак культуры” [цыт. па кн.: 1, с. 152].

У большасці сваёй мужчыны-аўтары ідэю твора звязваюць з героем. Не выключэннем у гэтым плане з’яўляецца і творчасць А. Казлова. Мужчынскія вобразы ў яго творах нясуць асноўную сэнсавую нагрузку. Яны больш псіхалагічна вывераныя, шырока прадстаўлены іх унутраны свет, чаго бракуе створаным пісьменнікам жаночым вобразам. Гераніні А. Казлова, з аднаго боку, з’яўляюцца асяродкам, у якім дзейнічае мужчына, фонам, на якім адбываецца яго эвалюцыя. З другога боку, яны даволі актыўныя, самадастатковыя, здольныя выбіраць і несці адказнасць за свой выбар. Аб’ектам даследавання ў дадзеным артыкуле з’яўляюцца такія творы А. Казлова, як раманы ў штыках “Юргон” [2] і аповесць “Абганяючы сны” [3]. Прадметам даследавання – сексуальнасць [4] у шырокім значэнні гэтага слова: не толькі як пачуццёвасць, як цяга да палавых адносін і патрэбнасць у іх, а і як сукупнасць псіхічных рэакцый, перажыванняў і ўчынкаў, звязаных з праўленнем і задавальненнем палавай цягі. “Самае неспасцігальнае і забытанае ў жыцці – узаемаадносінны паміж людзьмі. Невытлумачальнае заўсёды ўзнікненне сімпатый, перараджэнне паднебнага кахання ў пякельную нянавісць. Імклівае перацяканне захаплення ў будзённую абыхавасць... Ну, няўжо вам вядома,

адкуль і з-за чаго ўзгараецца іскрынка пры, здавалася б, звычайным, мімаходным позірку юнака на дзяўчыну, жанчыны на мужчыну, чалавека ў гадах на кабету?” [3, с. 63] – разважае галоўны герой аповесці. А. Казлоў, звяртаючы ўвагу на жаданні мужчынскага цела з ранняга юнацтва да сарака гадоў, прасочвае ўплыў сексуальнасці і на паводзіны, і на далейшы лёс герояў твораў. Паказвае, як не абцяжараная этыкай мужчынская сексуальнасць уплывае на лёсы жанчын, што трапляюцца на іх шляху.

Галоўнымі героямі згаданых твораў з’яўляюцца адпаведна Юргон і Юджын. Гісторыя Юргона – гэта “гісторыя адной хваробы” даўжынёй у некалькі тыдняў, якую герой вызначае як “поўны штыль”. Само жыццё для героя ў такой сітуацыі губляе сэнс: “Навошта жыць, калі вісіць?!” [2, с. 6]. На працягу гэтага часу герой, узгадваючы ўсіх сваіх былых каханак, спрабуе вылічыць / адгадаць, хто з іх мог яго сурочыць. Пры гэтым ён упэўнены, што не прычыніў ніводнай жанчыне шкоды. Наступнае пытанне, якое не менш хвалюе героя – як пазбавіцца ад хваробы? Вобраз Юргона падаецца статычным, не закончаным, быццам вырваным з іншага тэксту. Такім тэкстам якраз і з’яўляецца аповесць “Абганяючы сны”. Таму ўсё, што адбываецца ў рамане з Юргонам, успрымаецца як эпізод з жыцця Юджына. А ў больш шырокім сэнсе – як крок мужчыны на шляху станаўлення яго сексуальнасці. Вобраз Юджына пададзены ў развіцці: ад абуджэння сексуальнасці (успаміны пра ранні сексуальны досвед) да асэнсавання яе наступстваў і разваг пра тое, “наколькі прасцей стане жыць, калі прыгаснуць мужчынскія жаданні ў цэле” [3, с. 59]. З Юджынам чытач знаёміцца падчас яго жыцця на вакзале, дзе ён апынуўся пасля таго, як Руслана выгнала яго з кватэры за здраду. Герой амаль кожны вечар прыходзіць пад вокны Русланінай кватэры, да апошняга спадзеючыся вярнуць усё яшчэ каханую жанчыну. Такое выкарыстанне “вольнага часу” дае Юджыну цудоўную магчымасць пераасэнсаваць свае ўчынкі і жаданні, тым больш, што многае ў яго засталася ў мінулым. Юджын асацыіруецца з Юргонам ужо нават на ўзроўні імёнаў. Больш таго, успрымаецца менавіта як пасталелы Юргон. Узрост апошняга ў рамане вымяраецца дваццацю пяццю гадамі. А Юджын у аповесці згадвае пра свой “саракоўнік”. Чатырнаццаць апошніх гадоў ён пражыў ціхім, утульным сямейным жыццём з Русланай. Сам Юджын характарызуе іх як чатырнаццацігадовы сон юрлівага гону (Юргона): “Закалыхала яно (каханне іхняе) на нейкі час Юджынава імкненне палявання на беспрыгледных паненак. Кароткія спаднічкі, аголеныя лыткі, ладныя грудкі... Усяго было зашмат і без асаблівага перабору. Раней было, да Русланы. А з ёю Юджын прыціх, пасамавіцеў. Спакоем і ўраўнаважанасцю, задаволенай сытасцю поўніўся ягоны позірк. Глыбока схаваліся ў вачах неспатолены юр, нерастрачаная жарсць і сіла. Хаваліся нават ад самога Юджына. Сцялася, назапашвалася, паўнела і чакала зручнага моманту. Чакала, здзіўляючы сваёй вытрымкай...” [3, с. 42]. Але юрлівы гон вырваўся на волю, нібы казачны Джын, таму наступствы яго дзеянняў такія салодка-горкія і непарадкавальныя, вызначальныя для далейшага жыцця героя. Яго здрада Руслане – чарговая, а магчыма і апошняя ўступка Юджына Юргону, яго падпарадкаванне біялагічнаму пачатку ў чалавеку (“галоднаму” “прыснуламу зверу”), полу, асноўнаму інстынкту: “Гадамі мы дыхалі адным дыханнем, глядзелі аднолькава на шмат якія рэчы і падзеі. Нават думалі часта аднолькава. Але ў адзін чорны дзень мне падалося, што гэтага мала. Не, не мала, а недастаткова для майго *мужчынскага* (вылучана мною. – Т.Ф.) шчасця” [3, с. 35].

Па сутнасці сваёй і Юргон, і Юджын – адзінотнікі. Але адзінота іх рознага кшталту. Ёсць меркаванне (Р. Ошо), што гэтае паняцце можна разумець як “пакінутасць-непатрэбнасць” і як “самадастатковасць”. Розніца ў разуменні якраз і вызначае ступень сталення асобы. Для характарыстыкі Юргона падыходзіць першы варыянт. Ён, падчас “хваробы”, адчувае сябе пакінутым і непатрэбным: “Адзін і адзінокі, як ніколі” [2, с. 8]. Або: “Няўжо людзі могуць існаваць у адзіноце? Гэта ж суцэльная вар’ятня, а не жыццё...” [2, с. 62]. Юджын жа, балансуючы доўгі час на мяжы непатрэбнасці-пакінутасці і самадастатковасці, набліжаецца менавіта да разумення катэгорыі адзіноты як самадастатковасці. Вобраз Юджына супярэчлівы. Яго *паводзіны* вельмі нагадваюць паводзіны Юргона. Аднак яго *думкі, лад мыслення* ўказваюць на вялікую адлегласць паміж героямі. Юджынам пройдзены доўгі шлях, набыты вопыт доўгатэрміновых адносін, якія даюць магчымасць герою параўноўваць, асэнсоўваць і ацэнь-

ваць розны стыль паводзін, зразумець, што страціў і што шукае. Юджыну ўласцівыя глыбокія перажыванні, якія, праўда, раскаяннем назваць нельга. Гэта роздум, бясконцы пошук сябе. Эвалюцыя героя-сучасніка (Юргон – Юджын – ?) можа мець працяг у новых творах А. Казлова.

Шматлікія жаночыя вобразы згаданых твораў не толькі дапамагаюць асэнсаваць вобразы Юргона і Юджына, а і прааналізаваць разбуральную сілу некантралюемай, не абцяжаранай этычнымі нормамі сексуальнасці. У рамане А. Казлова “Юргон” звяртаюць на сябе ўвагу вобразы Аліны і Фрэні, якіх аб’ядноўвае няспраўджанае пачуццё кахання да галоўнага героя і не даюць спакою пытанням, тыпу: “І ўсё ж, Юргончык, з-за чаго ты мяне пракінуў?”, “Няўжо я горшая за іншых?”, “Ці я нягегляя?”. І Аліна, і Фрэня прычыны растання з каханым шукаюць у сабе, не ведаючы жыццёвую ўстаноўку Юргона, якую той фармулюе даволі карэктна: “Не жадаў прыесціся” [2, с. 32]. На самой справе менавіта яму вельмі хутка “прыядалася” чарговая каханка і Юргон пачынаў шукаць новую: “Ён заўсёды заставаўся пал’яўнічым, а ахвяры сноўдаліся недзе побач, нават не падазраючы, што яны ўжо прыкмечаны пільным вокам, на іх расстаўлены лоўчыя сеткі. І яны па сваёй ахвоце апынуца на прадуршаным матрацы Юргонавай пасцелі” [2, с. 12]. Былыя каханкі зусім розныя, таму кожная выбірае свой шлях змагання з пачуццямі, з наступствамі ўзаемаадносін з Юргонам. Аліна, зразумеўшы марнасць пошукаў незямной любові, “ратуецца” замужжам, “уладкоўвае свой быт” [2, с. 26]. Пры гэтым адкрытым застаецца пытанне: ці прынесла ёй такое рашэнне жаданую палёгку? Бо, як відаць з тэксту, Аліна не забылася на Юргона. Выпадкова сустрэўшыся ў маршрутным аўтобусе, яны ўзнавілі свае адносіны. Ніколі не вяртаючыся да былых каханак, Юргон робіць для Аліны выключэнне.

Фрэня абірае шлях помсты. Пры дапамозе сястры яна даведваецца пра “маскоўскую сурочлівіцу” Алімпію і наведвае яе. Алімпія напускае на Юргона містычнага Вісуна, чым пазбаўляе яго мужчынскай сілы. Помста Фрэні спраўджваецца: Юргон пэўны час не можа мець блізкіх стасункаў з жанчынамі. Такім чынам Фрэня імкнецца разбурыць упэўненасць Юргона ў сабе, як разбурана яе цэльнасць, яе ўпэўненасць. Хоча пазбавіцца ад комплексу непаўнацэннасці, што пасяліўся ў ёй. Як відаць з тэксту, помста Фрэні вынікае з амбіцый, з абражанага самалюбства, а не з кахання: “Мяне ніхто так не прыніжаў. Я сама выбіраю і кідала, дабраахвоць ішла ці адмаўляла. Мяне, як шалудзіваю сучку, яшчэ ні адзін не выпіхваў за дзверы. Ну і што, калі трохі падгульваю? З ім, я думала, усё застанеца ў мінулым. А Я і Ён – зробімся адным цэлым. Юргон адабраў у мяне надзею!.. Хачу і буду помсціць. Ганьба за ганьбу” [2, с. 51]. Магчыма такі шлях апраўданы перажытым гераіняй, але і ён разбуральны, бо не прыводзіць Фрэню ні да душэўнай гармоніі, ні да шчасця. Адно цешыць некаторы час яе самалюбства.

Найбольш яркія вобразы жанчын прадстаўлены ў апавесці А. Казлова “Абганяючы сны”. Яны дапамагаюць не толькі “расшыфраваць” паводзіны і ўчынкі галоўнага героя, а нават зразумець іх вытокі. Звернемся найперш да Русланы. Яе можна вызначыць як “нямую”, бо нідзе на працягу твора гераіня не выказваецца напружана. А яе аблічча толькі аднойчы з’яўляецца ў акне, за якім штовечар назірае Юджын. Вобраз Русланы вымалёўваецца з ўспамінаў галоўнага героя і бабулькі (вобраз, які “суправаджае” Юджына праз увесь твор). Аднак гераіня небезаблічная, Юджын узгадвае Руслану як “някідкую знешне, мяккую, далікатную, сардэчную” [3, с. 41]. І далёка не бесхарактарная, хутчэй наадварот. Па-першае, вядома яе непахісная пазіцыя адносна “пячаткі ў пашпарце” [3, с. 41]. І не важна, чым яна выклікана – бяздэтнасцю, боязю згубіць квадратныя метры, добрым веданнем (аддадзім належнае жаночай інтуіцыі) таго, з кім жыла? Па-другое – хуткая і адназначная рэакцыя на здраду Юджына: “за распусту вытурыла... з кватэры” [3, с. 44]). Апошні ўчынак указвае на вялікую крыўду ды душэўны боль жанчыны, абвостраны яшчэ і тым, што здрада была здзейснена не падчас сямейнага разладу, а тады, калі ў сям’і была згода і разуменне. Больш таго, у жыцці Русланы ўзніклі часовыя цяжкасці (хворая сястра). Па логіцы рэчаў гераіня можа разлічваць на падтрымку каханага мужчыны. Замест гэтага яна атрымлівае “лязо ў спіну”. У грамадскай свядомасці моцна замацаваны стэрэатып жанчыны як надзейнага тылу для мужчыны. Мена-

віта жанчына павінна зразумець і падтрымаць мужчыну ў складаных жыццёвых сітуацыях рознага кшталту. Самаахвярнасць жанчыны заўсёды лічылася яе станоўчай якасцю. І ніхто не даследаваў, ці прыносіла гэта жанчыне шчасце ці хаця б пэўнае задавальненне. Юджын дзейнічае цалкам згодна з мужчынскім стэрэатыпам паводзін. Замест таго, каб узяць частку клопатаў на сябе (“была магчымасць паехаць з Русланай” [3, с. 43]), ён лічыць сябе свабодным і напоўніцу скарыстоўвае волю, не думаючы пра яе вынікі. Юджын не толькі здрадзіў у складаны момант жыцця, ён разрушыў давер да сябе з боку Русланы, якая заўсёды даводзіла, што ў яе з Юджынам “усё пабудавана на даверы” [3, с. 39]. Па логіцы мужчыны-аўтара Руслана вельмі хутка знаходзіць замену Юджыну. У чарговы раз паглядаючы “на ўсё яшчэ не чужыя для яго вокны шостага паверха” [3, с. 36], герой бачыць там “постаць невядомага мужчыны”. Ці на самой справе лёгка так хутка з’іначыць сябе / жыццё, перазакахацца? Ці так хутка зацягваюцца / загойваюцца душэўныя раны? Ці можна так хутка ачысціцца, самаўзнавіцца, каб быць гатовым адкрыць душу новаму каханню, знайсці сілы зноўку верыць... Наўрад ці. Але інакш не было б развіцця сюжэту твора, штуршка героя да самарэфлексіі, эвалюцыі вобраза.

А. Казлоў як псіхалаг даследуе ў аповесці яшчэ і праблему ўплыву на далейшае жыццё чалавека першага няспраўджанага кахання. Таму нават большую ролю ў разуменні паводзін Юджына, станаўлення яго сексуальнасці адыгрывае вобраз Волечкі: “Ён, паганец, закахайся ў стрыечную сястру. І нават цяпер, у яго саракоўнік, тое ціхае, стрыманае каханне голкаю паколвае ў глыбіні сэрца. Цяжкае яно – няспраўджанае юначае каханне. Вобраз Волечкі, ейны тварык, голас, постаць аніяк не стасоўваліся з астатнімі, спазнанымі Юджынам, дзяўчатамі. Стрыечная сястра была і засталася для яго недасягальнай марай, танюткай кволай кветачкай, выпеставанай сярод зімы ў гаршчэчку. Яна можа лашчыць вока, позірк, але рукамі дакрануцца да яе небяспечна і боязна: раптам парушыш, загубіш гэту крупінку яснасці, святла і хараства сваімі грубымі бруднымі пальцамі. Юджын аберагаў Волечку ад усіх і ўсяго” [3, с. 41]. Прычыну здрады Юджына Руслане варта шукаць у “сексуальным юначым досведзе” героя, які “сфарміраваўся даволі рана” [3, с. 40] і прывёў да размежавання такіх паняццяў, як каханне і задавальненне полавых патрэб (асноўнага інстынкту). Волечку Юджын кахае, а спатольвае жарсць з іншымі вясковымі дзяўчатамі. Таму і сталы Юджын згладжвае “разрыў-расстанне з Русланай”, якую кахае, у абдымках шматлікіх “даўно прапісаных у скверыку жанчын” [3, с. 48]. Адною з такіх жанчын з’яўляецца Віялета. Яе вобраз ярка высвечвае спажывецкія адносіны грамадства да жанчыны, успрыманне яе ў якасці абслугі / прыслугі: прыбраць, прыгатаваць, дагледзець, задаволіць... Яна ў сваю чаргу таксама пачынае карыстацца паслугамі мужчын: нямоглыя плацяць за догляд, здаровыя і здольныя “бескватэрнікі” спатольваюць сверб. Шкадуе яна і першых, і другіх, а таксама кінутых кошак і сабак. І пакуль мужчынам будуць патрэбныя яе паслугі, яна будзе запатрабаваная.

Варта некалькі слоў сказаць і пра вобраз Наталлі, “малодкі пад трыццатнік”, з якою Юджын здрадзіў Руслане. Гэты вобраз цудоўна высвечвае грамадскія патрабаванні да паводзін полаў. У Наталлі па нейкіх прычынах не склалася асабістае жыццё – яна развядзёнка, жыве з маці, якая дапякае дачку “бясконцымі павучаннямі, мараллю ды прыстойнасцю” [3, с. 39]. Традыцыйна хочацца вызначыць Наталлю як выпадковую ахвяру Юджына. Аднак гэта не зусім так. Асабістая трагедыя ў яе жыцці ўжо адбылася. Па гэтай прычыне гераіня не вельмі імкнецца адпавядаць прынятым у грамадстве нормам паводзін полаў, выразніцай якіх у творы з’яўляецца яе маці. Наталля зазначае: “Мной гэта пройдзена” [3, с. 39]. Яна зайздросціць большай свабодзе мужчын, у чым і прызнаецца Юджыну: “Вам, мужчынам, лягчэй жывецца... Вас бацькі не пілююць, не здымаюць гэблікам стружку без дай прычыны... І чаму я не нарадзілася мужчынам? Наколькі б усё прасцей было...” [3, с. 39]. Наталля задавальваецца тым, што ёй выпадае ў жыцці – выпадковымі адзінкавымі сустрэчамі з незнаёмымі мужчынамі, якім яна не верыць і не давярае.

Адметнасць успрымання прадстаўніц супрацьлеглага полу героямі А. Казлова ў тым, што яны “свежае цела малодак” [2, с. 66] умоўна / візуальна “расчляняюць” на часткі. Яны бачаць перад сабой не асобу супрацьлеглага полу, а “камячкі... пругкіх грудак і раскошных

попак” [2, с. 8], “асіную талію, попку, што ў прыгаршчы ўмесціцца, стрыжку пад карэ” [3, с. 38]; “аголеныя лыткі, ладныя грудкі...” [3, с. 42], “акруглыя дзявочыя задочки” і “падатліва-шаўкавістую скуру” [2, с. 46], чуюць “смех белазубых і пышнагрудых незнаёмак” [2, с. 8].

Функцыю ўраўнаважвання “аднабаковых” мужчынскіх думак і высноў бярэ на сябе сімвалічны вобраз бабулькі, неадназначны і найменш рэалістычны ў аповесці. Бабулька – жаночкасьць, пазбаўленая сексуальнай прыцягальнасці. Яна ўвасабляе мудрасць, выступае адначасна як дарадчык і апанент галоўнага героя. Старая нейкім чынам звязана з мінулым Юджына, з яго хатай, што таксама ўспрымаецца як вобраз-сімвал, бо менавіта ў хаце (у сям’і, у дзяцінстве) адбываецца станаўленне характару чалавека, які ў сваю чаргу вызначае яго лёс.

У прааналізаваных творах А. Казлова дзейнічаюць сучасныя героі-адзіночнікі, жыццё якіх працякае ў акружэнні шматлікіх жанчын, на іх фоне. Праблемы герояў (і Юргона, і Юджына), як і іх вырашэнне, звязаны менавіта з прысутнасцю / адсутнасцю жанчын у іх жыцці. Пры гэтым аўтар, матывуючы ўчынкі герояў твораў, не заўсёды клапоціцца пра матывацыю паводзін гераінь. Згаданыя творы даводзяць, як неўтаймоўная мужчынская сексуальнасць уплывае на лёсы жанчын, што трапляюцца на шляху герояў А. Казлова.

Літаратура

1. Жеребкина, И. Прочти моё желание... Постмодернизм, психоанализ, феминизм / И. Жеребкина. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 256 с.
2. Казлоў, А. Юргон : раман, аповесці, апавяданні / А. Казлоў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2006. – 255 с.
3. Казлоў, А. Абганяючы сны. Аповесць / А. Казлоў // Маладосць. – 2011. – № 12. – С. 33–63.
4. Новый словарь иностранных слов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.ru/search.aspx?s=0&p=3068>. – Дата доступа : 05.03.2012.

Віражы і вітражы вечнасці

В.К. ШЫНКАРЭНКА

У артыкуле прадстаўлены мастацкія дасягненні асобных пісьменнікаў Рэчыцкага рэгіёну. На прыкладзе шматжанравай творчасці В. Коўтун аўтарам разглядаюцца найбольш характэрныя асаблівасці яе паэзіі і гісторыка-біяграфічных раманаў. У прыватнасці, падкрэсліваецца важная роля ў паэтычнай сістэме пісьменніцы вобразаў гістарычнай асобы і народа ў цэлым, сцвярджэння ідэі самасвядомасці і маральна-духоўнага быцця нацыі, прысутнасці вечнасці ў паўсядзённасці.

Ключавыя словы: творчая індывідуальнасць, мастацкая разнастайнасць, гістарычная асоба, матыў памяці, актуальнае, вечнае.

The paper presents the achievements of individual writers of the Rechitsa region. On the example of multi-genre creative works by V. Kovtun the author considers the most characteristic features of her poetry and historical and biographical novels. In particular, the article highlights the importance of the poetic system of images of the individual and the nation as a whole, the idea of self-assertion and the moral and spiritual life of the nation, the presence of eternity in everyday life.

Keywords: creative individuality, artistic diversity, historical personality, style memory, actual, eternal.

Ёсць на геаграфічнай мапе Беларусі незвычайныя радовішчы, якія сілкуюцца духам мастацкага слова, выпраменьваюць праз яго дзівоснае святло паэтычнай узрушанасці, клопат за людзей і родныя мясціны, гарачы напал грамадзянскай неабыхавасці і хвалючую непайторнасць сваіх творцаў. Апроч Віленскага і Мядзельскага краю, Ушаччыны і Случчыны, Хойнікшчыны і Добрушчыны, іншых рэгіёнаў Беларусі, да іх можна далучыць і багатую на таленты прастору Рэчыцкага раёна Гомельшчыны.

Варта адзначыць, што з многіх выключных прадстаўнікоў гэтага краю выразным творчым і літаратуразнаўчым пачаткам вылучаюцца шматгранны ў сваіх інтарэсах М. Доўнар-Запольскі (1867–1934), публіцыст, літаратурны і тэатральны крытык, даследчык украінска-беларускіх сувязей, пісьменнік С. Палуян (1890–1910), вучоны-геолаг, паэт, навіліст, драматург М. Грамыка (1885–1969) і інш. Пазней у галіне мастацкай навілістыкі і эпасу, крытыкі і літаратуразнаўства выдатна заявіць пра сябе І. Навуменка (16.02.1925–17.12.2006). Пры суб'ектыўна-лірычнай, празрыстай манеры пісьма яго творам уласцівы антываенны пафас, сцвярджэнне гуманістычных ідэалаў, сапраўдных агульначалавечых каштоўнасцей, стваральнага пачатку жыцця, непайторнага характава акаляючага свету. Дакументальна-мастацкім пачаткам вылучаецца напісанае праяікам, публіцыстам, грамадскім дзеячам, лаўрэатам шматлікіх рэспубліканскіх і міжнародных прэмій, ініцыятарам правядзення Усебеларускага фестывалю народнага гумару ў Аўцюках У. Ліпскага (нар. 06.05.1940). Надзвычай багатая тутэйшая зямля паэтычнымі талентамі.

Але хацелася б больш дэталёва спыніцца на творчых здабытках яшчэ адной прадстаўніцы літаратуры Рэчыцкага рэгіёну – пісьменніцы, фалькларыста, літаратуразнаўцы, кандыдата філалагічных навук, члена Саюза пісьменнікаў Беларусі і Украіны, шматгадовага старшыні Усебеларускага жаночага фонда Святой Еўфрасінні Полацкай – В. Коўтун (06.04.1946–30.04.2011). Нарадзілася Валянціна Міхайлаўна ў в. Дземяхі Рэчыцкага раёна ў сям'і настаўніка. Праз некаторы час бацькоў пераводзяць на працу ў Пінскі раён. Да сёмага класа будучая пісьменніца вучыцца ў в. Сушыцы, потым у Малоткавічах. Пасля школы (1963) працавала піянерважатай у Паршавіцкай (цяпер Бярозаўскай) школе на Брэстчыне. У 1964 г. паступіла на філалагічны факультэт Львоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя І. Франка. З чацвёртага курса перавялася на рускае аддзяленне філфака ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя У.І. Леніна, які скончыла ў 1969 г. Два гады настаўнічала ў Варнянскай СШ Астравецкага раёна Гродненскай вобласці. Затым пераязджае ў Мінск, дзе займае пасады літкансультанта “Сельскай газеты” (1970–1976), супрацоўніка і рэдактара аддзела крытыкі і літаратуразнаўст-

ва часопіса “Полымя” (1976–1979). Пасля аспірантуры пры БДУ (завочная форма навучання) у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклора АН БССР абараніла кандыдацкую дысертацыю па тэме “Паэтычная структура беларускай пазаабрадавай песні пра каханне” (1979). З 1982 г. загадвала рэдакцыяй літаратуры для дзяцей у выдавецтве “Юнацтва”. У 1990 г. вярнулася ў “Полымя” на пасаду загадчыка аддзела прозы.

Першыя вершы В. Коўтун у перакладзе на ўкраінскую мову былі надрукаваны ў газеце “Ленінська молодь” (Львоў, 1966). Пазней з’явіліся публікацыі ў “Чырвонай змене”, тыднёвіку “Літаратура і мастацтва”. Першая кніга “Каляровыя вёслы” выйшла ў 1971 г. Потым убачылі свет зборнікі “На ўзлёце дня” (1977), “На зломе маланкі” (1979), “Метраном” (1985; 1986 – Літаратурная прэмія імя А. Куляшова), “Лісты да цябе” (1988), кнігі паэзіі “Свяча любові” (2006), “Малітва да Калымы” (2009) за аўтарствам Лесі Беларускай і ўжо пасля смерці – “Выбранае” (2011).

В. Коўтун плённа займалася даследаваннем нацыянальнай фальклорнай спадчыны. Выдала кнігі “Святло народнага слова: паэтычны лад беларускай народнай песні” (1984), “Крыніца паэзіі: на шляхах эпізацыі” (1987). На яе творчым рахунку шмат перакладаў. Памайстэрску тонка пісьменніцы ўдалося перадаць гучанне твораў выдатных украінскіх паэтаў Б. Алейніка, Л. Кастэнка, Р. Лубкіўскага, Н. Смаляна і інш. Сярод мастацкіх здабыткаў Валлянціны Міхайлаўны і зборнікі вершаў для дзяцей “Мы робім Казку” (1983), “Вясёлы засад” (1986).

Лірычная гераіня В. Коўтун не баіцца свайго зямнога прызначэння, штодзённых побытавых цяжкасцей, аднолькава балючых выпрабаванняў як праз адсутнасць ўзаемнасці ў пачуццях, так і надзвычайнай моцы – даўжэй за адведзены век – каханне, калі Яе “царскае «эго» распята” на Яго, “з хрыпатцою, імя”, калі немагчыма ні думаць, ні жыць без люблага (“***На сустрэчу запальваем свечку...”, “Было табою ўсё”, “Лірыка споведзі”, “***Сівых анёлаў стомленае вечна”, “Здаецца, ўсё ўмясцілі зоры ў долю...”, “Жыву, каб боль свой перажыць...”). Гераіня здольная і гатовая справіцца з усімі складанасцямі і пакутамі, бо ўвасабляе сабою прыродную жыццядайнасць і адначасова духоўную акрыленасць, боскі пачатак. У вершы “***Нас выбірайце ў лідэры, мужчыны!” яна ўсклікае:

А я – жанчына, і ўжо тым прыгожая.

А я – пакутніца, дачка дабра ў вяках.

Невыпадкова на іконе –

Маці Божая,

Як Бессмяротнасць

З Дзіцем на руках [1, с. 146].

Аднолькава пэўная жанчына ў выбары адзіна магчымага для сябе творчага спраўджвання. Па-першае, таму, што мастацкі дар ні ў кога не пытае дазволу на гэта, ён сам выбірае. Па-другое, паэзія не мае зямнога вымярэння. Яна заўжды большая за асобнае сэрца ці музычны інструмент і ў адзін момант скарае абранніка “бяссмерцем неба, беспрасвеццем дна” (“***Гудуць, як сны, вячэрнія званы...”, “Амаль жартам”, “Замова ветру”, “Еўдакіі Лось”). Пакліканым ёю застаецца толькі быць верным Слову, служыць яму “прамудра, / праведна і смела” (“Трыпціх да паэтэс”).

Многія творы В. Коўтун пабудаваны на фальклорных сюжэтах, пераклікаюцца з народнай паэзіяй вобразным светам, структурнымі прыёмамі, выяўленчымі сродкамі. Іншы раз у мастацкую тканіну яе вершаў, балад і паэм уводзяцца вуснапаэтычныя песенныя і казачна-легендарныя тэксты, ажываюць іх асобныя матывы. Менавіта за жанчынай пакідае пісьменніца права на захаванне шматвекавых народных традыцый, памяці продкаў як найпершай умовы самабытнасці і далейшага плённага росквіту нацыі (“Трыпціх з пеўнямі”, “Балада палескай песні”, “Жанчыны ткуць”, “Казачніца”, “Ясельда”, “Рачны млын” і інш.).

Душа лірычнай гераіні В. Коўтун заўжды чуйная для характава, тонка адчувае гукі і цішыню, музыку і фарбы ўсіх праяў навакольнай прыроды (“***Зацвітаюць сосны, зацвітаюць...”, “Крыніца”, “Рутвіца”, “Красавік”, “Ліпень” і інш.). Пры гэтым сузіранне яе прыгажосці і таямнічасці дазваляе асобе паэтэсы наблізіцца да адкрыцця сусвету, зразумець сут-

насць існага, спасцігнуць сэнс сапраўдных каштоўнасцей. Як, да прыкладу, у вершы “***Калі зноў па плячы...”: “Немагчыма не жыць, / адхварэўшы пакутным сумленнем, // Памянушы ўсе цэннікі / на перапёлчыны гнёзды і лес...” [1, с. 23].

Але часцей за ўсё гераіня пісьменніцы – дзейсная асоба з выразнай грамадзянскай пазіцыяй, прадаўжальніца вялікіх спраў і высокіх духоўных ідэалаў славытых папярэднікаў. Разам з ранейшымі метафарычнасцю і камернасцю іх паўнаўтварнае сэнсавыя-эмацыянальнае асэнсаванне патрабуе ад аўтара ўзмацнення драматычнага гучання, звароту да адпаведных жанравых разнавіднасцей паэзіі: дзённікаў жыцця, літаратурных партрэтаў, лістоў, сюжэтных твораў у выглядзе трыпціхаў, вершаваных цыклаў, балад, перастварэнняў (“Замест рэквіема”, “З роду Еўфрасінні”, “Балады памяці”, “Малітва да Калымы” і інш.).

В. Коўтун таленавіта сцвердзіла сябе і ў галіне мастацкай і гістарычна-дакументальнай прозы. У 1988 г. выйшаў першы зборнік яе апавяданняў “Калінавая гронка залатая”. Яе прыру належыць прысвечаная Цётцы дылогія “Крыж міласэрнасці” (1982–1996), паводле якой у 1994 г. на экраны з’явіўся аднайменны мастацкі фільм. З вялікім натхненнем працавала пісьменніца і над раманам-жыццём пра асветніцу і апякунку Беларусі “Пакліканья” (1998–2002), кінараманам “Спасам пакліканья” (2007), драматычнай містэрыяй “Крыж Ігуменні” (2007). Засталіся незавершанымі некаторыя іншыя надзвычай цікавыя задумы пісьменніцы ў эпічных і вершаваных формах.

Парознаму знаходзяць творцы свае тэмы, адшукваюць герояў. Гэта могуць быць выпадковыя сустрэчы, часовы інтарэс, раптоўная знаходка або паступовае спасціжэнне неабходнасці звароту да іх асэнсавання. Для В. Коўтун цікавасць да адной з самых яркіх і драматычных асоб айчыннага мастацтва слова – А.С. Пашкевіч (Цёткі) – расцягнулася на многія гады, абумовіўшы сабою задуму і напісанне вялікай колькасці вершаў, паэм “На зломе маланкі” (1981), “Суд Алаізы” (1985) і, нарэшце, рамана “Крыж міласэрнасці”. Цяжка сказаць, калі сустрэліся позіркам трагічнага лёсу папярэдніца і наша сучасніца: у школе, пры першым знаёмстве з агніста-маланкавай, што аж апякае, паэзіяй Цёткі, ці пазней, у першыя гады навучання ў Львове, ступаючы сцэжкам Пашкевічанкі і радуючыся сваім першым надрукаваным тут вершам. У мастацтве наогул значная роля належыць падсвядомаму імпульсу, асобнаму імгненню, якое ў адзін момант здольнае высекчы іскру натхнення, запаліць полымем лучнасці, павязі з нядаўна яшчэ аддаленай ад цябе асобай, яе жыццём і справамі.

В. Коўтун уважліва ўглядаецца і як бы нанова перажывае асабліва насычаныя на сацыяльныя змены, паэтычныя зрухі, асабістыя перажыванні пецябургскія гады А. Пашкевіч, самы складаны перыяд з яе жыцця. Але ці былі ў ім лягчэйшыя гады, менш напружаныя, аддадзеныя толькі творчасці? Наўрад, бо жорсткая эпоха дыктавала такія ж неадступныя правілы, часта ператварала літаратуру ў палітычную справу, а ад мастака патрабавала канкрэтных учынкаў, іншы раз поўнай самаахвярнасці дзеля высокай ідэі. Акунаючы чытача ў няспынны вір сацыяльных падзей, раскрываючы дзейнасць самых розных палітычных кірункаў пачатку стагоддзя, В. Коўтун адначасова перадае сам працэс нараджэння мастацкага твора, фіксуе асобныя моманты паэтычнага натхнення на псіхафізіялагічным і эмацыянальным узроўнях, выяўляе ўсе пакуты такога стану.

Вядома, што пранікненне ў чужую біяграфію патрабуе ад аўтара найперш асэнсавання свайго “Я”, непасрэдна залежыць ад яго глыбіні. Гэтак жа залежыць яно і ад ведання эпохі, часу, што фарміруюць, “робяць” тую ці іншую асобу. Менавіта таму біяграфічны жанр амаль заўсёды і гістарычны. Якраз у асэнсаванні творчай, а не ўвогуле жыццёвай, трагедыі Цёткі, у паказе яе асабістых перажыванняў бачыцца нам наватарскі падыход В. Коўтун пры асвятленні драматычнага лёсу хрэстаматыйнай пісьменніцы новай беларускай літаратуры. Яе сучасная прадаўжальніца пераканана: “Сконвеку гінуць ад маланак // Найлепшыя з высокіх дрэў” [1, с. 11].

Пры ўсім тым, што В. Коўтун старанна выбудовае канструкцыю абранага ёю жанру, аздабляе яго лістамі, дакументамі (у тым ліку і імітацыямі), канкрэтнымі датамі і асобамі, часцей за ўсё з інтэлектуальна-мастацкага асяроддзя, імкнецца да геаграфічнай дакладнасці, у дадзеным выпадку мы маем справу з узорам так званага баладнага твора. Героіка-драма-

тычнае гучанне рамана забяспечваецца ўжо самой творчай задумай пісьменніцы. Выяўленне духоўнага свету А. Пашкевіч праз унутраныя маналогі, самарэфлексіі ніколькі не змяняе ў тэксце праблема-мастацкую ролю дыялогаў. Часта раман, дзе перадаюцца супярэчлівыя ідэі, погляды, палемічны характар самой эпохі, перарастае ў суцэльную спрэчку. Нястомнымі пошукамі ісціны, здабываннем іскры Праметэя ўсё жыццё займалася Пашкевічанка, перарадзіўшыся бліскавіцаю і ахвяруючы свой прыроджаны лірыка-філасофскі талент, схільнасць да самапаглыбленасці рэвалюцыйнаму і палымянаму вершу-закліку.

В. Коўтун не лічыць за лішняе нагадаць, што людзі, як маланкі, не знікаюць бяследна. Яны абавязкова вяртаюцца на зямлю, да родных хат і робяцца незабыўнымі дзякуючы самаахвярнаму служэнню народу, мастацкай спадчыне, міласэрнасці спраў і духу. Раман “Крыж міласэрнасці”, які з’яўляецца не толькі значным здабыткам творчасці нашай сучаснасці, але і заслугоўвае ўсеагульнага літаратурнага прызнання, дазваляе спадзявацца на ўдзячную памяць нашчадкаў і доўгую прысутнасць у культурнай прасторы беларусаў абедзвюх пісьменніц.

Прысвечаны знакамітай асветніцы Еўфрасінні Полацкай раман В. Коўтун “Пакліканьня” не трымаецца строгіх канонаў жыццеапісальнага жанру. Як і ў “Крыжы міласэрнасці”, і нават у значна большай ступені, у гэтым творы асноўны акцэнт пісьменніцы-даследчыцы засяроджаны на ўзнаўленні ўнутранага свету, перажыванняў і думак галоўнай гераіні. Раман захоўвае толькі знешнюю канву жыцця, пабудаванага на апісанні падарожжа ў Іерусалім і звязанымі з ім нялёгкімі для ўжо немаладой і шчырай верніцы з Полаччыны выпрабаваннямі. У змесце твора шмат малітваў, маналогаў, дыскусій, філасофска-рэлігійных спрэчак князёўны з аднадумцамі і ворагамі, а таксама рэтраспекцый, згадак-вяртанняў Прадславы ў мінулае. Часта ўспаміны, сны, мроі, ранейшыя падарожжы чапляюцца адно за адно, сплятаюцца ў непарыўнае цэлае з тым, каб выхапіць са свядомасці гераіні найбольш важнае і яркае ў яе папярэднім жыцці. Удала прадстаўлена ў рамане карціна з’яўлення паломнікаў у Святой Зямлі, не могуць не хваляваць апісанне нечуванага шторму на Галілеі, прачулыя малітвы Апякункі свайго краю. Мудрасць, пачэрпнутую з жыццёвай і кніжнай навук, чалавечую годнасць “па-нябеснаму светлалікай” манахкі ў чорным адэкватна перадае яе адметная знешнасць, спакой вялікіх цёмных вачэй, дар ацаляць цялесна і духоўна хворых, душэўная патрэба падтрымліваць усіх няшчасных.

Псіхалагічна абгрунтаваным у выбары далейшага жыццёвага шляху падаецца эпізод сватання Прадславы за прыгожага залатавалосага смалянкіна. І калі гэтую хуткаімгненную радасць перарывае нястрымны палёт здрадніцкай стралы, што скіравана ў самае сэрца найшчаслівейшага княжыча, Прадслава моцна захварэе, адчуе ў душы вялікую і непапраўную страту. Гэта і яе дзявоцтва, яе маладосць працінае тая самая страла. Трагізм моманту падкрэсліваецца праз агульнае перажыванне гора яго сведкамі, праз доўгае знаходжанне гераіні паміж жыццём і смерцю. Вяртанне ў гэты свет, пакліканасць у яго для Еўфрасінні неадрыўны ад жадання спраўдзтваць волю неба, рабіць больш светлым і высокім зямное жыццё. Таму ёй і патрэбны дар прачытання спакутаваных людскіх сэрцаў, уменне захапляцца непаўторнасцю кожнай навакольнай з’явы, водарам і нават цэнямі жыцця.

Структура твора ўтрымлівае зварот да канкрэтных гістарычных дат, занатаванне іх летапісам, што вядзецца ігуменняй. Гэта тычыцца звестак аб закладанні Спаса-Прэображэнскага манастыра ў Сяльцы, варажнечы паміж полацкімі князямі Давыдам і Барысам, таемных перамоў з Кіевам дрыгавічан і палянаў, паходзе Мсціслава, далёкім выгнанні крывіцкіх валадароў у Канстанцінопаль, з’яўленні ў Полацку дойлідаў Іаана і Лазара. Мы даведваемся пра канкрэтныя справы Еўфрасінні, звязаныя з будоўляй царквы і манастыра, яе працу ў скрыпторыі і школе, знаёмства з новымі кніжнымі фаліянтамі. Доўгачаканае паломніцтва на Святую Зямлю, гарачае дыханне Галілеі робяць успаміны Еўфрасінні, як і наведванне Кіева-Пячорскіх лаўраў, паездку ў Заслаўль і ацаленне Вольгі, смерць кмета Савы, асабліва яркімі. У немалой ступені – дзякуючы чароўнай сіле прыцягнення зямлі і неба роднай Полаччыны, камянёў і крыжоў рэк Дзвіны, Дняпра, Нямігі. І за кожнай мрояй, думкай, слязой Еўфрасінні праступае шчырае жаданне бачыць крывіцкую і наогул усю зямлю шчаслівымі, лунае мара

пра тое, каб чалавецтва не засталася “без літасці і гаючых дароў”, каб кінутае зерне веры і асветы дало плён.

Відавочна, што гістарычны эпас В. Коўтун, як і многія яе паэтычныя творы, пацвярджае нязменную ўвагу сучаснай літаратуры да выключных асоб нацыі, яе мінулага, неўміручай духоўнай спадчыны. Паводле пераканання самой пісьменніцы, “Усе мы – з роду Еўфрасінні // І ўсе да вечнасці ляцім” [1, с. 105]. Дадзеная выснова яшчэ раз падмацоўвае слушнасьць думкі пра тое, што ў кожным сённяшнім дні так або інакш заўсёды прысутнічае сама вечнасць.

Пры ўсёй адрознасці мастацкіх манер, вобразна-паэтычнай сістэмы, моўна-выяўленчых сродкаў створае пісьменнікамі Рэчыцкага рэгіёну найперш збліжае адна істотная асаблівасць. Гэта – бязмежная любоў да роднага краю і яго гісторыі, каранёў, прыроды і людзей. Менавіта яна выступае гарантам далейшага плёну, першаўмовай жыццядайнай пульсацыі творчага духу і яго абавязковага працягу. І не верыць у гэта немагчыма. Невыпадкова А. Сыс верш “Калі люблю” завершыў словамі:

А хто не верыць, ведайце: Багрым
Пачаў з кажана, скончыў жаўрукамі.
Мы нават і ў нябёсах не згарым,
Птушыны Шлях намацаем нагамі! [2, с. 266].

Літаратура

1. Коўтун, В. Нас выбірайце ў лідэры, мужчыны! / В. Коўтун // Свяча любові : выбраная паэзія. – Мінск : Лімарыус, 2006. – 200 с.
2. Сыс, А. Лён : выбраныя творы / Анатоль Сыс. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 436 с.

Гогалеўскія традыцыі ў творах класіка беларускай літаратуры М. Гарэцкага

А.У. ЯРМОЛЕНКА

У артыкуле вызначаны і прааналізаваны некаторыя характэрныя асаблівасці творчасці беларускага пісьменніка М. Гарэцкага. Разам з асэнсаваннем твораў пісьменніка праведзены параўнальны аналіз творчай сістэмы класікаў рускай і беларускай літаратуры М.В. Гоголя і М. Гарэцкага на прыкладзе апавяданняў М. Гарэцкага “Роднае карэнне”, “Страшная музыкава песня” і аповесці М.В. Гоголя “Вій”, вылучаны асноўныя рысы падабенства, якія дазваляюць гаварыць аб пераемнасці традыцый гогалеўскай паэтыкі і стылістыкі ў творчасці М. Гарэцкага.

Ключавыя словы: пераемнасць, традыцыя, міфалогія, фальклор, архетып, канфлікт, кампазіцыя, нацыянальная спецыфіка.

Some peculiarities of Belarusian writer M. Goretsky's works are chosen and analyzed in the article. Alongside with comprehension of the writer's masterpieces, comparative analysis of the creative system of Russian and Belarusian classicists N.V. Gogol and M. Goretsky is carried out on the example of M. Goretsky's stories “Native root”, “Terrible song of the musician” and N.V. Gogol's narrative “Viy”. The main points of the contiguity are marked out, which allows us to state the succession of N.V. Gogol's poetic and stylistic tradition in M. Goretsky's works.

Keywords: succession, tradition, mythology, folklore, archetype, conflict, composition, national specifics.

Развіццё беларускай літаратуры нельга ўявіць без бесперапыннага ўзаемадзеяння з іншымі літаратурамі свету. Дзякуючы гэтаму, айчынная літаратура заўсёды была інтэгравана ў сусветны літаратурны працэс, а ў час Адраджэння з'яўлялася правадніком літаратурнай моды для братніх славянскіх народаў. Нельга не адзначыць цесную сувязь рускай і беларускай літаратуры, якая вынікае з гісторыі развіцця абедзвюх краін. Добрым прыкладам міжлітаратурных сувязей выступае творчасць беларускага пісьменніка М. Гарэцкага, у якой можна знайсці рэмінісцэнцыі з творчай спадчыны класіка рускай і ўкраінскай літаратуры М.В. Гоголя.

М. Гарэцкі нарадзіўся ў сям'і селяніна. Маці пісьменніка – Афрасіння Міхайлаўна – шмат ведала беларускіх песень і часта іх спявала. Ад яе будучы класік беларускай літаратуры атрымаў у спадчыну захапленне вуснай народнай паэзіяй. Матчына песня сталася той глебай, з якой вырасла дрэва самабытнай творчасці пісьменніка. Ён стаў песняром краіны, якая існавала толькі ў яго сэрцы, ды яшчэ ў сэрцах яго аднадумцаў, тых, каму неабякавы быў лёс краіны, што на самой справе была толькі часткай расійскай імперыі. Ён быў адным з тых творцаў, якія не маглі не ўсведамляць “... сваю краіну, сваю Радзіму як абсалютную вартасць і як цэнтр, як сэрца цэлага свету” [1, с. 27]. Дзякуючы гэтаму, мы можам гаварыць пра сусветнае значэнне яго твораў, сапраўдную мастацкую вартасць яго творчасці.

Большую частку свайго жыцця М. Гарэцкі займаўся вывучэннем беларускага фальклору і гісторыі літаратуры роднай краіны. Творчасць пісьменніка фарміравалася на аснове своеасаблівых міфалагічных уяўленняў: персанажаў вышэйшай і ніжэйшай міфалагіі; адухаўлення стыхій светабудовы: зямлі, вады, агню і паветра; сакралізацыі жывёльнага і расліннага свету; культу продкаў і Маці-зямлі; уяўленняў пра міфічную прастору і час; матэрыяльную прыроду душы.

Тэму страшнага, “патаёмнага”, якое не зразумець нават адукаванаму чалавеку, уздымае М. Гарэцкі ў апавяданнях “Роднае карэнне” (1913) і “Страшная музыкава песня” (1921). У гэтых апавяданнях можна знайсці рэмінісцэнцыі з творчасці класіка рускай і ўкраінскай літаратуры М.В. Гоголя, дзяцінства і юнацтва якога праходзіла ў вёсцы, у асяроддзі ўкраінскага побыту, як панскага, так і сялянскага. Потым гэтыя ўражанні былі пакладзены ў аснову маларасійскіх аповесцей М.В. Гоголя, паслужылі прычынай яго гістарычных і этнаграфічных

інтарэсаў; пазней з Пецярбурга пісьменнік неаднаразова звяртаўся да маці, калі яму патрабаваліся новыя бытавыя падрабязнасці для яго аповесцей. Уплыву маці прыпісваюць задаткі рэлігійнасці і містыцызму, якія ў канцы жыцця авалодалі ўсёй істотай М.В. Гогаля.

Герой апавядання “Роднае карэнне” М. Гарэцкага, як і герой аповесці М.В. Гогаля “Вій” (1835), – малады адукаваны чалавек, якога здзіўляе ліст, атрыманы ад бацькоў, нібыта ў новай хаце завялася нячыстая сіла. Смешна маладому хлопцу, што ў век аэрапланаў і дырыжабляў людзі баяцца нячыстай сілы, і ён вырашае паехаць да бацькоў, адпачыць і разабрацца ў тым, што дзеецца ў роднай вёсцы. Але ўжо па дарозе скептычна настроены юнак сустракае дзіўныя і цікавыя рэчы: “Паніч, – загаварыў балагольшчык з нейкім жахам, – вы, мусіць, ведаеце, што ў гэтым балоце, што палева, калісь-то ў даўнія гады цэлы горад за нешта праваліўся скрозь-доння. У ноч купальскую чутны званы падземныя, а каля кургана, дзе манастыр быў даўней, іншыя чулі, як манахі ў скляпах абедню правяць...” [2, с. 21].

Сказ экспліцытнага наратара балагольшчыка, якога ўводзіць пісьменнік у сюжэт апавядання, накіраваны на тое, каб пасеяць сумненні, зацікавіць страшным і незвычайным і нават напалохаць. Нездарма выбірае аўтар распаўсюджаны на Беларусі міфалагічны апавед пра горад або замак, які праваліўся пад зямлю, і на яго месцы разлілося возера. Усё гэта рыхтуе чытача да далейшага ўспрымання, зацікаўленага асэнсавання твора, глыбейшага разумення ночы, праведзенай у новай “нячыстай” хаце галоўным героем апавядання “Роднае карэнне”. Вось ужо прырода дзейнічае ў суладдзі з думкамі героя аб смерці, аб спробах хоць адным вокам зазірнуць па той бок заслоны: гулка гамоніць лес, сухое дрэва страшна і балюча скрыпіць, рагоча злы дух... І з’яўляецца з-пад падлогі труна аграмадная з пакрывамі чорнымі ў сне Архіпа, і ўжо няяве б’е маланка ў новую хату, віхурыцца полымя, у апошнюю хвіліну рагуецца галоўны герой праз акно. “Зірнуў Архіп на хату, бачыць падлога каля печы расступаецца, і выходзіць, паднімаецца труна аграмадная з пакрывамі чорнымі. То падымаецца, то схваецца; то падымаецца, то схваецца... Добра спіць Архіп, дзіўна спіць Архіп” [2, с. 27].

У апавяданні “Роднае карэнне”, як і ў аповесці М.В. Гогаля “Вій”, аснову канфлікту складае матыў барацьбы злых і добрых сіл. Заснаваны ён у творы М. Гарэцкага на бінарнай апазіцыі: хата, поўная нячысцікаў, – маланка, пярун, ачышчальны агонь, які спальвае хату. У Гогаля гэта царква, поўная нячысцікаў, – крык пеўня, які праганяе злых духа. Кампазіцыя гогалеўскай аповесці і сістэма персанажаў відавочна пераклікаюцца з апавяданнем “Роднае карэнне” М. Гарэцкага на ўсіх узроўнях сістэмы твора. Пачатак аповесці “Вій”, як і пачатак апавядання М. Гарэцкага, знаёміць нас з галоўным героем – філосафам Хамой Брутам, які вучыцца ў семінарыі і адпраўляецца на летнія вакацыі. Голад і цёмная ноч прыводзяць Хаму і двух яго сяброў на начлег у маленькі хутар. Завязка дзеяння адбываецца ноччу, што ўласціва для многіх апавяданняў і аповесцей М.В. Гогаля і М. Гарэцкага. Ноч – час, калі чалавек застаецца сам-насам з усімі праяўленнямі сіл прыроды, час актывізацыі нячыстай сілы. Нездарма першыя словы героя аповесці – напамін аб ёй. Як вядома з народных уяўленняў, той, хто ўспамінае чорта, той абавязкова з ім сустранецца. Абставіны гэтай сустрэчы вельмі маляўніча апісаны М.В. Гогалем: «Но между тем уже была ночь, и ночь довольно темная. Небольшие тучи усилили мрачность, и, судя по всем приметам, нельзя было ожидать ни звезд, ни месяца» [3, с. 247]. У такую ноч Хама Брут застаецца адзін, і з ім, як і з Архіпам, пачынаюць адбывацца незвычайныя рэчы. Нячыстая сіла з’яўляецца яму ў вобразе ведзьмы, зачароўвае яго, прымушае выконваць свае загады: «Он слышал только, как билось его сердце; он видел, как старуха подошла к нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила с быстротою кошки к нему на спину, ударила его метлой по боку, и он, подпрыгивая, как верховой конь, понес ее на плечах своих» [3, с. 249]. Месяц выплывае на неба, і ў месячным ззянні бачыць герой незвычайнае мора і русалак, таямнічае і містычнае жыццё зямлі ноччу.

Невыпадкова пісьменнікі акцэнтуюць увагу на слове ноч, якое паўтараецца кожны раз падчас апісання абставін дзеяння. Ноч, паводле павер’яў, – “адрэзак сутак паміж заходам і ўсходам сонца, час цёмны і адпаведна небяспечны, звязаны з актывізацыяй прадстаўнікоў іншасвету «ўсіх рангаў і званняў»” [4, с. 345]. Нячыстая сіла, згодна з народнымі ўяўленнямі, можа з’явіцца толькі ў такі час. Ноччу адбываецца выпрабаванне Хамы Брута, якое ён з год-

насцю пераадольвае, але ведзьма не адпускае сваю ахвяру, помсціць ёй за здзекі над сабой. Каб стварыць мастацкі партрэт персанажа, аўтар выкарыстоўвае ўстаўныя творы – апавяданне экспліцытнага наратора Спірыда аб незвычайным каханні казака да памерлай ведзьмы, якога яна ссушыла і давяла да смерці; аб загубленым жыцці маці і дзіцяці, з якіх яна выпіла кроў. Гэтыя ўстаўныя творы дапамагаюць аўтару раскрыць вобраз ведзьмы згодна са старажытнымі ўяўленнямі ўсходніх славян, якія верылі, што ведзьма – гэта жаночае ўвасабленне нячыстай сілы. Народныя паданні дазваляюць аўтару выйсці за рамкі сюжэта, паглыбіць сэнс апавядання, паказаць прычыну смерці героя, якому давалося сустрэцца з магутнай і таямнічай сілай зла.

Асобнае месца ў аповесці М.В. Гогаля займае вусная народная творчасць – прыказкі і прымаўкі, устойлівыя выразы і песні ўкраінскага народа, якія надаюць нацыянальны каларыт творам празаіка, сведчаць аб сапраўдным захапленні аўтара фальклорам: “ни чертова кулака не видно” [4, с. 247], “черта с два получишь ты что-нибудь” [4, с. 248], “черт принес каких нежных паничей” [4, с. 248], “вишь, чертов сын” [4, с. 252], “скачи, враже, як пан каже” [4, с. 256] і інш.

Творчасць М. Гарэцкага, які шмат прысвяціў вывучэнню фальклорнай і міфалагічнай спадчыны свайго народа, наогул нельга ўявіць без прыказак і прымавак, устойлівых выказаў і песень беларускага народа. У апавяданні “Роднае карэнне” можна знайсці наступныя выразы: “ад бела ліца да сырой зямлі” [2, с. 19], “выспаўся, як пняку прадаўшы” [2, с. 22], “хвароба яго ведаіць” [2, с. 28], “пароць лухту” [2, с. 29], “пот лье” [2, с. 32], “у гарэлцы душу тапіць” [2, с. 32], “на ногі стаць” [2, с. 32] і інш. У апавяданні “Страшная музыкава песня” для апісання супрацьлеглых пачуццяў панскай палюбоўніцы і маладога музыкі выкарыстоўвае пісьменнік наступныя трапныя народныя выразы: “вазьмі дый улюбіся” [2, с. 112], “узьяла на вока” [2, с. 112], “горш за рэдзьку” [2, с. 113], “спутаўся з чарцямі” [2, с. 114], “свет не мілы” [2, с. 116].

Як і М.В. Гогаль у аповесці “Вій”, архетып ведзьмы даследуе і шырока выкарыстоўвае М. Гарэцкі ў апавяданні “Страшная музыкава песня”. Ведзьма спакушае галоўнага героя – таленавітага музыку Арцёма, як спакушае героя аповесці Хаму Брута ведзьма з хутара. У апавяданні М. Гарэцкага каханка пана, як казалі людзі, – кракаўская ведзьма, захапілася прыгонным музыкам, але той не адказаў на яе пачуцці ўзаемнасцю. Як пакаранне, ён павінен быў іграць каля труны атручанай панам палюбоўніцы, невінаваты, стаў ахвярай злых сіл, якія абавязкова павінны прыйсці за памерлай. Але чароўная народная музыка перамагла нячысцікаў, і помста напаткала пана, што скончыў жыццё самагубствам.

У аповесці М.В. Гогаля малады філосаф Хама Брут у пакаранне за здзекі і забойства ведзьмы з хутара павінен чытаць малітвы над труной памерлай. Ведзьма жорстка помсціць за сваю смерць, і на дапамогу ёй прыходзіць уся нячыстая сіла на чале з Віем. На жаль, выратавальны крык пеўня гучыць вельмі позна для галоўнага героя, помста дасягае сваёй мэты, сэрца Хамы не вытрымлівае жаху і ён памірае.

Архетып спакусліва прыгожай ведзьмы, уладзе якой супрацьстаіць галоўны герой, яднае творы класікаў, служыць сімвалам барацьбы цёмных сіл супраць жыцця. Жыццё гэтае атажсамліваецца з творчай свабодай мастака, свабодай народа, які ён прадстаўляе. Лёс такога мастака, пісьменніка, творцы, непарыўна звязаны з лёсам яго народа, таму так цікавілі пісьменнікаў міфалогія і фальклор старажытных славян. З глебы народных паданняў і легенд ўздымалася іх творчасць. М. Гарэцкага, які жадаў з’яўлення беларускага Гогаля, справядліва можна назваць паслядоўнікам і прадаўжальнікам гогалеўскай традыцыі ў беларускай літаратуры.

Параўнальны аналіз твораў класікаў беларускай і рускай літаратуры М. Гарэцкага і М.В. Гогаля дазваляе зрабіць наступныя вывады:

- 1) творчасць пісьменнікаў фарміравалася на аснове старажытных славянскіх міфалагічных уяўленняў: персанажаў вышэйшай і ніжэйшай міфалагіі; адухаўлення стыхій светабудовы: зямлі, вады, агню і паветра; сакралізацыі жывёльнага і расліннага свету;
- 2) асноўны канфлікт апавяданняў М. Гарэцкага “Роднае карэнне”, “Страшная музыкава песня” і аповесці М.В. Гогаля “Вій” складае барацьба цёмных сіл супраць жыцця, якое

асэнсоўваецца як творчая свабода мастака, свабода народа, прадстаўніком якога пісьменнік з'яўляецца;

3) героем апавяданняў і аповесці з'яўляецца малады адукаваны чалавек, які ўступае ў барацьбу з нячыстай сілай, якая спакушае і выпрабоўвае яго;

4) пісьменнікі звяртаюцца да прыёму персаніфікацыі нячыстай сілы ў выглядзе надзвычай прыгожай ведзьмы, што спакушае і помсціць галоўнаму герою (апавяданне “Страшная музыкава песня” М. Гарэцкага і аповесць “Вій” М. Гогала);

5) кампазіцыя апавяданняў і аповесці вырашаецца пісьменнікамі традыцыйна, з улікам народных ўяўленняў аб дзейнасці нячыстай сілы: завязка – таямнічыя падзеі, сведкам якіх з'яўляецца галоўны герой ці ўведзены ў сюжэт твора апавядальнік (экспліцытны наратар), развіццё падзей – жыццё ці знаходжанне героя ў вёсцы, кульмінацыя – сустрэча героя з нячыстай сілай і барацьба з ёй, развязка – перамога добрых сіл над злымі, жыцця над смерцю;

6) пісьменнікі шырока выкарыстоўваюць устаўныя творы – паданні, легенды, сказы для таго, каб выйсці за рамкі сюжэта, паглыбіць сэнс апавядання ці аповесці, паказаць прычыну з'яўлення і панавання забабонаў і цемрашальства, з якімі змагаецца галоўны герой;

7) знакавым для майстроў слова з'яўляецца вобраз ночы, які дапамагае стварыць выразныя пейзажныя замалёўкі, і асэнсоўваецца аўтарамі згодна з традыцыйнымі народнымі ўяўленнямі;

8) увасабленнем злых сіл у апавяданнях і аповесці выступае труна, якая ў народнай традыцыі лічылася хатай, жыллом памерлага;

9) асобнае месца ў творах празаікаў займае вусная народная творчасць – прыказкі і прымаўкі, устойлівыя выразы, якія надаюць непаўторны нацыянальны каларыт, сведчаць аб сапраўдным захапленні аўтараў фальклорам;

10) прастора і час дзеяння ў творах класікаў ствараюць своеасаблівую мадэль свету: месца дзеяння – гэта вёска, дзе сканцэнтравана ўсё патаёмнае, невядомае, дзе людзі не згубілі сувязі з прыродай і адухаўляюць навакольны свет; час дзеяння ў многіх творах – ноч, калі чалавек застаецца сам-насам з усімі праўленнямі сіл прыроды.

Літаратура

1. Чыгрын, І.П. Паміж былым і будучым : Проза М. Гарэцкага / І.П. Чыгрын. – 2-е выд., выпр. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 166 с.

2. Гарэцкі, М. Творы: Апавяданні, аповесці / М. Гарэцкі. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1995. – 446 с.

3. Гоголь, Н.В. Повести. Ревизор. Женитьба / Н.В. Гоголь. – М. : Художественная литература, 1984. – 526 с.

4. Валодзіна, Т. Ноч / Т. Валодзіна // Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.] ; склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск : Беларусь, 2006. – 599 с.

УДК 821.161.3-2:087.5

Некаторыя аспекты станаўлення беларускай дзіцячай драматургіі

В.І. ЯЦУХНА

У артыкуле аналізуецца некаторыя аспекты станаўлення беларускай дзіцячай драматургіі. Аўтар звяртае ўвагу на тое, што пачатковы момант у стварэнні п'еса для дзяцей у айчынным драматычным пісьменстве знаходзіцца ў XIX ст. (у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча). Указваецца на выключную ролю А. Гаруна ў фарміраванні беларускай дзіцячай драматургіі.

Ключавыя словы: дзіцячая п'еса, аўтар, чытач, глядач, канфлікт, персанаж, характар, жанр, публікацыя, пастаноўка.

This article analyzes some aspects of formation of the Belarusian children drama. The author pays attention to the fact that the initial moment of the appearance of children plays in patriotic dramatic literature is in the middle of the 19th century (in V. Dunin-Martsinkevich's works). The author indicates the exceptionally role of A. Garun in the formation of the Belarusian children drama.

Keywords: children drama, author, reader, viewer, conflict, personage, character, genre, publication, play.

Вядома, што гісторыя беларускай дзіцячай драматургіі не з'яўляецца суцэльным нераспрацаваным цаліком. Дзякуючы намаганням айчынных даследчыкаў (найперш А. Семяновіча, Э. Гурэвіч, С. Пятровіча, С. Лаўшука, Д. Стэльмах, П. Васючэнкі, А. Трафімчык), мы маем інфармацыю аб асноўных этапах у яе развіцці, найбольш значных творах і іх аўтарах. Па гэтай прычыне асноўнай мэтай нашага артыкула з'яўляецца не сістэмна і ўсебаковы аналіз першых крокаў беларускай дзіцячай драматургіі, а акцэнтацыя ўвагі на малавядомых (маладаследаваных) фактах і момантах у гэтым этапе.

Паводле ўстойлівай традыцыі лічыцца, што беларуская дзіцячая драматургія вядзе сваё летаблічэнне з XX ст. Разам з тым, як нам падаецца, яе вытокі больш раннія.

Самыя першыя намаганні па стварэнню п'еса для дзяцей зроблены ў нашай культуры “беларускім дударом”, г. зн. В.І. Дуніным-Марцінкевічам. Менавіта ім закладваўся падмурак айчыннай дзіцячай драматургіі.

У польскамоўнай мастацкай спадчыне В.І. Дуніна-Марцінкевіча ёсць “драматычная сцэна ў адным акце” (жанравая дэфініцыя самога “беларускага дудара”) пад назвай “Неспадзяванка для майстрыні” (1854). Сюжэт гэтай п'ескі складаюць клопаты вучаніц пансіёна (Вольгі Ж., Алімпіі С., Алены С., Казіміры К. і Міхаліны К.) з мэтай прыстойна павіншаваць з днём народзінаў выхавацельку-бону (у творы яна імянуецца Мадам). Аўтар пры гэтым звяртае найперш увагу не столькі на ўчынак дзяўчат, сам па сабе, безумоўна, варты ўхвалы, колькі на прычыны, якія падштурхоўваюць выхаванак на здзяйсненне дадзенага ўчынку: Мадам вучыць дзяўчат павазе і спагадлівасці да бедных і абяздоленых. І таму яны ўслед за выхавацелькай гатовы аддаць апошні грош жабрачцы з маленькім дзіцём на руках. “Не пазбаўленая маралізатарскага дыдактызму (п'еска пачынаецца вершам-спевам польскага паэта-сентыменталіста XVIII ст. Ф. Карпінскага “Калі ўранні ўстануць зоры...”), яна абуджала ў дзіцячых сэрцах любоў і спагаду да прыніжаных, закранала тэму сацыяльнай няроўнасці” [1, с. 10].

“Неспадзяванка для майстрыні” не з'яўляецца адзіным драматычным творам для дзяцей, напісаным В.І. Дуніным-Марцінкевічам. Як сцвярджае вучань люцінскай школкі, пазней вядомы беларускі пісьменнік Ядвігін Ш., “на кожны важнейшы, бывала, дзень нябожчык пісаў для нас усіх, дзяцей, якую-коледчы камедыю, мы яе вучылі, з'язджаліся госці, і ішло прадстаўленне” [2, с. 239]. Такім чынам, п'есы, адназначна, былі, у тым ліку і на беларускай мове, але тэксты іх да нас не дайшлі.

Асаблівая роля ў станаўленні беларускай дзіцячай драматургіі належыць А. Гаруну – аўтару слыннага (і першага ў айчыннай драматургіі!) зборніка п’ес для маленькіх чытачоў і глядачоў пад назвай “Жывыя казкі” (1920). Чаму менавіта такую назву атрымаў дадзены зборнік? Хутчэй за ўсё – у сувязі з наступнымі акалічнасцямі, часткова агаворанымі самім аўтарам у прадмове да кнігі. Па-першае, увасоблены ва ўчынках дзеючых асоб матэрыял узяты, пры ўсёй яго незвычайнасці, з жывой рэчаіснасці. Драматург “уласнымі вачыма бачыў і вушамі чуў усё тое, што ў іх (казках. – В.Я.) дзеецца. Спадзяюся, – піша ён, – што мае чытачы гэтага і самі ўмеюць: бачыць тое, што для іншых саўсім няма” [3, с. 264]. Па-другое, А. Гарун быў упэўнены, што кожная з казак так закране маленькага чытача, што пасля знаёмства выкліча “ахвоту паказаць прачытанае ў асобах – «згуляць»...” [3, с. 264].

Першай у “Жывых казках” змешчана вершаваная трохактоўка “Хлопчык у лесе”. Галоўнай дзеючай асобай выступае ў ёй Хлопчык, які згубіў Маці і заблудзіўся. Знямогшыся ад пошукаў выйсця з лесу, дзіця засынае пад кустом. У сне з ім адбываюцца прыгоды: Хлопчык з дапамогай незвычайнай дудкі вызваляе з палону Гаспадара-чараўніка такіх асоб, як Сялянчак, Ткачыха і Папрадухі (іх трое). У канцы п’есы Хлопчык сустракаецца з Маці, а да ўсяго яшчэ знаходзіць куфэрак са скарбам, які складаюць рэчы (чароўная дудка-жалейка; клубок з залатой ніткай, што ўказвае дарогу дамоў; боты-скараходы і шапка-цемязень), што падаравалі яму ў сне ў знак падзякі за вызваленне ад палону Гаспадара-чараўніка Сялянчак, Ткачыха і Папрадухі. П’еска “Хлопчык у лесе” змяшчае ў сабе вершыкі-песні з нотамі. Гэта адно з цікавых новаўвядзенняў А. Гаруна, з якога бачна, як пісьменнік шчыра клапаціцца пра свайго маленькага чытача і глядача.

У п’есцы “Шчаслівы чырвонец” (таксама поўнафарматнай, хоць і не надта вялікай; такія ж, дарэчы, і п’еса “Хлопчык у лесе”) драматургам закранаецца ў першую чаргу праблема сумленнасці і шчырасці ў адносінах паміж людзьмі. Гальяш, адзін з вучняў школьні, знаходзіць на дарозе чырвонец, які другі вучань, Габрусь, адбірае і прысвойвае сабе. Драматург “наказвае” Габруся наступным чынам: прысвоены ім чырвонец аказваецца, па волі Жабрачкі (яна ж яго і “згубіла”), несапраўдным. А вось чырвонец Гальяша (другі ўжо па ліку, які хлопчыку таксама дала Жабрачка, калі ён раскажаў бабцы пра ўчынак Габруся) стаў нерухомым. П’еса цікавая ўзнаўленнем аўтарам розных дзіцячых гульняў, якімі забаўляюцца дзеці па ходзе разгортвання дзеяння. Ёсць у гэтым творы, як і ў папярэднім, песні з нотамі.

Сюжэт аднаактоўкі “Дзіўны Лапаць, або Не ўсё тое порах, што ў пораху ляжыць” (“порах” тут абазначае “смецце”, “парахню”) заснаваны на незвычайных прыгодах хлопчыка-пастушка і лапця-атопка, які, аказваецца, умее гаварыць і чытаць чалавечыя думкі. Пастушок і Лапаць (а апошні мае надзвычай наравісты характар і ў творы выступае сапраўднай дзеючай асобай), вандруючы разам, выкрываюць месчакowych злодзеяў.

П’есы-казкі А. Гаруна “ўсім сваім зместам выходзяць у малых чытачоў і глядачоў найлепшыя чалавечыя якасці. А яшчэ ў іх вельмі пераканаўча раскрываюцца дзіцячыя характары, паказваюцца іх гульні, уцехі, уяўленні” [4, с. 26]. Дарэчы, яны і сёння могуць ставіцца на сцэне: у якасці прыкладу прывядзём музычны спектакль для дзяцей “Чароўная скрыпка”, здзейснены артыстамі Гомельскага абласнога драматычнага тэатра ў 2003 г.

Акрамя трох уласных п’ес-казак, А. Гарун даў беларускай дзіцячай драматургіі і перапрацаваную ім з польскай мовы аднаактоўку “Датрымаў характар” (яе аўтара А. Гарун поўнаасцю не назваў, а толькі падаў пад ініцыяламі “М. І.”).

Спрычыніўся да стварэння п’ес для дзяцей і такі “дарослы” беларускі драматург, як У. Галубок.

Як вядома, спадчына У. Галубка не ўся дайшла да нас: тэксты некаторых твораў, аб якіх было вядома, што яны існавалі, згубіліся. У пачатку 1960-х гг. знайшлася п’еса У. Галубка “Ліпавічок”, напісаная прыкладна ў 1928 г. Сюжэтна-фабульная канва гэтага твора наступная... Жывуць Дзед з Бабай. Вось і старасць ужо надыходзіць, а “бог дзетак ... не даў” на яе падпору. Так і жывуць старыя адны. Сумуюць, спяваюць невясёлыя песні. Але аднойчы ў хату да іх заходзіць вясёлы сусед Цярэшка, які вяртаецца з кірмашу. У яго мяху сярод набытых рэчаў і гасцінцаў для ўласнай сям’і і суседзяў Баба запрыкмеціла Ліпавічка –

невялікую драўляную ляльку, выразаную з адпаведнага дрэва. Цярэшка тлумачыць, што яна незвычайная: варта ляльку пакласці ў калыску, палюляць – і яна ажыве. Падараваўшы старым Ліпавічка, Цярэшка пакідае іх дом. Старыя пачынаюць калыхаць Ліпавічка, але замест аднаго дзіцяці з’яўляецца аж сямёра. Цяпер у хаце становіцца не тое, каб весела, а нават і шумна. Вяскоўцы дзіцяцца, адкуль у Бабы з Дзедам столькі дзяцей.

Выкарыстаўшы пры напісанні “Ліпавічка” элементы беларускіх народных казак, песень і гульні, У. Галубок стварыў маляўнічае прадстаўленне, поўнае лірызму, яркага відовішняга запалу і мяккага гумару. “Свабодна, без ніякага аўтарскага «ціску», развіваецца дзеянне, пераходзячы ў песні і жартоўныя эпізоды. Добразычлівы гумар асвятляе характары дзеючых асоб, смех з іх недарэчных дзеянняў прасякнут спачуваннем іх добрым якасцям; некалькі прыглушаныя фарбы, нечаканая іронія ствараюць непаўторны настрой, які папярэднічае вясёлым песням і танцам у канцы п’есы. П’еса паказвае багацце і характэрнае беларускага фальклору, раскрывае яго самыя прывабныя бакі” [5, с. 211–212].

Невядома, ці ставілася п’еса на сцэне самімі галубкоўцамі. Разам з тым у 1969 г. рэжысёрам А. Ляляўскім была здзейснена у Дзяржаўным тэатры лялек БССР пастаноўка спектакля “Ліпавічка”. Прадстаўленне складалася з двух частак. У аснову першай быў пакладзены сюжэт твора У. Галубка. Другая ж частка, тэкст якой напісаў сам А. Ляляўскі, развівала дзеянне далей. У ёй Дзед і Баба змагаліся за правільнае выхаванне сваіх дзяцей з чарцянятамі Вушасцікам і Лабасцікам, якія ўсяляк стараліся нашкодзіць старым у гэтай справе. Адзначым, што ў маленькага глядача дадзены спектакль карыстаўся папулярнасцю.

1930-я – пачатак 1940-х гг. лічыцца, мякка кажучы, не самым лепшым часам у гісторыі не толькі дзіцячай, але і ўсёй беларускай драматургіі, а таксама ўсяго нацыянальнага прыгожага пісьменства. Разам з тым і ў гэты перыяд ствараліся, насуперак абставінам, адносна неаблагія п’есы для дзяцей.

У 1938 г. Б. Гузарэвічам была напісана аднаактоўка “Кансіліум”. У ёй аўтар паспрабаваў высмеяць празмерна клапатлівых бацькоў, і найперш мам, якія ў той жа час не ў стане наладзіць сапраўднае выхаванне сваіх дзяцей. Звернемся да сюжэта-фабульнай канвы п’есы.

У сям’і вядучага гарадскога архітэктара Глаголева расце сын Жора. Бацьку за працай няма калі займацца сынам, а маці залішне ўжо клапаціцца аб яго здароўі і, як гэта нярэдка бывае, перабірае меру ў сваіх турботах. Калі Жора прастудзіўся і захварэў (у гэтым, як вынікае са зместу твора, немалая “заслуга” і маці: яна баіцца адкрыць фортку зімой, каб праветрыць пакой, забараняе гуляць на вуліцы ў сырое надвор’е і г. д.). Глаголева цэлы тыдзень пасля таго, як сын паправіўся, трымае яго дома. Яна не верыць участковаму ўрачу Вяшнушкіну, калі той сцвярджае, што Жора ўжо абсалютна здаровы, і просіць, нават патрабуе, каб наладзілі кансіліум (адкуль і назва п’есы). Гэта патрэбна залішне клапацівай маці не столькі дзеля таго, каб упэўніцца ў абсалютным выздараўленні сына, колькі для набыцця своеасаблівага аўтарытэту сярод знаёмых і суседзяў. Пасля візіту ўрача-кансультанта Кісялёва жанчына настойвае на кансіліуме з удзелам вядомага ўсяму гораду прафесара Горава. Уяўляюць цікавасць разважанні Глаголевай падчас гутаркі з Кісялёвым, якія многае вытлумачваюць у поглядах гэтай жанчыны на выхаванне дзяцей. Тыповым для такога кшталту жанчын-мам з’яўляецца перакананне ў нейкіх выключных здольнасцях сына: Глаголева лічыць Жору надзвычай таленавітым (вундэркіндам, паводле сучаснай тэрміналогіі), хоць асаблівых падстаў для гэтага няма.

“Кансіліум” – твор неаблагі (і для свайго часу, і, так бы мовіць, пазахраналагічна) у мастацка-эстэтычных адносінах. Тут ёсць канкрэтная дзея, нават элементы інтрыгі, нядрэнна распрацаваны характары. Дыялогі жывыя, вобразныя і змястоўныя. Ды і праблематыка п’есы актуальная і заўжды злабадзённая. Сур’ёзных жа “пагрэшнасцей у паказе савецкага быту, мноства недакладнасцей і супярэчнасцей” [6], а таксама “выпадковых фактаў, якія пры абагульненні сказілі савецкую рэчаіснасць” [7], у п’есе няма. І бацька Жоры, які ў гутарках з сынам ужывае размоўна-бытавыя (а не зніжана-вульгарныя!) словы і фразы, і пажылы прафесар Гораў, які любіць смех, наўрад ці могуць гэтым самым дыскрэдытаваць савецкую архітэктур і медыцыну, пра што амаль аднагалосна сцвярджалі ў сваіх рэцэнзіях М. Модэль і А. Есакоў.

У драматургіі 1930-х – пачатку 1940-х гг. ёсць, акрамя разгледжанага вышэй твора Б. Гузарэвіча, і іншыя, адносна неблагія дзіцячыя п’есы. Яны небездакорныя ў мастацкім плане, але разам з тым у іх няма яўна наглядаемай, нават выпіраемай палітыка-ідэалагічнай заангажаванасці, і асабліва барацьбы са шкоднікамі, шпіёнамі, дыверсантамі. Вядома, што сама эпоха так ці інакш прысутнічае ў іх, і найперш гэта бачна з заняткаў, якімі займаюцца дзеці (напрыклад, майструюць радыёпрыёмнікі, планеры, мадэлі аўтамашын, танкаў і інш.). Да такіх твораў найперш неабходна залічыць аднаактоўку У. Краўчанкі “Знойдзены кут” (1940).

Пэўны ўклад у станаўленне беларускай дзіцячай драматургіі ўнеслі і заходнебеларускія аўтары. Па прычыне не надта высокай мастацкай дасканаласці гэтых твораў мы проста назавём іх, не ўнікаючы ў праблематыку і адметнасці. Гэта “калядны абразок у адной дзеі для дзіцячага тэатра” пад назвай “Ёлка Дзедэ Мароза” С. Новіка-Пеюна і драматургічная дылогія на нацыянальна-патрыятычную праблематыку “Першыя ластаўкі” (1931) і “Зорка-ідэя” (1933) Ю. Рушчанца.

Пералічаныя вышэй аўтары з іх творамі заклалі досыць неблагі падмурак беларускай дзіцячай драматургіі.

Літаратура

1. Янушкевіч, Я. “Ён першы сеяў зярняты...” // Дунін-Марцінкевіч В. Творы / Уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1984. – С. 3–16.
2. Ядвігін, Ш. Выбраныя творы / Ядвігін Ш. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1976. – С. 239.
3. Гарун, А. Сэрцам пачуты звон : паэзія, проза, драматургія, публіцыстыка / Уклад., прадм. і камент. У. Казберука. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. – 359 с.
4. Казбярук, У. Церневыя і лаўровыя вянкi Аляся Гаруна // Гарун А. Сэрцам пачуты звон : паэзія, проза, драматургія, публіцыстыка / Уклад., прадм. і камент. У. Казберука. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. – С. 5–28.
5. Саннікаў, А. Невядомая аднаактовая п’еса У. Галубка / А. Саннікаў // Беларускае мастацтва. Зб. артыкулаў і матэрыялаў. Вып. III. – Мінск : Выдавецтва АН БССР, 1962. – С. 211–212.
6. Модэль, М. Новыя творы / М. Модэль // Чырвоная змена. – 1938. – 18 верасня.
7. Есакоў, А. Новыя п’есы для самадзейнасці / А. Есакоў // Літаратура і мастацтва. – 1938. – 28 верасня.

УДК 81.161.1-1:2-14

Реализация концепта «Бог» в современной русскоязычной поэзии

Е.Ф. АСЕНЧИК

В статье исследуется языковая реализации концепта «Бог» в современной русскоязычной поэзии.

Ключевые слова: концепт, десакрализация, лексикографические дефиниции, Бог, Всевышний, Господь, персонификация.

This article examines the implementation of the language of the concept “God” in modern Russian poetry.

Keywords: concept, desacralization, lexicographic definition, God, Supreme Creator, Lord, personification.

*Чудо должно быть ручным и послушным. Мы даже
Бога сделали человеком – и лишь после этого
научились верить...*

С. Лукьяненко. Лабиринт отражений

В последнее время понятие концепта активно вошло в научный обиход. Концепт является единицей описания картины мира, содержащей языковые и культурные знания, представления, оценки. В когнитивной лингвистике концепт рассматривается как «ментальная единица, которая постоянно переживает изменения: в его сферу могут входить все новые фоновые концепты, может меняться стандартный набор ситуации, и еще более подвижным является одиночный компонент в содержании» [2, с. 163]. Здесь будет уместным привести определение концепта, данное Ю.С. Степановым: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [6, с. 40].

Таким образом, наличие концептов в языке любого народа привлекает внимание во многом именно потому, что исследования в данной области могут помочь в изучении культуры самого народа и его истории.

Цель данного исследования заключается в рассмотрении языковой реализации концепта *Бог* в современной русскоязычной поэзии.

Концепт «Бог» является одним из ключевых символов национальной лингвокультуры и имеет длительную историю формирования и развития, о чем говорит его богатая вербализация в языке (*Всевышний, Господь, Творец, Создатель, Вседержитель, Всемогущий, Отец, Царь Небесный, Вышний, Предвечный, Суций, Владыка*), реализующаяся в большом количестве паремий, афоризмов, в художественных произведениях.

Согласно этимологическим словарям, ключевая лексема концепта – *Бог* – происходит от старославянского *БОГЪ* со значением ‘одно из высших, стоящих над миром неземных существ, некая высшая сила, верховное существо, стоящее над миром’; в самом старославянском языке слово – наследие праславянского **bogъ*, которое, с одной стороны, близко по форме значению др.-перс. *baga-*, а с другой стороны, не менее тесно связано с достаточно древней производной лексикой, обнаруживающей исходное значение ‘богатство’ (**bogat, *ubog*), а через её посредство – с индоевропейской лексикой, означающей ‘доля’, ‘делить’, ‘наделять’. В силу этой сложности связей в этимологической литературе рассматриваются две возможности – исконное происхождение и заимствование из иранского [12, с. 161–162], [11, I, с. 181–182].

Толковые словари по-разному определяют лексему *Бог*, что во многом связано со временем создания каждого из словарей, естественным образом отражающих в языковой картине особенности господствующей в конкретный период общественной идеологии.

Исконное мироощущение русского человека, которое проявляется в признании Бога как некой высшей сущности, управляющей миром, отражено в словаре В.И. Даля – в последнем из словарей досоветской эпохи. Рассмотрим, как изменялось толкование исследуемой лексемы в дальнейшем, анализируя содержание соответствующих словарных статей толковых словарей разных лет издания.

В словаре В.И. Даля зафиксировано следующее определение: *Бог* ‘Творец, Создатель, Вседержитель, Всевышний, Всемогущий, Предвечный, Суший, Господь’; ‘Предвечное Существо, Создатель вселенной’ [1, т. 1, с. 108]. В словарной статье содержится обширный иллюстративный материал, приводятся устойчивые речевые обороты, объясняются их значения: например, *слава Богу, благодаря Бога* – благодарственное восклицание, в ответ на вопрос о здоровье; *Бог весть, Бог знает* – я не знаю; *Бог даст* – отказ просящему в подавании; *Бог с тобой* – прощальное пожелание, прощение кому-то вины; *С Богом* – иди, начинай; *дай Бог, дай Боже* – пожелание, призывание чего-то; *Ради Бога* – просьба, увещание, моление, упрашивание кого-либо; *Чем Бог послал* – говорит хозяин, угощая; *помилуй Бог, сохрани Бог, избави Бог* – желание устранения чего-либо неприятного и др.

В словарях Д.Н. Ушакова (1935–1940) и С.И. Ожегова (1953) в описания значений включена оценочная лексика – показатели модальности недоверности: частицы *будто бы, якобы*, прилагательное *мифическое*, сочетание *по религиозно-мистическим представлениям*.

Более нейтральное определение находим в семнадцатитомном толковом словаре Академии наук (БАС, 1950–1965): *Бог* ‘в древнейших религиях (политеистических) одно из высших, стоящих над миром неземных существ; в монотеизме и идеалистической философии – некая высшая сила, верховное существо, стоящее над миром (по одним учениям – являющееся только творцом вселенной, по другим – также управляющее миром и оказывающее помощь при упрашивании, молитве и т. п.)’. В данном определении отсутствуют стилистические пометы, понижающие уровень данного слова на «аксиологической шкале» (терминология Н.Г. Скляревской), за исключением лексемы *упрашивание*, которая снижает стилистический «ранг» слова *Бог*, однако полностью сохранить «нейтральность» дефиниции не удаётся и здесь: комментарий об употреблении рассматриваемой лексемы говорит скорее о негативном, чем о нейтральном отношении к концепту: «В разговорной и литературной речи употребляется в ряде пережиточных выражений разнообразного значения» (подчеркнуто нами. – Е.А.). Таким образом, по-прежнему приведённые контексты «не позволяют уловить сакральность концепта, переключают внимание читателя словаря на обыденную, бытовую сферу употребления слова» [3].

Толковый словарь русского языка под редакцией Т.Ф. Ефремовой содержит несколько значений: 1. Создатель Вселенной, всего сущего, обладающий – по религиозным представлениям – высшим разумом, управляющий миром; 2. Одно из сверхъестественных существ, управляющее какой-л. частью мирового целого, влияющее на ту или иную сторону жизни (в античной мифологии и в некоторых формах религии). // перен. Человек могущественный, обладающий властью над другими людьми. // перен. Человек необычайной творческой одаренности; 3. перен. Предмет поклонения, восхищения; кумир [8]. В данном словаре описаны прямые и переносные значения; первое значение содержит вводное словосочетание *по религиозным представлениям*, которое не «оценивает» высказывание (ибо не содержит элементов с модальным значением), а указывает нам на его источник.

Ещё более нейтральное толкование отражает «Толковый словарь современного русского языка: Языковые изменения конца XX столетия» под редакцией Г.Н. Скляревской (1998; 2001): *Бог* ‘верховная сущность, обладающая высшим разумом, абсолютным совершенством, всемогуществом, сотворившая мир и управляющая им’ [9, с. 145].

Иллюстративный материал взят из работ религиозного философа П. Флоренского, а также из современной публицистики. Разговорно-бытовая фразеология не привлекается, т. е. слово помещается в органичный для него сакральный контекст. В статью вводится специ-

альный комментарий, указывающий на то, что концепт «Бог» реализуется в «лексике, вернувшейся с периферии общественного языкового сознания» [3, с. 189].

В результате анализа значений лексемы *Бог* (ключевой для концепта) можно прийти к выводу, что в основе образного компонента концепта «Бог» лежит не наглядный образ, а абстрактная идея, в результате чего ключевая лексема концепта представляет собой некий символ, который в различные эпохи наполняется разным (вернее, по-разному воспринимаемым) содержанием, реализуется в разных контекстах, значимых и понятных для носителей языка конкретного периода.

В последние годы интерес к религии значительно возрос, соответственно выросла и потребность в освоении религиозной лексики. Освоение это происходит по-разному, в том числе и посредством художественных произведений. Так, в русскоязычной поэзии последних лет концепт «Бог» занимает значительное место, особенно часто вербализуясь лексемами *Бог, Господь, Всевышний*: *И я тогда предстану перед Богом, / И Бог раскроет длани надо мной.* <...> *Паду перед Всевышним на колени, / Смиренно принимая Божий суд.* (Е. Кобзева); *Пошли, Господь, терпения и сил, / Чтоб сохранить любовь к себе и к ближним.* <...> *Пошли мне, Бог мой, храбрости такой, / Чтоб жизнь отдать за слабых и несчастных.* (И. Ларионов); *И за то, что прожили, спасибо. / Господи, и впредь благоволи.* (Изяслав Котляров) *Изгони семь демонов, Господь! / Масла для тебя не пожалею, / косы состригу, мирскую плоть / спрячу и платком укрою шею.* (Е. Максина). В некоторых контекстах в качестве обращения употребляется разговорное сочетание сразу двух лексем, где одна выступает как имя собственное, вторая – как нарицательное: *И прошлого дней не итожа, / Я справа налево пишу: / Прости меня, господи Боже, / За все, что еще совершу.* (Л. Латынин).

Во всех приведённых контекстах лексемы *Бог, Господь, Всевышний* употреблены в традиционном для них значении ‘верховное существо, управляющее миром’, к которому обращается лирический герой в надежде на помощь и благосклонность высших сил. Традиционность употребления логичным образом обуславливает и соответствующий контекст: авторами употребляются клишированные (характерные для религиозной сферы) выражения, нередко содержащие устаревшие грамматические формы слов: *раскроет длани надо мной, паду на колени, смиренно принимая, впредь благоволи, изгони* и др.

Традиционно используются в современной поэзии также лексемы-эвфемизмы, призванные обойти древнее табу на прямое употребление имени Бога всеу (например, *Имя, Он, Тот, Сам* и др.), либо сокращённые написания, при которых гласная в слове заменяется на дефис, играющий в современном языке примерно ту же роль, которую в церковнославянском играло титло: *Посмотри, как истрепано нами важнейшее Имя, как неравно разрезан на части любви каравай.* (Ю. Драбкина); *Сколько б-гу ни молиться, не умастить небеса. Жизнь – румяная девица и длинна ее коса.* (И. Зеленцов); *Есть Тот, у которого с нами одни лишь хлопоты, одни заботы, бессонницы и лишения, ему и так тяжело, он сжимает лоб, а ты и я глядим и ждем какого-то утешения.* (А. Кудряшева).

Немалое место в стихах занимают молитвенные обращения, некоторые из которых содержат формы звательного падежа соответствующих лексем (*Боже, Господи*): «Боже, спаси!», «Господи, благослови (благоволи)», «Господь, помилуй наши души», «Прости мне, Господи, что я...», «слава Богу» и т. п. Их функционирование в речевой практике обусловлено преимущественно спецификой речевых ситуаций. В некоторых контекстах наблюдается десемантизация имён Бога, ибо нет непосредственного обращения – есть устойчивое речевое выражение (*дай Бог / не дай Бог*), в котором слово *Бог* на письме не выделяется запятыми, т. е. даже графически подчёркивается роль слова как обращения. *Дай Бог памяти вспомнить работы мои, / Дать отчет обстоятельный в очерке сжатом.* (С. Гандлевский); *Дай Бог вам только счастья и тепла, / Прямых дорог и дружбы ваших близких.* (М. Фёдорова); *Пока они там возятся в голубиных / своих небесных сферах и чертежах / – дай Бог тебе ни с кем не делить любимых / и уходящих за руку не держать.* (А. Кудряшева).

Помимо подобных типизированных оборотов с традиционными значениями, в современной поэзии активно используется обращение к Богу с несколько десакрализованным значением: Бог (Господь, Всевышний) предстаёт в роли «бытового» собеседника, с которым

можно обсудить любые проблемы и даже выпить на досуге: *А солнце по бульвару катится, скользит по лицам а-ля рюс, надену свадебное платье и в белом к Богу проберусь, где он в своей стране Гармонии не приготовил каравай, скажу: не надо церемонии, ты лучше сразу наливай, оставь на час своим придворникам весь этот шум и тарарам, давай с тобой, Всевышний, дернем-ка на брудершафт по триста грамм. <...> Но вот и берег. Корпус глоссера опять уткнулся в рай земной. Где Бог, упрямый, горстки бисера все мечет, мечет предо мной...* (Ю. Драбкина); *Чайник вскипает, на окнах вязью / Странные письма. / Господи, если ты вдруг на связи, – / Как она без меня? / Господи, лучшее, что ты выдумал, / Сделано из ребра.* (А. Кудряшева); *Я полагаю, что нас любя, / как пасечник любит пчел, / Бог недос- тачной для себя / нашу взаимность счел.* (Д. Быков); *Там, где в небе лунная запятая, тропы краше торных земных дорог, я смеюсь, над крышами пролетая, и машу ладошкой – ну, здравствуй, Бог, как живешь, дружище? Твои молебны нынче утром были из всех церквей, ты прости, расхристана, непотребна, и ваще, летаю тут... От ветвей враз и влет сводящих с ума черемух пахнет так, что просто – ну нету сил... Боже мой, ты, видно, совсем не промах, раз весну такую вот сотворил!* (А. Марк).

Десакрализация подчёркивается и контекстом: лексемы *Бог*, *Всевышний*, *Господь* функционируют в окружении разговорной лексики: *тарарам*, *дёрнем-ка*, *наливай*, *на связи*, *выдумал*, *упрямый*, *дружище*, *не промах* и др. Причины подобной контекстной десакрализации, как это ни парадоксально, следует видеть в активном освоении религиозной лексики современным обществом, в её переосмыслении в соответствии с особенностями его развития. Здесь уместно будет обратиться к фразе из эпитафии: *Бога сделали человеком – и лишь после этого научились верить*. Во многих текстах налицо активная персонификация, которая в некоторой степени свойственна рассматриваемым понятиям почти во все периоды их существования и заслуживает особого внимания. По религиозным представлениям, Бог создал человека по своему образу и подобию, человек соответственно пытается «материализовать» в языке образ Создателя, наделяя его «человеческими» предикатами: например, в русских народных пословицах Бог – активный участник человеческой жизни, ставший частью не только сакрального, но и бытового пространства народа, что выражается глаголами действия «даёт», «бьёт», «кормит», «приносит» и др: *Бог долго ждет, да больно бьет; Послал Бог ра- боту, да отнял черт охоту; Бог тучу пронесет и ведро принесет; Привел Бог киселем заго- веться, так гуцу на разговорье поставим; Дал Бог рыбу, даст и хлеба; Не товаром Бог кор- мит, а купцом. Однако персонификация в современных поэтических текстах достигла своего апогея: Бог не только совершает действия, свойственные человеку, он сам представлен в обра- зе человека, с его слабостями, его атрибутами быта и социума, его ощущениями: *Или даже не бог, а какой-нибудь его зам, / поднесёт к близоруким своим глазам.* (В. Полозкова); *Ты играй, Господи, в шахматы и нарды, / ты вози, Господи, на печи Емелю; И ждем дороги правильной и единственной, так, чтоб пойти и выйти куда захочется. Стоит – замучен, тощ совсем, неказист – спиной, наверно, стонет – когда же все это кончится. А что поде- лать – сам ведь все это выдумал, копайся теперь в их обидах, изменах, ревности, он огля- нулся и извинился – выйду, мол, вернусь и отвечу каждому по потребностям. Сидит на крыльце и смотрит с испугом на руки – зачем все это, оно ж никому не нравится, а небо уже над ним разожгло фонарики и дышит холодом – ох, артрит разыграется. А в доме пахнет лекарством, горелой кашей, болит висок и сердце стучит все глуше и... И он опускает голову, нервно кашляет и хрипловатым голосом: «Я вас слушаю...» (А. Кудря- шева); *И, себя исчерпав, замыкается круг / мироздания. Так получилось, мой друг. / Был гос- подь дальнозорким, а стал близорук.* (А. Марк).**

Таким образом, если общезыковое значение концепта, выявляемое нами из словарей разных периодов, имеет, условно говоря, кольцевую структуру (от изначально объективного (православного) толкования понятия (в словарях досоветской эпохи) к неприятию глубинно- го содержания концепта (в словарях советского периода) и снова к объективному воспри- ятию (в словарях постсоветского времени), позволяющему вернуть концепт в сакральное языковое пространство), то индивидуально-авторские толкования лексем, реализующих кон- цепт «Бог» в современной поэзии, в некоторой степени отличаются от лексикографических

дефиниций. Это позволяет сделать вывод о том, что концепт продолжает развиваться, а видимая десакрализация, яркая персонификация его компонентов говорит не о выходе за рамки сакрального пространства, а, скорее, о расширении этих рамок, о тесном контакте с «мирским» содержанием действительности, о прохождении очередного этапа трансформации – от абстрактного к конкретному, что позволяет концепту оставаться значимым, а входящим в его структуру лексемам – не уходить в пассивный запас языка.

Литература

1. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль // В 4-х т. – М. : Русский язык, 1989.
2. Митрофанова, О.И. Понятие концепта и его эволюции на примере концепта *вера* / О.И. Митрофанова // II Международные Бодуэновские чтения : Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.). Труды и материалы : В 2 т. / под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 1. – С. 163–165.
3. Михайлова, Ю.Н. Об эволюции лексикографического представления концепта / Ю.Н. Михайлова // Известия Уральского государственного университета. – 2003. – № 28. – С. 181–191.
4. Ожегов, С.И. Словарь русского языка // С.И. Ожегов. – М., 1953.
5. Словарь русского языка : В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А.П. Евгеньевой. – М. : Русский язык, 1985–1988.
6. Степанов, Ю.С. Константы : словарь русской культуры / Ю.С. Степанов ; 3-е изд. – М. : Академический проект, 2004.
7. Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. / АН СССР. – М. : Русский язык, 1950–1965.
8. Толковый словарь русского языка / под ред. Т.Ф. Ефремовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slovoopedia.com/15/192-0.html>. – Дата доступа : 10.08.2012.
9. Толковый словарь современного русского языка : языковые изменения конца XX столетия / под ред. Г.Н. Складчиковой. – СПб., 1998; М., 2001.
10. Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка / Д.Н. Ушаков // В 4 т. – М., 1935–1940.
11. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер // В 4 т. – М. : Прогресс, 1986–1987.
12. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под. ред. О.Н. Трубачева. Вып. 4. – М. : Наука, 1977.

УДК 811.161.1-25 + 811.161.1'243-25

Лакунарность как проявление национально-культурной специфики русской разговорной речи

АЛДЖЕБУРИ ВАЛААДИН

Выявлены и проанализированы основные виды лексических, социокультурных и сценарно-ролевых лагун, затрудняющих понимание русской разговорной речи арабами.

Ключевые слова: разговорная речь, дискурс, лакунарность, лагуна, лексические лагуны, социокультурные лагуны, сценарно-ролевые лагуны.

The main kinds of lexical, sociocultural and scriptwriting lacunae that impede Russian colloquial speech understanding are revealed and analyzed in the article.

Keywords: colloquial speech, discourse, lacunarity, lacuna, lexical lacunae, sociocultural lacunae, script-writing lacunae.

Национально-культурная специфика построения дискурса непосредственно связана с этнопсихолингвистической детерминацией речевой деятельности, языкового сознания и общения. Арабская и русская языковая культуры отличаются по многим параметрам, поэтому такое понятие, как лакунарность затрагивает практически все аспекты вербального и невербального общения в межкультурной коммуникации с участием носителей этих двух языков. В арабском национальном сознании одно понятие незаметно перетекает в другое, поскольку слишком четкие и строгие определения являются для арабов источником потенциального риска разойтись во мнениях с собеседником. Не случайно арабы не любят прямых вопросов так же, как и прямых ответов, особенно если предмет общения являются очень деликатные, с точки зрения арабского национального сознания, темы (беседы на религиозные или личные темы). Арабы не приемлют также коммуникативного давления в свой адрес, поэтому любая форма требования или приказа, адресованная им, воспринимается арабами крайне негативно.

Для арабов язык жестов в коммуникации выполняет намного большую роль, чем в русском языке. В этом плане арабский язык отличается от русского не только по репертуару жестов, но и по функциям, которые выполняют паралингвистические компоненты коммуникации. В коммуникативном акте с участием арабов речь постоянно сопровождается жестами, делая ее более живой и эмоционально насыщенной. Во время беседы руки арабов почти никогда не бывают спокойными. Создается впечатление, что именно руки придают мыслям арабов конкретную форму и информационную насыщенность. По движениям рук можно догадаться о душевном состоянии и уровне интеллекта собеседника. В тех случаях, когда русофоны обращаются интонационным рисунком и модуляцией голоса, желая лучше выразить свои чувства и переживания, арабы активно используют жестикуляцию и мимику. У арабов имеется широкий набор жестов для выражения неодобрения, недоверия, превосходства, извинений и сожалений, легкого недоумения и чрезвычайного удивления, растерянности и скуки.

По-разному ведут себя русские и арабы и при непосредственном общении. «Личная зона» коммуникативного контакта в разных культурах может существенно варьироваться. У русофонов «личная зона» более протяженна, чем у арабов, поэтому при общении с арабами русофоны все время будут отходить от собеседника. Такие невербальные компоненты коммуникации плохо осознаются и практически не рефлексированы, но играют важнейшую роль в общении, так как создают определенный психологический комфорт или дискомфорт.

Для нормального протекания коммуникации важен также визуальный контакт между собеседниками. Так, при общении с арабами не следует злоупотреблять контактом «глаза в глаза», поскольку в отличие от русской культуры в арабской культуре прямой контакт глаз чаще всего воспринимается как вызов, агрессия или просто невоспитанность. Не допустимы

также при общении с арабами различного рода тактильные контакты – касание рукой руки собеседника, дружеское похлопывание по плечу и т. д.

Межкультурные различия могут касаться и экспрессивного поведения коммуникантов в различных ситуациях общения, в частности – в демонстрации эмоций. Так, например, арабы в большинстве своем любят выражать эмоции в любых ситуациях. Причем, если русские предпочитают среди своего близкого окружения сдерживать негативные эмоции, проявляя в большей мере позитивные эмоции, то арабы считают демонстрацию гнева, недовольства и эмоциональной несдержанности приемлемой при общении с любыми собеседниками.

Языки различаются не только своей грамматической структурой, но и соотношением языковой структуры и ее конкретной реализации в контексте и ситуации [1, с. 35]. Так, в арабском языке недостаточность в выражении некоторых грамматических значений часто компенсируется ситуацией и контекстом. Особенно это свойственно арабскому обиходно-разговорному языку, в котором наблюдаются значительные грамматические деформации.

Условно все языковые культуры можно подразделить на высококонтекстные и низкоконтекстные. В высококонтекстных языковых культурах основное внимание обращается на содержание сообщения, т. е. на то, *что* говорится в сообщении, в низкоконтекстных – на контекст общения, т. е. на то, *как* говорится в сообщении [2, с. 202]. Само общение в этом случае может быть либо ситуативно независимым и контекстно свободным, либо ситуативно обусловленным и контекстно ориентированным. По этому признаку противопоставляется русская и арабская языковые культуры. Так, в русской культуре высоко ценится содержание общения. В дискуссии русские стремятся сразу точно и четко высказать основную идею и главный аргумент, чтобы спровоцировать интерес к остальной информации. И вместе с тем в повседневном общении русские часто обмениваются ритуальными вопросами, не предполагающими ответов (например, вопросы типа *Как дела?*). Для ситуативно обусловленных и контекстно ориентированных культур вроде арабской характерна значительная неконкретность и неопределенность дискурса, желание избегать категоричности в речи, особенно если затрагиваются важные темы общения. Для культур, подобных арабской, характерна большая дифференциация эмоциональных категорий, проявляющаяся в богатстве языковых средств, служащих для выражения эмоций и различных эмоциональных состояний. Таким образом, в разных языках, а следовательно, и в разных языковых и когнитивных картинах мира, могут быть различными доминирующие логико-семантические и грамматические категории.

Трудности смыслового понимания русской разговорной речи арабами возникают как в связи с особенностями русской звучащей речи, так и в связи с системными характеристиками двух языков – русского и арабского. Особое влияние на качество и результативность понимания русской разговорной речи арабами оказывает лексическая лакунарность. Лексические лакуны подразделяются на абсолютные, относительные и векторные. Под абсолютной лексической лакуной применительно к нашему исследованию мы понимаем отсутствие в арабском языке однословного наименования для какого-либо предмета или явления при наличии подобного наименования в русском языке. Абсолютная лексическая лакуна с точки зрения арабского национального языкового сознания – это синтаксически объективированное содержание концепта, которое в арабском языке может быть представлено компактным словосочетанием, громоздким словосочетанием, развернутым описанием, которое «развернуто не для того, чтобы наиболее полно определить нечто неизвестное, а за неимением подходящего понятия в арабском языке» [3, с. 140]. К числу абсолютных лакун можно отнести русские слова и выражения *аврал* в значении ‘спешная работа всего коллектива с целью ликвидировать отставание и наверстать упущенное’, *вляпаться* в значении ‘попасть в неприятное, затруднительное положение’ (например: *Он вляпался в очередную историю*).

Под относительными лексическими лакунами мы понимаем случаи расхождения в двух контактирующих языках, связанные с частотностью использования одних и тех же слов. Так, например, для норм русской разговорной речи характерна огромная по сравнению с арабским языком частота употребления союза *хотя* – черта не только лексическая, но и грамматическая, ср.: *Я, пожалуйста, пойду. Хотя нет – подожду. А хотя, зачем ждать. Обо*

всем узнаю завтра. При переводе на арабский язык данных реплик союз *хотя* исчезнет и в переводе на русский язык примет примерно следующий вид: *Наверное, я пойду. Нет – лучше буду ждать. Нет, не буду ждать. Узнаю обо всем завтра.*

Помимо абсолютных и относительных лакун необходимо выделить так называемые векторные лакуны, имеющие количественные различия в результате несовпадения понятийных объемов разноязычных слов, что имеет когнитивно-культурологическую мотивацию. К этой группе лакун можно отнести несоответствия в родо-видовой соотносительности используемых в русском и арабском языках слов. Так, в арабском языке существует одно слово, по значению соответствующее двум русским словам *тело* и *фигура*, что зачастую приводит к их смешению в речи. Сравн.: ненормативное употребление слова *фигура* (имеется в виду *женская фигура*) вместо слова *тело* в ответной диалогической реплике: *Амина, что случилось? Почему у тебя сегодня плохое настроение? – Потому что у меня вся фигура болит.*

Как показывают наблюдения, лакуны являются ощутимым препятствием для взаимопонимания представителей разных культур (в нашем случае – русской и арабской), что создает неудобства в речевой практике [4]–[6]. Стремясь к раскрытию смысла некоторых слов/понятий чужой русской культуры, опытные русскоговорящие арабы пытаются использовать разные способы элиминирования лакун. При этом в процессе встречного ментального смыслопорождения новые смыслы строятся на основе уже существующих в сознании араба концептов. Во многом понять и осмыслить услышанное и восстановить смысл лакун опытным пользователям русского языка помогает сама ситуация или контекст. Так, услышав фразу *Эту работу нельзя поручать этому баламуту, он не серьезен и с такой ответственной работой не справится*, арабы, владеющие русским языком на достаточно высоком уровне, скорее всего, поймут, что в этой фразе содержится рекомендация не поручать выполнение работы конкретному человеку, которого говорящий именуется баламутом. С учетом того, что этого человека называют еще и несерьезным, слушатели могут сделать вывод, что в слове *баламут* содержится семантика, характеризующая несерьезность данного человека по отношению к выполнению им каких-либо поручений. Из всего этого слушателям легко заключить, что баламутом в русском языке, скорее всего, называют несерьезного, безответственного человека, что в ситуативном плане окажется максимально приближенным к реальному значению слова *баламут*, которым носители русского языка называют человека, вносящего смятение и беспорядок.

Объектом для анализа в данной работе послужили неформальное общение русскоязычной студенческой молодежи с арабами, непринужденная разговорная речь носителей русского языка всех возрастных категорий на улице, в вузе и общежитии, а также полуофициальная разговорная речь в различных административных службах и стандартных ситуациях (в деканате, на кафедре, в студенческом городке, в местах общественного питания, магазинах, транспорте, банке и т. д.). Анализ фактического материала и наблюдения за разговорной речью показали, что наиболее трудной для понимания арабами является неформальная разговорная речь студенческой молодежи. Исследуя большой массив собранного нами материала, в основном представленный фрагментами диалогической разговорной речи с участием русскоязычной и арабской студенческой молодежи, мы установили более 400 случаев осложнений в понимании русской речи арабами, связанной с наличием в речи русофонов всевозможных лакун, в том числе и лексических. Как показывает анализ, наибольшую трудность для понимания представляет молодежная сленговая лексика, которой изобилует непринужденная речь русскоязычной молодежи при неформальном общении. Большая часть неосвоенной арабами сленговой лексики приходится на номинативные конструкции. В то же время восстановление смысла номинативных конструкций опытными в языковом плане арабами в некоторых случаях проходило намного легче, чем элиминирование сленговых форм глаголов, которые зачастую в разговорной речи имеют тенденцию выражать сразу несколько значений.

Среди существительных-номинаций, выявленных нами в неформальной речи студенческой молодежи, наиболее трудными для понимания арабами оказались сленговые слова, используемые в коротких репликах в неполном или нечетком контексте. Подавляющее число подобных слов используется для обозначения отрицательных качеств человека, что хорошо согласуется с общей тенденцией развития русской культуры, которая отразилась в языке в ви-

де одного из основных законов воспитания. Его суть состоит в том, что в русском социуме принято хвалить обобщенно, а укорять и критиковать – более детально и дифференцированно.

Большой пласт трудноосваиваемой арабами сленговой лексики, используемой в русской неформальной разговорной речи молодежи, зафиксирован автором среди: 1) существительных, обозначающих предметы, объекты или явления (*загаишник, бардак, очковтирательство*); 2) прилагательных, характеризующих человека или предмет по каким-либо качествам или признакам (*безрукий, бесхребетный, бесхозный, беспонтовый*); 3) устойчивых словосочетаний, характеризующих различные черты характера и качества человека (*стреляный воробей, у него язык без костей; у него не все дома*); 4) конструкций, характеризующих физическое или эмоциональное состояние человека (*на нем лица нет; у него все валится из рук; у нее душа не на месте; трястись за кого-либо, над чем-либо*); 5) словосочетаний, характеризующих поведение или действия человека (*взялся за ум; нести ахинею, ломать голову, брать/взять за горло*); 6) конструкций, характеризующих определенные свойства или качества предмета (*не ахти какой* в значении ‘не очень хороший’).

Если при неформальном общении с русскоязычной молодежью основной трудностью для арабов является освоение разговорно-сленговой лексики, то при общении их с другими возрастными категориями русскоязычного населения проблема лакуарности переходит в плоскость фиксирования и преодоления арабами социокультурных и сценарно-ролевых лакун. Эти лакуны в гораздо меньшей степени препятствуют пониманию арабами русской разговорной речи, но при порождении ими собственных речевых программ эти лакуны приводят к возникновению социокультурных ошибок, т. е. к погрешностям и недостаткам в русскоязычном общении арабов, которые являются следствием различий в их социокультурном восприятии мира. К числу таких ошибок относятся: 1) этнографические ошибки, вызванные отсутствием в арабской культуре реалий, характерных для русской культуры, т. е. незнанием безэквивалентной лексики и русской фразеологии; 2) ошибки этикетных норм, вызванные незнанием правил речевого этикета, социально-ролевых аспектов коммуникации, которые проявляются в неправильном употреблении форм приветствия, приглашения, побуждения к действию, привлечения внимания; 3) сценарно-ролевые ошибки, вызванные невладением русскими социокультурными стереотипами речевого общения, что ведет к неверному использованию стереотипных речевых формул и сценариев социально-бытовых ситуаций.

Таким образом, наличие лексических, социокультурных и сценарно-ролевых лакун в русской и арабской языковых культурах является существенным препятствием для понимания русской разговорной речи арабами.

Литература

1. Леонтьев, А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл; СПб. : Лань, 1999. – 287 с.
2. Красных, В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
3. Жельвис, В.И. К вопросу о характере русских и английских лакун / В.И. Жельвис // Национально-культурная специфика речевого поведения : сб. статей / отв. ред. А.А. Леонтьев. – М. : Наука, 1977. – С. 136–146.
4. Быкова, Г.В. Лакуарность как категория лексической системологии / Г.В. Быкова. – Благовещенск, 2003. – 364 с.
5. Проскурин, Е.Г. Когнитивная лакуарность текста как проблема межкультурной коммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Е.Г. Проскурин. – Барнаул, 2004. – 146 с.
6. Бердникова, Е.В. Лексическая лакуарность в аспекте межкультурной коммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Е.В. Бердникова. – СПб., 2006. – 228 с.

О внутренней форме диалектной этнофраземы *посадить под корыто*

В.И. КОВАЛЬ

В статье рассматривается внутренняя форма диалектного фразеологического оборота *посадить под корыто* в аспекте выявления его связи со сферой народной духовной культуры (народных практик лечения ослабленных детей).

Ключевые слова: фразеология, семантика, внутренняя форма, этнокультурная символика.

The article touches upon the inner form of dialectal phraseological unit *put under a trough* in the aspect of its connection to national spiritual culture, i.e. people's practices of impaired children treatment.

Keywords: phraseology, semantics, inner form, ethnocultural symbolism.

К числу актуальных и недостаточно разработанных проблем фразеологии как отдельной отрасли языкознания относится историко-этимологическая интерпретация устойчивых словосочетаний, утративших свою внутреннюю форму. Особый интерес в этом плане представляют фразеологизмы, формально (или генетически) соотносящиеся с омонимичными свободными словосочетаниями. Подобные фразеологизмы состоят из слов-компонентов активного употребления (рус. *съесть собаку* 'стать опытным в чем-либо', *поехать в Могилов* 'умереть', *Кондрашка хватил* 'о параличе, смерти'; бел. *з'есці навука* 'забеременеть', *калаціць зялены мак* 'оговаривать, сплетничать' и под.), что создает иллюзию «прозрачности» их внутренней формы. В подобных случаях представляется чрезвычайно важным учитывать два обстоятельства: во-первых, основываясь на моделируемом характере подобных фразеологизмов, соотносить их со сходными в структурно-семантическом отношении оборотами; во-вторых, обращать внимание на роль этнокультурных сведений в формировании целостной фразеологической семантики. Как показывают наблюдения, в глагольно-именных этнофразах этнокультурно значимыми обычно являются субстантивные компоненты [1, с. 17–90].

Богатый материал в этом отношении дает диалектная фразеология. Так, в русских новгородских и некоторых сибирских говорах употребляется фразеологизм *посадить под корыто* (брата, сестру) 'жениться (выйти замуж) раньше старшего брата (сестры)' (БСРП, с. 318). В украинском языке фразеологизм *під корито підвернути старшу* отмечается не только с этим же значением – 'выйти замуж раньше старшей сестры' (Гринч. 3, 160), но и развивает более отвлеченное значение, не связанное с брачной сферой – 'одолеть': *Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів* (Гринч. 2, с. 284).

Определяя внутреннюю форму диалектного устойчивого словосочетания *в корыто посадить* 'обойти в браке старшую сестру', И.А. Подюков указывает на его возможную связь с обрядовым высмеиванием свахи, которую в корыте катали по деревне [2, с. 51]. Использование корыта в качестве «транспортного средства» действительно известно в свадебной обрядности: «Берут железное корыто, к которому привязывают жестяные банки, разные гремящие предметы, чтобы было больше шума. Спереди к корыту привязывают вожжи или веревки. Тестя сажают в корыто, и жених, дружка (свидетель) или друзья и родственники жениха с грохотом волокут корыто с тестем по всей деревне». Подобное алогичное с точки зрения здравого смысла действие объясняется двумя причинами: «с одной стороны, грохот распугивает и отгоняет нечистую силу, с другой – тесть таким образом оповещает всех о том, что он выдал свою дочь замуж и приобрел новый социальный статус тестя» [3]. По мнению Т.В. Володиной, происхождение белорусского диалектного фразеологизма *пасадыць пад карыта* 'выйти замуж раньше старшей сестры' соотносится со сказочными мо-

тивами, «когда мачеха прячет под корыто падчерицу от приезжего молодца, а выставляет свою дочь» [4, с. 230].

Вместе с тем, при выявлении внутренней формы рассматриваемого фразеологизма нельзя не учитывать наличия в именном слове-компоненте *корыто* архаичной (языческой по своей природе) этнокультурной символики, истоки которой основываются на «магии подобия» (Дж. Фрэзер). В сфере народной духовной культуры корыто на основании внешнего сходства устойчиво ассоциируется «с женским телесным низом, а через него – с колыбелью/могилой» [4, с. 229]. Н.Н. Велецкая, характеризуя архаический вариант масленичного обряда в Сибири, обращает внимание на помещение корыта (воплощения женского начала) в специальные сани, где устанавливалось «соломенное чучело с мужскими атрибутами»: с одной стороны, через связь чучела с корытом актуализировалась свойственная масленичной обрядности эротичность, а с другой стороны, корыто как «символ гроба» однозначно связывалось с не менее характерной для Масленицы похоронной обрядностью [5, с. 73].

Названная символика подтверждается рядом выразительных примеров, относящихся, прежде всего, к сфере народной медицины. Сравн.: «Помещение под корыто актуализирует доминирующие в народной медицине идеи второго рождения, которое обеспечивается символическим отождествлением, с одной стороны, корыта и женского лона, а с другой – корыта и гроба» [4, с. 229]. Весьма показательна в этой связи содержание ритуала «перерождение ребенка», записанного в начале XX века в Новгородской губернии. Этот обряд выполнялся в том случае, когда ребенок родился недоношенным и потому слабым: «Для этой операции мать с ребенком идет к знахарке. Та берет ребенка, кладет на пол и покрывает корытом, в котором стирают белье. Затем она выбирает какой-нибудь хрупкий камень и изо всей силы ударяет им по дну корыта, так что камень весь рассыпается вдребезги. Сделав это, вынимает ребенка из-под корыта и приказывает матери снять верхнее платье и остаться в одной рубашке. Раздевает также донага ребенка и продевает его сверху вниз, через ворот рубашки матери» [6, с. 70–71]. В приведенном описании этнокультурно значимым является не только помещение ребенка под корыто, но и разбивание о корыто камня, а также «продевание» ослабленного ребенка через ворот материнской рубашки, что, несомненно, символизирует его «повторное» рождение. Еще более отчетливо связь корыта со сферой деторождения проявляется в следующем описании: «Больного ребенка накрывали корытом, при этом мать еще и садилась на него сверху, прямо имитируя роды» [7].

В Беларуси при «лечении» ребенка, подвергшегося сглазу, использовали корыто, из которого кормили свиней, причем свиньи осмыслялись в этом случае как животные, нейтрализующие опасную болезнь: «Когда подвергшееся сглазу дитя издает слабый болезненный визг, нужно положить его под корыто у самого порога свинарника и перегнуть свиней через корыто» [8, с. 36]. Аналогичное магическое действие, выполнявшееся с целью излечения от сглаза, испуга и ночного плача, было записано А.К. Сержпутовским на белорусском Полесье [9, с. 163].

Приведенный материал ценен не только для реконструкции архаичной символики одного из предметов домашнего обихода: данные контексты фактически являются деривационной базой диалектной этнофраземы *посадить под корыто*, поскольку в них в различных формах реализуются соответствующие словосочетания-прототипы (*вынимает ребенка из-под корыта, ребенка накрывали корытом, положить его под корыто* и др.).

Очевидно, что в семантике фразеологизма *посадить под корыто* актуализировалось представление о превосходстве младших брата или сестры, являющихся более жизнеспособными, более удачливыми, чем старшие брат или сестра. Последние, в свою очередь, отождествлялись в народном сознании с больными, физически слабыми детьми, которых следует помещать в таком случае буквально под корыто для излечения, а значит – для замужества (женитьбы).

В связи с рассмотрением происхождения фразеологизма *посадить под корыто* небезынтересно обратить внимание на малоизвестный сюжет сказки о Красной Шапочке, записанный в свое время братьями Гримм. Этот текст представляет собой развитие уже известно-

го сюжета об обманутой, съеденной волком и чудесным образом спасенной маленькой девочке, которая, однако, уже повзрослела и стала более рассудительной после пережитых опасных приключений. Интересен же текст потому, что орудием мести Красной Шапочки и Бабушки выступает корыто. Приведем кульминационный фрагмент этого уникального текста:

«Однажды, когда Красная Шапочка опять несла Бабушке пирог, заговорил с ней другой Волк и хотел было увести ее с большой дороги. Но Красная Шапочка была теперь поосторожней и пошла своим путем прямо, и рассказала Бабушке, что встретился ей по дороге Волк и сказал «здравствуй» и так злобно посмотрел на нее своими глазами, что, случись это не на проезжей дороге, он съел бы ее. «Так вот что, – сказала Бабушка Красной Шапочке, – давай-ка запрем двери, чтоб не мог он сюда войти». А тут вскоре и Волк постучался и говорит: «Бабушка, отопри мне, я – Красная Шапочка, пирог тебе принесла». А они молчат, дверь не открывают. Тогда обошел серый, крадучись, вокруг дома несколько раз, прыгнул потом на крышу и стал дожидаться, пока Красная Шапочка станет вечером возвращаться домой: он хотел пробраться за ней следом и съесть ее в темноте. Но Бабушка догадалась, что задумал Волк. А стояло у них перед домом большое каменное корыто; вот Бабушка и говорит внучке: «Красная Шапочка, возьми ведро – я вчера варила в нем колбасу – и вылей воду в корыто». Красная Шапочка стала носить воду, пока большое корыто не наполнилось всё доверху. Почуял Волк запах колбасы, повел носом, глянул вниз и так вытянул шею, что не мог удержаться, покатился с крыши и свалился вниз, да прямо в большое корыто, в нем он и утонул. А Красная Шапочка счастливо домой воротилась, и никто уже с той поры ее больше не обижал» [10].

В данном случае несомненным мифологически значимым атрибутом является каменное корыто, в котором находит свою гибель Волк. В сфере народной духовной культуры корыто, как было отмечено, осмыслялось как воплощение женского рождающего начала. С учетом выявленной архаичной символики, представленной в тексте сказки о Красной Шапочке [11, с. 10–30], становится очевидным следующее. Во фрагменте записанного братьями Grimm сказочного сюжета корыто выступает в роли губительного для Волка (насильника-педофила) женского начала, жестоко и неотвратимо мстящего за насилие и надругательство: Волк тонет в наполненном водой до краев корыте, отправляясь на «тот свет». Справедливость, таким образом, торжествует: не Волк съедает Бабушку и Красную Шапочку, а мстящее, смертоносное корыто, символизирующее в этот раз губительное для воплощенного зла женское лоно, выступает в роли субъекта и «съедает», «поглощает» алчного Волка.

Приведенная интерпретация фрагмента сказочного сюжета вполне соотносится с представлениями о ритуальном обнажении женщины как одной из форм апотропейной магии. Так, в Полесье при лечении эпилепсии обнаженная женщина садилась на закрытое черной тряпкой лицо больного со словами «Чым нарадзіла, тым і накрыла» [12, с. 357]. Еще более выразительный случай «нейтрализации» ритуально обнаженной женщиной врагов, которые взяли город в осаду, приводит в одной из своих работ академик Н.И. Толстой. На фоне обширного этнокультурного материала ученый раскрывает мифологические истоки алогичного с точки зрения наблюдателя, но мужественного и вполне логичного в сфере этнокультурных представлений поступка женщины-знахарки, которая, оголившись, выходила на городскую стену и на виду у всех проклинала врагов, произносила непристойные ругательства, отправляя их к телесному низу, т. е. желая им неизбежной смерти [13, с. 6].

Таким образом, внутренняя форма диалектного фразеологизма *посадить под корыто* в полной мере может быть восстановлена в результате привлечения этнокультурных сведений, связанных с архаичной символикой корыта как ритуализованного предмета, реализующего амбивалентные – охранительно-апотропейные и смертоносные – представления.

Литература

1. Коваль, В.И. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение : монография / В.И. Коваль. – Минск : РІВШ, 2011. – 196 с.

2. Подюков, И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры : учеб. пособие / И.А. Подюков. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 124 с.
3. Лянгасова, С. Традиции настоящей русской свадьбы / С. Лянгасова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ikirov.ru/news.html>. – Дата доступа : 20.11.2012.
4. Валодзіна, Т.В. Карыта / Т.В. Валодзіна // Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 229–230.
5. Велецкая, Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н.Н. Велецкая. – М. : Наука, 1978. – 107 с.
6. Попов, Г. Русская народно-бытовая медицина. По материалам географического бюро князя В.Н. Тенишева / Г. Попов. – СПб. : Типография А.С. Суворина, 1903. – 404 с.
7. Бабий кут (угол), бабий наряд [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://croissante.livejournal.com/76569.html>. – Дата доступа : 25.11.2012.
8. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск, 1897. – 308 с.
9. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў : беларуская этнаграфія ў доследах і матэрыялах. Кн. VII / А.К. Сержпутоўскі. – Менск : Бел. АН, 1930. – 383 с.
10. Красная Шапочка. Сказки братьев Гримм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hobbitaniya.ru/grimm/grimm26.php>. – Дата доступа : 23.11.2012.
11. Коваль, В.И. Текст и язык: поиски истоков : монография / В.И. Коваль. – Минск : РИВШ, 2012. – 270 с.
12. Агапкина, Т.А. Нагота / Т.А. Агапкина, М.М. Валенцова, А.Л. Топорков // Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н.И. Толстого. – Т. 3. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 693 с.
13. Толстой, Н.Н. «...Выходила потаскуха в чем мать родила» / Н.И. Толстой // Живая старина. Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. – 1994. – № 4. – С. 6–7.

Принятые сокращения

БСРП – Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. – 784 с.

Гринч. – Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д. Гринченко : Т. 1–4. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.

УДК 821.161.1-9:81

Именник г. Гомеля в 2000–2009 гг.

Н.И. ЛАПИЦКАЯ

В статье приводятся данные по составу именника города Гомеля в 2000–2009 гг. и анализируются причины их популярности.

Ключевые слова: антропоним, именник.

The article provides the data on the composition of the list of names of Gomel in 2000–2009 and analyzes the reasons for their popularity.

Keywords: anthroponym, list of names.

Как известно, основная лексическая функция любого имени, в том числе и собственного, – это называть и идентифицировать. Эта языковая функция перекрывает собой все прочие функции имен, выделяемые в речи, и всегда им сопутствующие.

Состав собственных имен в любом языке не является данным раз и навсегда. Меняется репертуар имен: одни исчезают из активного употребления, другие создаются, третьи меняют свое место в ономастике. На протяжении всего XX века сохраняется центральная часть именника, в него входят имена *Наталья, Татьяна, Александр, Алексей, Елена, Екатерина, Андрей*. Меняется та часть именника, в которую входят имена, встречающиеся сначала единично на разных временных срезах, а потом набирающие популярность. В последние годы популярными становятся имена *Даниил, Илья, Никита, Артем, Максим; Анастасия, Дарья, Виктория, Елизавета*.

В современной ономастике существует несколько теорий именования, которые пытаются объяснить популярность имен. Все эти теории можно объединить в три основные: социальная, эмоциональная и звуковая (см. 1, 2, 3, 4).

Социальная теория утверждает, что имя является сгустком социальной информации, и объясняет выбор имен историческими и социальными предпосылками (Исаак, Октябрина, Прасковья). Эмоциональная теория рассматривает имя как социальный раздражитель, и от того, как оно звучит и какое впечатление производит, зависит выбор имен. Звуковая теория утверждает, что все звуки в имени имеют значение и из этих значений складывается значение всего имени, что и влияет на его популярность.

Антропонимы вбирают все исторические, социальные, культурные факторы и отражают узус своего времени, традиции употребления личных имен в разных слоях общества. Именно поэтому они очень чутко реагируют на все происходящие изменения. В развитии русских имен выделяют два основных периода: дохристианский и христианский; русская именная система подверглась четырем искусственным вмешательствам, которые сыграли важную роль в ее дальнейшем становлении и развитии.

Искусственным вмешательством называют серьезные социально-стилевые нововведения, предпринятые в связи с резкими революционными изменениями в философско-мировоззренческой системе общественных ценностей. Первым искусственным вмешательством было крещение Руси, когда обратились к христианским именам, пришедшим из других стран и связанным с другой культурой. До крещения существовали имена Бессон, Нелюб и т. д., после первого вмешательства появились имена Авраам, Елизар, Агриппина, Крискент и т. д. Вторым вмешательством было требование называть только христианскими именами, а древнерусские имена оказались языческими. В это время происходит увеличение числа календарных имен, что связано с запретом на русские имена и поиском компенсаций. Это самобытный путь развития русского ономастикона. Третье искусственное вмешательство было в XVII веке, когда при пересмотре церковных книг хорошо освоенные русским языком фор-

мы имен заменили формами юго-западного извода, опять получив новые имена; стала меняться греческая орфография, буквы «фита», «ижица» и т. д., что затрудняло восприятие имен. Поэтому массовый материал, освоенный народом, продолжал жить и развиваться по законам языка. Например, от календарного имени Ксения образуются разговорные Аксинья, Аксенья, Оксана; появляются усеченные формы Дрон от Андроник и т. д. Во времена петровских реформ происходит резкое расслоение имен: в высшем свете принята западная ориентация – Николая, Жан, Нелли, Натали, в народной среде распространены имена типа Варвара, Василиса, Архип, Иван. Четвертое вмешательство связано с революционными событиями начала XX века. Тогда создавалось очень много имен с идейным содержанием, которые заполнили весь именник того времени (Эдил, Ракета и т. д.). Однако большинство этих новообразований не прижилось, поскольку после смены традиций, происшедшей с принятием христианства, имена с превалирующим нарицательным значением перестали являться типичными для русского языка. Таким образом, произошло возвращение к старому фонду русских имен. На современном этапе на выбор имен и на их популярность влияет ряд следующих факторов:

1. Влияние средств массовой информации (СМИ) на русскую именную систему огромно. Именно СМИ являются проводниками тех тенденций, которым подвержены имена собственных. Называние детей именами героев сериалов как отечественных, так и иностранных.

2. Родители стремятся, чтобы имя было красивым, современным, соответствовало духу эпохи, но это субъективно и зависит от ряда внешних обстоятельств, от среды, в которой живут родители, от круга их интересов, увлечений.

3. Фактор традиций, когда детей называют в честь бабушек, дедушек или других родственников.

4. Фактор моды играет очень большую роль. мода динамична, чутка к окружающей среде: все крупные события мировой, национальной культуры, явления культурной жизни находят свое отражение в именах. Часто детей называют именами популярных писателей, актеров, любимых героев кино и книг.

5. На выбор имени оказывает воздействие и фактор оперативной памяти. У человека в памяти есть определенный набор имен, из которых он и выбирает имя ребенку, а этот набор не очень разнообразен.

6. Фактор ассоциативный: с именем у человека связаны различные ассоциации.

7. Большую роль при выборе имени играет имя отца, поскольку имя и отчество должны красиво сочетаться.

8. Можно также сказать, что при выборе имени имеет место и фактор благозвучности. К сожалению, данное понятие с трудом поддается определению. Оно по сути фонетично и ассоциативно. Это общее звучание имени, его внешний облик.

9. Фактор подражания: желая дать ребенку звучное имя, родители берут иностранное.

Таким образом, антропонимическая система является результатом влияния многих историко-культурных, религиозных, социально-общественных факторов. Нельзя объяснить популярность тех или иных имен каким-либо одним фактором, поскольку они действуют в совокупности. А.В. Сулова выделила в именниках четыре зоны: имена массового распространения, широкого распространения, ограниченного распространения и единично даваемые [4, с. 75].

К именам массового распространения были отнесены те, численность которых не менее 5 процентов (т. е. 50 и более одинаковых на каждую тысячу человек), именами широкого распространения были признаны те, частотность которых в пределах от 2 до 5 процентов (т. е. от 20 до 50 одинаковых имен на тысячу человек). К именам ограниченного распространения были отнесены все остальные, за исключением единично даваемых на каждую тысячу. Наибольший интерес для исследователя представляют имена ограниченного распространения, поскольку в них готовятся кандидаты в модные имена, которые через несколько десятилетий могут занять лидирующее положение [4, с. 76].

Частота употребления разных имен неодинакова. Теперь, как и раньше, некоторые имена встречаются очень часто, другие реже, есть и совсем редкие, малоизвестные имена.

При выборе имени определенную роль играют и семейные традиции, и личные вкусы, а также мода на имена.

Основу современного именника г. Гомеля составляют старые календарные имена, потому что они органично вошли в систему русского языка. От них легко образуются отчества, а также многочисленные неофициальные сокращенные варианты, с помощью которых люди именуют друг друга в быту и в других неофициальных ситуациях. Кроме того, традиционные имена русского календаря связаны с историей нашей страны: всемирно известные полководцы и рядовые солдаты, прославившие наше отечество, знаменитые путешественники и мореплаватели почти все были носителями рядовых русских имен. Большинство русских людей предпочитает старые, традиционные имена. Присвоенные многим предшествующим поколениям, они приобрели глубокий социальный смысл, стали дороги для русского народа. Именно из этого именного ряда были почерпнуты имена наших предков, наших родителей и огромное большинство имен нынешнего молодого поколения.

Сегодня тенденция к возрождению церковных имен идет достаточно активно. Основной причиной тому является мода на крещение ребенка. При крещении церковь присваивает только церковные имена, которые поддерживаются ангелами-хранителями. Люди начинают с большим вниманием относиться к сведениям о частотности имен. При выборе имени новорожденному родители часто спрашивают о распространенности того или другого имени. По всей видимости, в дальнейшем состав имен будет расширяться, а излишняя частотность отдельных имен снижаться. Покажем данные факты на примерах имен, отобранных в Доме торжественных обрядов г. Гомеля.

Именник г. Гомеля в 2001–2009 гг. был представлен следующими антропонимами: имена массового распространения – *Александр, Андрей, Артем, Владислав, Даниил, Иван, Максим, Никита; Анастасия, Анна, Виктория, Дарья, Екатерина, Елизавета;* имена широкого распространения – *Алексей, Антон, Арсений, Данила, Денис, Дмитрий, Евгений, Егор, Игорь, Илья, Кирилл, Роман, Сергей, Станислав; Александра, Алина, Ангелина, Валерия, Вероника, Диана, Елена, Ирина, Кристина, Ксения, Маргарита, Мария, Ольга, Татьяна, Ульяна, Юлия, Яна, Янина;* имена ограниченного распространения и единичные имена – *Аким, Артемий, Артур, Богдан, Вадим, Валентин, Валерий, Василий, Виктор, Виталий, Владимир, Влас, Всеволод, Вячеслав, Георг, Георгий, Глеб, Гордей, Григорий, Даниэль, Демьян, Елисей, Захар, Игнат, Климентий, Константин, Леонид, Макар, Максимилиан, Матвей, Матфей, Мирон, Михаил, Назар, Николай, Олег, Остап, Петр, Ренат, Родион, Руслан, Савелий, Семен, Святослав, Терентий, Тимофей, Тимур, Фадей, Филипп, Эдуард, Юрий, Яков, Ян, Ярослав; Алевтина, Аlesia, Алиса, Альбина, Альвиана, Анжелика, Анжелина, Анита, Арианна, Арина, Валентина, Василина, Василиса, Вера, Вита, Виолетта, Влада, Владислава, Дана, Дарина, Дария, Дарьяна, Доминика, Евгения, Елена, Есения, Злата, Камилла, Каролина, Кира, Лада, Лаура, Лидия, Лия, Майя, Марина, Марьяна, Милана, Милена, Надежда, Наталия, Наталья, Нина, Полина, Регина, Руслана, Саня, Сара и др.*

Называя своего ребенка при рождении, родители часто прибегают к старорусским именам: *Аким, Артемий, Богдан, Владимир, Влас, Всеволод, Георгий, Глеб, Гордей, Даниэль, Демьян, Елисей, Захар, Игнат, Климентий, Матвей, Матфей, Мирон, Назар, Алевтина, Василина, Василиса, Владислава, Злата* и др. Основная причина данного явления – мода на старые русские имена. Объяснением также может служить фактор традиций, когда детей называют в честь бабушек, дедушек или других родственников, и фактор ассоциативный: с именем у человека связаны различные ассоциации. Следует заметить разнообразие мужских антропонимов среди старорусских имен.

Широко используются имена иностранные: *Георг, Даниэль, Ренат, Эдуард, Альбина, Альвиана, Анжелика, Анжелина, Анита, Арианна, Доминика, Камилла, Каролина, Регина, Руслана, Саня, Сара, Эвелина, Элеонора, Элина, Эмилия, Эрика, Юлиана* и др. Такое обновление можно объяснить интернационализацией жизни: участились браки с иностранцами. Также возможен фактор подражания: желая дать ребенку звучное имя, родители берут иностранное. Возможно, родители хотят подчеркнуть индивидуальность ребенка, его непохожесть на других. Немаловажен также факт присутствия на наших телеэкранах огромного ко-

личества иностранных фильмов и телесериалов. Например, необыкновенную популярность имени *Даниил* можно объяснить востребованностью в отечественной киноиндустрии актера Даниила Страхова. Имя же героя фильма «Брат» Даниила Богрова, которую исполнил известных актер и режиссер Сергей Бодров, явилось катализатором для активизации популярности имени *Данила*.

Не теряет своей популярности имя *Анастасия*. Не малое влияние на столь широкое употребление имени оказал тот факт, что оно постоянно на слуху: на современном этапе выходят сериалы и фильмы, героини которых носят имя Анастасия («Бедная Настя», «Каменская», «Анастасия Слуцкая»), у некоторых представителей отечественного шоу-бизнеса такое же имя (Анастасия Стоцкая, Анастасия Приходько, Анастасия Волочкова), выходят книги, главную героиню которых зовут Анастасия (Анастасия – главное действующее лицо эзотерической серии книг Владимира Мегре «Звенящие кедры России»).

В группу имен широкого распространения перешло имя *Валерия*. Это может быть связано с возвращением на сцену певицы Валерии и с ее необычайной популярностью.

Вместе с полными формами в качестве официальных используются и неофициальные: *Яна* ← *Янина*, *Соня* ← *София*, *Влада* ← *Владислава*, *Данила* ← *Даниил*. Данное явление можно объяснить желанием родителей упростить имя, уровнем их образованности, желанием подчеркнуть индивидуальность своего ребенка, а также фактором традиций, когда детей называют в честь бабушек, дедушек или других родственников, и фактором ассоциативным: с именем у человека связаны различные ассоциации. Возможно, одной из причин выбора имени является также его этимология, представленная, в частности, в «Словаре русских личных имен» Н.А. Петровского (*Александр* – от греч. *alexo* – защищать и *aner* – муж, мужчина – защитник и др.).

Литература

1. Анисимова, В.В. Развитие русской антропонимики в современном русском языке (на примере личных имен) / В.В. Анисимова. – М., 2004. – 21 с.
2. Голомидова, М.В. Русская антропонимическая система на рубеже веков / М.В. Голомидова // Вопросы ономастики. – Екатеринбург, 2005. – № 2. – С. 11–22.
3. Данилина, З.А. К вопросу о мотивах выбора личных имён / З.А. Данилина // Ономастика Поволжья. – Горький, 1971. – С. 17–21.
4. Ивашко, В.А. Как выбирают имена / под ред. А.Е. Супруна. – 2-е изд., доп. – Минск, 1988. – 239 с.
5. Суслова, А.В. О русских именах / А.В. Суслова, А.В. Суперанская. – Л. : Лениздат, 1991. – 220 с.

УДК 811.161.1'23

Стратегии понимания научных высказываний с незнакомыми или нечеткими терминами

С.И. ЛЕБЕДИНСКИЙ

В статье исследуются некоторые типы и виды стратегий понимания научных высказываний с незнакомыми или нечеткими терминами, которые были установлены автором экспериментальным путем. Под стратегиями понимания автор понимает общие и индивидуальные закономерности в реализации перцептивно-когнитивных программ при обработке речевой научной информации.

Ключевые слова: научная речь, научное высказывание, стратегии понимания, термины.

Some kinds and types of the strategies of understanding scientific statements with unfamiliar or indecipherable terms that have been ascertained by the author through the experimental way are investigated in this paper. According to the author the strategies of understanding stand for general and specific peculiarities in the implementation of perceptive and cognitive programmes while processing verbal scientific information.

Keywords: scientific discourse, scientific statement, strategies of understanding, terms.

Отличительной чертой научной речи, которая делает ее уникальной на фоне других функционально-стилевых регистров речи, является наличие в ней специфического терминологического состава, с помощью которого выражается предметно-понятийное содержание различных областей научных знаний. В структуре и содержании научной речи терминам отводится главная роль. С одной стороны, они являются базовыми информативно-смысловыми единицами, формирующими понятийно-смысловой каркас научного сообщения, а с другой – выступают в роли основных единиц ориентирования в смысловом содержании речи в процессе понимания. Будучи максимально насыщенными смысловыми единицами, формирующими предметно-понятийный план научной речи, термины обладают целым рядом специфических черт, актуализация которых в процессе обработки воспринимаемых высказываний может в значительной мере облегчить процедуру идентификации и понимания не только самих терминов, но и научного сообщения в целом. Главной чертой терминов является их способность к классификации объектов научной области, фрагменты которой они обозначают. Эти классификационные способности терминов обеспечиваются тремя факторами: во-первых, термины чаще всего отражают не единичные объекты, а целые классы объектов; во-вторых, классификационные функции терминов обнаруживаются через их десигнаты, которые в явной и в скрытой форме соотносят обозначаемые ими референты с другими объектами и их ментальными репрезентациями; в-третьих, классификационный потенциал терминов проявляется в формальной соотнесенности означающего с другими означающими.

Очевидно, что решающая роль при идентификации и понимании терминов в составе высказываний принадлежит двум факторам – семантическому интенционалу терминов и их формально-грамматической значимости. Семантический интенционал терминов показывает, какое место занимают данные семантические единицы в системе индивидуального тезауруса слушателей. Он отражает местоположение воспринимаемых терминов в концептуальной системе слушателей и маркирует их с точки зрения принадлежности к центру или периферии научной области, к верхним уровням иерархии или нижним, к фокальным узлам и точкам или окказиональным. Семантическая значимость терминов может принимать форму соотношений *вид – род*, *род – вид*, *часть – целое*, *целое – часть*, а также отношений синонимии, антонимии, локальных, временных и прочих ассоциаций. Чем ближе воспринимаемые термины находятся к верхним уровням иерархии понятийно-терминологического пространства, отражающего специфику конкретной научной дисциплины, к ее фокальным узлам и точкам, тем больше шансов у слушателей правильно идентифицировать данные термины и включить их в индивидуальную ментальную схему репрезентаций в виде структур, сочлененных с другими структурами, связанными с базовой определенными отношениями [1, с. 308–316].

Очевидно, что при определении «понятийной ценности» воспринимаемых терминов и их места в иерархии других терминов, формирующих предметно-понятийный план исходной научной отрасли, слушатели чаще всего прибегают к использованию трех стратегий – *дескриптивно-идентификационной, субординатной и координационной*. Суть *дескриптивно-идентификационной стратегии* заключается в выявлении важнейших категориальных и предметных признаков понятий, стоящих за терминами. Действие *субординатной стратегии* направлено на установление слушателями связей между идентифицируемыми и сопряженными понятиями. *Координационная стратегия* ориентирована на определение иерархии понятий и установление согласования между их категориальными признаками.

Формально-грамматическая значимость терминов указывает на степень их близости с другими лексико-семантическими единицами индивидуального тезауруса слушателей, которые могут быть объединены между собой на основе их ассоциативной близости, схожести внешнего облика слов, их грамматических значений, словообразовательных элементов и т. д. Ярким воплощением формальной значимости терминов является установление слушателями формального сходства воспринимаемой терминоединицы с другими словоформами, хранящимися в их индивидуальном тезаурусе по ключевым сигналам, обозначающим: а) начальные фонемные участки соотносимых словоформ, б) их срединные и в) конечные участки.

Первые два типа совпадения могут отражать лексическую или грамматическую общность соотносимых словоформ, например, совпадение начальных и срединных участков в словах *протеины* и *протеиды* свидетельствует об их лексической общности. Последний тип совпадения чаще всего служит средством выражения определенной грамматической категории или лексико-грамматического значения, например комбинация звуков *-ција*, стоящая в конце слов *деформация, мутация, перфорация* или *-енијэ, -анијэ* в словах *газораспределение, окисливание, фильтрование, выпаривание* является воплощением лексико-грамматического значения, обозначающего процесс.

Совпадение начальных и срединных участков ассоциируемых терминоединиц позволяет слушателям построить ментальную репрезентацию, состоящую из ряда тематически близких терминоединиц, функционирующих в одной и той же научной области. Такая процедура позволяет слушателям прояснить содержательную суть воспринимаемого термина, но не идентифицировать его полностью, что возможно только в том случае, когда слушателям удастся освоить контекстуальное окружение термина. Совпадение конечных участков ассоциируемых лексических единиц может привести к установлению слушателями относительно точного лексико-грамматического значения воспринимаемого термина, однако для этого они должны не только хорошо владеть языком, но и знать предметную ситуацию и неплохо ориентироваться в контексте, в котором используется воспринимаемый термин, так как конечные словообразовательные элементы могут потенциально иметь несколько значений. Указанная комбинация звуков *-ција* в конце слов наряду со значением процессуальности может иметь и другие значения, например, обозначать явления, факты или предметы (сравните: *радиация, конвенция, продукция*). Еще большую вариативность лексико-грамматических значений имеет конечная комбинация звуков *-енијэ, -анијэ*. Так, наряду со значением процессуальности этот словообразовательный элемент может обозначать результативность процесса (сравните: *понимание* как процесс и как результат), физические явления (*землетрясение*), систему взглядов (*мировоззрение*) и т. д. Очевидно, что точность идентификации лексико-грамматического значения словообразовательных элементов в подобных случаях зависит от умения слушателей соотносить слова, имеющие не только фонетическую эквивалентность конечных участков, но и их содержательную эквивалентность на уровне сходства лексико-грамматических значений. В процессе идентификации терминов наиболее оптимальными для слушателей являются такие случаи совпадения слов, когда соотносимые конечные словообразовательные элементы имеют только одно лексико-грамматическое значение.

Немаловажную роль в процессе достижения слушателями точной и полной идентификации терминов и адекватной оценки контекстов, в которых они используются, играет анализ валентностей, которые представляют собой заложенные в терминах или сопряженных с ними единицах прогнозы их предпочтительных сочетаемостей с другими лексическими единицами

в речевой цепи, а также возможности использования этих единиц в определенных контекстах в зависимости от темы и ситуации общения. Образуя три группы прогнозов относительно сочетаемостей единиц в речи – формально-языковые, смысловые и ситуативные, валентности могут реализовывать свой потенциал на фонетическом, лексико-грамматическом, смысловом и ситуативном уровнях.

На фонетическом уровне формально-языковые валентности лексических единиц или их составляющих позволяют опытным слушателям предсказывать сочетаемость определенных начальных звуковых речевых цепочек с последующими звуковыми элементами внутри одной словоформы. Так, например, для экономического термина *стагфляция* минимальным критическим звуковым пределом, позволяющим слушателю безошибочно идентифицировать этот термин, является звуковой комплекс, который по своей протяженности превышает отрезок *стаг*, поскольку, если ограничить процесс восприятия этой фонемной цепочкой, то в этом случае на основе ее актуализации возможны два вероятных прогноза относительно реконструкции внешнего облика воспринимаемого термина. Первый прогноз приведет слушателей к термину *стагнация*, второй – к термину *стагфляция*, причем первый прогноз будет иметь гораздо больше шансов для актуализации в силу его более высокой частотности.

На лексико-грамматическом уровне формально-языковые валентности лексических единиц позволяют слушателям предсказывать появление в речевой цепи других единиц, сопряженных с уже воспринятыми парадигматическими и синтагматическими отношениями. Знание подобных валентностей слушателями и оперирование ими в процессе обработки информации способствуют выдвигению достаточно точных прогнозов относительно вероятности появления в речевой цепи определенных слов и словоформ. При этом результативность подобных прогнозов базируется на индивидуальном опыте слушателей, а также на их высокочастотном контакте с определенными лексическими единицами и их формами в различных контекстах и ситуациях речепорождения. Применительно к процедуре опознавания терминов знание лексико-грамматических валентностей сопряженных с ними единиц иногда может дать значительный эффект, особенно, если прогноз формируется на базе синтагматических отношений, который позволяет предсказывать появление в речевой цепи терминов, сочетаемостные возможности которых строго ограничены. Обычно таким эффективным прогностическим потенциалом обладает начальная часть атрибутивных терминологических словосочетаний, у которых сочетаемостные возможности атрибутивной и субстантивной частей лимитированы жесткой лексико-семантической связью. Так, в контексте из области экономики появление в речевой цепи прилагательного *платежный* актуализирует у слушателей связь, объединяющую это слово с частотно употребляемым с ним термином *баланс (платежный баланс)*. Восприятие прилагательного *валовой*, как правило, приводит к актуализации двух, сорасположенных в индивидуальном семантико-понятийном пространстве, понятий *валовой внутренний продукт* и *валовой национальный продукт*. Как показывают данные проведенного нами эксперимента, несколько меньше шансов при восприятии прилагательного *валовой* имеется для актуализации понятия *валовой национальный доход*. Очевидно, что объясняется это более низкими показателями частотности употребления этого словосочетания.

В ряде случаев возможность актуализации субстантивной части атрибутивного словосочетания зависит от грамматической формы атрибута. Так, один и тот же атрибут *косвенный* в зависимости от рода и числа, в котором он используется, актуализирует различные схемы сочетаемостных репрезентаций: *косвенный* → *налог*, *косвенная* → *котировка*, *косвенные* → *инструменты* и/или *косвенные* → *налоги*. Аналогичные тенденции актуализации имеют прилагательные *таможенный* и *тарифный*, которые, по данным нашего эксперимента, в зависимости от рода и числа вызывают у слушателей несколько вариантов прогноза относительно внешнего облика предполагаемых словосочетаний: *тарифная* → *квота* и/или *тарифная* → *эскалация*, *тарифные барьеры* и/или *тарифные ограничения*.

В научной речи устойчивостью синтаксических связей и ограниченной сочетаемостью отличаются не только атрибутивные терминологические словосочетания, но и описательные глагольно-именные конструкции. Это позволяет опытным слушателям делать на основе воспринятых глагольных частей конструкций достаточно точные прогнозы относительно обще-

го их внешнего облика, т. е. реконструировать именные части конструкций до момента их восприятия. Так, например, при восприятии незавершенного высказывания *При выветривании все сульфиды подвергаются...*, большинство испытуемых, профессионально владеющих химической терминологией, правильно восстановили не только саму глагольно-именную конструкцию, в которой в роли начальной глагольной части выступает глагольная форма *подвергается*, но и все высказывание, дополнив незавершенную конструкцию словоформой *окислению*. Менее опытные испытуемые вместо данной словоформы использовали другие именные части (*воздействию, действию, изменению, разрушению, распаду*), которые хотя и не были в смысловом отношении точными, но с точки зрения соблюдения правил грамматического построения данной конструкции были вполне уместными и допустимыми.

Ошибочные прогнозы слушателей относительно окончания данного выше высказывания иллюстрируют действие лексико-грамматических валентностей, которые проявились в необходимости использования слушателями после глагольной части конструкции именной в форме дательного падежа. В смысловом отношении составляющие элементы конструкции оказались не столь жесткими, а поэтому дали несколько вариантов прогноза. Правильный прогноз относительно восстановления именной части конструкции стал возможным не только благодаря знанию испытуемыми правил лексико-грамматической сочетаемости глагольной формы *подвергается* с именной частью, но и ее смысловой валентности на уровне тех контекстуальных особенностей, в которых она используется. Оценивая данные проведенных нами экспериментов с точки зрения результативности опознания терминов на уровне изолированных высказываний различными категориями слушателей, различающихся между собой как уровнем владения языком, так и уровнем профессиональной компетенции, можно выделить пять идентификационно-прогностических стратегий, которые соотносятся с достигнутым уровнем понимания и характеризуют точность, полноту и глубину проникновения слушателей в содержание понятий, выражаемых терминами [2, с. 75–77].

Первая стратегия – стратегия полнообъемного понимания содержания терминов. Она направлена на точное, глубокое и полное освоение содержания терминов и реализуется в ситуациях, когда содержание идентифицируемых терминов в своих понятийных границах полностью совпадает с исходными терминами-понятиями. Вторая стратегия – стратегия монообъемного/узконаправленного понимания содержания терминов. Она реализуется в ситуациях, когда слушатели избирают лишь одну линию функционирования понятия, хотя контекст не накладывает подобных ограничений. Третья стратегия – стратегия фрагментарного/частичного понимания содержания терминов. Она реализуется в ситуациях, когда слушатели идентифицируют ядерный смысл термина, но не воспринимают семантику его периферийной зоны. Четвертая стратегия – стратегия обобщенно-родового/поверхностного понимания содержания терминов. Она реализуется в ситуациях, когда слушатели идентифицируют лишь некоторую часть ядерного смысла термина или устанавливают его общую предметно-понятийную отнесенность. В этом случае вне сферы внимания слушателей остается не только определенная часть ядерной зоны содержания термина, но и вся его периферия. Пятая стратегия – стратегия нечеткого/«размытого» понимания содержания терминов. Нечеткое понимание научных высказываний происходит в тех случаях, когда слушателям не удается освоить содержание незнакомых терминов из-за нехватки контекстуальных ресурсов, содержащихся в ближайшем речевом окружении.

Литература

1. Лебединский, С.И. Восприятие устной научной речи: стратегии сегментации звучащей речи и идентификации терминов / С.И. Лебединский. – Минск : БГУ, 2008. – 543 с.
2. Лебединский, С.И. Восприятие устной научной речи: стратегии понимания смысловой информации на уровне микро- и макротекстов / С.И. Лебединский. – Минск : БГУ, 2009. – 332 с.

К вопросу о лексико-грамматической характеристике фразеологических единиц (на материале романа Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по дому”»)

О.В. ЛЕЖНЕВА

В лексико-грамматическом отношении фразеология речи произведения Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по дому”» представлена всеми типами характерологических единиц, выделяемых на основе общности значения, набора грамматических категорий, набора парадигматических форм.

Ключевые слова: фразеологические единицы, лексико-грамматическая характеристика, именные, глагольные, адвербиальные, адъективные, модальные, междометные фразеологические единицы.

Concerning lexical and grammatical characteristics there are all types of characteristic units in the novel by Anne Tyler “The Dinner at the Homesick Restaurant”, which are marked out on the basic meaning, grammatical categories and paradigmatical forms.

Keywords: phraseological units, lexico-grammatical characteristic, nominal, verbal, adverbial, adjective, modal, interjection phraseological units.

Фразеологическая система языка изоморфна лексической и синтаксической системам структурной (формально-грамматической), семантической и функциональной сложностью. Это можно рассматривать как следствие действия асимметрии – одного из онтологических свойств языка, суть которого заключается в отсутствии регулярности и единообразия в языковой системе [3, с. 94]. Языковая асимметрия обеспечивает диалектическое единство системности и асистемности, благодаря чему язык существует и развивается. Асимметрия позволяет объединять в сфере фразеологии единицы различной семантической, структурно-грамматической, функциональной степени сложности – паремию, идиому и фразу. Эти качественно различающиеся типы фразеологических образований образуют три фразеологические подсистемы: паремиологическую, идиоматическую, фразеоматическую, а в пределах фразеологии три раздела – паремиологию, идиоматику, фразеоматику. Между подсистемами и их единицами – паремией, идиомой и фраземой – существует много частных, что делает границы между ними нечеткими, размытыми. Комплекс признаков ФЕ в каждой подсистеме различен, но основные признаки присущи любой ФЕ – воспроизводимость в готовом виде в речи как следствие лексической закреплённости фразеосхемы языковым кодом; сверхсловность (любая ФЕ есть оформленное грамматически семантическое соединение минимум двух и более автосемантических или синсемантических компонентов); структурно-семантическая устойчивость, заключающаяся в сохранении семантической тождественности и структурной однотипности при функциональном варьировании; экспрессивность (наличие в семантической структуре ФЕ или приобретение ею в конкретной речевой ситуации оценочного, эмоционального компонентов) [1, с. 24].

Мы придерживаемся широкого понимания фразеологии. В нашем исследовании мы опираемся на работы Л.И. Ройзензона [8], В.М. Мокиенко [4], [5], В.Н. Телия [10]. В методологии исследования мы идем вслед за В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитиной [6]. Исследование базируется на понятии устойчивого словесного комплекса как фразеологической единицы.

Целью данной работы является установление лексико-грамматических разрядов фразеологических единиц, употребляемых в романе Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по дому”».

В лексико-грамматическом отношении фразеология этого произведения представлена всеми типами характерологических единиц, выделяемых на основе общности значения, набора грамматических категорий, набора парадигматических форм и синтаксических функций. Большую группу составляют именные ФЕ. Они объединяются общим значением предметности, грамматическими категориями рода, числа, падежа и синтаксическими функция-

ми, определяющими набор парадигматических форм. Наиболее продуктивны в этой группе адъективно-субстантивные и субстантивно-субстантивные сочетания. Субстантивно-субстантивные именные ФЕ: *Человек толковый и молодой, Бек Тулл мог твердо рассчитывать на продвижение по службе*; адъективно-субстантивные именные ФЕ: *Коди исполнилось четырнадцать, и он уже перерос эти семейные прогулки, а тем более такие развлечения, как лук и стрелы; другое дело, если бы ему их просто подарили.*

Самую многочисленную группу характерологических ФЕ в анализируемом произведении составляют глагольные фразеологизмы, которые в структурном отношении представляют собой следующие минимальные сочетания: «глагол + имя существительное в именительном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *Извините, – сказала она детям, – вы мне мешаете. Они пропустили ее слова мимо ушей. Их внимание было приковано к доске*; «глагол + имя существительное в родительном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *Она любила слушать рассказы о том, с каким изяществом Эл Бамбри замахивается битой для удара, как Стенхаус нарочно медлит и тем самым доводит всех до иступления*; «глагол + имя существительное в дательном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *Нечаянно? – переспросил Бек срывающимся голосом. Помолчал и, овладев собой, продолжил: – Так-то, сынок. Это лишний раз подтверждает, как важно следовать инструкции*; «глагол + имя существительное в творительном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *В чужом городе ей не к кому было обратиться за помощью. Вот и теперь, много лет спустя, она не стала принимать никаких лекарств, даже аспирина, ни у кого не искала сочувствия, ни о чем не спрашивала*; «глагол + имя существительное в винительном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *Ее окружало множество поклонников, правда, все почему-то теряли к ней интерес*; «глагол + имя существительное в предложном падеже без предлога или (реже) с предлогом»: *Едва она появлялась на пороге, как разговоры о чужих свадьбах и родах мгновенно обрывались*; «глагол + наречие»: *Коди попытался одолжить ему недостающую сумму, потому что терпеть не мог, когда противники сдавались без боя, и был счастлив, если кто-то брал у него взаймы крупную сумму и продолжал сражаться.*

Более сложные структуры характерологических глагольных ФЕ образуются в результате присутствия минимальных уточняющих прилагательных, именами существительными, наречиями или местоимениями: *Дженни не сомневалась, что он всегда был выше таких вещей, как секс, сама она тоже понятия об этом не имела, вот они потерпят крах в том, что у всех на свете получается само собой.*

Небольшую группу характерологической фразеологии составляют глагольно-пропозициональные ФЕ. В структурно-грамматическом плане они соотносятся с элементарными двусоставными предложениями, т. е. представляют собой предикативные структуры. Но их компоненты не вступают в семантико-синтаксические отношения, поэтому эти предикативные единицы можно рассматривать в качестве таковых лишь в плане формально-синтаксической организации [1, с. 56]. Глагольно-пропозициональные ФЕ обладают грамматическими категориями времени и вида. Они объединены также общей синтаксической функцией главного члена односоставных предложений [4, с. 112]. Напр.: *Перл ощутила прилив злобного удовлетворения. Похоже, она справилась и с этим. Все прошло гладко – ни одна живая душа не догадалась ни о чем.*

Адъективные ФЕ имеют общее значение качественной характеристики или состояния предметности, а грамматические – категории рода и числа. Адъективные ФЕ очень разнообразны в структурном плане. В процессе исследования мы выявили 11 структурных групп адъективных ФЕ в тексте произведения: сочетание имени прилагательного (причастия), согласованного с именем существительным в беспредложных или предложных формах: *Надо было заранее подготовиться к этому, – порой думала Перл. – Завести друзей или вступить в какой-нибудь клуб. Но она была человеком иного склада*; именные предложно-падежные конструкции: *Он панически боялся, что Дженни располнеет. Но Дженни была кожа да кости*; субстантивно-глагольные сочетания: *А ты! – крикнул Коди. – Посмотри на себя! О боже! Некоторые люди так подходят друг к другу, правда? Водой их не разольешь*; сочетания имен прилагательных с предлогом или без него: *Ты что будешь, варенье или мед? –*

*спросила она. – Дженни, посмотри-ка кто к нам приехал! Эзра, **целый и невредимый!**; конструкции с сочинительной связью: Но я им всем нравился, они считали, что я отличный парень. Во всяком случае, мне так казалось. Может, они вели себя так просто из вежливости. Может, я был **ни рыба ни мясо**; сочетание отрицательной частицы не с именем существительным или с именем прилагательным: Кое-кто мог назвать его – как бы это сказать? – несколько экстравагантным, что ли. Человеком **не вполне ее круга**; сочетание числительного с числительным: Мама, – спросил Эзра однажды, – если бы вдруг на деревьях выросли деньги, на **один-единственный** день, ты бы разрешила мне не пойти в школу и нарвать их?; сочетание краткого имени прилагательного с местоимением: Как же она будет с ней разговаривать? Но для Эзры Дженни была **готова на все**; сочетание имени существительного с местоимением и предлогом: Дженни критиковала маминогo врача: – Он слишком стар, слишком старомоден, слишком... **на все руки**; сочетание местоимений с отрицательной частицей не: Наступили теплые дни бабьего лета. Джосайя не забирал домой бушлат, и все считали, что дудочка потерялась. Эзра ходил **сам не свой**.*

Адъективные ФЕ употребляются в романе Энн Тайлер преимущественно в функции именной части составного именного сказуемого, функции простого глагольного сказуемого, составного глагольного сказуемого, определения, дополнения, обстоятельства.

Адвербиальные ФЕ имеют значение качественной характеристики действия или процесса, а также меры и степени характеристики лица или предмета. Наряду с глагольными ФЕ, они являются самой многочисленной группой характерологических ФЕ в тексте рассматриваемого произведения. В зависимости от специфики общего значения (качественной характеристики действия или предметности) адвербиальные ФЕ из текста произведения объединяются в следующие семантические разряды: семантический разряд образа действия: *Перл не знала, как все произошло (собирала букет сухих трав, спорт был уже не для нее), но **каким-то образом** в нее попала стрела*; семантический разряд меры и степени: *Неужели Эзра не заметил, подумал Коди, что их семейство **в полном составе** ни разу не пообедало у него по-людски*; семантический разряд времени: *Наконец на пороге появились дети – потные, грязные от возни во дворе. – Боже милостивый! Я же **давным-давно** звала вас домой*; семантический разряд причины: *При первой же размолвке она обвинила во всем не Коди, а Бека, который-де **из чистого легкомыслия**, если не намеренно, выстрелил из лука ей в самое сердце*; семантический разряд цели: *Одно можно сказать **в его пользу**: кажется, он в самом деле не замечал, какое впечатление производил на женщин*; семантический разряд условия: ***На людях** она совсем другая, – сказал он Люку. – Ты не знаешь ее. Не знаешь, каково было жить с такой матерью*; семантический разряд места: *А отец? Все эти его бесконечные переезды. Он то и дело перетаскивал семью **с места на место**. Вырывал их с корнем, едва они приживались, и бросал в новую незнакомую среду*.

Следует отметить, что у адвербиальных ФЕ самая «пестрая» структурно-грамматическая организация. Всего мы выявили 30 различных по своей лексико-грамматической структуре групп. Адвербиальные ФЕ употребляются в синтаксической функции обстоятельств. В тексте произведения Энн Тайлер «Обед в Ресторане “Тоска по Дому”» чаще других функционируют ФЕ со значением образа действия, меры и степени и темпоральные ФЕ.

Модальные ФЕ, как и модальные слова и частицы, «определяют точку зрения говорящего субъекта на отношение речи к действительности или на выбор и функции отдельных выражений в составе речи. Выражая оценку высказываемой мысли или способа ее выражения, они граничат одной своей стороной с «частицами речи», с реляционными словами, но резко отличаются от основных разрядов или классов их (предлогов и союзов) своими синтаксическими функциями» [2, с. 594–595]. Модальные ФЕ выражают самую разнообразную гамму субъективных оценок автора. В тексте Энн Тайлер они употребляются для субъективной передачи чужой речи, оценки высказываемого, оценки способа выражения, логической связи между высказываниями, обозначения характера речевой экспрессии высказывания, логической оценки сообщения. В произведении Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по Дому”» употребляются глагольные и именные типы модальных ФЕ: модальные ФЕ именного типа: *Бек послан ей господом в награду за посещение баптисткой молельни. **К ужасу** своей семьи она стала прихо-*

жанкой этого молитвенного дома; модальные ФЕ глагольного типа: *Что плохого в том, что человек не отпускает своего в жизни. А, надо признаться, Эзре везет. Он родился везучим.*

Междометные ФЕ не имеют специальных грамматических показателей и лексико-грамматических разрядов фразеологизмов и выражают различные чувства, волеизъявления лица, формы речевого этикета. Благодаря субъективной окраске они тесно смыкаются с модальными ФЕ. Междометные ФЕ представляют собой грамматически оформленные сочетания десемантизированных компонентов. Они отличаются чрезвычайным структурно-грамматическим разнообразием, строятся по моделям сочинительных и двусоставных предложений, но лишены грамматических значений [1, с. 45]. Большинство междометных ФЕ в тексте исследуемого нами произведения – эмоционального плана. Они выражают эмоции различного характера: удивление, упрек, досаду, негодование, радость и прочие. Сравн.: *Как летит время! Недавно ей исполнилось пятьдесят. Надежды на возвращение Бека улетучились*; ФЕ, организованные по структурным схемам простого и двусоставного предложения: *Что-то на него нашло. К утру он передумает. – Утро вечера мудренее, – сказала она*; ФЕ, организованные по структурным схемам сложносочиненных и сложноподчиненных предложений: *С другой стороны, глупо было бы надеяться, что ее вмешательство возымеет какое-то действие. Чему быть, того не миновать.*

Таким образом, в лексико-грамматическом отношении фразеология произведения Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по дому”» представлена всеми типами характерологических единиц, выделяемых на основе общности значения, набора грамматических категорий, набора парадигматических форм и синтаксических функций. Самую многочисленную группу характерологических ФЕ в речи данного произведения составляют глагольные фразеологические единицы. Наряду с глагольными ФЕ, в этом произведении достаточно многочисленны адвербиальные и именные фразеологизмы. В рассматриваемом тексте также присутствуют адъективные, глагольно-пропозициональные, модальные и междометные фразеологические единицы.

Литература

1. Алексеев, М.А. Фразеология ленинской речи и способы ее перевода / М.А. Алексеев. – Львов : Изд-во при Львов. ун., 1989. – 136 с.
2. Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 381 с.
4. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1980. – 207 с.
5. Мокиенко, В.М. Проблемы фразеологической семантики / В.М. Мокиенко. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1996. – 173 с.
6. Мокиенко, В.М. Фразеология в контексте культуры / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина // Проблемная группа «Общая фразеология» : сб. науч. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания ; под науч. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 80–85.
7. Розенталь, Д.Э. Современный русский язык / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова ; под ред. Д.Э. Розенталя. – М. : Логос, 1997. – 528 с.
8. Ройзензон, Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии / Л.И. Ройзензон. – Самарканд : СамГУ, 1973. – 223 с.
9. Тайлер, Э. Обед в ресторане Тоска по Дому / Э. Тайлер. – М. : Радуга, 1986. – 303 с.
10. Телия, В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 175 с.

УДК 808.2-3+808.1.-3

Сема интенсивности действия как основа формирования модальных значений в славянских языках

О.Н. МЕЛЬНИКОВА

Предметом статьи является формирование вторичных модальных значений на базе исходной семантики физического воздействия, характеризующегося интенсивностью проявления. Работа выполнена на материале русского и других славянских языков.

Ключевые слова: модальность, семантическая структура слова, метафора, метонимия.

The article is directed at formation of secondary modal meanings on the basis of the original semantics of physical influence which is characterized by intensity. The research is carried out on the material of Russian and other Slavic languages.

Keywords: modality, semantic structure of word, metaphor, metonymy.

Выявление закономерностей формирования определенных семантических категорий является одним из актуальных направлений современного языкознания. В этом русле несомненный интерес представляет формирование модальной семантики в истории языка. Наблюдения над языковым материалом свидетельствуют о том, что модальные значения, связанные с выражением желательности, регулярно формируются на основе представлений о физическом воздействии, характеризующемся интенсивностью проявления. Предметом рассмотрения в данной статье является реализация данной закономерности в славянских языках.

Исходная семантика в большинстве рассматриваемых случаев характеризуется диффузностью и выражает достаточно широкий спектр значений, как правило, отражающих интенсивное конкретное действие, которое характеризуется многократным приложением усилий и осуществляется в процессе напряжённой физической работы. Как следствие, желание, стремление, выражаемое вторичной семантикой, также характеризуется интенсивностью проявления.

Праславянский глагол **klopotati*, восточнославянскими продолжениями которого являются бел. *клапатаць* 'усердно, старательно заниматься чем-либо' (ТСБМ 2, 633), укр. *клопотати* 'озабочиваться о чём; беспокоиться' (Гринч. 2, 252), русск. диал. (смол.) *клопотать* 'хлопотать о чём-либо; беспокоиться, печалиться' (СРНГ 13, 305), по мнению авторов ЭССЯ, носит звукоподражательный характер (ЭССЯ 10, 70), сравн. др.-русск. *клопотати* 'шуметь, греметь, стучать' (СРЯ XI–XVII вв. 7, 179). Первичную семантику сохраняют преимущественно южнославянские и западнославянские лексемы: болг. *клопотя* 'греметь', обл. 'кишеть', макед. *клопоти* 'греметь, звенеть (о колокольчиках, бубенцах)', 'громыхать (о телеге и т. п.)', сербохорв. *клопотати* 'греметь', 'бить, стучать', 'кудахтать', словен. *klopotati* 'стучать, болтать', чеш. *klopotati* 'клокотать', 'спешить, бежать, колотить', словц. *klopotat'* 'стучать' (ЭССЯ 10, 70).

Экспрессивным вариантом праслав. **klopotati* является глагол **xlopotati* (сравн. русск. *хлопотать* 'усердно заниматься чем-либо', 'стараться добиться чего-либо, обращаясь к официальным лицам с ходатайством' (СРЯ 4, 603). При этом «отношение *к-:х-* нужно понимать как усиление экспрессивности» (ЭССЯ 10, 69), что сопровождается расширением спектра выражаемых первичных значений, сравн. восточнославянские продолжения праслав. **xlopati* (параллельного **klopati*): русск. *хлопать* 'ударять, особенно плашмя и с шумом, звонко', 'грохотать, производить шум', диал. 'лгать, врать, распускать вздорные слухи' (вост.) (Д. 4, 550), бел. *хлопаць* 'хлопать', диал. *хлопаць* 'хлопать, прясать ушами (о лошади)' (СБГ 5, 310), укр. *хлопнути* 'выпить залпом' (Гринч. 2, 402). Различные экспрессивные значения, объединённые семой интенсивности, выявляются на материале соответствий в других славянских

языках, сравн. макед. *хлопа* ‘громыхать, стучать’, ‘лопать, уплетать’, сербохорв. стар. диал. *hlopiti* ‘веять (о ветре)’, словен. *hlopiti* ‘хватать (ртом)’, ‘сильно дышать’, ‘бить’, чеш. *chlopiti* ‘хлебать’, ‘стучать’, диал. *chlópat se* ‘чесаться’ и др. (ЭССЯ 8, 36).

Сема интенсивности, объединяющая представленные значения, способствует развитию модальной семантики, отражающей желание, стремление. Вероятно, в основе рассматриваемого семантического переноса лежит аналогия между активным физическим действием и эмоциональным воздействием, которое оказывает на человека сосредоточенность мыслительных и волевых усилий на осуществлении желания.

Существование подобного семантического перехода подтверждается сходными закономерностями, выявляемыми в эволюции семантики бел. *чакаць* ‘надеяться, рассчитывать на что-либо’ (ТСБМ 5, 288), укр. *чекати* ‘ждать’ (Гринч. 4, 449), восходящих к праслав. **čakati* ‘ждать, ожидать’. По мнению авторов ЭССЯ, данный глагол этимологически тождествен **čakati/*čaknoti*, отражающим древнейшие экспрессивные значения, сравн.: русск. диал. (перм.) *чакать* ‘стучать, колотить’, ‘звякать, стучать’ (Д. 4, 1282), бел. диал. *чэкнуць* ‘ударить, стукнуть’ (СБГ 5, 446). Дальнейшим преобразованием той же основы являются русск. диал. (пск., твер.) *чвакать* ‘чавкать, чмокать’ (Д. 4, 1294), укр. *чвакати* ‘чавкать’, ‘о звуке воды, вытесняемой из-под обуви’, *джвякати* ‘чавкать’, ‘ударить сильно’ (Гринч. 1, 374; 4, 449). Связь рассматриваемых значений выявляется также на южнославянском и западнославянском лексическом материале, сравн. болг. *чакам* ‘ждать, ожидать’ и диал. ‘ломать’, ‘высекать огонь (огнем о камень)’, сербохорв. *čakati* ‘ждать, ожидать’ и диал. ‘клевать’, ст.-чеш. *čakati* ‘ждать, ожидать’ и диал. *čakat (vodu)* ‘плескаться, выплёскивать по частям’, *čagat* ‘хватать, глотать, жадно есть’, ‘шлёпать по грязи, по лужам’ (ЭССЯ 4, 13–14). Данное сближение значений подтверждается также семантической аналогией: лит. *džiauti* ‘ударять’ – лтш. *gaugtiēs* ‘надеяться, ожидать’ (ЭССЯ 4, 14).

Сема интенсивности действия лежит в основе формирования вторичной модальной семантики у восточнославянских лексем, восходящих к праславянскому глаголу **rъvati* ‘дёргать’. При всей конкретности данного значения, им определяются разнообразные действия, сопровождаемые или осуществляемые резким движением: ‘выдёргивать резким движением, с силой отделяя от чего-либо’, ‘брать, отделяя от корня, обламывая стебель, ветку и т. п.’, ‘разделять на части резким движением’ и т. д. Соответствующие значения зафиксированы в семантике восточнославянских соотносительных лексем в качестве первичных, основных. Значение действия, характеризующегося интенсивностью, сосредоточением физических усилий, является исходным и для праславянского глагола, о чём свидетельствует сближение с лит. *ravėti* ‘полоть’, др.-инд. *rāvati* ‘разбивает, дробит’, лат. *ruō* ‘разрывать, раскапывать’, греч. *έρυσίχρον* ‘разгребающий землю’ (Фасм. 3, 452). На основе семантики действия, сопровождающегося приложением усилий, развивается значение интенсивно проявляющегося физического состояния и, далее, модальные значения: русск. разг. *рваться* ‘стараться изо всех сил, делать что-либо с чрезмерным напряжением’ и ‘стремиться куда-либо’ (СРЯ 4, 58), бел. *ірваць, рваць* разг. ‘быстро и много работать’, ‘бурно, интенсивно проявляться (о силах природы)’ и *ірвацца, рвацца* ‘страстно стремиться сделать что-либо, достигнуть чего-либо, попасть куда-либо’ (ТСБМ 2, 558), укр. *рватися* ‘надрываться, изнемогать’ и ‘рваться, порываться’ (Гринч. 4, 8), польск. *rwać się, wurywać się (do kogo-czego)* ‘стремиться’: *wurywać się na wolność* ‘рваться на свободу’ (РПС 1106).

Этимологическому гнезду праслав. **rъvati* принадлежит глагол **ryti* ‘копать’ (Фасм. 3, 532), семантическая структура которого также характеризуется развитием вторичных модальных значений, сравн. русск. диал. *наройный* ‘старательный, усердный’ (Д. 3, 327), бел. *рыць* ‘искать’ (Нас. 570), диал. *нарыціцца* ‘намереваться, собратся сделать что-либо’ (СБГ 3, 235).

С рассматриваемыми словами по происхождению связан глагол **rupiti*, исходное значение которого отражают укр. *рупа* ‘яма, в которой держат зимой картофель’ (Гринч. 4, 88), болг. *ру̀па* ‘дыра’, сербохорв. *ру̀па* ‘яма’, а также (с другим вокализмом) чеш. *рүпати*, слвц. *рүпат*, польск. *рупаć* ‘копать, рыть’ и, далее, лит. *raupyti* ‘рыть’, англос. *reofan* ‘рвать, ломать’

и др. (Фасм. 3, 518–519). Вторичная модальная семантика желательности свойственна продолжениям **rupiti* во всех восточнославянских языках, сравн. русск. диал. (калуж., пск., твер.) *рупится* ‘нетерпение берёт, тянет, влечёт, хочется’ (Д. 4, 114), бел. *рупиць* ‘беспокоит мысль, желание, хочется’ (Нас. 568), *рупицца* ‘стараться, заботиться, беспокоиться о ком-, чём-либо; хотеться’ (ТСБМ 4, 727), укр. *рупити* ‘быть желательным, интересоваться’: *Що кому рупить, той про те і лупить* (Гринч. 4, 88).

Таким образом, сема интенсивности проявления, характерная для определения того или иного физического действия, состояния, служит основой для обозначения эмоционального состояния, которому свойственно напряжение волевых усилий, направленных на осуществление желания, стремления.

Подобным путём происходило формирование вторичной модальной семантики желательности у русских лексем, восходящих к праславянскому глаголу **dъrati (se)* с исходным значением ‘драть, рвать’ (< и.-е. **der-/dr-*) (ЭССЯ 5, 218). Действие, выражаемое первичным значением, характеризуется активностью воздействия, интенсивностью и сопровождается негативной оценкой, сравн. русск. *драть* ‘рвать, разрывать на части’, ‘изнашивать до дыр (одежду, обувь)’, ‘убивать, растерзывать (о хищных животных)’, ‘наказывать поркой, сечь’, ‘скоблить, тереть изо всей силы’, ‘задевать за что-либо, рвать, царапать (о притупившихся инструментах)’, ‘раздражать, вызывать боль, неприятное ощущение’ и др. (СРЯ 1, 602–603).

Производные с префиксом за- на основе значения интенсивного действия развивают вторичную семантику желательности, более выразительно представленную в диалектных словах, сравн. русск. *задирать*, *задираться* ‘приставая к кому-либо, вызывать на ссору, драку’, *задор* ‘горячность, пыл’, *задорный* ‘запальчивый’ (СРЯ 1, 707–708) и диал. *задор* ‘желание сделать что-либо’, ‘зависть’, ‘желание, стремление соревноваться’, *задориться* ‘иметь желание, хотеть; намереваться, стараться что-либо сделать’, ‘сильно, страстно желать чего-либо’, ‘стремиться к приобретению чего-либо’, ‘стараться превзойти кого-либо в чём-либо’, ‘завидовать’, *задорный* ‘ревностный, старательный, усердный в работе’ (СРНГ 10, 62–64).

Сходные семантические закономерности прослеживаются во внутренней форме русск. *стараться* ‘стремиться, хотеть что-либо сделать’ и соответствующих ему бел. *старацца* ‘стремиться достигнуть, добиться чего-либо’ (ТСБМ 5, 310), укр. *старатися* ‘стараться; заботиться о чём’ (Гринч. 4, 197). Этимологи предполагают родство данных лексем со *старый* (сравн. значения лит. **stóras* ‘толстый, объёмистый’, др.-исл. *storr* ‘большой, сильный, важный, мужественный’, греч. *στενής* ‘острый, твёрдый, крепкий’, англос. *styrne* ‘строгий, серьёзный, твёрдый’ (Преобр. 2, 372; Фасм. 3, 747)), предлагая следующее направление семантической эволюции: ‘старый, твёрдый, крепкий, сильный’ → ‘обнаруживающий энергию, настойчивость, усердие’.

К данному этимологическому гнезду относится глагол *страдать*, в семантической структуре которого более выразительно проявляется сема интенсивности, присущая исходному значению: ‘биться, бороться; мучиться, терпеть боль’, ‘скорбеть, болеть душой, нравственно’ (Д. 4, 334), сравн. русск. диал. *страдовать* ‘усиленно трудиться, работать’ (сев., вост.), *страда* ‘тяжёлая, ломовая работа, натужные труды; летние работы земледельца’ (Д. 4, 334). Таким образом, модальное значение желательности обнаруживает ассоциативную связь с конкретными представлениями о напряжённой работе, требующей приложения физических усилий, сравн. также англ. *work* ‘работа’, но англ. диал. *wark* ‘боль’ [1, с. 40].

Аналогичны семантические истоки русск. диал. (юж., зап.) *петаться* ‘мучиться, стараться’, арханг. ‘употреблять все усилия, трудиться до поту’, *петиться* ‘заботиться, добиваться чего’ (Д. 3, 596), сравн. *петать* ‘бить, колотить’, *петовать* ‘мучить, тиранить’ (Д. 3, 596), волог., олон. *запетать* ‘утомить работой, замучить’, *запетить* ‘забить, заколотить, вбить что-либо’ (СРНГ 10, 313), *напетать* ‘набить, натолкать, плотно уложить’ (СРНГ 20, 73), бел. *петаць* ‘бить, колотить’ (Нас. 496). По мнению М. Фасмера, данные лексем являются родственными русск. *питать* (< и.-е. **poi-*); при этом, однако, остаётся необъяснённым значение ‘бить’ (Фасм. 3, 363).

Возможность семантической связи ‘бить, колотить; мучить’ и ‘стараться, прилагать усилия’, на наш взгляд, подтверждают также такие примеры, как русск. *биться* ‘сражаться,

драться', 'ударяться, колотиться обо что-либо' и перен. 'прилагать все силы к достижению чего-либо, трудиться чрез меру, добиваясь чего-либо': *Она его не замечает. Как он ни бейся, хоть умри (Пушкин)* (СРЯ 1, 106), сравн. укр. *троскати* 'хлестать, бить' и *троскатися* 'заботиться, печься, убиваться' (Гринч. 4, 287). Кроме того, согласно предположению Л.В. Куркиной, формирование лексической группы с корнем **pit-/pēt-* в плане семантики протекало по разным направлениям. Только в русских диалектах утратившее первоначальную мотивированность *нетать(ся)* перешло в семантический ряд 'стараться, прилагать усилия'; «в основном же в славянских языках эта лексическая группа, как показывает болгарский материал (сравн. болг. диал. *пѣтем* 'мну, давлю, чтобы получилась лепёшка', *пѣткам* 'толкаю, бью, колочу' и др.), втягивается в сферу обозначения продуктов растительной пищи, отражая в какой-то степени эволюцию способов их производства: 'бить, толочь' → 'нечто размельчённое, зерно' → 'каша, хлеб, пища'. Поэтому «естественным развитием этого семантического ряда представляется значение **pitati* 'кормить, поить, давать жизненные силы'» [2, с. 64].

Семантика желательности по происхождению может быть связана с обозначением интенсивного физического состояния, которое может быть характерно для явлений неживой природы. Это наблюдение не противоречит положению о том, что направления развития модальной семантики характеризуются антропометричностью: несмотря на то, что физическое состояние, отражаемое исходным значением, не переживается непосредственно человеком, указанное состояние осмысливается применительно к человеческой деятельности.

Модальная семантика славянских продолжений праслав. **kvapiti (se)* отражает желание, стремление, характеризующееся интенсивностью, экспрессивными оттенками: русск. диал. (смол., зап.) *квaпиться* 'зариться на что-либо', 'стремиться куда-либо, спешить' (СРНГ 13, 157), бел. *квaпiць, квaпiцца* 'иметь желание, стремиться завладеть чем-либо' (ТСБМ 2, 675), *квaпiцьца* 'с завистью смотреть на что, желать воспользоваться чужим' (Нас. 232), укр. *квaпити* 'торопить', *квaпитися* 'спешить', 'стремиться', 'льститься, зариться' (Гринч. 2, 230), польск. *kwapić się* 'быть охочим до чего': *Nie kwapić się do pracy* (SJP 1, 1096). Данный глагол является производным от имени **kvapъ* (сравн. укр. *квaп* 'поспешность, торопливость' (Гринч. 2, 30), диал. *квaп* 'жидкое тесто, жижа' (МСБГ 2, 39), а также ст.-польск. *kwap* 'пух, тонкие перья', словин. *kvap* 'пух; жир, тучность' (ЭССЯ 13, 149)), которое объясняется как ступень продления и.-е. **kiōp-*, сравн. близкородственное лит. *kvāpas* 'дух, дыхание, запах' (ЭССЯ 13, 149). К этому же корню восходит праславянский глагол **kypēti* 'кипеть', этимологически родственный лит. *kūpėti* 'выливаться через край из посуды от кипения', лтш. *kūrēt* 'дымиться', др.-инд. *kīruyati* 'волноваться, гневаться', лат. *cupio* 'желать, жаждать' (ЭССЯ 13, 256). По мнению В.А. Меркуловой, исходным для развития вторичной модальной семантики, свойственной данной лексической группе, является значение 'кипеть' [3, с. 101]. Наиболее логичной на фоне рассматриваемого материала нам представляется точка зрения Б.А. Ларина, согласно которой семантическое развитие лексем, восходящих к индоевропейскому корню **kiōp-*, опирается на значение физического перегрева, кипения, однако данная семантика не является исходной; «вероятнее считать, что первичным значением было 'приходить в ярость, неистовство' → 'переносно о воде' → 'переносно об огне' → 'дым' и прочее» [4, с. 34]. Для подтверждения данного предположения исследователь приводит следующие параллели: лит. *kūpti* 'переполняться от кипения, вздуться кипя', *kūpinas* 'полный, исполненный чего-либо', *kvēpti* 'втягивать или выпускать (воздух), дышать', 'бродить, давая газы', *kvėpioti* 'тяжело дышать', лтш. *kūpināt* 'коптить', 'воскуривать что-нибудь (трут и пр.)', лат. *cupidus* 'страстно желанный', 'ревнивый, жадный', хет. *karpiḷā* 'гневаться', др.-инд. *kīruyati* 'возбуждённо движется, волнуется', 'сердится, негодует' и др. [4, с. 33]. Очевидно, исходная семантика отличается диффузностью и может быть сформулирована в самом общем виде как 'состояние (признак), характеризующееся интенсивностью проявления, избыточностью'.

Семантические оттенки желательности выражают некоторые соответствия праславянского глагола **korpētēti* (также являющегося продолжением и.-е. **kiōp-*), в основных значениях – 'испускать копоть, чад, дымить', в переносных – 'стараться, усердствовать', сравн.

русск. *копоть* разг. ‘усердно заниматься каким-либо делом’ (СРЯ 2, 131), диал. *копотеть* ‘хлопотать, жить в заботах’ (СРГСУ 2, 47), а также укр. *копити* ‘копить деньги, скряжничая’ (Гринч. 2, 282).

Таким образом, развитие модального значения ‘желать, стараться’ на базе семантики интенсивного физического действия (состояния) носит метафорический характер и осуществляется на основе аналогии: ‘напряжение физических сил, сопровождающее интенсивное физическое воздействие’ – ‘сосредоточение эмоциональных, волевых усилий, направленных на осуществление желания, стремления’.

Литература

1. Маковский, М.М. Удивительный мир слов и значений: иллюзии и парадоксы в лексике и семантике / М.М. Маковский. – М. : Высшая школа, 1989. – 200 с.
2. Куркина, Л.В. Славянские этимологии. II / Л.В. Куркина // Сб. Этимология. 1972. – М. : Наука, 1974. – С. 60–80.
3. Меркулова, В.А. Русские этимологии. IV / В.А. Меркулова // Сб. Этимология. 1978. – М. : Наука, 1980. – С. 94–106.
4. Ларин, Б.А. История русского языка и общее языкознание : избранные работы / сост. Б.Л. Богородский, Н.А. Мещерский. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

Перечень условных обозначений

Гринч. – Словарь украинского языка / Под ред. Б.Д. Гринченко. – Киев: Изд-во АН Укр. ССР, 1958–1959. – Т. I–IV; **Д.** – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 1989–1991. – Т. I, II, IV; 1982. – Т. III; **Нас.** – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.; **Преобр.** – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. I–II; **РПС** – Русско-польский словарь / Сост.: А. Минович, И. Дулевич, И. Марыняк. – М.: Сов. Энциклопедия; Варшава: Ведза Повшехна, 1970. – 1456 с.; **СБГ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1–5; **Срезн.** – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. – Т. I–III; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина. – М–Л: Наука, 1965–1966. – Вып. 1–2; Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1968–1994. – Вып. 3–28; **СРЯ** – Словарь русского языка: В 4 т. / Ин-т русского языка АН СССР; Гл. ред. А.П. Евгеньева. – 3-е изд., стереотипное. – М.: Русский язык, 1984–1988. – Т. I–IV; **СРЯ XI–XVII вв.** – Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ин-т русского языка АН СССР. – М.: Наука, 1975–1992. – Вып. 1–18; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5; **Фасм.** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.; пер с нем и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стереотипное. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. I–IV; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1974–1999. – Вып. 1–26.

УДК 398.91:93/94:17.022.1

Истоки пословичной назидательности

Е.В. Ничипорчик

Статья посвящена анализу существующих точек зрения на источники формирования надэтнического компонента в паремиологических картинах мира. Выражается предположение, что основную причину содержательной корреляции разноязычных пословиц следует усматривать в том, что их коммуникативно-прагматическая направленность специфична и обусловлена ориентацией на ценности, имеющие общечеловеческий характер.

Ключевые слова: пословица, функция, назидание, proverbial form, источники, знание, ценности.

This article analyzes the existing points of view on the sources of forming the supra-ethnic component in the paremiological pictures of the world. The assumption is expressed that the root cause of intentional correlation of multilingual proverbs is to be considered in the fact that their communicative-pragmatic directedness is specific and is determined by the focus on the universal values.

Keywords: proverb, function, edification, proverbial form, sources, knowledge, values.

По мнению большинства отечественных и зарубежных паремиологов, одной из существенных характеристик пословиц является назидательность. Дидактическая функция пословичных выражений осмысливается как побуждение следовать тем или иным жизненным нормам и руководствоваться практическими рекомендациями, детерминированными этими нормами. Формирование представлений о том, какие ценности составляют основу бытия человека, к чему следует стремиться, а от чего отстраняться, относится к той далёкой древности, когда человек научился видеть в единичных и случайных фактах закономерное, когда им была осознана насущная потребность передавать накопленный опыт другим людям, когда стало очевидным, что общежитие невозможно без определённого рода правил, которых должны придерживаться все члены коллектива. Известный русский паремиолог И.М. Снегирёв именно так объясняет причины появления в человеческом обществе пословичных изречений: «Когда народ, освобождаясь от оков грубого невежества, начинает наблюдать и размышлять, тогда у него появляются плоды его наблюдений и размышлений в кратких, резких и замысловатых изречениях, кои обращаются в пословицы. Сии изречения людей, среди народа превосходных умом и долговременною опытностью, утверждаясь общим согласием, составляют мирской приговор, общее мнение, одно из тайных, но сильных, искони сродных человечеству средств к образованию и соединению умов и сердец» [9, с. 151]. Вслед за И.М. Снегирёвым и В.И. Даль определяет пословицу как «приговор, поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот, под чеканом народности» [1, с. 10]. Регулятивную функцию пословиц признают в качестве основной или, по крайней мере, выводимой с жёсткой необходимостью из содержания пословичных выражений и современные паремиологи [20, р. 79], [17, р. 213], [2, с. 88], [4, с. 7 и др.]. Итальянские фольклористы Р. Шваменталь и М. Страньеро полагают, что есть все основания считать назидательную функцию для пословичных изречений первичной, однако ставят под сомнение ставшее практически аксиоматичным утверждение, что паремии являются «гласом народа» [19, р. V–VI].

Во-первых, по мнению данных исследователей, не всё, что продуцируется народом в процессе коммуникации, справедливо и мудро, есть основания утверждать, что народу свойственно выражать также глупость, заблуждения, противоречивые мнения. Может быть, задаются вопросом Р. Шваменталь и М. Страньеро, только эта часть и представляет собственно «хвалёную мудрость» народа [19, р. V]. На факт неоднородности пословичных изречений, оцениваемых с точки зрения здравого смысла, обращали внимание и отечественные паремиологи [9, с. 309], [1, с. 10], [5, с. 42].

Вторая причина, которая побуждает исследователей обращаться к проблеме поиска источника знаний, аккумулированных в паремиологических единицах, заключается в том, что знания эти, и в наибольшей степени, по мнению И.М. Снегирёва, именно те, что касаются «до права естественного и нравственности» [9, с. 152], оказываются общими не для одного, а для многих народов, говорящих на разных языках и представляющих разные культуры. Кому не известны выражения: *Не рой другому яму – сам в неё попадёшь; Не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня; Дарёному коню в зубы не смотрят; На бога надейся, а сам не плошай; Век живи, век учишь; Лёжа и камень мхом обрастет*. А ведь пословицы с таким смыслом, согласно словарю Д. Пацолая, встречаются более чем в 40 языках евразийского континента [18]. Сопоставительный анализ паремий многих народов мира позволил Г.Л. Пермякову прийти к поразительным выводам. В пословичном фонде любого языка, по его мнению, можно найти соответствия для каждой пословицы и поговорки другого языка, всё дело только в полноте сборника, и «ни родство, ни контакты, ни даже сама история народов не являются решающими причинами сходства разноязычных паремий» [5, с. 25, 27]. Что же тогда может быть источником общих для всех народов знаний, являющих собой зёрна рационального мышления и ориентирующих людей на одни и те же ценности? Ответы на этот вопрос у современных учёных различны.

По замечанию итальянского паремиографа А. Артабера, эти знания, облачаясь в одежды разных времён, указывают на то, что источник человеческой морали, по-видимому, один [13, р. IX–X]. Небезосновательными в связи с этим являются предположения учёных, что таким источником могут быть, прежде всего, религиозные учения. Большая часть доктрины Иисуса Христа, отмечает А. Артабер, изложена с использованием провербиальных формул [13, р. VIII]. «Кто не знает, что все формы человеческой мысли находят свои архетипы и высочайшую выразительность в притчах Соломона», – пишет А. Артабер [13, р. VIII]. В настоящее время можно только строить предположения относительно авторства книги притч Соломона. Неизвестный автор жил в период правления Эзехия, и написание книги было завершено к 717 году до нашей эры [19, р. VII]. Р. Шваменталь и М. Страньеро указывают, что центральный раздел данной книги имеет значительное сходство с другим письменным источником, автором которого является египетский священник Амен-ем-хопе. Не исключено, отмечают Р. Шваменталь и М. Страньеро, что обе книги, написанные примерно в одно и то же время, могут восходить к общему, неизвестному нам источнику [19, р. VII]. Это означает, что субъект не имеющих социальных барьеров истин, в том числе и тех, которые нашли отражение в других книгах Священного Писания, растворяется в «седой древности» [19, р. VI], [14, р. XLIII].

Для современных когнитологов, занимающихся поиском универсального и специфического в пословичной категоризации и концептуализации мира, решение вопроса о том, кто же именно является субъектом знаний, нашедших отражение в паремиях того или иного этноса, является крайне затруднительным. «Попытка установить, каким нациям принадлежит отцовство того или иного изречения, – пишет А. Артабер, – дело столь же бесполезное, напрасное, как и попытка выяснить его автора. <...> Греки заимствовали паремии с Древнего Востока, затем передавали их римлянам, от римлян паремии перекочевали во все языки западного мира, в особенности благодаря труду Эразма: в своём «Адажио» он перевёл на позднюю латынь многие греческие и латинские паремии, которые затем распространились по всей Европе и превратились в национальные варианты» [13, р. XI, XIII].

Учитывая то, что пословицы как жанр существовали и у шумеров, чьё пребывание на Земле относится к IV–III тысячелетию до нашей эры, и шумерские пословицы имеют общие мотивы с ныне существующими провербиальными выражениями, поневоле задаёшься вопросом, не берёт ли начало нравственный дидактизм паремий в так называемом «моральном чувстве», присущем, по мнению трансценденталистов, всем людям, в «сверхдуше» (термин Эмерсона), интуитивно раскрываемой в человеческой повседневности [10]. Или решение проблемы следует искать во внеземном источнике, программирующем особым образом развитие человеческого сознания, и знание «Абсолюта» считать «прививным»? Разве сегодня

кто-нибудь не согласится с шумерами в том, что *Балованная собака становится щенком; Воин без командира – поле без пахаря; Если ты осторожен – Бог твой с тобой; Из двух зол выбирать не стоит; Не делай зла – не будешь в вечном страхе; Кто чувствует стыд, тот начинает чувствовать долг* [12]? «Ежели здравый смысл и народная мудрость есть правило, свыше внушенное человеку и сохраняющее всюду в существе своем первобытное единство, – писал в XIX в. И.М. Снегирёв, пытаясь объяснить многочисленные факты содержательного сходства разноязычных паремий, – то и пословицы, как правила народного благоразумия, имеют почти одинаковый смысл у всех племен древних и новых, хотя в выражении своем и представляют разнообразие от местных причин и от особенного взгляда на предметы. <...> Сходство их происходит не от того только, что один народ сообщил сии правила другим, а от того, что оно впечатлено в чувствах и мыслях человечества; так что даже и заимствованы сии правила по врожденному ощущению справедливости и по аналогии оных» [9, с. 151–152].

Несомненно, рациональным является современное объяснение обнаруживаемого при сопоставлении разноязычных паремий содержательного сходства единством человеческой природы, общими биопсихическими качествами людей, которые заставляют разные народы осмыслять одни и те же вещи и обнаруживать одни и те же отношения между ними [7, с. 367]. Не удивителен в связи с этим и тот факт, что пословичные фреймы и сценарии в отвлечении от их образно-символической составляющей (обычно национально маркированной), равно как и способы варьирования исходных пословичных идей [5, с. 31], в лингвокультурах разных народов совпадают. И совпадают не только потому, что пословицы являются знаками повседневных ситуаций, «отражающих стереотипы человеческого общежития» [2, с. 90], но и потому, что предписываемые пословичными сценариями действия и схемы поведения представляют собой правила, продиктованные самой жизнью.

Проверенная веками достоверность и социальная значимость знаний, отражённых в пословицах, обеспечивают преемственность провербиальных единиц и их востребованность во все времена. Однако гномико-сентенциозного содержания недостаточно, утверждают Р. Шваменталь и М. Страньеро, чтобы выражение стало пословицей и обрело силу закона [19, р. VII]. Форма, лаконичная, запоминающаяся, впечатляющая, в максимальной степени функционально ориентированная, – вот что придаёт пословичному изречению, по мнению Р. Шваменталья и М. Страньеро, особую убедительность и истинное бессмертие [19, р. VII]. Итальянские исследователи обращают внимание на то, что приёмы «поэтизации», характерные для античных паремий, дублируются в паремиях последующих столетий и тысячелетий: контраст, аналогия, неожиданная ассоциация, разоблачение, юмор, лукавство, рифма, ритм, аллитерация, ассонанс и т. п. [19, р. VI, VII]. «И хотя пословица может быть без общеизвестного автора, – пишет А. Артабер, – нет возможности верить в её спонтанное зарождение, каждое из выражений должно иметь автора, который, вероятно, не мог сделать ничего другого, чем дать тело всем неустойчивым убеждениям людей, среди которых он жил, погружая эти убеждения в форму, более удачную, чем та, которая была услышана или была произнесена ранее [13, с. IX]. Такого же мнения придерживаются и другие исследователи [3, с. 479], [11, с. 33], [2, с. 20 и др.].

Представление об авторе провербиальных формул как о человеке незаурядном, личности с креативным мышлением выводит нас на ещё одну важную проблему в решении вопроса о происхождении провербиальных выражений: в какой мере паремии, являющие собой «поэтические микрофакты» [15, с. XVI], можно считать фактами экстралитературными?

Отмечаемое многими исследователями смешение паремий народного и литературного происхождения в собраниях паремиологических единиц XII–XIII веков, по мнению В. Боджоне, сводит на нет усилия паремиологов, связанные с уточнением источников значительного количества европейских провербиальных выражений. В. Боджоне сетует на то, что при составлении одного из самых объёмных словарей итальянских паремий, включающего 30000 паремиологических единиц, авторский коллектив зачастую рисковал «присвоить статус пословицы чеканке автора», так как на проверку выходило, что «дистанция меж-

ду паремиями и максимами литературного происхождения не такая уж и большая» [14, р. XXVII]. В. Боджоне упоминает Данте, в произведении которого «стекаются многочисленные материалы, берущие начало из сборников сентенций средних веков, а также традиционные народные провербиальные выражения» [14, р. XXVII]. Данте и сам являлся автором многих выражений, которым он придал характер народных и которые впоследствии стали расхожими, в итоге, паремиографам невозможно установить точно, какие же сентенции являются собственно дантовскими, а какие народными в дантовской обработке [14, с. XXVII]. Аналогичные трудности испытывают учёные при оценке выражений, приписываемых Д. Чосеру, У. Шекспиру, Б. Франклину [2, с. 134], [16, с. 99]. Список писателей и общественных деятелей, использовавших провербиальную форму для передачи оригинальных или чужих мыслей, творческой обработки заимствованных выражений, может быть продолжен.

Очевидно, что происхождение паремий неоднородно. А. Артабер в предисловии к семязычному паремиологическому словарю указывает на несколько источников формирования европейских паремиологических фондов. Во-первых, это устное народное творчество, имеющее очень древние корни. «Семена здоровой морали» были рассеяны по всей Европе благодаря философам, эрудитам, поэтам и прозаикам, которые употребляли паремии в своих произведениях, комментировали их и составляли сборники. Во-вторых, христианское учение, наставления евангелистов, облечённые в провербиальную форму, в которой и попали на уста народа. В-третьих, книги прославленных писателей: авторские речевые обороты, максимы и сентенции, покинувшие контексты и превратившиеся с течением времени в универсальные пословицы. В-четвёртых, заимствования как проявление реальной жизни языка [13, р. VII–XI]. К аналогичным выводам приходят и другие учёные, добавляя к этому списку басни, острые ответы и шутки, диалоги [9, с. 156], [6, с. 96]. Несомненно, формирование паремиологических фондов разных народов имеет и свои особенности, проявляющееся как в разной степени значимости того или иного источника [2, с. 136], так и в наличии специфических источников. Так, например, в числе источников русских паремий И.М. Снегирев упоминает старинные решения и приговоры на мирских сходках, судебные обычаи, законы и постановления [9, с. 156], И.М. Сирот считает, что на формирование русских пословиц существенное влияние оказал «Домострой» [8, с. 8].

У каждого паремиологического фонда своя судьба и своя история, различной является доля участия в продуцировании паремий представителей разных сословий, родов занятий и т. п. Однако выявляемые учёными закономерности пословичной концептуализации мира позволяют конструировать и отвлечённый образ продуцента паремий, то есть того, кто случайно или по велению чувства долга становился проводником полезного для общества слова, того, кто проявлял способность оценивать свои и чужие поступки, давать советы и рекомендации исходя из принятых в обществе представлений о благе.

В соответствии с материалистическим подходом к объяснению всего сущего источником назидательных смыслов паремиологических единиц следует признать человеческое сознание, отражающее опыт познания мира и выстраивающее соответствующие данному опыту ценностные парадигмы. Субъект знаний, аккумулированных в паремиях любого этноса, собирательный, его социальная роль – член общества, равнодушный, беспристрастный, с поэтическим складом ума или, по крайней мере, с развитой интуицией. Исторически для каждого провербиального фонда складываются свои пропорции участия в его создании непрощённых, «простых» представителей социума и просвещённых людей, в том числе и профессиональных художников слова. Распространители и аккумуляторы пословичного знания – народ как совокупность говорящих на том или ином языке, народ как социум, стремящийся к сохранению всего того, что служит залогом миропорядка. Представляя наиболее общие знания о закономерностях бытия, пословицы не знают ни территориальных, ни временных границ, и поэтому любая паремиологическая картина мира характеризуется наличием надэтнического компонента, формирующегося вследствие совпадения ценностных ориентаций отдельных этносов.

Литература

1. Даль, В.И. Напутное / В.И. Даль // Пословицы русского народа. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во ННН, 2005. – С. 5–16.
2. Иванова, Е.В. Мир в английских и русских пословицах : учебное пособие / Е.В. Иванова. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та; Филол. ф-т СПбГУ, 2006. – 280 с.
3. Карский, Е. Пословицы и поговорки / Е. Карский // Беларусы. – Мінск : Беларускі кнігазбор. – 2001. – Т. 3. – 640 с.
4. Кумахова, Д.Б. Оценочная категоризация действительности в пословичной картине мира : на материале кабардино-черкесского и русского языков : автореф. дис. ... канд. филолог. наук : 10.02.19 / Д.Б. Кумахова; Кабардино-Балкарский гос. ун-т им. Х.М. Бербекова. – Нальчик, 2010. – 27 с.
5. Пермяков, Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока / Г.Л. Пермяков. – М. : Наука, 1968. – 375 с.
6. Потебня, А.А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка / А.А. Потебня // Теоретическая поэтика. – М., 1990. – С. 55–132.
7. Савенкова, Л.Б. Почему на обиженных воду возят? / Л.Б. Савенкова // Фразеология, познание и культура : сб. докл. 2-ой Международной науч. конф. (Белгород, 7–9 сентября 2010 года) : в 2 т. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алиференко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 1. Фразеология и познание. – С. 367–371.
8. Сирот, И.М. Русские пословицы библейского происхождения / И.М. Сирот. – Брюссель, 1985. – 112 с.
9. Снегирёв, И.М. Словарь русских пословиц и поговорок; Русские в своих пословицах / И.М. Снегирёв. – Н. Новгород : Русский купец, Братья славяне, 1996. – 624 с.
10. Трансценденталисты // Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/3052.html>. – Дата доступа : 19.01.2013.
11. Федоренко, Н.Т. Афористика / Н.Т. Федоренко, Л.И. Сокольская. – М. : Наука, 1990. – 420 с.
12. Шумерские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://seings.ru/word/shumer.html>. – Дата доступа : 26.08.2012.
13. Arthaber, A. Prefazione / A. Arthaber // Dizionario comparato di Proverbi emodi proverbiali in sette lingue. – Milano : Ulrico Hoepli, Editore, 1995. – 892 с.
14. Boggione, V. Lògos, dialogo, letteratura / V. Boggione, L. Massorbio // Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi. – Torino : UTET, 2007. – P. XXIII–XLVIII.
15. Franceschi, T. La formula proverbiale / T. Franceschi // Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi. – Torino : UTET, 2007. – P. IX–XXII.
16. Mieder, W. Proverb are never out of fashion. Popular wisdom in the modern age / W. Mieder. – N.Y., Oxford, 1993. – 304 p.
17. Obelkevich, J. Proverbs and sozial histori / Ed. by W. Mieder // Wise words. Essays on the proverb. – N.Y., 1994. – P. 211–252.
18. Paczolay, G. European proverbs in 55 languages with Equivalentents in Arabic, Persian, Sanskit, Chinese and Japanese / G. Paczolay. – Hobard, Tasmania : De Proverbio.com, 2002. – 527 p.
19. Schwamenthal, R. Premessa / R. Schwamenthal, M.L. Straniero // Dizionario dei proverbi italiani. – Milano : PCS Libri S.p.A., 1999. – XIII, 564 p.
20. Taylor, A. Selected writings on proverbs / A. Taylor. – Helsinki, 1975. – 203 p.

УДК 811.161.1'373.611:81'366

О функции приставки в словах с модальной семантикой (на материале русского языка)

Е.И. ТИМОШЕНКО

В статье рассматривается формирование модальных значений долженствования, предопределенности на основе переосмысления имеющихся в морфемной структуре слова приставок с исконным пространственным значением расположения над или перед чем-либо.

Ключевые слова: приставка, модальная семантика, долженствование, необходимость, ориентационная метафора, расположение над или перед чем-либо.

The formation of modal meanings of obligation on the basis of reconsideration of prefixes (available in morphemic structure of the word) with primordial spatial meaning of an arrangement over or before something is considered in the article.

Keywords: prefix, modal semantics, obligation, need, orientation metaphor, arrangement over or before something.

В лингвистических работах давно отмечена высокая степень лексичности приставки, приближающая ее к самостоятельной в лексическом отношении корневой морфеме [1, с. 33–43], [2, с. 37–38]. В ряде случаев можно определенно говорить о конструктивной функции приставки в формировании общей семантики слова. В частности, по нашим наблюдениям, значения положительной или отрицательной оценки в слове могут быть обусловлены именно семантикой приставки (часто выделяемой лишь исторически); причем характер оценки в подобных случаях зависит от особенностей исконного пространственного значения приставки: приставки со значением приближения или присоединения выступают как основание для формирования значения положительной оценки, приставки со значением удаления – отрицательной [3]. Наблюдения над языковым материалом показывают, что в словах, выражающих некоторые типы модальных значений, роль приставки в формировании модальной семантики столь же конструктивна, как и в словах с оценочными значениями. Статья посвящена выявлению семантической функции приставки в словах со значением субъективной модальности долженствования, необходимости и неизбежности в русском языке и установлению связи между характером модального значения и спецификой исконного лексического значения приставки.

Модальные значения в языке принадлежат к категории абстрактных. Как и многие другие типы абстрактных значений, модальные значения в большинстве случаев генетически формируются на базе конкретных представлений, в частности представлений пространственных [4, с. 24–38]. Известно, что в роли одного из источников формирования абстрактных значений в разных языках выступает так называемая ориентационная метафора, в рамках которой «вертикальные» пространственные представления верха и низа переосмысляются в разных отвлеченных смыслах. Направления подобных переосмыслений систематизированы Дж. Лакоффом и М. Джонсоном в работе «Метафоры, которыми мы живем» [5]. Среди ассоциаций, вызываемых указанными пространственными представлениями, называются следующие: с понятием «верх» ассоциируются счастье, здоровье и жизнь, обладание властью или силой, большое количество, предсказуемые будущие события, высокий статус, добро и добродетель, а также категория рационального; с понятием «низ» – грусть, болезнь и смерть, подчинение власти или силе, малое количество, низкий статус, все плохое, порок, категория эмоционального.

В области ориентационной метафоры представления «верх – низ» продуцируют также и такие абстрактные идеи, как требование, долженствование и – соответственно – необходимость подчинения требованию. Модальное значение долженствования, необходимости под-

чинения мотивируется в данном случае пространственным представлением о предмете, находящемся (нависающем) над кем- или чем-либо и таким образом содержащем в себе угрозу. Наличие угрозы предполагает необходимость определенных действий. Часто модальная семантика, выраженная прямо или косвенно, совмещается с семантикой отрицательной оценки, отражающей наличие или приближение тяжелых, но неотвратимых событий. Подобные модально-оценочные значения могут выражаться собственно лексическими (или фразеологическими) средствами. Например, семантическая структура глагола *висеть* отражает указанное направление семантической эволюции: основное значение глагола – ‘нависать’ (*нависать, нависнуть* – ‘спуститься, свеситься на что-л.’; ‘укрепившись на чем-л., зацепившись за что-л., остаться висеть’) и переносное – ‘угрожать своей близостью’ ([Аннушка:] *Выбраться бы мне поскорей из этого дому! Над ним беда висит*. А. Островский; *В осажденном городе Севастополе ... ежеминутно висит смерть над головой каждого аристократа и не аристократа*. Л. Толстой) [6]. Характерна сочетаемость глагола в переносном значении – с существительными, называющими тяжелые, крайне нежелательные для человека обстоятельства и состояния (*беда, смерть*). Аналогична связь лексико-семантических вариантов в семантической структуре самого существительного *верх* и однокоренных ему слов: *верх* – ‘самая высокая часть чего-л., верхняя часть, оконечность чего-л.’ и (разг.) ‘превосходство, преимущество в чем-л.’ (*Чей верх, того и сила*); *верхушка* – в переносном значении (разг.) ‘наиболее влиятельная, руководящая часть общества, организации и т. п.’. Подобную внутреннюю форму имеют и фразеологизмы с рассмотренными словами: *висеть на волоске* (или *на ниточке*) – ‘быть в угрожающем, ненадежном положении; быть близким к гибели, к концу’; *садиться (сесть) верхом* – ‘подчинять своей воле, заставлять исполнять свои желания, капризы и т. п.; командовать кем-либо’. Сравн. также фразеологизм *дамклов меч*, содержащий сходный метафорический образ, – ‘о постоянно грозящей опасности (из предания о сиракузском тиране Дионисии, который во время пира посадил на свое место завидовавшего ему Дамокла и повесил над ним на конском волосе меч)’.

Одновременно способность прямо или косвенно выражать модальное значение долженствования обнаруживают и префиксальные морфемы, прежде всего приставки *на-* и *над-*, родственные этимологически и некогда представлявшие собой служебные или наречные слова со значением ‘на, сверху, над’ (а также другими пространственными значениями) [ЭССЯ, вып. 21, с. 185–187], [Фасмер, т. III, с. 33, 37]. Эти приставки сочетаются как с глагольными основами, называющими в прямом значении расположение или перемещение в пространстве, так и с корнями, имеющими абстрактное значение. Прямые «пространственные» значения глаголов первого типа служат основанием для формирования переносных модально-оценочных значений. Указанное явление наблюдается в следующих словах: *нависнуть* (перен.) *над кем-чем* – ‘возникнув, появившись, грозить (об опасности, бедствии и т. п.)’; *надвинуться* – ‘сдвинуться, переместиться, заслоняя собой что-л.’. В толковании значения, предлагаемом словарем, нет указания на нахождение над чем-либо, однако в структуре лексического значения и глагола *надвинуть*, и его производного *надвинуться* присутствует сема, отражающая движение сверху вниз, которая отчетливо выявляется в их сочетаемости: *надвинуть шляпу на самые глаза, надвинутый на лоб платок* и т. п. Переносное значение ‘приблизиться, наступить (о времени, событиях и т. п.)’ в своем толковании выглядит нейтрально, однако сочетаемость глагола указывает на наличие в нем отрицательных модальных сем неотвратимости, неизбежности чего-то неприятного, нежелательного и т. п. Сравн.: *Как это жизнь так скоро прошла? Как это смерть так близко надвинулась?* Тургенев; *Надвинулось на нее предчувствие беды*. Кукушкин.

Модальность долженствования, требования исполнения воли определенного лица четко представлена в лексическом значении глаголов *надзирать, надсматривать, навязывать, нарядить, насаждать*. Очевидно, что указанные модальные значения должны быть приписаны в первую очередь префиксальным морфемам, в которых реализуется пространственная метафора «верх = давление, требование подчинения». Сравн.: *надзирать* – ‘вести наблюдение, надзор за кем-, чем-л., неся за это ответственность’; *надсматривать* – ‘наблюдать, надзирать’; *навязывать* (перен.) – ‘заставить, принудить принять что-л. против жела-

ния, против воли»; *нарядить* 'дать наряд (устное или письменное распоряжение о выполнении какой-л. работы)'; 'назначить в наряд'; *насаждать* (книжн.) 'внедрять, укоренять'. Аналогична семантическая функция приставки в существительном *назидание* (книжн.) 'поучение, наставление', образованном от утраченного древнерусского глагола *назидати*, и в синонимичных словах *наставлять*, *наставление*.

Идею императивного предписания выражает «семантически уникальный», по выражению М.А. Кронгауза [7, с. 92], глагол *надлежать* – 'должно, нужно, следует'. Характер лексической семантики глагола «согласуется» с его грамматическими особенностями: он употребляется только в безличной форме с последующим инфинитивом, что, как известно, свойственно именно словам с модальным значением. Направление семантической эволюции в данном случае аналогично уже рассмотренным: древнерусскому языку был известен глагол *надълежати* в значениях 'лежать на чем, над чем'; 'угрожать' (*Толицѣмъ напастѣмъ надълежаштамъ*. Изб. 1073 г.) (Срезн., II, ч. 1, с. 282; далее древнерусский языковой материал приводится по этому же изданию). В связи с глаголом *надлежать* нельзя не сказать и о глаголе *подлежать*, в котором выделяется приставка *под-*, системно антонимичная приставке *над-*. Понятия «верх – низ» являются конверсивами. Глагол *подлежать* также выражает модальное значение долженствования, однако он, таким образом, представляет собой не столько конверсив к глаголу *надлежать*, сколько его синоним. Сравн.: *подлежать* – 1) (устар.) 'быть в ведении кого-, чего-л., в подчинении у кого-, чего-л.'; 2) 'находиться в числе тех лиц или предметов, которые обязательно должны подвергнуться чему-л.' (*Губин Алексей Матвеев тоже подлежит аресту*. М. Горький). В древнерусском языке отчасти синонимичным *надълежати* был глагол с приставкой *на-* – *належати*. Образ пространственного расположения над чем-либо и в этом случае послужил основой формирования модального значения требования, долженствования: 1) 'наступать'; 2) 'насиловать, притеснять'; 3) 'быть над кем, угрожать'. В современном русском языке глагол *наложить* имеет прямое значение 'положить сверху, поверх чего-л.' и переносное – 'в сочетании с некоторыми отвлеченными существительными означает подвергнуть тому, что выражено этим существительным'. Типовая лексическая сочетаемость слова, как известно, является очень важным условием выявления специфики лексического значения. «Некоторые», в формулировке толкового словаря, существительные, как и в других подобных случаях, – это как раз слова, также выражающие модальность необходимости, требования (подчиниться), долженствования и т. п. Например: *Наложить запрет*; *На Агафью наложили опалу*: *из дома ее не выгнали, но разжаловали из экономок в швеи*. Тургенев. Характер модального значения сохраняется и в производном слове *налог* – 'устанавливаемый государством обязательный сбор, уплачиваемый предприятиями, учреждениями, населением и т. п.'. В древнерусском языке существительное *налога* употреблялось в значении 'обременение, тягость, неудобство'. Можно указать и другие древнерусские слова, в морфемной структуре которых приставка *на-* способствовала формированию модальной семантики указанного типа: *наказати* – 'наставлять, учить'; 'повелевать'; 'наказывать' (на современном срезе имеет место омонимия: *наказать*¹ 'подвергнуть наказанию' и *наказать*² 'дать наказ, велеть, поручить'); *наметати* (*наметывати*) 'наложить (подать, побор)'; *намѣнити* 'указать'; *намѣрити* 'указать, назначить, нацелить'; *наречи* 'призвать в свидетели', 'приказать', 'назначить, выбрать'; *нарокъ* 'избрание, назначение', 'воля, предопределение', 'клятва, зарок'.

Еще одним проявлением ориентационной метафоры является формирование абстрактных значений на основе пространственного представления 'находящийся впереди или перед чем-либо'. Как известно, регулярным оказывается перенос пространственных представлений на временные. На основе же последних, в свою очередь, формируется модальное значение долженствования: то, что предстоит, ожидается в будущем, воспринимается носителями языка как должное, неотвратимое (по справедливому замечанию А.В. Бондарко, вся область модальной семантики имеет «футурологическую перспективу»). В морфемной структуре слова носителем указанного модального значения выступает приставка *пред-*. По наблюдениям И.С. Улуханова, уже в древнерусском языке глаголы с данной приставкой об-

наруживали переносные употребления. Для некоторых из них, в частности для глаголов стальных, каузативных и глаголов со значением перемещения, переносные употребления «абсолютно преобладали». Подобные особенности были характерны, например, для стальных глаголов *предълежати* и *предъстояти*. На базе пространственного, отмечает ученый, развивалось не только временное, но и модальное значение предопределенности, долженствования (*и яко и мнихомъ. предлежитъ даяти мл(с)тню*. Пандекты Никона Черногорца, 1296 г.). Очевидна семантическая аналогия с модальным значением глагола *надлежать* [8, с. 77].

В современном русском языке также можно указать ряд глаголов, модальные значения которых обусловлены переосмыслением в их морфемной структуре названной приставки. Семантика подобных слов идиоматична, поскольку значения корневой и приставочной морфем в своем соединении прямо не мотивируют модального значения предопределенности или необходимости, выражаемого глаголом в целом. Сравн., например, *предначертать* ‘заранее наметить; предопределить’; // ‘предназначить, предопределить (о судьбе)’; *предопределить* – в одном из значений ‘вызвать, явиться причиной чего-л.; обусловить, предрешишь’; *предписать* – 1) ‘отдать официальное распоряжение о чем-л., приказать’; 2) ‘предложить кому-л. соблюдать или обязательно сделать что-л.’; *предрешишь* – ‘явиться причиной чего-л., предопределить’. Подобно глаголу *надлежать*, глагол *предстоять*, выражающий модальность долженствования (‘надлежать что-л. сделать в будущем’), употребляется только в безличной форме в сочетании с инфинитивом: *Петру предстояло доканчивать серьезно свое музыкальное образование*. Короленко.

В некоторых глаголах наблюдается совмещение различных типов модальных значений – возможности или желательности и долженствования. Подобное явление отмечено, например, в семантической структуре глаголов *предложить* и *предоставить*. Так, глагол *предложить* в основном значении обнаруживает модальность желательности – ‘заявить о своей готовности, желании предоставить что-л., услужить каким-л. образом кому-л.’ (*Предложить свои услуги*), а в других значениях – модальность необходимости и долженствования – ‘попросить кого-л. сделать что-л., попросить заняться чем-л.’ (– *Видя, что ничто не может занять ее, он предложил ей танцевать*. Гоголь); ‘потребовать выполнения чего-л., предписать что-л.’ (*Предложить удалиться*). Аналогична семантическая структура глагола *предоставить*.

В ряде глаголов (и их производных) с рассматриваемой приставкой модальность предопределенности выражена менее отчетливо. В структуре значения подобных слов модальный компонент носит субъективный характер. Сравн.: *предвещать* – ‘заранее возвещать о том, что будет, что должно случиться с кем-, чем-л.; предсказывать’; // ‘по суеверным представлениям, быть знаком, предзнаменованьем каких-л. предстоящих событий, изменений в судьбе’; *предзнаменовывать* – ‘служить предзнаменованьем чего-л.; предвещать’; *предсказать* – ‘заранее сказать о том, что будет, что должно исполниться, случиться’; // ‘на основании имеющихся данных сделать заключение, высказать предположение о наступлении, наличии или о ходе, развитии каких-л. явлений, событий’. Аналогична семантика глаголов *предугадать*, *предчувствовать*, *предвидеть*. Модальные оттенки предопределенности, неизбежности выражаются также в таких словах, как *предвзятый* и *предубежденный*. Общим компонентом в значении этих слов является ‘сложившийся заранее, пристрастный, недоброжелательный’ (о взгляде на что-либо, отношении к чему-либо), другими словами – ‘сформировавшийся заранее и не допускающий возможности других оценок, т. е. предопределенный’. Сравним: *предвзятый* – ‘сложившийся, принятый заранее, до ознакомления с кем-, чем-л., без учета действительных фактов; пристрастный’; *предубежденный* – ‘испытывающий предубеждение’, *предубеждение* – ‘предвзятое, заранее сложившееся отрицательное мнение о ком-, чем-л.’.

Из сказанного должны быть сделаны следующие выводы. Во-первых, приставка, традиционно рассматриваемая в качестве служебной морфемы, может выполнять в слове семантическую функцию не менее, а иногда и более значимую, чем корневая морфема. Во-вторых, формирование в слове модальных значений долженствования, предопределенности и необ-

ходимости обусловлено переосмыслением пространственных приставок, изначально имевших значение расположения над или перед чем-либо. Рассмотренные переносы укладываются в рамки так называемой ориентационной метафоры и еще раз подтверждают положение о том, что в основе языковой картины мира лежит пространственная модель.

Литература

1. Земская, Е.А. Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
2. Потиха, З.А. Современное русское словообразование. Пособие для учителя / З.А. Потиха. – М. : Просвещение, 1970. – 384 с.
3. Тимошенко, Е.И. Структура оценочного слова как отражение пространственной модели мира / Е.И. Тимошенко // XXI Международная научная конференция «Язык и культура» имени проф. Сергея Бурого. – Киев, 2012.
4. Мельникова, О.Н. Закономерности формирования модальных значений (на материале славянских языков) : дис. ... канд. филол. наук / О.Н. Мельникова. – Гомель : Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – 117 с.
5. Лакофф, Дж. «Метафоры, которыми мы живем» / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–415.
6. Здесь и далее материал современного русского языка подается по изданию : Словарь русского языка : в 4-х т. / Гл. ред. А.П. Евгеньева. – М. : Русский язык, 1981–1984.
7. Кронгауз, М.А. Опыт семантического описания приставки *над-* / М.А. Кронгауз // Московский лингвистический журнал. – Том 5. – № 1. – Тематический выпуск. Глагольные префиксы и префиксальные глаголы [Сост. М.А. Кронгауз]. – М. : Издательский центр РГГУ, 2001. – С. 85–94.
8. Улуханов, И.С. Славянизмы в русском языке: глаголы с неполногласными приставками / И.С. Улуханов. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 280 с.

Принятые сокращения

Срезн. – Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка / И.И. Срезневский. – Репринтное издание. – М. : Книга, 1989. Т. I–III; **Фасмер** – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986–1987; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под. ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 1–30. – М. : Наука, 1974–2003.

УДК 811.163.1'322:37.091.3:004.891

Интеллектуальная компьютерная система обучения старославянскому языку

Т.А. ТРОХОВА, Е.И. ХОЛЯВКО

Статья посвящена обоснованию необходимости и применения в учебном процессе интеллектуальной системы обучения старославянскому языку.

Ключевые слова: интеллектуальная компьютерная система, старославянский язык.

The article is devoted to justifying the need and use of intellectual system for teaching Old Slavonic language in the educational process.

Keywords: intellectual computer system, Old Slavonic language.

Введение. Уровень и динамика развития информационных технологий ставят перед преподавателями высшей школы задачи совершенствования управления учебным процессом на основе его формализации и компьютеризации. Стремление решить подобные задачи влечет за собой необходимость поиска наиболее эффективных методик преподавания, средств доступа к информации, мотивации студентов к получению качественных знаний.

Информационная насыщенность филологических дисциплин, преподаваемых в вузе, постоянно растет. Опытный преподаватель при разработке методик и курсов вынужден одновременно оперировать большим количеством информации, прорабатывая несколько параллельных вариантов, чтобы затем выбрать наиболее приемлемый для усвоения студентами. Качество знаний, получаемых студентами в вузе, напрямую зависит от этого выбора.

Решение указанных проблем следует искать в оснащении компьютера знаниями, применяемыми как при создании новых методик обучения, так и при непосредственном процессе получения знаний студентами при изучении той или иной дисциплины. Автоматизированная система, основанная на знаниях, должна предоставить возможность и студенту и преподавателю, оперируя привычными для него понятиями, получать необходимую информацию без строгой алгоритмизации и программирования, оперативно синтезировать различные варианты поиска, получать от системы квалифицированные рекомендации и иметь оперативный доступ к требуемой информации. Систему с перечисленными функциями и возможностями, в которую включены знания специалистов о некоторой предметной области и которая в пределах этой области способна принимать экспертные решения и поддерживать диалог с пользователем, оперируя языковыми конструкциями его профессиональной деятельности, принято называть экспертной системой [1].

Экспертные системы (ЭС) представляют собой на сегодняшний день одно из наиболее значительных достижений в области искусственного интеллекта. В рамках ЭС к настоящему времени достигнуты успехи в таких областях, как медицинская и техническая диагностика, органическая химия, прогнозирование, управление. В последнее десятилетие появляются публикации о применении ЭС в образовательном процессе в виде обучающих интеллектуальных систем. Объясняется это тем обстоятельством, что ЭС позволяет работать со слабо формализованными процессами и объектами, что характерно для многих филологических дисциплин, преподаваемых в вузе. Достижения в области ЭС позволяют делать прогноз о дальнейшем развитии обучающих интеллектуальных систем на основе баз знаний.

Цель статьи заключается в обосновании необходимости создания и применения в учебном процессе интеллектуальной системы обучения старославянскому языку.

Общий обзор и классификация интеллектуальных обучающих систем (ИОС). В настоящее время устойчивая классификация обучающих систем, основанных на использовании экспертных знаний в различных предметных областях, отсутствует [2]. Авторами прове-

ден анализ существующих подходов и методов к разработке интеллектуальных обучающих систем и сделан вывод о том, что наиболее предпочтительной является классификация, основанная на аналогии с системами автоматического управления. В основу построения систем автоматического управления положены три принципа: принцип разомкнутого управления; принцип компенсации; принцип обратной связи.

Исходя из этих принципов, ИОС делятся на три класса: обучающие системы с жестко заданной программой обучения; обучающая система с коррекцией по исходным параметрам; обучающая система с динамической коррекцией по обратной связи.

К ИОС первого класса относятся системы с жестко заданной методикой получения знаний без возможности ее корректировки в процессе обучения. В этих системах отсутствует промежуточный контроль получения знаний, студент сам должен сделать вывод: насколько хорошо усвоен тот или иной материал. К подобным системам относятся некоторые электронные учебники, электронные конспекты лекций, снабженные программным интерфейсом и т. д.

К ИОС второго класса относятся системы, в которых есть предварительное тестирование студентов с разбиванием их на подгруппы, имеющие разный уровень первоначальной подготовки по изучаемому предмету. Исходя из результатов тестирования, ИОС выбирает стратегический алгоритм обучения и предлагает студенту комплекс теоретического и практического материала, при последовательном изучении которого студент получит базовые знания по данному курсу. ИОС этого класса включают обязательное промежуточное тестирование студентов в процессе работы с системой.

Третий класс ИОС основан на применении принципа отрицательной обратной связи в процессе обучения. Эти интеллектуальные системы позволяют не только динамически изменять стратегический алгоритм получения знаний студентами при работе с самой обучающей системой, но включают в этот процесс преподавателя. Режим работы с подобными системами не автоматический (весь процесс обучения идет под управлением компьютерной программы), но автоматизированный (студент ведет диалог не только с компьютерной программой, но и с преподавателем, если в этом есть необходимость). Именно с применением систем этого класса, по мнению авторов, будет найден компромисс в решении проблемы места преподавателя в учебном процессе.

Функциональная модель интеллектуальной обучающей системы. Структура ИОС основывается на базовых принципах построения экспертных систем, описание которых приведено ниже.

Структура экспертной системы строится из следующих основных блоков: база знаний; машина вывода; интеллектуальный редактор базы знаний; интерфейс пользователя. База знаний является основой любой экспертной системы, она содержит знания в конкретной предметной области, представленные в виде информационных компонентов различной логической структуры. Структура знаний носит двойственный характер: с одной стороны – знания должны предлагаться пользователю в удобном и понятном для него виде, а с другой стороны – логическая структура знаний во внутреннем представлении должна соответствовать требованиям машины вывода. Интеллектуальный блок экспертной системы – машина вывода – предназначен для построения цепочек выводов, моделирующих ход рассуждений экспертов на основании знаний, имеющихся в базе знаний экспертной системы по конкретному запросу пользователя. В состав машины вывода входит решатель и подсистема объяснений, которая позволяет пользователю проследить трассировку всего процесса получения ответа на тот или иной вопрос с указанием использованных фрагментов базы знаний. Интеллектуальный редактор базы знаний представляет собой программный компонент, позволяющий эксперту и инженеру по знаниям заполнять базу знаний в интерактивном диалоговом режиме. Интерфейс пользователя – это программный компонент, позволяющий пользователю обращаться с запросами к экспертной системе и получать результаты поиска в удобной и понятной форме. Особое внимание следует уделить структуре представления знаний в экспертных системах. Согласно теории искусственного интеллекта, знания делятся на фактографические и процедурные. Если для хранения фактографических знаний удобно приме-

нить фреймовые модели, а если в знаниях преобладают численные составляющие, то и модели баз данных, например, реляционные, то для хранения процедурных знаний применяются продукционные модели, строящиеся на правил productions «ЕСЛИ-ТО-ИНАЧЕ», модели на основе нейронных сетей или ориентированных гиперграфов. В одной базе знаний экспертной системы могут сочетаться различные модели представления знаний, машина вывода в этом случае должна учитывать особенности работы с каждой из логических структур знаний [3].

ИОС обучения старославянскому языку построена по принципу второго класса ИОС, она содержит в базе знаний не только информационные компоненты лекционного материала, практических упражнений и тестов, но и стратегические алгоритмы обучения, ранжированные по уровню сложности. Именно они позволяют осуществить дифференцированный подход к обучению студентов разного уровня первоначальной подготовки.

Обзор предметной области и апробация работы ИОС. Основные результаты исследования. Курс старославянского языка открывает цикл историко-лингвистических дисциплин, закладывающих основы фундаментальной лингвистической подготовки филолога-русиста, именно здесь осваиваются теоретические принципы и практические навыки сравнительно-исторического анализа. Изучение старославянского языка обеспечивает глубокое понимание языковых закономерностей, которые определяют структуру и функционирование языковой системы в прошлом и настоящем, позволяет ориентироваться в ее изменениях на современном этапе и в определенной степени прогнозировать направления ее развития в будущем. Все это означает научное овладение языком, что составляет одну из главных задач обучения студентов специальности «Русская филология».

Для апробации и отладки ИОС был разработан методический пакет для проведения практического занятия. Для заполнения базы знаний были подготовлены такие информационные компоненты, как «Краткий лекционный материал», «Полный лекционный материал», «Упражнения», «Контрольные задания», «Алгоритмы обучения».

Ниже приведено описание последовательности работы обучающей системы при проведении практического занятия по старославянскому языку.

Практическое занятие по теме «Склонение имен существительных» относится к числу наиболее сложных, так как предполагает предварительное усвоение большого объема теоретического материала, необходимого для подготовки к приобретению умения определить тип склонения заданного существительного и выполнить морфологический разбор старославянского текста. В условиях сокращения числа аудиторных занятий важную роль может сыграть самостоятельная работа студента, имеющая целью выработку навыка морфологического анализа, предусмотренного запланированным соответствующим модулем и экзаменационным требованием. Предлагаемые практические задания по указанной теме дают возможность дифференцировать уровень знаний студентов, причем стартовый уровень студент выбирает самостоятельно. Разработана обучающая система пошаговых упражнений, причем количество необходимых шагов к успешному выполнению итогового задания определяется избранным уровнем: чем выше уровень, тем короче путь.

Студентам, избравшим начальный уровень, ИОС предлагает краткое изложение лекционного материала и упражнения, направленные на его осмысление, понимание и запоминание. В последующих контрольных заданиях система делает акцент на основном принципе классификации типов склонения, являющемся наследием более древних эпох, и вводит алгоритм определения типа склонения имени существительного: 1) акцентируется род существительного; 2) учитывается его окончание в начальной форме; 3) принимаются во внимание все сопутствующие признаки, зафиксированные в разделе «Примечания» лекционной таблицы.

Далее ИОС обращается к изучению особенностей склонения существительных каждого типа, например: различий падежных окончаний твердого и мягкого вариантов или разных родов внутри одного типа склонения; чередований, вызванных фонетическими причинами. После этого осуществляется переход к заучиванию парадигмы склонения, без знания которой невозможен не только анализ соответствующей падежной формы в старославянском тек-

сте, квалификация окончания как исконного или нет, объяснение взаимодействия разных типов склонения, но и понимание современной системы именного склонения, ее эволюции.

При таком подходе предлагаемые упражнения становятся надежной иллюстрацией изучаемого теоретического материала. Далее ИОС рассматривает в качестве примера склонение существительных с основой на *-*ā, -*jā*: устанавливается род и окончания в начальной форме существительных, составляющих этот тип; определяется соотношение окончаний твердого и мягкого вариантов (*о-е; ѣ-и; ы-а; ъ-ь*); выделяются особенности склонения существительных с основой на заднеязычный согласный; приводится происхождение падежных окончаний. Закрепляющие упражнения могут быть следующими:

Определите вариант склонения следующих существительных:

Волѧ, капла, жена, рабыни, дѣска, юноша, гора, ладии, кѣнига, дѣвица, пишта, ноужда, слава, милостыни, кожа, слоуга, боуга, сѣдин, доуша, рѣка.

Просклоняйте следующие существительные:

Рыба, пѣтица, рѣка, моуха, нога, тѣча, млѣнии, зима, свѣшта, кѣнагыни.

Аналогичные задания следуют по каждому типу склонения, после чего система предлагает обратиться к изучению причин возникновения новых окончаний, выполняя пошаговые упражнения, позволяющие анализировать графические, фонетические, морфологические причины, например:

Определите, в каких формах проявляется категория одушевленности:

Молѣхъ же йса (Савв. кн.); Постѣла къ нимѣ сынѣ свои глагола; Видитѣ влѣка градѣшта; Обрѣте жрѣвьць привязанѣ (Мар. Ев.); Приведѣше тельць оупитаныи заколѣте (Остр. Ев.).

Студентам, избравшим средний уровень, предлагается выполнение заданий по типовому алгоритму, направленных на закрепление первичных навыков определения типа склонения, на разграничение языковых фактов, обладающих формальным сходством, на контекстуальное наблюдение.

Объясните происхождение мягкого конечного согласного основы:

Ножь, отьць, кѣназь, вѣплъ, вождь, стражь, ключь, плаштѣ, срьдце, доуша, ноужда, грѣшьница, тѣшта, притѣча, кожа.

*Найдите существительные с основой на *-*ī*:*

Мѣдрость, казнь, кѣназь, плѣть, лакѣть, ловьць, ногѣть, конь, огонь, плаштѣ, пешѣть, сѣнѣдь, господь, вождь, рѣчь, ключь, голжь, стѣваль, тѣсть, звѣрь.

Определите тип и вариант (если есть) склонения существительных мужского рода:

Сынѣ, гостѣ, медѣ, домѣ, чловѣкъ, владыка, корабль, пламы, коньць, днь.

Определите тип и вариант (если есть) склонения существительных среднего рода:

Слово, село, зрьцало, небо, ослѣ, имѣ, око, отрочѣ, лице, копик.

Определите тип и вариант (если есть) склонения существительных женского рода:

Памѣть, земла, богыни, пѣснь, мати, дѣшти, свинии, радость, дѣва, любви.

Определите род, тип склонения и вариант (если есть) следующих существительных:

Агнь, агньць, аице, сѣдин, алчьва, багѣрѣница, балии, бездѣна, благодѣть, брады, братрига, братръ, брашьно, брѣмѣ, боуки, врѣхѣ, вравии, вратарь, влѣкъ, вѣплъ, грѣдыни, гывѣль, длань, дѣждь, дѣшти, дѣлатель, камы, коло, краи.

Напишите по-старославянски:

Душой, лицо, ученики, полями, вождей, на суше, словом, в книге, огня, сына.

Объясните происхождение неэтимологических окончаний имен существительных в следующих предложениях:

Обрѣтохомѣ їса їна ивсифова; Всакъ иже слышитѣ ми словеса и творитѣ га оуподоблѣ его мѣжеви мѣдроу; Оузѣрѣвъ же їса припаде къ немуѣ. и гласомѣ велинемъ рече. что есть мнѣ и тебѣ їсе їне ѣа вышѣнаго; Излѣзѣ же ис кораблѣ петръ. и хоужаше по водѣ и приде къ їсоу (Сав. кн.); Бѣ же їнѣ юго старѣи на селѣ и тако градѣ приблизисѣ къ домоу слыша пѣнига и лики; И изгѣна дѣхы словѣмъ; Не мытарик ли такожде творатѣ; Въ врѣмѣ оно. стоимаше йис при кзерѣ

генисаретъцѣ• и видѣ дѣва корабца стоашта при ѡзерѣ• рывари же ошѣдѣше отъ нею; Бже оцѣсти мѣнѣ грѣшъникоу (Остр. Ев.).

Студентам, избравшим высокий уровень, ИОС предлагает задания, требующие творческого самостоятельного мышления, умения видеть и объяснять взаимосвязь и эволюцию языковых фактов, навыка исторического комментирования.

Восстановите праславянскую форму старославянских существительных, определите их тип склонения;

Заключенные в скобки имена существительные поставьте в нужную форму. Приведите современные русские устойчивые выражения, восходящие к приведенным ниже старославянским;

Старославянские формы замените русскими, объясните свое решение;

Переведите фрагмент Марииинского Евангелия на русский язык. Выполните морфологический разбор имен существительных, объясните причины появления новых окончаний.

Итоговое задание рассчитано на средний уровень, но успешное выполнение предварительных заданий высокого уровня позволит повысить уровень профессиональной компетенции студентов, поднять их самооценку, мотивировать к исследовательской работе.

Выводы. Интеллектуальная система обучения старославянскому языку призвана не только предоставить студенту исчерпывающий теоретический материал по данному курсу, но и с помощью удобного интерфейса путем ведения методически продуманного диалога направлять формирование системного понимания взаимосвязанных языковых фактов, подсказывая в нужные моменты типовые варианты и модели уже существующих решений.

Предлагаемая ИОС вполне вписывается в современную парадигму университетского образования. Ее внедрение позволит активизировать регулярную учебную деятельность студента, будет способствовать получению системных качественных знаний, своевременной коррекции методики преподавания и усилит мотивацию обучения.

Литература

1. Гаврилова, Т.А. Базы знаний интеллектуальных систем / Т.А. Гаврилова, В.Ф. Хорошевский. – СПб. : Питер, 2000. – 384 с.
2. Башмаков, А.И. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем / А.И. Башмаков, И.А. Башмаков. – М. : Филинь, 2002. – 616 с.
3. Джексон, П. Введение в экспертные системы / П. Джексон ; 3-е изд. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2001. – 624 с.

Названия куска и крошки хлеба в восточнославянских языках

Н.И. ШАБУЛДАЕВА

Статья посвящена исследованию названий куска и крошки хлеба на восточнославянской территории с привлечением данных других славянских языков.

Ключевые слова: название (наименование) хлеба, семантика, значение, словообразовательное гнездо, восточнославянские языки, западнославянские языки, праславянский язык.

The study is devoted to the East Slavonic names of a piece and a crumb of bread using the facts of other Slavonic languages.

Keywords: names of bread, semantics, meaning, family of words, East Slavonic languages, West Slavonic languages, Common Slavonic language.

Хлеб у славянских народов всегда был основным продуктом питания. Для его видов существует разветвлённая система наименований. Они неоднократно становились объектами исследования. Названия частей от целого хлеба в меньшей мере привлекали внимание учёных. Нам известны работы Г.Ф. Вешторт «Назвы ежы» [1], Е. Смыля «Z leksykalnych badań gwarowuch – nazwy kromki chleba», И.С. Козырева «Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков» [2]. Кроме того, автор данной статьи также посвятил этой теме несколько статей [3]. Этнографических (этнолингвистических) работ, касающихся описания и функций куска хлеба или крошки у славянских народов, почти нет. Только в энциклопедическом справочнике «Славянские древности» обнаружена статья А.А. Плотниковой «Крошки», освещающая обрядовое, сакральное значение крошки в духовной жизни славян [4].

Данное исследование посвящено изучению наименований куска хлеба как такового, преимущественно без дополнительных сем, а также названий крошки хлеба в восточнославянских языках. Славянину свойственно исключительно бережное отношение даже к крошке хлеба. Этим объясняется большое количество названий даже у небольшой части хлеба. Задачами исследования является выявление наименований куска и крошки хлеба в восточнославянских языках на общеславянском фоне, установление их ареала, объединение наименований в генетические и словообразовательные гнезда. Часть лексем, рассмотренных в статье, имеют не только «хлебное» значение, например *кромка*. Такие названия приводятся только в тех языках, в которых имеются интересующие нас значения.

В процессе изучения нами было выявлено значительное количество наименований для куска хлеба, не имеющих дополнительных оттенков в значении. К таким названиям, фиксируемым на всей восточнославянской территории и за её пределами, относятся названия со следующими корнями: *кус-*: др.-русс. *кусь, кусокъ* (Срезневский I, 1382; СлРЯ XI–XVII, VII, 145), русск. уст. и простор. *кус* 'кусок, преимущественно большой' (ССРЛЯ V, 1887); литер. *кусок* (ССРЛЯ V, 1891); бел. литер. *кусок, кусочак* (ТСБМ II, 762), вит. *куса́нак* (Нар. сл. 200); укр. полтав. *кусень* (Ващенко 56); ст.-слав. *к.сь*, (Горяев 177), болг. *кусь* (Геров II, 435), макед. *кус, кусок* (Конески I, 374), серб. *кѹс* (РСА XI, 87); словен. *kòs* (Младенов 268); ст.-чеш., чеш. *kus, kousek* (Gebauer II, 183; Trávníček 796); словц. *kus, kúsoček, kusok* (SSJ II, 795–796); польск. *kęs, kąsek, kus, kusak* (SW II, 317; Karłowicz II, 648); н.-луж. *kus* (Мукa I, 753), в.-луж. *kus, kusk, kuscičk* (Pfuhl 303); полаб. *tūsak* (< **kusъkъ*) [5, с. 109]; *скрыль-*: русск. смол. *скрыль, скрылёк* (Добровольский 841); бел. минск., могил., гродн., вит. *скрыль, скрылік, скрылёк* (Бялькевіч 409; Каспяровіч 284; Шатэрнік 258; СБГ IV, 463), укр. полесск. *скри́глик* (Лысенко 60); хорв. *skričlak, skrička* 'кусок' (RJA XV, 328); *луст-*: русск. диал. *луста, луст, лустка, луска, лустачка* (Даль II, 711; СРНГ XVII, 204–205; Расторгуев 152); бел. гродн., вит., минск. *луста, лустка, луска* (Сцяшкoвіч 268; Каспяровіч 180; Шатэрнік 149; ЛАБНГ,

карта № 322); укр. диал. *луста* (СУМ IV, 559; Гринченко II, 382); польск. диал. *lusta* (SW II, 828); *кавал-*, кроме прочих имеющее и «хлебное» значение и представленное в различных фонетических вариантах: русск. арх., зап., пенз., курск., юж., ворон., брян. *кавалок* [6, с. 31], (Даль II, 71); бел. могил., минск. *кавалак*, *кывалык* (Бялькевич 216, 241; Шатэрнік 125); голел. *ковалок* (ЛАБНГ, карта № 322); укр. *кавал*, *кавалок*, *кавѣлок*, *кавалочок* (Гринченко II, 204; СУМ IV, 66); польск. *kawał*, *kawałek* (SPP 246); *имат-*: русск. брян., юж., пск., зап., тамб., твер. *имат*, *иматок* (Расторгуев 289; Даль IV, 640), укр. *иматок* (Гринченко IV, 505–506); бел. *имат* ‘кусочек чего-либо’, *иматок* ‘уменьш. к *имат*’ (Насович 714); польск. *szmat*, *szmatek* (Karłowicz IV, 638). Названия с корнем *край-* имеют несколько значений, в том числе и немаркированное ‘кусочек, ломоть хлеба’: русск. *краюха*, *краюшка* (Даль II, 184; Расторгуев 140); брян. *краешек*; брян., смол. *крайчик*; зап., сев. *край*; арх. *краян*, заонеж. *краянка хлеба* [7, с. 210], (СРНГ XV, 162–163, 165; 205); бел. *краюшка*, *краюшачка*, гродн. *акраец*, *акрайчык*, минск. *акраец* [8, с. 138], (Шатэрнік 17; СБГ II, 522); болг. *краець*, серб. *krâjas*, *krâjka*, словен. *krâjes* (ЭССЯ XII, 87–91), чеш. *krajíc chleba*, *krajíček* (Trávníček 747; ČRS 163); польск. *krajec*, *krajczek*, *okrajek*, *krajanka*, *kraiczek* (SW II, 524; SPP 455; Karłowicz II, 462).

Некоторые наименования любого куска хлеба зафиксированы в русском, белорусском и западнославянских языках, сюда относятся названия с корнем *крав-*: русск. смол. *окравок* (*акравок*) (Добровольский 527); бел. *акравак* (‘часть чего-либо’) (ТСБМ I, 212); польск. *okrawek* (SPP 455). Словообразовательное гнездо с корнем (*с*)*кор-* известно во многих славянских языках. С семантикой ‘любой кусочек хлеба’ в белорусских говорах (гродн., вит., мин.) зафиксировано название *скарынка* [8, с. 138], (Касьяровіч 282; Шатэрнік 256); полесск. – *шкурка* (ЛП 412), в польских – *skorynka*, *skórka* (Karłowicz VI, 165) и чешских диалектах – *skurka* (Bartoš 381), а также фонетически преобразованное русск. яросл. *искирѣк* (Мельниченко 82). На указанной территории обнаружены названия с корнем *скиб-*: русск. брян. *скибка* (Запись наша); бел. *скіба*, *скібка* (*скебка*, *скыбка*), *скібачка* (*ськібычка*), *скібіначка*, *скібішча* [8, с. 124], (Касьяровіч 283; СБГ IV, 447; Шатэрнік 257; Бялькевич 407, 437); польск. *skiba*, *skibka* (*skipka*), *skibeczka* (Karłowicz VI, 140–141). В украинском языке также имеется данное наименование, в котором прослеживается чёткая градация значений благодаря словообразовательным формантам: *скиба* ‘большая горбушка хлеба’, *скибка* ‘горбушка хлеба поменьше’, *скибочка* ‘ломтик, кусочек’, *скибище* ‘кусище’ (УРС V, 331).

В гнездо с корнем *кром-* включаются, кроме прочих, и названия частей хлеба. С семантикой ‘любой кусочек, ломоть хлеба’ название *крома* было известно древнерусскому языку (Срезневский I, 1327). В современном русском языке известны такие названия: литер., новг., пск., волог., олон. *крома*, *крóмка*, обл. *окромок*, смол. *кромочка*, сев., ставроп. *кромушка* (Даль II, 668; Добровольский 360; ССРЛЯ V, 1695; СРНГ XV, 270–276). В белорусских и польских диалектах фиксируется лексема *кромка* (*kromka*) (СБГ II, 523; Karłowicz II, 480).

На белорусской и русской языковой территории с указанной семантикой обнаружено довольно разветвлённое гнездо с корнем *лом-*: русск. калуж., тул., нижегор. *ломотик*, ленингр. *ломитина*, курск. *ломоток*, пск., волог., иркут. *ломоточек*, волог. *ломотье*, новг. *ломочек* (СРНГ XVII, 123–124); бел. гродн. *ламáняц* (с дополнительной семой ‘ломоть из гречневой, пшеничной муки’) (ЖС 12); вит., могил. *ломаць* (ЛАБНГ, карта № 322).

На русско-украинской территории записано название в разной грамматической форме: русск. курск. *лупѣта* (СРНГ XVII, 200) и укр. полт. *лупет* (Ващенко 56), (ср. *лупета* ‘большой кусочек хлеба’, *лупетка* ‘кусочек хлеба’).

Только в белорусском языке обнаружены следующие наименования с интересующей нас семантикой: группа названий с корнем *верт-*: бел. брест. *вобарць*, *вобераць*, *обярць*, вит. *абіртня* (СБГ I, 320; III, 134; ЛАБНГ, карта № 322); наименования с корнем *крох-/крух-*: полесск. *акрушак* [1, с. 4], вит. *акрашосак*, *акрашусак* (Касьяровіч 18); словц. *kruch*, *okruch* (с дополнительной семой ‘отрезанный кусочек хлеба’) (SSJ II, 553) (ср. болг. *окрухъ* ‘булка хлеба’ (Героу III, 354); серб. *крѹх*, диал. *крув*, *крук* ‘хлеб из кислого теста из пшеничной муки с добавлением кукурузной или другой муки’ (РСА X, 709–710)). Словообразовательное гнездо с корнем *сух-* включает в себя обозначения различных хлебных изделий, которые известны на

большей части славянской территории, но для называния куска хлеба вообще используется только полесск. *ошушэк, ошушок, ашушак* (ЛП 393). В белорусских говорах выявлено немало число названий куска хлеба, не имеющие соответствий в других славянских языках: вит. *глытан* (СБГ I, 452); полесск. *кулідка* [1, с. 53]; полесск. *шкабурица* (ЖНС 150); гродн. *урвал* (ЖНС 32); брест. *кулэнька* (НЛГ 78). Для гомел. *кавака* обнаружены лексические соответствия в других славянских языках, но с иной семантикой (БМ IV, 188).

Только в русском языке отмечаются наименования куска хлеба со следующими корнями: *выт-*: костр. *повыток* (СРНГ XVII, 280–281); яросл. *вытка* (Мельниченко 45); *кос-*: перм. *косник*, арх. *скосок*, твер. *косуля* (СРНГ XV, 49–50, 91); довольно многочисленное гнездо с корнем (*с*)*крой-* обнаружено только в русских говорах: яросл., вост., костр. *скрой*; пск. *скроя*, пск., твер. *скройня, сукрой*, костр. *вскрой*, пск. *кройка* (Бурнашев I, 115; Даль IV, 207; Мельниченко 186; СРНГ V, 205, 273); группа наименований с корнем *рук-*: урал., сверд. *одноручник* (с дополнительной семой 'толстый'), *оберучник, оберушник, двухручник, двуручник* (СРНГ VII, 308; XXIII, 49); русск. *скробка*, относящаяся к группе названий хлеба с корнем (*с*)*креб-* (Добровольский 839). К собственно русским названиям куска хлеба относятся следующие: олон. *обрубок* с дополнительной семой 'неаккуратно отрезанный', олон. *ошвалок* (СРНГ XXII, 212; XXV, 81); брян. *дерябушки* (СРНГ VIII, 32); русск. урал. *кабалок* (СРНГ XII, 281); русск. ставроп. *корявка* (СРНГ XV, 40); русск. без места *кочомка* (СРНГ XV, 135); яросл. *лоскут* (СРНГ XVII, 152); костр. *пластина* (СРНГ XVII, 89); (без места) *срезок* (Даль IV, 306). Русск. юж., запад. *дробок* имеет ряд славянских соответствий не только с «хлебным» значением (Даль I, 492).

На территории украинских говоров со значением 'кусочек хлеба' записаны: литер. *ошумок* (СУМ V, 837) и полтав. *хантурки* (Ващенко 97).

Хлебные крошки на территории Восточной Славии могут называться по-разному. Выявлено несколько словообразовательных гнезд, включающие лексемы с семантикой 'крошка хлеба'. Лексемы с корнем *крых-* в данном значении охватывают все восточнославянские языки: русск. краснодар. *кыхта*, пск. *крышонка* (СРНГ XV, 351–354); бел. *накрышка* (ЖНС 102); укр. *крих́а, крихта, крихтонька, крихточка, крихтина, кришка, кришечка, кришеник* (СУМ IV, 353–355; Гринченко II, 307–308). В западнославянских языках имеются следующие параллели для них: полаб. *krásajna* (**kršina*, ст.-польск. *krszyna*, польск. диал. *krzyna, krzcyna, krcyna, krztyna, krzta*) [4, с. 110]. Лексемы с генетически родственным корнем *крох-* с указанным значением обнаружены только в русском языке: олон. *кóрхóтка*, твер. *крóхоть (-ти, -тя), крохотина, крохотка, крохтёнка, крошенинка*, арх. *крошенина* (СРНГ XV, 287–288). В польском языке имеются зафиксированные с той же семантикой наименования с другой огласовкой корня: *okruch, okruszek* (SPP 455–456).

Только в русских говорах отмечены наименования яросл. *искирёк* (Мельниченко 82) и волог. *кáна* (СРНГ XIII, 49). Русск. юж., запад. *дробок* (Даль I, 492) имеет ряд параллелей в славянских языках: болг. диал. *дроп* 'кусочки хлеба, покрошенные в молоко, суп'; (БД II, 154); словен. *drób* (Pleteršnik I, 174); ст.-чеш. *drob* (Gebauer I, 337); чеш. диал. *drobečky* 'хлебные крошки' [4, с. 686]. «В окрестностях Хотеборжа и других чешских областях, предотвращая потери зерна от мышей, на Рождество в амбаре бросали крошки хлеба со словами: «*Jezte, mygi, drobečky, a obili nechte*» [Ешьте, мыши, крошки, а не зерно]» [Там же].

В результате проведённого исследования можно сделать вывод, что большинство названий включены в словообразовательные гнезда с вершинами, восходящими к праславянскому языку, а в некоторых случаях и к индоевропейскому: *крав-*, *край-*, *крой-*, *крох-/крых-/крых-*, *кос-*, *кус-*, *луст-*, (*с*)*креб-*, *скрыл-* и др. Многие из этих гнезд очень разветвлённые и включают лексемы не только с семантикой 'кусочек хлеба' и 'крошки', но и с дополнительными семами. Часть наименований с указанной семантикой сохранены во многих славянских языках, в некоторых случаях оформлены разными словообразовательными формантами: *край, кромка, скрыль, кусок, крошка, дробок, скройка* и др. Некоторые наименования зафиксированы в двух восточнославянских языках. Сюда относятся наименования с корнем *лом-* (русский и белорусский языки) и *лупéта – лупет* (русский и украинский языки). Немало на-

званий образованы уже в период раздельного существования восточнославянских языков. К собственно белорусским относятся *глытан, шкабуричка, ўрвал, кулэнька*. Собственно русскими являются: *обрубок, ошвалок, дерябушки, корявка, кочомка, кáпá* и др. Собственно украинских наименований выявлено мало: *ошимок* и *хатурки*. Такое разнообразие в номинациях свидетельствует о заинтересованности носителей языка в данных реалиях, их важности в материальной и духовной жизни славянина.

Литература

1. Вештарт, Г.Ф. Назвы ежы / Г.Ф. Вештарт // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – С. 107–123.
2. Smyl, J. Z leksykalnych badań gwarowych – nazwy kromki chleba / J. Smyl // PF, 1974. – Т. XXIV ; Козырев, И.С. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01, 10.02.02. – М., 1970. – Ч. 1–2.
3. Шабулдаева, Н.И. О частных семах в названиях ломтя хлеба в восточнославянских языках / Н.И. Шабулдаева // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2010. – № 2(59) – С. 194–200; Шабулдаева, Н.И. Названия частей хлеба в восточнославянских языках / Н.И. Шабулдаева // Докирилловская славянская письменность и дохристианская славянская культура : материалы Первого международного конгресса (12–14 мая 2008 г.) / под ред. В.Н. Скворцова. – СПб. : ЛГУ имени А.С. Пушкина, 2008. – Т. 2. – С. 176–195.
4. Плотникова, А.А. Крошки / А.А. Плотникова // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. – М. : Международн. отн., 1998. – Т. 2. – С. 685–687.
5. Szydłowska-Ceglowa, B. Materialna kultura ludowa drzewiam połabskich w swietle poszukiwań słownikowych / B. Szydłowska-Ceglowa // Lud. – Wrocław, 1963. – Т. XLVII. – S. 108–111.
6. Полевой, А. О языке населения Новозыбковского уезда Гомельской губернии / А. Полевой. – Минск, 1926.
7. Герд, А.С. К истории образования говоров Заонежья / А.С. Герд // Севернорусские говоры. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1979. – Вып. 3.
8. Стэцко, П.У. Назвы некаторых страў у гаворках Гродзеншчыны / П.У. Стэцко // Беларуская мова : зб. навук. артык. – Мінск, 1965. – С. 134–142.
9. Pietkiewicz, Cz. Polesie Pzeczyckie. Materjały etnograficzne. Kultura materjalna / Cz. Pietkiewicz // Prace komisji etnograficznej Polskiej akagemji umiejętności. – Kraków, 1928.

Принятые сокращения

БД – Българска диалектология. – София : Изд-во на Българската Академия на науките, 1962–1981. – Кн. I–X; **Бурнашев** – Бурнашев, В. Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности и быта народного. – СПб., 1843–1844. – Т. 1–2; **Бялькевіч** – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.; **Ващенко** – Ващенко, В.С. Словник полтавських говорів. – Харків : Изд-во Харківського ун-та, 1960. – Вип. I. – 108 с.; **Геров** – Геров, Н. Речник на българския език. – София : Български писател, 1975–1978. – Т. I–V; **Горяев** – Горяев, Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896. – 453+LXII с.; **Гринченко** – Словарь украинского языка / под ред. Б.Д. Гринченко. – Киев : Изд-во АН УССР, 1958–1959. – Т. I–IV; **Даль** – Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – М. : Русский язык, 1981–1982. – Т. I–II; 1990–1991. – Т. III–IV; **Добровольский** – Добровольский, В.Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск : Типография Силина, 1914. – 1022 с.; **ЖС** – Жывое слова / рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.; **ЖНС** – Жывое народнае слова : дыялекталагічны зборнік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. –

271 с.; **Касьпяровіч** – Касьпяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік : матэрыялы / пад рэд. М.Я. Байкова, Б.І. Эпіхама-Шыпілы. – Віцебск, 1927. – 372 с.; **Конески** – Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања / ред. Б. Конески, состав. Т. Димитровски и др. – Скопје, 1961–1966. – Т. I–III.; **ЛАБНГ** – Лексичны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : АН РБ, 1993–1997. – Т. 4 : Побыт / Ф.Д. Клімчук [і інш.]. – 1997; **ЛП** – Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968; **Лысенко** – Лысенко, П.С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология. – М. : Наука, 1966. – С. 5–60; **Мельниченко** – Мельниченко, Г.Г. Краткий ярославский областной словарь, объединяющий материалы ранее составленных словарей / Межобластной диалектологический кабинет при Ярославском гос. пед. ин-те. – Ярославль : ЯГПИ, 1961. – 224 с.; **Младенов** – Младенов, С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. – София : Изд-во Христо Г. Даковъ, 1941. – XX+704 с.; **Нар. сл.** – Народнае слова / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 360 с.; **НЛГ** – Народная лексика Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры : слоўнік / пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1983. – 176 с.; **Расторгуев** – Расторгуев, П.А. Словарь народных говоров Западной Брянщины : материалы для истории словарного состава говоров. – Мінск : Навука і тэхніка, 1973. – 296 с.; **РСА** – Речник српскохрватског књижевног и народног језика / под ред. Ж. Анбековића. – Београд : Институт за српскохрватски језик, 1959–1984. – Т. I–XII.; **СБГ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т. / пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. I–V; **Срезневский** – Срезневский, И.И. Словарь древнерусского языка. – Репринтное изд. – М. : Книга, 1989. – Т. I–III; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина. – М.–Л. : Наука, 1965–1966. – Вып. 1–2; Л. : Наука, Ленинград. отд-е, 1968–1992. – Вып. 3–27; **ССРЛЯ** – Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. / АН СССР, Ин-т русского языка / под ред. В.И. Чернышева и др. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950–1963. – Т. I–XV; Изд-во «Наука», 1964–1965. – Т. XVI–XVII; **СУМ** – Словник української мови / под ред. І.К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1977–1984. – Т. I–V; **УРС** – Українсько-російський словник / под ред. Л.С. Паламарчука, Л.Г. Скрипника. – Київ : Наукова думка, 1975. – 944 с.; **Gebauer** – Gebauer, J. Slovník staročeský. – Praha : ČSAV, 1970. – Díl I–II.; **Karłowicz** – Karłowicz, J. Słownik gwar polskich. – Kraków, 1900–1911. – Т. I–VI; **Muka** – Muka, A. Słownik dolnołużyckiego języka a jeho nářečí. – Пр., 1921. – Т. I; Praha, 1928. – Т. II.; **RJA** – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb : Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976. – D. I–XXIII; **Pfuhl** – Pfuhl, Chr.Tr. Obersorbisches Wörterbuch. – Leipzig, 1968–1210. – XXXVI s. (Pfuhl. Łużiski serbski słownik. – u Budyšinje, 1866); **SPP** – Słownik poprawnej polszczyzny. – Warszawa : PWN, 1978. – 1056 s.; **SSJ** – Slovník slovenského jazyka / Vedecký redaktor Dr. Št. Peciar. – Bratislava : Vydavateľ'stvo Slovenskej Akadémie ved, 1959–1968. – D. I–VI; **SW** – Karłowicz, J. Słownik języka polskiego / J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. – Warszawa, 1952–1953. – Т. I–VIII; **Trávníček** – Trávníček, F. Slovník jazyka českého. – Praha : Slovenské nakladatelství, 1952. – 1804 s.

УДК 821.161.1-3(092)

Исповедальная проза Д. Гранина

А.Ф. БЕРЕЗКО

На основе текстуального анализа основных идейно-художественных уровней книги Д. Гранина «Все было не совсем так» в статье исследуются особенности поэтики исповедальной прозы.

Ключевые слова: исповедальная проза, жанр, искренность, покаяние, жизненное кредо.

On the basis of textual analysis of the main ideological and art levels of D. Granin's "Everything was not exactly so" the article studies the features of confessional prose poetics.

Keywords: confessional prose, genre, sincerity, confession, credo.

Одной из характерных тенденций современного литературного процесса является заметное оживление интереса к документально/мемуарно-(авто)биографической прозе. Особенно востребованной составляющей данного литературоведческого комплекса среди художников слова стала исповедальная проза. Существенный вклад в ее обогащение внесли представители так называемой «военной» литературы. Писатели фронтового поколения в силу как объективных, так и субъективных причин в течение долгих лет избегали использования данной жанровой модификации как уникальной формы авторского самораскрытия. В к. XX – н. XXI века вышли в свет целый ряд предельно откровенных книг-признаний непосредственных участников военных событий: «Vixi» А. Адамовича, «Доўгая дарога дадому» В. Быкова, «Жизнь, подаренная дважды» Г. Бакланова и др. Для многих из них создание исповеди стало венцом не только творческого, но и жизненного пути: в 1994 году умер А. Адамович, в 2000-м – В. Дементьев, в 2003-м – В. Быков.

Возникший интерес писателей-фронтовиков к исповедальной прозе не остался без внимания и самих авторов. Так, например, В. Дементьев отмечал в этой связи: «Что-то такое появилось в современной литературе, чему и названия нет. Какая-то тяга к тому, чтобы услышали, прочитали. Своеобразная исповедальная проза. Выговориться за долгие годы молчания» [1, с. 6]. Приведенная мысль не только объективно отражает современное положение дел в литературе, но и позволяет ощутить ту меру растерянности, которая неизбежно возникает у каждого литературоведа, занимающегося изучением произведений документально/мемуарно-(авто)биографической прозы. Эта методологическая трудность объясняется отсутствием системных научных исследований исповедальной прозы как своеобразного феномена искусства слова. Данное понятие только начинает входить в активный литературоведческий обиход, приобретая терминологический характер. Теоретическая нерешенность многих вопросов документально/мемуарно-(авто)биографической прозы оказывает существенное влияние на художественную практику. По этой причине авторы нередко используют универсальное жанровое обозначение «мемуары» либо заведомо отказываются от такового вовсе (например, А. Адамович сопровождает «Vixi» подзаголовком «Законченные главы незавершенной книги»). Книга Д. Гранина «Все было не совсем так» также лишена точного жанрового обозначения. И причина здесь не в желании автора создать пелену загадочности вокруг своего произведения, а в его специфической поэтике, где органично сочетаются воспоминания и признания писателя, его размышления, пришедшиеся по вкусу мысли классиков и современников и т. д. Изданная в 2010 году книга «Все было не совсем так» стала своего рода продолжением предшествующего исповедального опыта Д. Гранина «Причуды моей памяти» (2008 г.). На ее страницах автор стремился еще раз повторить сокровенное, доказать то, что было невольно упущено, забыто, обойдено вниманием.

Размышления Д. Гранина о природе исповедальной прозы, неоднократно встречающиеся в книге, являются свидетельством мучительного спора автора с самим собой на веч-

ную тему – способен ли писатель быть абсолютно искренним в художественном произведении. Они являются бесценным материалом, отображающим психологию автора, приступающего к созданию исповеди. Д. Гранин стремится преодолеть ставшее стереотипным в советской литературе клише при описании собственной жизни: «Сколько я их <автобиографий> написал за свою жизнь... Из чего они состоят – из сообщений: родился, учился, родители, женился, поступил, где жил, был, служил. Все просто. Лучше, когда бедно. И бледно. Этакая справка... Не нужно ни про любовь, ни про ошибки, сомнения, раскаяния. Ни о том, как я хотел покончить с собой. Излишние надежды. Разлука... извините, это никому не интересно» [2, с. 106–107]. «Почему, ведь это и есть главное, история чувств, душевные поиски» [2, с. 107], – недоумевает Д. Гранин. С надеждой отобразить собственные душевные поиски, то есть то «главное», в чем и заключается уникальность и привлекательность человеческой жизни, он приступает к созданию книги «Все было не совсем так»: «С жадностью изголодавшегося накидываюсь я на собственную жизнь» [2, с. 477]. Определяющим фактором успешной реализации этого замысла, по мнению писателя, является открытость авторской души, сохранение текстом главного для исповедальной прозы свойства – искренности: «Талант искренности дает результаты не меньшие литературного» [2, с. 261].

Д. Гранин отчетливо осознает безусловную востребованность живого человеческого свидетельства о себе, традиция которого насчитывает в литературе не одно тысячелетие: «Почему тянет к дневникам, мемуарам, воспоминаниям? Почему? Почему литература такого рода не стареет? Она долгожитель» [2, с. 261]. Ответ на этот вопрос писатель видит в универсальности человеческого опыта, фундаментальные основы которого (страсти, слабости и т. д.) имеют вневременной характер, являясь точкой сближения представителей разных исторических эпох. Д. Гранин не скрывает своего желания исповедаться, написать искреннюю книгу о себе: «Иногда хочется исповедаться, признаться в плохих поступках, в подлых желаниях и мыслях. Признаться кому? Близким, другу, да как-то стыдно, потеряю уважение. Хорошо бы иметь своего духовника» [2, с. 192]. Однако за кажущейся, мнимой легкостью в достижении поставленной цели для каждого автора-исповедника скрываются трудности, подчас для него непреодолимые. Создание подлинной исповедальной прозы, затрагивающей сугубо личное, потаенное в жизни автора, как правило, становится для него моментом истины, когда на прочность проверяется достоинство и человечность. Так, например, завершив работу над книгой «Доўгая дарога дадому», В. Быков в интервью сделает следующее признание, показывающее, насколько разнилось представление о процессе написания исповедальной прозы с его непосредственным осуществлением на практике: «А вообще, скажу я вам, это ужасно сложное дело – писать мемуары» [3, с. 612]. К такому же заключению Д. Гранин приходит значительно раньше. В 2005 году, еще только вынашивая замысел создания собственной исповеди, писатель отметил: «Мемуары, конечно, заманчивая вещь, но чрезвычайно опасная. Писать мемуары достаточно честные – безумно трудно. А заниматься саморекламой неохота» [4, с. 6]. Непосредственно столкнувшись с подобными трудностями, Д. Гранин вносит существенные коррективы в свои творческие планы, связанные с чистосердечным изложением собственных душевных исканий: «...знал, что предстоит вспоминать и открывать слишком много плохого» [2, с. 477]. С этого мгновения рассуждения автора об исповедальной прозе приобретают иную тональность: «Написать о себе всю правду невозможно. Не могу представить писателя, который осмелился бы вывернуть наружу свою душу со всеми ее мерзостями. При исповеди, на ухо священнику говорится только часть греховного» [2, с. 477]. И далее: «Сладость автобиографии состоит не в исповеди, кому она нужна, кому дело до моих ошибок, сладость в том, что можно вспомнить хороших людей, прелесть прошлого, заполнить живой жизнью пространство между моим отцом и моим внуком, течение жизни не должно прерываться» [2, с. 477–478]. Д. Гранин ставит под сомнение саму возможность создания произведения-исповеди в чистом виде, объясняя свою точку зрения отсутствием в русской литературе исповедальной традиции: «Наверное, есть культура исповеди, понятия о собственных нормах морали. Система запретов. Опыт оценок, самоанализа непрост (поздно спохватился)» [2, с. 192]. Эту мысль писатель поясняет в одном из своих ин-

тервью: «Я вот недавно перечел «Исповедь» Руссо. Он совершил первый такой подвиг в истории литературы – попытался рассказать о себе все, плохое и хорошее. Рассказать о себе хорошее – это у нас умеют. Рассказать же о себе откровенно плохое – это очень трудно. Особенно нам, людям, у которых нет культуры исповеди» [4, с. 6]. Более того, в книге «Все было не совсем так» Д. Гранин демонстрирует невозможность автора воссоздать уникальность собственной личности, представить свое земное существование в виде хронологического жизнеописания. Этому противится сама человеческая природа, несовершенная в силу ограниченности памяти: «Как человек появляется на свет Божий, как он растет в первые свои годы, как становится человеком – ему самому неизвестно. Начало жизни в памяти у него не остается» [2, с. 6]. Человек лишен возможности самостоятельно рассказать о своем раннем детстве. О биографических фактах этого времени он может «узнать по рассказам родителей, нянек, какие-то сценки, словечки...» [2, с. 6]. Поэтому воспоминания человека о начальных годах своей жизни необходимо воспринимать с изрядной долей осторожности.

Суммируя систему взглядов Д. Гранина по вопросам поэтики документально/мемуарно-(авто)биографической прозы, можно сделать вывод, что в конечном счете писатель констатирует существенное отличие русского и европейского исповедального опыта: «Все дело в степени откровенности. Распахнуть душу, да так, чтобы не преувеличить, ничего не замолчать, передать свой ужас, свою глупость, свой стыд, ничего не утаивая...» [2, с. 261]. «Исповедь» Ж.-Ж. Руссо как эталон исповеди в европейской литературе, являясь исключительно интимным произведением, характеризуется подчеркнутым вниманием автора к индивидуальным, личностным началам своей жизни. Исповедальные опыты представителей русской литературы отличает присущая им социальность, соединение самоанализа с самотипизацией. Специфику восточнославянской исповедальной традиции, по нашему мнению, уместно охарактеризовать с помощью понятия «национальное покаяние», предложенного К. Льюисом: «Главная прелесть национального покаяния в том, что оно дает возможность не каяться в собственных грехах, что тяжело и накладно, а ругать других» [5, с. 77]. Исповедальная составляющая книги Д. Гранина «Все было не совсем так», в целом представляющей собой сложное синтезированное жанровое образование, не поддающееся однозначному определению, в полной мере соответствует специфике восточнославянской исповедальной традиции, яркими примерами которой являются произведения Н. Гоголя, С. Граховского, Л. Гениуш и др. авторов. Такие выводы становятся правомерными исходя из содержания книги Д. Гранина, а также из следующего авторского признания: «Я хотел бы поверить в Бога, но боюсь... ..я боюсь, потому что не хочу страдать. За несправедные поступки, за суету, эгоизм, за грехи... Неприятно будет оглядываться на свое прошлое, испортишь остаток жизни. Исправить нельзя, отомлить времени не хватит. Перечисление – это еще не покаяние. Да и покаяние – не искупление» [6].

На страницах книги «Все было не совсем так» Д. Гранин обращается к важнейшим событиям российской истории (роль и значение Петра I, Великая Отечественная война, «Ленинградское дело», развал СССР, путч 1991 года и т. д.), стремится отыскать причины и проанализировать последствия случившегося. Как Н. Гоголь в середине XIX века обличал «страхи и ужасы» России, так Д. Гранин в начале XXI-го кается в грехах своей страны. Значительно меньше внимания автор уделяет осмыслению собственного жизненного опыта. Показательным в этом отношении является мысль Д. Гранина, взятая автором в качестве эпиграфа к книге: «Мне достался мир постоянно воюющий, суровый, где мало улыбок, много хмурого, мало солнца. Обилие талантов и запретов. Я попал в него не в лучшую пору. В этом мире мне тем не менее повезло. Мне достались времена трагические, весьма исторические, главное же, от них осталось сокровенное чувство счастья – уцелел!» [2, с. 3]. При этом в произведении Д. Гранин обращается не только к прошлому России, но и к ее настоящему. Современное состояние дел в стране вызывает у писателя такие же горестные мысли, как и ее прошлое. Автор акцентирует внимание на болевых точках российской действительности: снижение уровня гуманитарного образования, ЕГЭ, утрата нравственных ориентиров в обществе и т. д. Безрадостные размышления Д. Гранина об исторических путях развития Рос-

сии предопределили заглавие книги – «Все *было* не совсем так», в котором автор с помощью выделенных курсивом слов объединил два временных плана – прошлое и настоящее.

Логика подобного рода построения книги неминуемо приводила к появлению в ней исповедальных страниц. События, ставшие объектом размышлений Д. Гранина, в большинстве случаев оказываются тесно сопряженными с авторской судьбой, становясь поводом для откровенного, углубленного анализа. Так, например, воспоминание о путешествии по Енисею позволяет Д. Гранину не только покаяться в национальном грехе (экологическое состояние реки в силу бездумного отношения людей вызывает нескрываемую тревогу писателя), но и совершить еще одно горестное признание, немалую степень личной вины за которое тяжело переживает уже и сам автор: «По радио сообщили – 21 июля 1961 года – люди высадились на Луне, и все у нас на пароходе хранят молчание. Потому что не наши, американцы. <...> Вспоминаю с удовольствием. И стыдом. Себя стыжусь» [2, с. 185]. Стремясь не нарушить принцип подлинности, Д. Гранин в книге «Все было не совсем так» рассказывает о своем детстве в третьем лице. Для этого в первой части произведения он дистанцируется от изображаемого «я», что достигается путем введения в художественную ткань повествования главного героя, обозначенного как Д.: «Как бы то ни было, Д. появился на свет в собственном сознании поздно» [2, с. 6]; «Он был первенец, и наверняка его можно считать желанным ребенком» [2, с. 7]. С взрослением героя способ самообъективизации автора в книге претерпевает изменения. Доминирующей становится форма повествования от первого лица. Однако произведение Д. Гранина так и не приобрело вид последовательного авторского жизнеописания. Уже в конце первой части автор снимает с себя эту задачу: «Если бы я писал подряд свою жизнь, многое бы вспомнилось, зацеплялось и можно было вытащить из прошлого связную последовательность. Пробовал, не получилось» [2, с. 155]. Вследствие этого книга Д. Гранина приобретает фрагментарный характер, лишаясь, как и сама человеческая память, цельности, завершенности.

Жизнь Д. Гранина, как свидетельствуют факты биографии и страницы книги, представляет собой путь, в котором потеря было значительно больше, чем обретений. Ко многим из них автор не желает возвращаться. Ключевым историческим событием поколения людей Д. Гранина стала Великая Отечественная война, к размышлениям о которой автор неоднократно обращается в своей книге. Однако, как и для большинства писателей-фронтовиков, индивидуальный фронтовой опыт для Д. Гранина – это табу, запретная тема, не предполагающая подробных публичных откровений: «Всякое со мною бывало на войне, но об этих часах и минутах я старался никогда не вспоминать» [2, с. 536]. Лишь о незначительной части своего военного прошлого рассказал в книге признаний «Долгая дорога домой» и В. Быков, который, как свидетельствуют воспоминания А. Петкевича, «не любіў расказваць, ды і асабліва і не расказваў пра вайну» [7, с. 349]. Аналогичные мысли в собственном исповедальном произведении «Жизнь, подаренная дважды» запишет еще один непосредственный участник Великой Отечественной войны Г. Бакланов: «...те, кто был на войне, всего про войну не расскажут. И не надо. Я тоже не мало из того, что видел и знаю, унесу с собой» [8, с. 202]. Отдельные авторские признания, встречающиеся в книге Д. Гранина, становятся не исключениями из общего для писателей-фронтовиков правила, а, скорее, его дополнительным подтверждением: «Я все больше чувствовал потерянные четыре года войны» [2, с. 160]; «Сколько раз на войне я трусил, не хотел подниматься после обстрела, заляжешь в окопе, и никакие команды не помогают, лежишь, засыпанный землей, вроде как контужен, оглушен» [2, с. 258]. Они как незаживающая рана в душе писателя, которая начинает кровоточить от малейшего прикосновения к ней.

«Все было не совсем так» – книга подведения жизненных итогов Д. Гранина. Мотив прощания с жизнью пронизывает книгу писателя, еще более повышая ее исповедальный накал. 93-летний автор физически ощущает приближение смерти: «Долго ходить не могу, слышу хуже, путешествия кончились, запреты обступают со всех сторон...» [2, с. 403]. Смерть уже забрала самого дорогого и близкого для Д. Гранина человека – жену Римму, породив в его душе чувство беспредельного одиночества: «Смерть жены после многолетнего

брака – это потрясение. Сметаются все устои, все привычки. Прежде всего обнаруживается пустота» [2, с. 454]. Предчувствие близкой смерти освобождает автора от всевозможных компромиссов с совестью, позволяя без опасений за свою репутацию, откровенно высказать, проговорить вслух сокровенное: «Судьба подарила мне долголетие. Как я использовал это? В конце жизни, подводя итоги – недоволен» [2, с. 444]. Центральная идея жизни Д. Гранина – идея справедливого коммунистического общества, та идея, которой он свято верил на протяжении всей своей жизни, ко времени подведения итогов лопнула, словно мыльный пузырь, оставив после себя горькое послевкусие, ощущение пустоты, разочарованности, несбывшихся надежд: «Большая часть моей жизни прошла в СССР. Мне там привили «идею жизни» – коммунистическое общество. Идея была красивая. Затем начались сомнения, разочарования. Идея все время осыпалась, рушилась, трескалась. Годами я избавлялся от нее» [2, с. 271]. Аналогичные чувства были пережиты А. Карпюком («Развітанне з ілюзіямі»), который всю свою жизнь посвятил служению идеям коммунизма. Уже не сомневаясь в ложности своих жизненных идеалов, Д. Гранин тем не менее остается честным перед самим собой: «Чем дальше уходит в забвение эта страна – тем она становится для меня интереснее и даже, признаюсь, – милее» [2, с. 98].

В 1847 году К. Аксаков, оценивая сокровенные мысли Н. Гоголя, изложенные им в «Выбранных местах из переписки с друзьями», усмотрел в них «внутреннюю неправду человека с самим собою...» [9, с. 95]. Подобный упрек недопустим по отношению к книге Д. Гранина «Все было не совсем так», эстетическое впечатление от которой не оставляет сомнений в искренности автора даже у самого недоверчивого и придирчивого читателя.

Литература

1. Дементьев, В. Выговориться!.. / В. Дементьев // Литературная Россия. – 9 июня. – 2000. – № 23. – С. 6.
2. Гранин, Д. Все было не совсем так / Д. Гранин. – М. : ЗАО «ОЛМА Иедиа Групп», 2010. – 576 с.
3. Шапран, С. Васіль Быкаў. Гісторыя жыцця ў дакументах, публікацыях, успамінах, лістах : у 2 ч. / С. Шапран. – Мінск – Гародня, 2009. – Ч. 2. – 774 с.
4. Гранин, Д. У нас нет культуры исповеди / Д. Гранин // Труд. – 25 ноября. – 2005. – № 221. – С. 6.
5. Льюис, К.С. Бог под судом / К.С. Льюис // Литературное обозрение. – 1991. – № 9. – С. 75–85.
6. Гранин, Д. Причуды памяти моей / Д. Гранин [Электронный ресурс]. – СПб. : Центрполиграф, 2008. – Режим доступа : <http://knigosite.ru/library/read/3040>. – Дата доступа : 28.07.2011.
7. Шапран, С. Васіль Быкаў. Гісторыя жыцця ў дакументах, публікацыях, успамінах, лістах : у 2 ч. / С. Шапран. – Мінск – Гародня, 2009. – Ч. 1. – 734 с.
8. Бакланов, Г. Жизнь, подаренная дважды / Г. Бакланов. – М. : Вагриус, 1999. – 445 с.
9. Переписка Н.В. Гоголя : в 2 т. / редкол. : В.Э. Вацууро [и др.]. – М. : Художественная литература, 1988. – (Переписка русских писателей). – Т. 2. – 527 с.

УДК 821.161.1-311.6“198”:94“1941 – 1945”

Специфика реализации темы Великой Отечественной войны в русской советской литературе 1980-х годов (на примере прозы Б. Васильева)

Е.Л. ГРЕЧАНИКОВА

В данной статье объектом изучения становится военная проза 1980-х гг. как одно из основных проблемно-тематических направлений в русской советской литературе. Мы исследуем специфику развития данного проблемно-тематического направления на примере прозы 1980-х гг. одного из известных писателей-фронтовиков Б. Васильева. Результатом исследования стало выделение характерных черт военной прозы 1980-х гг. (ретроспекции, идеализация хронотопа ВОВ, актуализация проблемы воспитания патриотизма в современном социуме и т. д.).

Ключевые слова: военная проза, хронотоп ВОВ, писатель-фронтвик, социокультурная ситуация 1980-х гг., переоценка советской истории, патриотизм, морально-нравственные ориентиры.

In this article the object of study is war prose of the 1980s as one of the major problem-thematic trends in the Russian Soviet literature. We study the specifics of the development of this problem-thematic trend studying the prose of one of the famous war writers of the 1980s Boris Vasiliev. The result of the study has been the allocation of the characteristics of military prose of the 1980s (retrospective plan, idealization of great patriotic war chronotope, mainstreaming the problem of patriotism in the modern society, etc.).

Keywords: military prose, great patriotic war chronotope, war writer, social and cultural situation of the 1980s, reassessment of Soviet history, patriotism, moral guidance.

В 1980-е гг. на советскую литературу оказывает непосредственное влияние новая социокультурная ситуация в стране: возникает необходимость глубокого и всестороннего анализа, переосмысления истории в целом и ВОВ в частности. Целью данной научной статьи является исследование военной прозы 1980-х гг. (как одного из важнейших проблемно-тематических направлений в русской советской литературе) на предмет выявления специфических черт: приоритетные задачи, вопросы, проблемы, использование определённых сюжетных и композиционных алгоритмов, характерных для данного периода, и т. п. В качестве объекта исследования была выбрана проза одного из известнейших писателей-фронтовиков Бориса Львовича Васильева («Встречный бой», «Великолепная шестёрка», «Вы чьё, старичьё?», «Суд, да дело», «Завтра была война», «Неопалимая купина» и др.). Следует заметить, что в названных текстах военная тематика не всегда превалирует на сюжетном уровне, однако военные эпизоды-воспоминания являются своего рода «стержневым» элементом текста, позволяющим автору создавать морально-нравственные ориентиры для своих героев, решать проблемы современного общества с позиции человека, постигшего в годы войны универсальные ценности. По словам П.М. Топера, «в сущности, в советской литературе нет и не может быть произведения, ставящего значительные вопросы современности, чтобы в нём так или иначе, в непосредственном изображении или в предыстории героев, не присутствовала б война» [1, с. 361]. Итак, рассмотрим некоторые особенности военной прозы Б. Васильева 1980-х гг.

1) Герои прозы Б. Васильева 1980-х гг. – это, как правило, фронтовики; основная проблема – «выживание» поколения фронтовиков в нелёгкое время переоценки ценностей, нравственного кризиса современного общества. Примечательной (хотя и несколько, на первый взгляд, парадоксальной) особенностью является то, что хронотоп Великой Отечественной войны в прозе Б. Васильева подвергается идеализации и противопоставляется современности. Однако речь идёт вовсе не об идеализации «великого и славного прошлого» советского народа: для автора ВОВ – это «лакмусовая бумажка»: пространство и время, в котором люди существуют, руководствуясь простыми законами чести, совести, долга и справедливости. Это уникальное время, когда всё просто и понятно: кто – предатель, негодяй,

ВРАГ, а кто – Человек, герой, ДРУГ. Таким образом, один из самых сложных и трагических периодов в истории становится для Бориса Васильева и его героев-фронтовиков настоящим, честным, справедливым временем и противопоставляется мирной и благополучной снаружи, но часто равнодушной и «гнилой» изнутри современности, разучившейся отличать истинные ценности от «душевного хлама». Так, например, в повести «Суд, да дело» главный герой размышляет о счастье и простых радостях, которые не замечает новое поколение: *«Счастье – это из боя живым выйти... Счастье – хлеба сухого кусок, когда не жрал трое суток... Счастье – воды полкотелка, когда день на жаре под бомбёжкой пролежал мордой в сухую землю...»* [2, с. 372–373].

В рассказе «Великолепная шестёрка» автор иллюстрирует изменение жизненных приоритетов и ценностей: мальчишку-пионера, оставившего умирать лошадей, принадлежащих спивающемуся ветерану войны, начальница лагеря оправдывает тем, что он полиглот, *«многими языками владеет»*. Авторское возмущение в данном случае озвучивает один из персонажей – милиционер, защищающий старика: *«А ты сколькими “языками” овладел, дед? За шестого орден-то дали, так вроде?»* [3, с. 537]. Игра слов лишь подчёркивает проблему: и слово то же, а ценности и заслуги двух поколений не подлежат сравнению.

Противопоставление ценностных ориентиров двух поколений характерно и для повести «Вы чьё, старичьё?». Главный герой, Касьян Глушков, отказывается оформлять повышенную пенсию фронтовика (приютившая его невестка не желает кормить «дармоеда»), поскольку считает, что не заслужил её: *«По справедливости я же в обозе, я же и стрелять-то не стрелял, и в меня разве что бомбы да если из пушек. Это же тем положено, кто кровь свою отдавал...»* [4, с. 452], в то время как сосед по коммуналке вовсе не стесняется ежедневно приветствовать старика предложением отправиться на тот свет, *«пока бабка ... с архангелами не загуляла»* [4, с. 467].

Идеализированный хронотоп войны также охватывает у Б. Васильева и первые послевоенные годы (также противопоставленные современности). *«Обуглены были сердца тех лет»*, – пишет автор в повести «Суд, да дело» [2, с. 371]. Но именно эти «обугленные сердца», по мнению писателя, были способны на поступки: безногий морячок жалеет молоденькую санитарку, которой после выписки из госпиталя негде жить, и на тележке катится через весь город, чтобы упросить спивающуюся нищенку Родионию, потерявшую на войне детей, приютить девушку. Милиционер не арестовывает процессию калек, а берёт морячка за руку и катит его «на буксире» до самого дома нищенки, а незнакомые санитарке Ане жители дома *«высыпали во двор... целовали Аню и плакли, ... несли израненной девчонке всё, чем богаты были...»* [2, с. 374–375].

2) Поскольку сам автор и его герои в прошлом фронтовики, то и проблемные ситуации современности рассматриваются, прежде всего, с позиции военной морали, справедливости, более понятной автору, нежели современная система ценностей. Отсюда – ещё одна специфическая особенность военной прозы Б. Васильева: оценка поступков современного человека с позиции «фронтальной справедливости». Во многих произведениях Б. Васильева 1980-х гг. своего рода лейтмотивом проходит параллелизм «ВОВ = война за выживание в современном социуме» (как вариант – «ВОВ = борьба за выживание во время сталинских репрессий» в повести «Завтра была война»). На эту особенность указывают и авторские предпочтения в использовании художественных средств и приёмов. Это и метафоры (*«в разведку сбежала»* – о первом опыте любви в повести «Неопалимая купина» [5, с. 532]; *«блиндаж воспоминаний»*, в который герой повести «Суд, да дело» Скулов «прячется» от безразличия и жестокости современных людей [2, с. 400]), и горькая авторская ирония насчёт *«смертного боя за дивиденды»* (пустые бутылки на пустыре) между двумя старыми нищими ветеранами из повести «Вы чьё, старичьё?» [4, с. 456]. *«У нас лежащего не бьют»*, – обиженно заявляет старый вояка-адвокат в ответ на скепсис подзащитного Скулова [2, с. 377], а когда удаётся выстроить стратегию защиты невиновного, напевает строки из песни, ставшей своего рода гимном фронтового братства: *«... нам нужна одна победа...»* [2, с. 416].

Также автор проводит довольно прозрачную параллель, разбираясь в причинах убийства старым фронтовиком Скуловым «комсомольца» Эдика. Дело не в том, что молодой че-

ловец нарушил границы частной собственности и нанёс материальный ущерб Антону Филимоновичу – он со зверской жестокостью убил собаку Скулова, вытоптал клумбу с цветами (единственным, что осталось в память о жене) и грязно выругался в адрес покойной Анны. Не так ли поступали и немецкие солдаты в годы ВОВ? И разве не за освобождение земли от подобного рода людей воевал Скулов 40 лет назад? То есть Эдик в глазах главного героя мало чем отличается от носителя идеологии фашизма, а Скулов не «за этого парня кровь проливал», как пафосно выразился следователь [2, с. 362], – он против таких боролся на фронте и «просто не мог не выстрелить, ... права морального не имел. Он то защищал, что дороже жизни для него было...» [2, с. 441].

3) Для военной прозы 1980-х гг. характерна актуализация и переосмысление вопросов воспитания патриотизма и псевдопатриотизма. В рассказе «Великолепная шестёрка» у старого спивающегося ветерана Прокудова Петра Дементьевича мальчишки-пионеры ради забавы крадут лошадей, а наигравшись, оставляют животных умирать голодной смертью привязанными к дереву. Однако больше сочувствия у начальницы пионерского лагеря Киры Сергеевны вызывают «отличившиеся» подростки (ведь они – победители олимпиад, полиглоты, шахматисты), а не старый фронтовик, поскольку его образ расходится со стереотипным образом бравого ветерана войны. Кира Сергеевна отмечает в разговоре с милиционером, что в их лагере достаточно внимания уделяется патриотическому воспитанию молодёжи: «Мы каждую смену проводим торжественную линейку у обелиска навишим, возлагаем цветы» [3, с. 537]. Но, в то же время, рассказ старика о том, как конь вынес его с поля боя («Зубами за гимнастёрку, да вместе с мясом, чтоб покрепше. И выволок. И упал сам. Осколком у него рёбра выломало, и кишки за ним волочились» [3, с. 539]), вызывает у начальницы только чувство брезгливости: «Какая гадость!» [3, с. 539]. В данном случае молодой лейтенант озвучивает в тексте авторскую позицию: «Цветы, салюты – это всё правильно, конечно, ... Вот вы о мраморе говорили. Мрамор – это хорошо. Чисто всегда. И цветы класть удобно. А что вот с таким дедом делать, которого ещё в мрамор не одели? Который за собой ухаживать не может, который в штаны, я извиняюсь, конечно... да к водке тянется, хоть ты связывай его! Чем он тех хуже, которые под мрамором? Тем, что помереть не успел?» [3, с. 537–538]. Автор не столько осуждает поступок пионеров (скорее, это безответственность, нежели жестокий умысел), сколько поражён реакцией старшего поколения. Эффект усиливается с помощью параллелизма: кони, оставленные умирать, потому что о них забыли за ненужностью – и ветераны, чьи живые и неидеальные образы проигрывают аккуратному куску мрамора.

Подобная мысль звучит и в повести «Неопалимая купина», хотя и в более сдержанной форме. Директор школы Антонина Фёдоровна Иваньшина во время официальных мероприятий, посвящённых ВОВ, часто замечала «пустые глаза детей, куда более занятых формой торжеств, чем их сущностью» [5, с. 540]. Б. Васильев даёт простое объяснение причин скепсиса по отношению к советским «ценностям», в том числе к «набившему оскомину» героизму: «А потому, что перекормили... Количество героической информации вдруг перешло в качество – только не в то, на которое мы рассчитывали. Исчезла искренность подвига, его порыв, боль, цена – и осталось голое перечисление. Остался реестр, длинный и нудный списочный перечень: кто, что, где и когда. Мы девальвируем собственную героическую историю: Герасим утопил собачку, и полтора года лет рыдают над нею потрясённые дети, а мы без конца толкуем о двадцати миллионах погибших – и встречаем отсутствующие глаза» [5, с. 540].

4) В военной прозе 1980-х гг. происходит переосмысление понятия героизма, начинается поиск нюансов, аспектов, новых эпизодов, позволяющих более глубоко с морально-нравственной точки зрения раскрыть психологию подвига. Героиня повести «Неопалимая купина» Антонина, размышляя в мемуарах о сущности подвига, вспоминает слова подполковника Зотова о командирском героизме: «... чтоб твой боец хотя бы разочек в сутки горячего похлебал..., чтоб твой боец хотя бы четыре часика в сутки лёжа поспал..., чтоб ... боец твой всегда верил, что за спиной его – полный порядок: мать здорова, дети сыты... Если всё соблюдёшь – при всех героем назову... » [5, с. 541]. О неоднозначности понятия героизма и преступления Б. Васильев размышляет и в повести «Встречный бой». Генерал, которому

ещё нет тридцати, должен отправлять своих бойцов в последний бой, когда уже объявлено об окончании войны. Понимая, что *«танкисты беспрекословно пойдут в атаку и по ПРИКАЗУ»*, генерал ПРОСИТ, потому что *«не было сил приказать своим ребятам идти на смерть в день, который... уже объявили днём величайшего счастья»*, а из танков слышна *«мелодия весёлого праздничного марша»* [6, с. 455–456]. И это тоже проявление героизма – взять на себя ответственность за смерть солдат, когда вся *«Европа пела и плакала»*, а *«здесь, ... повинуясь его приказу, ещё умирали люди»* и *«он просто не имел права уйти на НП и считать оттуда, сколько ещё факелов зажгут немецкие истребители из его “тридцатьчетвёрок”»* [6, с. 457]. Немецкий генерал, взятый в плен после больших потерь с обеих сторон, *«сутулый человек со смертельно усталым, безжизненным лицом»*, *«шаркающий усталыми ногами»*, просит переводчика передать русскому генералу: *«Он – не нацист. Он – кадровый офицер. ... Просит сообщить его семье, которая проживает в Кёльне...»* [6, с. 458–459]. И читатель 1980-х гг., уже привыкший к полярно противоположному переосмыслению событий прошлого, готов проникнуться симпатией к *«смертельно уставшему» «не нацисту»*, просто выполнявшему свой военный долг, если бы не короткая фраза, брошенная русским генералом: *«Он – подлец. Подлец и убийца»* [6, с. 458]. И дело здесь вовсе не в приверженности фашистской идеологии, поскольку, как оказалось, есть вещи такие же страшные: эгоизм ОДНОГО человека, просто желавшего увидеть свою семью в Кёльне и поэтому приказавшего своим солдатам воевать, когда война уже окончена. Обычный эгоизм, свойственный любому человеку, в данной уникальной ситуации *«встречного боя»* принёс смерть сотням солдат и оказался преступлением, возможно, сопоставимым с преступлением немецкого диктатора. А встречный бой был не только для двух армий, но и для двух убеждений: оба генерала послали своих солдат умирать, но разная мотивация может сделать одного героем, а другого предателем.

5) В военной прозе 1980-х гг. (как и в любом другом проблемно-тематическом направлении указанного периода) в литературе происходит переосмысление советской истории и многих советских реалий, считавшихся аксиомами. Ярким примером может служить повесть *«Завтра была война»*, где автор проводит очевидную параллель между выживанием в военное время и выживанием в годы сталинских репрессий. На первый взгляд, сюжетно текст мало связан с ВОВ, однако само название подталкивает к осмыслению того, что доведенное *«сегодня»* (репрессии, боязнь высказать мнение) для большинства персонажей стало *«лакмусовой бумажкой»* совести и человечности в преддверии военного *«завтра»*. Время же дореволюционное и начало 20-х гг., напротив, несколько идеализируется. Отец Вики Леонид Сергеевич говорит о подзабытой в 30-е годы функции искусства: *«Искусство должно будить мысли, а не убаюкивать их»* и вспоминает начало 20-х гг. как время, когда *«не довольствовались абсолютными истинами»*, а *«искали и спорили»* [7, с. 48–49].

Касьян Глушков (повесть *«Вы чьё, старичьё?»*) вспоминает, как казнили *«первого в его жизни большевика»*, не желавшего отказываться от своих убеждений: *«Нет, батюшка, я есть большевик... Я слова товарища Ленина народу передаю...»* [4, с. 449]. Автор подчёркивает, что вся деревня жалела большевика, копающего себе могилу, просила его отказаться от воззрений: *«Покайся! А мы постегаем для порядку. ... Сделай милость божескую, не вводи во грех»* [4, с. 449]. Это, по мнению героя, было время, когда *«Россия казнить не умела»* [4, с. 450].

Стереотипно и оттого ещё более трагично звучат фразы из статьи московской корреспондентки о *«невинно убиенном»* негодяе Эдике (*«Суд, да дело»*): *«упал, как подкошенный колос»*, *«последний возглас любимого: “Мама!..”»*, *«“Отец, моё место – у станка!”»*, *«ещё в школе решил он»*, *«в грохочущих цехах родилась музыка его души»*, *«священный долг в рядах Советской армии»* [2, с. 442–443].

В повести *«Суд, да дело»* заседатель Лида Егоркина, по ироничному замечанию Б. Васильева, являла собой *«свод пуританских аксиом»*, т. е. советских стереотипов [2, с. 424]. Для неё важным аргументом в пользу обвинения Скулова стало то, что он был *«убийцей комсомольца»*, а также *«частновладельцем, то есть представителем ... заведомо анти-*

общественного сектора нашей жизни» [2, с. 383], более того, обвиняемый жил «нерастисанным» с «фронтной любовницей» [2, с. 369].

В прозе Б. Васильева 1980-х гг. скептическое отношение к ценностям советской эпохи довольно часто реализуется посредством использования известных концептов в ироническом ключе: Лида Егоркина («Суд, да дело») «верила в тосты и передовицы, в телевизор и справедливость, в надгробные признания...» [2, с. 382]; начальница лагеря Кира Сергеевна («Великолепная шестёрка») «всегда боролась», в том числе «за наглядную агитацию» и «за чистоту помыслов и чистоту тел» [3, с. 532], концептуально отмечала, что «никто не забыт и ничто не забыто» [3, с. 537], а пионервожатая обладала «бюстом, самой природой предназначенным для наград, а пока носившим алый галстук параллельно земле» [3, с. 532]. В повести «Неопалимая купина» Антонина Фёдоровна, потеряв способность ходить, не хочет продолжать работать директором школы и быть «прикованной к собственному руководящему креслу», вызывать у подчинённых жалость и «изобразить из себя ... этакое Маресьева на трудовом фронте» [5, с. 515]. Сила характера Антонины – в способности к самоиронии: «А дальше? Что дальше-то? Тимуровцы с батоном под мышкой?..» [5, с. 530].

Итак, характерными чертами военной прозы 1980-х гг. (и прозы Б. Васильева в частности) являются:

- наличие в большом количестве текстов ретроспективных (вставных) эпизодов, параллели между ситуациями морального выбора в современном обществе и на фронте;
- идеализация хронотопа ВОв: герои часто вспоминают военные годы как время формирования их ценностных ориентиров;
- исследование проблемы воспитания патриотизма и псевдопатриотизма в современном обществе;
- переосмысление советской истории (в том числе военного периода), советских реалий, ценностей; часто – ироническое использование в тексте советских концептов;
- глубокий психологизм, попытка переосмысления понятий героизма, эгоизма на войне; поиск новых сюжетов и художественных приёмов с целью эмоционального и нравственного воздействия на ещё советского, но уже нового, искушённого читателя.

Таким образом, можно констатировать, что военная проза 1980-х гг. как одно из ведущих проблемно-тематических направлений обладает рядом особенностей, отражающих влияние социокультурной и общественно-политической ситуации данного периода на русскую советскую литературу.

Литература

1. Топер, П.М. Ради жизни на земле / П.М. Топер. – М., 1985. – 656 с.
2. Васильев, Б.Л. Суд, да дело / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 2 : Повести и рассказы. – М., 1988. – С. 360–444.
3. Васильев, Б.Л. Великолепная шестёрка / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 2 : Повести и рассказы. – М., 1988. – С. 531–541.
4. Васильев, Б.Л. Вы чьё, старичьё? / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 2 : Повести и рассказы. – М., 1988. – С. 445–480.
5. Васильев, Б.Л. Неопалимая купина / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 1 : Повести. – М., 1988. – С. 478–558.
6. Васильев, Б.Л. Встречный бой / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 1 : Повести. – М., 1988. – С. 444–477.
7. Васильев, Б.Л. Завтра была война / Б.Л. Васильев // Избранные произведения. В 2-х т. Т. 1 : Повести. – М., 1988. – С. 8–133.

УДК 37. 013: 821.161.1:159.937

Формирование читательской компетентности на основе диалогического потенциала художественного текста

Н.П. КАПШАЙ

В статье рассматривается проблема формирования читательской деятельности, базирующейся на осознанном понимании читателями механизмов диалогических процессов художественного текста.

Ключевые слова: диалог, автор, читатель, сотворчество, читательская рецепция.

The article discusses methodological approaches to the reading activity formation based on informed learner understanding of the dialogic mechanisms of a literary text.

Keywords: dialogue, author, reader, co-creation, reader's reception.

Проблема чтения и читателя необычайно обострилась в наше время, что объясняется многими причинами. Одна из них очевидна: теряются активные читательские позиции и возможности интеллектуального развития личности с помощью художественной книги. Один из путей решения проблемы нам видится в квалифицированном руководстве читательской деятельностью, проводимом на уровне современных знаний. Как составная часть общей программы в него входит разъяснение механизмов читательской деятельности и их продуктивности в интеллектуальном развитии человека.

Механизмы читательской деятельности невозможно исследовать вне диалогической природы художественных произведений. Сегодня универсальную значимость обрели слова М.М. Бахтина: жить – «значит участвовать в диалоге – вопрошать, внимать, ответствовать, соглашаться и т. п.» [1, с. 307]. Как подчеркивает белорусская исследовательница Т.Ф. Плеханова, «диалог становится ведущим методом и методологией гуманитарных наук» [2, с. 21]. Базовую основу современной диалогии текста создали работы М.М. Бахтина, А.А. Потебни, В.В. Виноградова, А.П. Скафтымова и других ученых. Мощный импульс филологическим размышлениям придала идея интерсубъективности текста, то есть участия в смыслопорождающем процессе не только автора, но и рецептивного сознания.

Художественный текст диалогичен по своей природе – это аксиоматично. Понять смысл этой аксиомы – означает создать фундаментальную теоретическую базу для декодирования содержания и смысла произведения, выработать сознательную установку на аналитический подход к тексту, прояснить механизмы формирования восприятия читателю.

Цель данной статьи: раскрыть особенности формирования читательской компетентности на основе действия рецептивных механизмов, обусловленных диалогической природой художественного текста. Для этого необходимо решить следующие задачи: систематизировать разноплановый материал, касающийся диалогии текста; четко определить механизмы читательской деятельности, потенциально заложенные в тексте; доказать функциональность предлагаемого подхода на практике. Систематизировать и сделать доступным читателю обширный материал, накопленный в области изучения диалогии художественного текста, позволяет выделение двух диалогических систем – внутритекстовой и внетекстовой, составляющих единое целое произведения. Уточним: в рамках статьи мы вынуждены ограничиться только внутритекстовым пространством.

1 Диалогическая сущность художественного слова

Понимание механизмов собственно читательской деятельности в нашей концепции начинается с выяснения диалогической сущности первоэлемента художественного текста – слова. Оно диалогично по своей сути. О диалогической природе языка писал еще В. фон

Гумбольдт, отмечая, что язык вызывает, поддерживает, обеспечивает взаимоотношения людей. В своих размышлениях мы также отталкиваемся от постулата о диалогичности слова М.М. Бахтина: «Диалогическая ориентация слова – явление, свойственное, конечно всякому слову. Это – естественная установка всякого живого слова. На всех своих путях к предмету, во всех направлениях слово встречается с чужим словом и не может не вступить с ним в живое напряженное взаимодействие» [1, с. 92].

Художественное слово отличается повышенной диалогичностью. По наблюдениям М.М. Бахтина, диалогическая сущность языка «лучше всего раскрывается на материале художественной литературы, отражающей речевое общение во всем его многообразии и сложности, дающей язык в новом качестве и в новом измерении, сочетающей слово во всех его словесных возможностях с мыслью, чувством и действительностью» [3, с. 296].

Б.В. Томашевский, Л.Я. Гинзбург, Б.М. Гаспаров и другие литературоведы объясняют диалогичность слова таким его знаковым эстетическим качеством, как ассоциативность. Б.В. Томашевский пишет: «... обычный способ создания художественной речи – это употребление слова в необычной ассоциации. Художественная речь производит впечатление некоторой новизны в обращении со словом, является своеобразным новообразованием» [4, с. 33]. По мнению В.В. Виноградова, такова природа и механизм смысловых приращений. Неожиданная ассоциация – это вступление в область познания, это связующее звено с историей слова.

Мощный импульс придается художественному слову во взаимодействии с другими словами благодаря «тесноте» внутреннего контекста произведения. Так, «в тесноте поэтического ряда» (В. Тынянов) имеют повышенную семантическую значимость все текстовые компоненты. Благодаря их «диалогу» происходит приращение новых смыслов, участвующих в кристаллизации авторской мысли.

Диалогическая сущность художественного слова убедительно подтверждается его жизнью в истории. Оно аккумулирует опыт бытования в разных культурных эпохах и слоях, в разных авторских сознаниях. По наблюдениям А.Н. Веселовского, «... поэт связан материалом, доставшимся ему по наследству от предшествующей поры; его точка отправления уже дана тем, что было сделано до него. Всякий поэт, Шекспир или кто другой, вступает в область готового поэтического слова...» [6, с. 170]. У М. Бахтина эта мысль получила следующее развитие: «Всякое слово существует для говорящего в трех аспектах: как нейтральное и никому не принадлежащее слово языка, как чужое слово других людей, полное отзвуков чужих высказываний, и, наконец, как мое слово, ибо, поскольку я имею с ним дело в определенной ситуации, с определенным речевым намерением, оно уже проникается моей экспрессией» [5, с. 283].

Диалогическая активность слова усиливается и в решении художником одной из главных эстетических задач – сказать новое слово в литературе о мире и человеке. За каждым текстом «стоит не только система языка», т. е. «все повторимое и воспроизводимое, все, что может быть дано вне данного текста», но и одновременно что-то индивидуальное, единственное и неповторимое, «и в этом весь его замысел, (ради чего он создан)» [5, с. 268]. Таким образом, художник через слово, вступая в диалог с другими эпохами и традициями, имеет возможность заявить о себе, выразить себя и свое время.

Читатель, понимающий диалогическую природу художественного слова, нацелен на расшифровку его ёмкого содержания и в результате получает ценную информацию, исторически сообщенную слову. Механизм читательской деятельности понятен: необходимо настроиться на ассоциативное мышление, углубиться в семантику слова, реконструировать смысловые контексты. Именно скрытое указание на наличие разных контекстов, связь с которыми прослеживается литературоведом, позволяет обнаружить содержание взаимодействующих смысловых пластов и является отправной точкой при декодировании образной семантики произведения. Надо учесть замечание М.М. Бахтина, что «всегда существует ограниченный круг более или менее конкретных контекстов, связь с которыми должна нарочито ощущаться в поэтическом слове. Но эти контексты чисто смысловые...» [1, с. 110].

2 Диалогическая структура художественного произведения

Более очевидны для читателя диалогические явления, структурированные в художественном произведении. Самые распространенные из них: построения *вопрос – ответ*, авторские обращения к читателю, императивные конструкции, диалоги между героями.

Одной из главных, конституирующих идейный смысл произведения, структур предстает диалог между героями. Диалогическая коммуникация между персонажами преимущественно выражается в речевых высказываниях. Согласно М.М. Бахтину, между разными высказываниями устанавливается особый тип смысловых связей: «Два высказывания, отдаленные друг от друга во времени и в пространстве, при смысловом сопоставлении обнаруживают диалогические отношения, если между ними есть хоть какая-нибудь смысловая конвергенция (хотя бы частичная общность темы, точки зрения и т. п.)» [5, с. 303–304]. То есть высказывание «имеет смысл лишь в контексте» [7, с. 727] и служит концептуальному единству произведения.

К особой структуре художественного текста относится полифонический способ повествования, при котором тема проводится по разным голосам, обретая таким образом разностороннее освещение. Полифония предполагает равноправный «незавершенный диалог по последним вопросам («в большом времени»), который организуется автором», «прощупывается» им «в борьбе мнений и идеологий разных эпох» [5, с. 356]. Полифония – тот высший тип художественного диалога, суть которого составляет понимание процесса коммуникации как взаимодействия дополняющих друг друга собеседников. Она выразительно демонстрирует динамику совместного выработки смысла, который складывается только в процессе общения. Это пример синергетического рождения смысла.

Читатель аналитически реагирует на диалоговую структуру, стремится разобраться в противоречиях и сходствах воззрений героев, соотносит самые противоположные мнения персонажей с целостным единством текста. Читатель выступает в качестве синтезирующего начала, благодаря чему раскрывается концептуальная глубина произведения.

3 Текст как событие в жизни автора и читателя

Выделив в отдельный блок во внутритекстовом пространстве событийность диалога автора и читателя, мы намеренно фиксируем обязательное участие в смыслообразовательных процессах читателя, акцентируем роль произведения в его жизнедеятельности.

Наиболее понятна реальному читателю диалоговая коммуникация автора и читателя, эксплицированная в тексте. Читатель-персонаж и автор-персонаж находятся в отношениях, спроецированных на обязательное рецептивное реагирование реального читателя. Через образ эксплицитного читателя конкретный человек, в реальности читающий книгу, приближается к расшифровыванию смыслового инварианта.

В осмыслении механизмов читательской деятельности чрезвычайно значимо понимание функции имплицитного читателя. Это тот идеальный читатель, который должен уловить авторские интенции и деятельностно участвовать в смыслопорождающих процессах. Кем окажется конкретный исторический читатель, сложно предположить реальному автору. Но он имманентно закладывает в текст программу сотрудничества, реализуя ее через функцию имплицитного читателя. Проецируемый адресат должен понять роль намёков, аллюзий, мест недоговорённости, безусловно, восполняемых через контекст реальным читателем, но всё-таки благодаря воображаемому читателю.

В диалоге автора и читателя ведущая роль отведена автору-творцу. Автор инициирует и организует диалогическую коммуникацию, рассчитывая на сотворческую активность в ней и читателя. Как и в общеязыковом диалоге, в их отношениях устанавливается взаимодействие субъектов, каждый из которых должен понять другого и в совместном усилии стремиться к постижению истины. Сочетание интенционального и рецептивного моментов – непременное условие декодирования смысла текста.

Итак, диалог автора и читателя является еще одной важной составляющей диалогического пространства текста. Художественному слову сообщена авторская интенция, направляющая читательское восприятие, актуализирующая и акцентирующая нужный смысл. Чита-

тель не должен подвести автора, отведшему ему значимую роль в смыслообразовании. Без участия читателя содержание и смысл текста остаются неполными. Особенно возрастает роль читателя на этапе конституирования смысла: компетентный читатель включается в заполнение смысловых лакун, расшифровку художественных приёмов, заполнение мест недоговорённости и т. д. Таков механизм его деятельности.

4 Позиция реального читателя

Реальными читателями в нашем исследовании выступили студенты-филологи, будущие преподаватели литературы, которым предстоит нести ответственность за формирование читательских компетенций обучаемых. Результативность их профессиональной деятельности во многом предопределена осмысленным пониманием механизмов формирования читательской рецепции. Занятия, проведенные на спецкурсе «Автор – текст – формирование рецепции читателя» по изучению рассказа А.С. Трахимёнка «Родная кривинка», позволяют убедиться в действенности и результативности предлагаемых теории и алгоритмов. Думается, успех данного произведения (как показатель – включение в школьную программу), во многом предопределен именно высокой степенью его диалогичности. Приведем, как доказательство, объективные аналитические наблюдения.

Диалогический отклик в читателе «Родной кривинки» вызывает уже заглавие, в котором разветвленной ассоциативностью наделено слово *кривинка*. Это белорусское слово, созвучное русскому *кровинка*. Авторская интенция ясна: у читателя должен сформироваться горизонт ожидания, соотносящийся с белорусским этносом. Выражение *родная кровь* притягивает контексты, связанные с родительской любовью. Автор, вступая в области «готового слова», намеренно (через воспоминание героини) отсылает читателя к денотату слова *кровь*: «И настолько образно Галя представляла себе «вскипевшую от крови рубашку», что со временем стала бояться крови» [8, с. 434]. Все повествование ведется в диалогическом стиле, заданном смысловой антиномией слова-образа *кривинка*, противопоставляя ужасное и страшное, касающееся войны, гуманному и святому, связанному с материнской любовью.

Читатель активно включен в диалогическое содержание и благодаря образной структуре рассказа. В небольшом произведении действуют, имея свою точку зрения, более десяти персонажей. Читатель, только сведя воедино высказывания и смысл поступков, может раскрыть суть события, которым является недолгое «удочерение» белорусской крестьянкой Ходорой дочери партизан Лизы. Мотив материнства пронизывает текст, затрагивая нравственные абсолюты, историю Великой Отечественной войны, вневременные архетипы и испытываемые временем стереотипы. Кроме того, (нетрадиционно для жанра рассказа) повествование ведется фрагментарно, соотносится с разными пространственно-временными границами, что требует непременно читательского участия в синтезе целого.

Коммуникация, изначально установленная автором, поддерживается на всем протяжении повествования. Для читателя открывается возможность сотворчества, например, в домысливании содержания в эпизоде предсмертного диалога Галины с матерью:

Со временем она (мать. – К.Н.П.) все меньше вспоминала о «родной кривинке».

... И только перед смертью вдруг сказала:

– Умру, наверное, скоро?

– С чего это ты вдруг? – начала было Галина.

– Лизка сегодня приснилась...» [8, с. 443].

Читательское участие явно запрограммировано автором в конце рассказа «Родная кривинка»; именно читателю предстоит воссоздать богатый подтекст и привнести в текст новый смысл, вытекающий из философии жизни Галины Ефимовны, оформленной в форме несобственно-прямой речи: «Из услышанного во время служб и руководствуясь некой логикой моления ... составила она свою молитву, в которой просит прощения за ту многолетнюю ложь и ... упокоения души Рабы Божьей Елизаветы... на поле боя убиенной» [8, с. 444]. Таким образом, запланированный автором диалог с читателем продолжается и после чтения произведения.

Непосредственное участие реальных читателей (студентов) в анализе текста приводит к осознанным наблюдениям, воспринимаемым как правила читателя. Первое: читатель, включаясь как сотворец в интенсивную диалогическую внутритекстовую среду, подчиняется ее законам и синхронизирует свою деятельность с программой, заложенной в тексте. Второе: деятельность читателя особенно значима на этапе конституирования смысла, где именно благодаря читательскому анализу и синтезу формируется авторская концепция.

Выводы:

- Систематизация диалогического пространства создает четкое представление о внутритекстовых диалогических процессах, позволяя читателю ориентироваться на нее как на базовую теорию в формировании механизмов читательской деятельности.
- Осмысленное понимание механизмов читательской деятельности лежит в основе формирования рецептивных механизмов, способствует алгоритмизации аналитического осмысления содержания.
- Читатель, понимающий свою роль и значимость в смыслообразовательном процессе и осознанно включающийся в конституирование смысла, результативен в анализе текста, что повышает интерес к текстовому разбору, усиливает удовольствие от содеянного им самим, делает устойчивым желание совершенствоваться в читательской деятельности.

Литература

1. Бахтин, М.М. План доработки книги «Проблемы поэтики Достоевского» / М.М. Бахтин // Контекст: литературно-критические исследования / отв. ред. А.С. Мясников. – М. : Наука, 1976. – С. 293–316.
2. Плеханова, Т.Ф. Дискурс-анализ текста: пособие для студентов вузов / Т.Ф. Плеханова. – Минск : ТетраСистемс, 2011. – 368 с.
3. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества : сб. работ / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 417 с.
4. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика / Б.В. Томашевский. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 334 с.
5. Бахтин, М.М. Собрание сочинений : в 7 т. Т. 5 / М.М. Бахтин. – М. : Русские словари, 1997. – 730 с.
6. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 405 с.
7. Лотман, Ю.М. Фактивность и ассертивность / Ю.М. Лотман // Поэтика. История литературы. Лингвистика : сб. к 70-летию Вяч.Вс. Иванова. – М. : ОГИ, 1999. – С. 721–728.
8. Трахимёнок, С.А. Родная кривинка / Сергей Трахимёнок. – Минск, 2009. – 464 с.

УДК 821.161.1-9

Кибература

Н.В. СУСЛОВА

Объектом рассмотрения в статье является феномен кибературы с точки зрения определения сущности явления, выявления его отличительных особенностей. Кибература определяется как особый синтетический вид современного искусства, важнейшая функция которого связана с формированием приемов и средств, расширяющих возможности книги в связи с переходом ее в электронный формат. В статье также предлагается вариант стратификации кибературного текста посредством выделения жанровых блоков.

Ключевые слова: кибература, сетература, гипертекст, компьютерный роман, рассказ-перевертыш, ходо-текст, концепт, бродилка, поэтическая стрелялка, флеш-композиция.

The object of research in the article is the phenomenon of cyberature from the point of view of the definition of the essence of this phenomenon, identification of its distinctive features. Cyberature is defined as a special synthetic art form, the most important function of which is connected with the formation of techniques and means enlarging the possibilities of the book in connection with the transition of it into electronic format. The article also gives you the option of stratification of the text of cyberature by allocating the genre blocks.

Keywords: cyberature, seterature, hypertext, computer novel, story-changeling, hodo-text, concept, walking, poetic shooter, flash-composition.

В последние годы чрезвычайно активизировался сегмент гуманитарных исследований, объектом которых является феномен сетературы. При этом такое явление, как кибература, в определенной степени выступающее как смежное по отношению к сетературе, оказалось вытесненным на периферию исследовательских интересов. Научное осмысление кибературы фактически прекратилось, практически не начавшись. Однако, справедливости ради, стоит отметить, что «в начале славных дел» в этой области стояли блестящие ученые-филологи: чего стоит только факт присутствия в библиографическом списке по теме (весьма скромном по своему объему) имен В. Руднева и А. Гениса. Правда, потенциальных мэтров в сфере кибературных штудий изначально интересовала не столько проблема научного описания кибературы в целом, сколько конкретный прием, активно применяющийся в кибературных текстах – использование гиперссылки. По этой причине они всецело сконцентрировались на рассмотрении одного из жанров кибературы – компьютерного романа, который наиболее масштабно демонстрирует эффект моделирования надбытовой и надлитературной «третьей реальности гиперискусства», возникающей в результате грамотного использования указанного приема. К настоящему времени сложилась ситуация, когда об особенностях кибературы, в основном, рассуждают те, кто ее создает, но они весьма лаконичны в своих высказываниях, за исключением, пожалуй, только идеолога кибературного текста Алексромы (в миру – Александр Рамаданов), автора программного сочинения «Что такое “кибература”?» [1]. Таким образом, практика «самоописания», в отличие от аналогичного процесса, связанного с сетературой, дает по отношению к кибературе незначительные результаты. Еще одним «отягчающим фактором» в этих обстоятельствах является тенденция к некорректному позиционированию понятий кибература и сетература по отношению друг к другу: кибература то рассматривается как разновидность сетевой литературы, то, наряду с сетературой, объявляется новым литературным жанром, то расценивается как праоснова сетературного творчества.

Начнем с тезиса, который ни у кого не вызывает возражений: кибературу представляют интерактивные произведения, замысел которых реализован посредством использования электронных мультимедийных средств, в силу чего текст не может быть представлен ни на «бумажном» носителе, ни на видеопленке. Для прочтения / просмотра / прослушивания и др.

кибературного произведения необходим компьютер, факт наличия доступа к Интернет принципиален только для незначительной части подобных сочинений.

Поскольку кибературу часто называют литературным жанром, тем самым вольно или невольно искажая суть явления, первым шагом в процессе описания специфики данного образования должно стать выяснение его видовой принадлежности. Здесь можно констатировать синтетический, кроссвидовой характер кибературы, которая возникает на стыке литературы, музыкального искусства, изобразительного искусства, фотографии, кинематографии, а также их производных, основными из которых являются анимация и компьютерная игра. Если о сетературе в узком смысле, вероятно, можно говорить как о некоем особом литературном жанре (с чем я не могу полностью согласиться, поскольку подобный подход искажает представления о природе сетевого творчества), то кибература изначально выступает как вид искусства, функционирование которого предполагает порождение широчайшего спектра жанров и жанровых разновидностей, где функцию несущей составляющей далеко не всегда принимает на себя литературная матрица.

Еще один существенный признак кибературы связан со спецификой реализации ею интерактивных возможностей текста. Здесь, кстати, кроется еще одно очевидное различие между кибературой и сетературой. Если сетература демонстрирует размывание границ между писателем, читателем, редактором, критиком за счет активной коммуникации между ними, возникающей в потенциально интерактивной среде комментирования, то кибература интерактивна изначально и безусловно – вне интерактивной составляющей ее просто не существует. Иными словами, сетературный текст, который был прочитан, но не получил комментариев и не претерпел изменений под их воздействием, может квалифицироваться как неудачный в силу недостаточной результативности использованных при его создании приемов, запускающих интерактивные механизмы, а кибературный текст, в котором интерактивный элемент является конституирующей базовой составляющей, не может быть прочитан вне этого элемента.

В качестве мировоззренческой основы сетературного текста обычно называют философию постструктурализма / постмодернизма, зачастую перенося эту характеристику и на кибературу. Безусловно, установка на активное участие читателя в процессе разворачивания текста, ярко выраженный игровой элемент, декларативная свобода выбора, явная тенденция к декононизации образа писателя-пророка – все это свойственно кибературе. Но до известных пределов: свобода выбора ограничена тем перечнем вариантов, который заложен в произведении его создателем, игра ведется по правилам того, кто ее придумал и технически оформил, если читатель попытается вежливо отказаться от участия в процессе разворачивания текста, тот ответит ему взаимностью – откажется разворачиваться вовсе. Таким образом, подавляющее большинство кибературных произведений – это зона действия пусть специфических, но все-таки закона и порядка на территории художественной реальности эпохи постмодерн.

Как уже упоминалось выше, особенностью бытования кибературы является постоянное расширение и обновление ее жанровой системы. Создается ощущение, что каждое появляющееся здесь новое произведение несет в себе признаки если не нового жанра, то уж точно жанровой разновидности. На мой взгляд, по отношению к кибературе наиболее корректным будет говорить не о жанрах, а о жанровых блоках, выделяющихся по принципу определения доминирующей составляющей в синтетической реальности ее произведений: о литературном, анимационном, фотографическом, изобразительном, игровом и других. В том случае, если доминант несколько и они абсолютно равноценны, возможны сложные определения, как-то литературно-изобразительный, музыкально-игровой и прочие жанровые блоки.

К литературному блоку кибературы, в первую очередь, следует отнести компьютерный роман, наиболее известным образцом которого является «Полдень» Майкла Джойса. Особенность такого рода текста заключается в апелляции к семантике возможных миров и идеям современной неклассической физики относительно времени как четвертого измерения, реализованной посредством заданного автором виртуального гипертекста, который может быть прочитан лишь с помощью компьютера, если читатель активизирует соответст-

вующие маркеры, позволяющие выбрать тот или иной вариант развития сюжета, ввести новый эпизод или нового персонажа, повернуть события вспять, отдать предпочтение развязке, наиболее его удовлетворяющей. Совершенно очевидно, что литературная основа компьютерного романа чрезвычайно сильна: его можно считать продолжением традиции знаменитых ветвящихся сюжетов, известных по сочинениям великих постмодернистов Х.-Л. Борхеса, У. Эко, М. Павича, Д. Галковского. Обретая новые технические возможности воплощения, ветвящийся сюжет приобретает материализованную стереоскопичность – границы реальности в прямом смысле на глазах расширяются, пропуская на поверхность все новые и новые элементы и порождая ощущение бездны сюжета, которое не пугает, а, скорее, завораживает, так как читатель, получающий в свое распоряжение инструментарий активного воздействия на художественную среду, начинает чувствовать себя если не богом этого мира, то уж точно помазанником Божиим.

Менее масштабным вариантом компьютерного романа выступает рассказ-перевертыш («хрестоматийный» образец – «Встречи» Евгении Голосовой, Марии Васильевой, Георгия Жердева), сюжет которого путем нехитрых манипуляций все с теми же маркерами превращается в свою противоположность, опять-таки порождая образ альтернативной возможности развития событий: девушку Машу в альтернативной реальности дублирует девушка Вера, разрыв отношений в качестве альтернативы предполагает их завязывание.

К литературному блоку кибературы явно тяготеют такие опыты Алексромы, как, например, концепт «Ф.М. Достоевский. Idiot», демонстративно ссылающийся на свои «корни». Это оснащенный новыми техническими возможностями проект литературного концептуализма, излюбленным приемом которого является изъятие концепта из контекста породившего его культурного космоса и перемещение в новую нетипичную среду, в результате чего становится очевидным, что там, где предполагается находиться смыслу, открывается зияющая пустота. В проекте «Ф.М. Достоевский. Idiot» полный текст романа «Идиот», набранный транслитом, выводится на дисплей в формате «тикера» (бегущей строки), что позволяет обыграть ставшее очередным штампом расхожее суждение о непреходящей актуальности произведений писателя и их всемирной значимости, которое часто можно услышать из уст тех, кто знаком с творчеством гения в лучшем случае по изданию «Все произведения школьной программы в кратком изложении».

Изобразительный блок кибературы может представить, например, ходо-текст Максима Бородин «Касса», где литературные характеристики произведения явно второстепенны: на первом плане – возможности «расширения художественной впечатлительности» за счет игры со шрифтами и способами появления букв, слов, предложений на мониторе. Эффект от знакомства с ходо-текстом в чем-то сродни производимому знаменитой «глокой куздрой»: чистая графика, да еще подкрепленная динамическими вариациями, передает смысл криминальной истории Максима Бородин вполне адекватно и весьма эмоционально.

К фотографическому блоку кибературы явно относится флеш-композиция Елены Ефимовой, Георгия Жердева, Павла Линейкина «Город». Это серия фотографических изображений урбанистического пейзажа, сопровождаемых саунд-треком, танкетками (танкетка – популярная в интернет-среде сверхкраткая твердая форма стиха, предполагающая использование не более пяти слов, делящихся на шесть слогов и размещающихся на двух строках) и анимационными эффектами. Интерактивная роль реципиента этого текста выражается в возможности расположить фотографии в любой последовательности, выбрав наиболее адекватный его восприятию визуализированный вариант городского текста, в выборе скорости просмотра, от чего зависит темп музыкального сопровождения, в праве заменить танкетку, прилагающуюся к изображению, на другую из ряда представленных вариантов. Очевидно, что доминантой флеш-композиции является фотографический визуальный ряд, так как все остальные элементы (словесный, музыкальный, анимационный) находятся от него в прямой зависимости.

Игровой блок кибературы ориентирован на поэтику компьютерной игры. Иногда кибературное произведение фактически полностью переходит в подобный формат: поэтическая стрелялка Алексромы и Георгия Жердева «Падкие ангелы» прежде всего стрелялка, а уж по-

том литературная. Процесс «отбивания атаки» пикирующих на беззащитного младенца злобных ангелов захватывает реципиента-геймера до такой степени, что бонусы за каждого сбитого агрессора в виде строчек, складывающихся в стилизованное под детские «саdistские стишки» литературное произведение, воспринимаются исключительно как побочный продукт игры. Плуталка «Спящая красавица» Евгении Голосовой представляет более умеренный вариант игрового кибертекста. Это своего рода литературный (причем без излишеств) сценарий типичного квеста, для прохождения которого необходимо осуществлять традиционные для этого жанра компьютерной игры манипуляции с выбором необходимых предметов, обеспечивающих переход на следующий уровень.

Предлагаемый принцип стратификации кибературного текста представляется мне наиболее оптимальным, во-первых, в силу его простоты и очевидности, во-вторых, в связи с еще одной немаловажной особенностью кибературы. Если оставить за пределами истории развития собственно кибературы период возникновения и становления IF (Interactive Fiction), можно считать, что это явление в целом сложилось и концептуализировалось в 1990–2000-е годы. За этот период кибература так и не обрела статуса влиятельного сегмента современного искусства. Но, вероятно, это связано со специфической миссией кибературы, на мой взгляд, заключающейся в разработке максимально широкого спектра приемов, которые могут оказаться востребованными в связи с неизбежным переходом книги в электронный формат. Именно эта направленность кибературы объясняет очевидную «недоработанность» ее произведений в плане воплощения эстетических, познавательных, мирозерцательных аспектов, которые предполагает художественная деятельность. Все это не имеет непосредственного отношения к кибературе – своеобразному испытательному стенду, где каждое удачное произведение – это воплощенный в реальность замысел нового приема. Если сегодня в моде формат электронной книги, стилизованной под книгу бумажную, часто даже с налетом ретро, то это, я убеждена, явление временное, призванное сделать переход от бумажной версии к электронной максимально комфортным для читателя, в первую очередь, в психологическом плане. Формат электронной книги предполагает расширение возможностей для писателя и для читателя, отказ от использования которых, по меньшей мере, неразумен. Кибература сегодня создает арсенал приемов под обеспечение потенциальных возможностей книги уже сегодняшнего и завтрашнего дня.

Литература

1. Алексрома. КИБЕРАТУРА как высшая форма Словесности / Алексрома // Сетевая словесность [Электронный ресурс]. – 2000. – 28 июля. – Режим доступа : <http://www.netslova.ru/alexroma/guten.htm>. – Дата доступа : 28.01.2013.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 29.01.13

УДК 82.161.1-3

Образ Иоанна Кронштадтского в творчестве Н.С. Лескова

Т.Н. УСОЛЬЦЕВА

В статье рассматривается отношение Н.С. Лескова к официальной церкви и к одному из его ярчайших представителей конца XIX столетия – Иоанну Кронштадтскому. Несмотря на личное негативное отношение к известному и глубоко почитаемому православному священнику, Лесков создает художественный образ, который достаточно точно отражает внешний облик старца и демонстрирует внутреннее превосходство человека, сумевшего «возлюбить ближнего своего».

Ключевые слова: повесть, образ, контраст, толстовство, православие, вера, церковь.

The article takes a look at relationship between N.S. Leskov and official church and one of its most brilliant representatives of the end of the 19th century, i.e. Ioann Kronshtadtsky. Despite personal negative attitude to famous and respected orthodox priest, Leskov creates an artistic image, that quite precisely reflects monastic elder's appearance and demonstrates internal superiority of a man who managed to "love one's neighbour".

Keywords: story, image, contrast, tolstoyism, orthodoxy, faith, church.

В творчестве Н.С. Лескова образы священников встречаются достаточно часто и отличаются разноплановостью: это и истинные носители веры, пламенные проповедники учения Христа (Савелий Туберозов в романической хронике «Соборяне»), и батюшки, вызывающие добродушную ироническую улыбку, любимые простым народом, но демонстрирующие скорее бытовое представление о вере (отец Илья в повести «Очарованный странник», отец Флавиан в повести «Железная воля»). Однако среди многочисленных образов священников следует выделить те, которые имеют реально существовавших прототипов, священников, имевших действительно огромное влияние на церковную и общественную жизнь России XIX века. Одним из таких служителей церкви, не оставивших современников равнодушными и вызывавших противоречивые, порой полярные впечатления, был Иоанн Кронштадтский, описанный Лесковым в повести «Полунощники».

Иоанн Кронштадтский достаточно часто открыто высказывался против учения Л.Н. Толстого, называя его «Львом рыкающим, ищущим кого поглотить» [1]. С точки зрения Иоанна Кронштадтского, «главная магистральная ошибка Льва Толстого заключается в том, что он, считая Нагорную проповедь Христа и слово Его о непротивлении злу, превратно им истолкованное, за исходную точку своего сочинения, вовсе не понял ни Нагорной проповеди, ни заповеди о непротивлении злу. Первая заповедь в Нагорной проповеди есть заповедь о нищете духовной и нужде смирения и покаяния, которые суть основание христианской жизни, а Толстой возгордился, как сатана, и не признает нужды покаяния, и какими-то своими силами надеется достигнуть совершенства без Христа и благодати Его, без веры в искупительные Его страдания и смерть, а под непротивлением злу разумеет потворство всякому злу, по существу – непротивление греху или поблажку греху и страстям человеческим, и пролагает торную дорогу всякому беззаконию и таким образом делается величайшим пособником дьяволу, губящему род человеческий, и самым отъявленным противником Христу» [1]. Иоанн Кронштадтский активно критиковал новое духовное учение великого русского писателя, признавая тем самым как серьезное влияние, которое оказывал Толстой на широкие слои населения, так и непросвещенность не только простого русского народа, но и людей, считавшими себя образованными и позволявшими себе судить о вере, о церкви, о Боге. Еще в начале своего пастырского пути «при первом же знакомстве с своей паствой о. Иоанн увидел, что здесь ему предстоит не меньшее поле для самоотверженной и плодотворной пастырской деятельности, нежели в далеких языческих странах. Безверие, иноверие и сектантство, не говоря уже о полном религиозном индифферентизме, процветали тут» [2]. Еще ярче

о понимании Иоанном Кронштадтским степени непросвещенности русского общества написал И.К. Сурский: «Сначала он подумывал поступить в монашество и ехать миссионером в далекий Китай, по потом убедился, что и в столице и ее окрестностях очень и очень много работы истинному пастырю стада Христова» [3].

Н.С. Лесков в 1990-е годы относил себя к последователям Л.Н. Толстого, восхищался его теорией и поэтому ко всем, кто критиковал его великого современника, относился негативно. Так, В.И. Микулич в своих воспоминаниях писала о примечательных словах Н.С. Лескова: «Нельзя одновременно любить Льва Толстого и Иоанна Кронштадтского» [4, с. 505]. Подобный мотив встречается и в письме Лескова к Толстому, когда он подчеркивает необходимость выбора, которую не осознают многие: «...или Толстого надо осудить и проклясть вместе с клянущими его, или “инфаму”» [5, с. 553]. Под инфамой (франц.) вслед за Вольтером Лесков понимал официальную церковь, которую постоянно критиковал за ее отдаленность от жизни народа, за внимание к внешним проявлениям, к форме, а не к сути православия. Себя, как и Толстого, сам писатель называл «еретиками» [4, с. 505].

Все вышесказанное объясняет, почему традиционно в литературоведении принято считать, что в повести «Полунощники» Лесков сатирически изображает Иоанна Кронштадтского. Сам Лесков в письме Толстому писал: «В “Полунощниках”, очевидно, подкупает комедийная сторона, но там есть и другие стороны, за которые я боялся, так как они по преимуществу в нашем духе» [6]. Таким образом, беллетрист акцентировал внимание на том, что ему хотелось показать значимость толстовских идей, их истинность. Митрополит Антоний (Храповицкий) обратил внимание именно на этот аспект, поэтому в отзыве на повесть «Полунощники» он не остановился ни на художественных достоинствах / недостатках произведения, ни на правдивости / лживости изображения личности Иоанна Кронштадтского, а только обозначил наиболее значимую, с его точки зрения, проблему идейного противостояния христианства и толстовства, а также подчеркнул безжизненность последнего учения. «...Даже настоящие последователи нового учения, составлявшие земледельческие общины, никак не могут похвалиться тою внутреннею удовлетворенностью или восприятием “новой жизни”, с которою они изображены у Лескова: напротив того, искреннейшие между ними с горьким воплем отчаяния признаются в неспособности исполнять требования нравственного долга и тем ясно свидетельствуют о невозможности спастись без благодати, как объяснил отвергаемый ими Апостол (Римл. VII, 14–25)», – писал митрополит Антоний [7].

В повести «Полунощники» рассказ об Иоанне Кронштадтском и наследнице многомиллионного состояния Клавдиньке, являющейся последовательницей толстовского учения, ведется от лица малообразованной мещанки. Марья Мартыновна, рассказывая о себе, подчеркивает, что в молодости отличалась очень большим развитием «ко всем решительно понятиям», а вот «к наукам совсем никакой памяти не было» [8, с. 133], поэтому ей не давалась «долбца умножения». Но при этом на публичном экзамене вопрос архиерея «Кто написал Апокалипсис Иоанна Богослова?» [8, с. 133] оказался столь сложным, что она не знала ответа.

Вероятно, с точки зрения Лескова, резкое неприятие поступков Клавдиньки, осуждение ее поведения такой рассказчицей, как Марья Мартыновна, должны были только подчеркнуть избранность девушки, продемонстрировать истинность тех взглядов, которые она разделяет и которым следует. Однако Клавдинька выписана какой-то бесплотной, уж слишком схематичной и однолинейной. Она постоянно ссылается на Евангелие и практически дословно цитирует высказывания своего учителя Л.Н. Толстого. Так, отцу Иоанну девушка говорит, что она не ест мяса, т. к. не может «видеть перед собою трупы» [8, с. 191], а лепит фигурки из глины, потому что «всякий человек имеет нужду трудиться; это его назначение, и в этом для него польза» [8, с. 191]. (Ср. с высказываниями Толстого: «несомненное условие счастья есть труд, во-первых, любимый и свободный труд, во-вторых, труд физический, дающий аппетит и крепкий, успокаивающий сон» [9, с. 151], «человек не затем живет, чтобы на него работали, а чтобы самому работать на других» [9, с. 191]). Смысл своей жизни Клавдинька видит в служении людям, в помощи нуждающимся, поэтому она решает не выходить замуж, чтобы у нее была возможность полностью посвятить себя другим. Но при этом в каждом ее слове, в каж-

дом ее поступке чувствуется надлом и бесконечная борьба с собой, со своей натурой, которую, с точки зрения девушки, необходимо победить, чтобы найти себя. «Не обращайтесь на меня внимания, мне скоро легче будет. Я как-нибудь перейду на свою сторону, теперь я не на своей стороне, – я себе противна», – говорит Клавдинька [8, с. 144]. «Новый человек», разделяющий чужую боль как свою, должен родиться в бесконечных мучениях и страданиях. А ощущения радости бытия придут после умерщвления своего прежнего «я».

Иоанна Кронштадтского Лесков изображает среди толп почитателей, одна часть из которых надеется получить побольше денег из рук батюшки, другая, значительно меньшая, – решить скорее нравственные проблемы, связанные с определением своего пути. Но при этом образ Иоанна Кронштадтского контрастен не только образу Клавдиньки, он отделяется и от просителей, и от зевак, преследовавших его, и от нечистых на руку сопровождавших лиц, словно поднимаясь и паря над всеми ними.

Облик Иоанна Кронштадтского в повести воссоздан достаточно точно, создается впечатление, что Лесков был хорошо знаком с рассказами современников о батюшке, т. к. беллетрист практически вторит тем людям, которые оставили воспоминания о любимом пастыре. Марья Мартыновна рассказывает о том, что Иоанн Кронштадтский, пока они ехали в карете, читал переданные ему прошения: «Много, премного у него в кармане писем, и он их все вынимает и раскладывает себе на колени, а деньги сомнет этак, как видно, что они ему ничего не стоящие, и равнодушно в карман спускает и не считает, потому что он ведь из них ничего себе не берет» [8, с. 183–184]. О безразличии отца Иоанна к деньгам писали многие свидетели, видевшие, как он передавал просителям только что пожертвованные ему крупные суммы: «Люди стали считать за счастье удостоиться молитв о. Иоанна и давали ему в конвертах деньги и часто крупные суммы, говоря: “вот, Батюшка, на ваших бедных”. Отец Иоанн опускал эти даяния в карман, не только не считая их, но и не глядя на них, и иногда говорил: “хорошо, родной, или, дорогой, – передам”. Часто он тут же отдавал эти деньги нуждающимся» [3].

Лесков не оставляет без внимания и специфическую манеру чтения молитвы Иоанном Кронштадтским: «... он ведь не поет, а все от себя прочитывает» [8, с. 177], о которой, вероятно, не умолчал ни один современник. Практически все, кто оставил воспоминания об отце Иоанне, писали, что «молитва отца Иоанна очень мало имела общего с обычным чтением большинства священников... Громко, резко и нервно, как бы отрывая каждое слово от своего сердца, произносит он молитву, и от этих звуков, наполняющих сдержанную тишину многолюдного храма, веет действительно чем-то святым и высшим. Всеми и каждым властно чувствуется, что тут не простое чтение перед чтимой иконой, а как бы живая беседа с Существом видимым и сущим» [10].

Отмечается писателем и равнодушие батюшки к суете и толпам зевак, постоянно возникавшим в тех местах, где он появлялся: «А тут весь народ вдруг вздрогнул, и стали крепиться, и уж как попрут, то уж никто друг друга и жалеть не стал, – но все как дикий табун толпучкою один другого задавить хотят... Раздался такой стон и писк, что просто сказать, как будто бы все люди озверели и друг друга задушить хотят!» [8, с. 177]. В воспоминаниях современники постоянно подчеркивают, что Иоанн Кронштадтский не мог передвигаться самостоятельно, без сопровождающих: «Если бы силой не отбили отца Иоанна у народа, то трудно сказать не только о том, когда бы он пришел в алтарь, но и о том, в каком бы виде он туда пришел» [10].

Вероятно, Лесков хотел изобразить Иоанна Кронштадтского правдоподобно, узнаваемо, но при этом «открыть глаза» читателю на то, что за внешним благообразием, ласковостью и любовью к людям стоит не святость, не жертвенность, а стремление возвыситься над людьми, а может быть, и жажда наживы. Поэтому на нем и «шелковая ряса», так сильно раздражавшая любителей опрощения, и рукавом «маленькое евангильице нечаянно столкнул» [8, с. 191], и не понимает, куда его, провидца, возят, «впихивая» из одной кареты в другую. Лесков стремится всячески подчеркнуть, что Иоанн Кронштадтский далеко не чудотворец, он просто использует малообразованных людей. Поэтому и его слова – «Я вам говорю, не

сокрушайтесь; я чудес не творю, но если чудо нужно, то всегда чудеса были, и есть, и будут» [8, с. 190] – воспринимаются автором в самом прямом смысле. Да и беседа Иоанна Кронштадтского с Клавдинькой не дала ожидаемого результата: девушка осталась верна своим взглядам и продолжила «возиться» с бедными. Однако верующие люди слова Иоанна Кронштадтского о том, что чудеса не людьми творятся, воспринимали совершенно по-другому: «Скромность отца Иоанна была поразительная. Он никогда не заботился лично о себе, никогда не старался выдвинуться вперед, никогда не приписывал получаемых милостей Божиих своим молитвам, а всегда говорил, что исцеление дается Богом по вере самого страждущего и по молитвам всех с ним молившихся, а не его одного» [10]. А внимательный читатель отметит, что после посещения дома Степеневых Иоанном Кронштадтским, в семье воцарился мир. Рассказчика в повести «Полунощники», чья позиция сближается с позицией самого Лескова, не устраивает, что священник слишком демонстративен, слишком публичен, тогда как Клавдинька стремится делать благие дела без посредников.

Лесков был уверен, что необходимо решать не столько социальные проблемы, сколько изменить нравственный облик личности. И если церковь не смогла выполнить свое предназначение, осталась, по мнению писателя, надежда только на таких подвижников, как Клавдинька. Читатель же воспринимает содержание повести гораздо трагичнее: если такие святые, как Иоанн Кронштадтский, не смогли повлиять на сознание человека, то куда уж Клавдинькам?

Литература

1. Ответ о. Иоанна Кронштадтского на обращение гр. Л.Н. Толстого к духовенству [Электронный ресурс] // Библиотека церкви Иоанна Богослова. – Режим доступа : http://omolenko.com/biblio/ioann_Kr_tolst.htm. – Дата доступа : 15.01.2013.
2. Святой праведный Иоанн Кронштадтский. Житие [Электронный ресурс] // Встреча с православием. Святые и святыни. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/put>. – Дата доступа : 15.01.2013.
3. Сурский, И.К. Отец Иоанн Кронштадтский / И.К. Сурский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://theme.orthodoxy.ru/saints/ioann.html#2>. – Дата доступа : 15.01.2013.
4. Лесков, А.Н. Жизнь Николая Лескова по его личным, семейным и несемейным записям и памятям : в 2 т. Т. 2 / А.Н. Лесков. – М. : Художественная литература, 1984. – 609 с.
5. Лесков, Н.С. Собр. соч. : в 11 т. Т. 11 / Н.С. Лесков. – М. : Художественная литература, 1958. – 862 с.
6. Н.С. Лесков, Л.Н. Толстой : Переписка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0340.shtml. – Дата доступа : 15.01.2013.
7. Митрополит Антоний (Храповицкий). О повести Н. Лескова «Полунощники» [Электронный ресурс] // Меч и трость. – Режим доступа : <http://apologetika.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=2346>. – Дата доступа : 15.01.2013.
8. Лесков, Н.С. Собр. соч. : в 11 т. Т. 9 / Н.С. Лесков. – М. : Художественная литература, 1958. – 632 с.
9. Толстой, Л.Н. В чем моя вера? / Л.Н. Толстой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://az.lib.ru/l/leskow_n_s/text_0550.shtml. – Дата доступа : 15.01.2013.
10. Святой праведный Иоанн Кронштадтский в воспоминаниях современников [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://leushino.ru/lib/ioann_sovremen.htm. – Дата доступа : 15.01.2013.

Поэтика притчи в творчестве Я. Сипакова

С.Б. ЦЫБАКОВА

В статье проводится анализ поэтики притч и притчеобразных аллегорико-символических новелл из книг Я. Сипакова «Тыя, што ідуць» и «Падары нам дрэва». Рассматриваются особенности художественного воплощения в произведениях таких философских категорий, как зло, трагическое, абсурд и одиночество. Автор статьи показывает, что овладение искусством создания притчеобразной картины действительности, обращение к различным формам и приемам иносказания позволили Я. Сипакову в малообъемной словесной форме выразить свои взгляды и представления о дисгармоничности человеческой природы, о неизбежности и неустрашимости трагических противоречий в частной и общественной жизни людей.

Ключевые слова: притча, новелла, аллегория, символ, иносказание, зло, абсурд, трагическое, образ, персонаж, мотив, метаморфоза.

The article considers the problem of poetics of both parable and parable-like allegoric-symbolical stories which make up the volumes “Those on the Move” and “Make us a Gift of a Tree” by Y. Sipakov. The paper deals with peculiarities of literary presentation of such philosophical categories as the evil, the tragic, absurdity and loneliness in the works mentioned above. The author of the article shows that Y. Sipakov’s ability to create parable-like aspect of reality and to use allegoric forms and techniques helped him express his views on frowziness of human nature as well as on inevitability of tragic contradictions of private and public life.

Keywords: parable, short story, allegory, symbol, circumlocution, evil, absurdity, tragic, image, character, motive, metamorphosis.

Книжные публикации притч Я. Сипакова («Тыя, што ідуць» и «Падары нам дрэва») относятся к последнему десятилетию XX века, периоду, отмеченному в белорусской литературе возрастанием интереса к мифу и притче, к использованию различных форм и средств «вторичной» условности. Поэтика произведений из книг «Тыя, што ідуць» и «Падары нам дрэва» тесно связана с тенденцией к активизации в 1990-е годы поисков и экспериментов в жанровой сфере словесного искусства. Притчи Я. Сипакова отличаются четкостью композиции, глубиной нравственно-философского смысла, выраженного в иносказательной форме. Однако созданная писателем картина действительности содержит в себе и такие не свойственные притчевой поэтике особенности, как художественный психологизм и лиризация повествования. В ряде случаев эти особенности обуславливают усиление специфического новеллистического эффекта, который в традиционной притче, по словам Л.Е. Туминой, «подготавливается определенным динамизмом и напряженностью сюжета, разрешаемыми в толковании иносказания» [1, с. 7].

В центре внимания Я. Сипакова – извечные человеческие чувства и состояния: любовь и ненависть, симпатия и антипатия, единение и отчуждение. Писатель осмысляет сложные нравственно-философские проблемы в контексте, значительно абстрагированном от конкретных жизненных обстоятельств и социальных связей. Через многие притчи из книг «Тыя, што ідуць» и «Падары нам дрэва» проходят экзистенциальные мотивы духовного разобщения людей, одиночества, бессилия человека перед властью зла и роковых случайностей («Клетка», «Абсурд», «Кат», «Сад», «Гара», «На Маналы» и др.).

Категория трагического, которую писатель считает «основой и первопричиной литературы» [2, с. 70], занимает центральное место в художественном мире его притчеобразной прозы. Показывая трагизм как удел человека, Я. Сипаков часто ставит своих героев в безвыходные положения, представляя их существами страдающими и беспомощными. Мучения персонажей, как нравственные, так и физические, с одной стороны, связаны с деструктивными качествами человеческой природы, а с другой, – являются следствием неспособности ге-

роев сопротивляться враждебным силам и обстоятельствам («Клетка», «Яма», «Абсурд», «Гара», «На Маналы», «Катаванне на стайні», «Перавёрнуты», «Выратавальны круг»). В притче «На Маналы» писатель утверждает, что «зла ў жыцці болей, чым дабрыні», і «яно часта так бывае: калі на нешта добрае, то і аўтобус паламаецца, і карабель не паплыве, і самалёт не паляціць, і чалавек ніколі не даедзе туды, дзе яго чакае радасць. А як на што дрэннае – усё і едзе, і плыве, і ляціць...

І абавязкова, насуперак яго жаданню, давядзе чалавека да болі.

Мусіць, каб паказаць яму, які ён слабы, бязвольны і безабаронны» [3, с. 221–222].

Героями притч Я. Сипакова являються не только люди, животные, растения, объекты неживой природы, но и существа сверхъестественные (домовой, лесовик, ледовик). Они представляют собой аллегорико-символические олицетворения тех или иных жизненных сил и явлений, существенных особенностей человеческой натуры. На персонажном уровне очевиднее всего проявляется такая свойственная притчевой поэтике черта, как абстрагирование. В притче, по словам Д.С. Лихачева, «события не определены ни хронологически, ни территориально, по большей части нет прикрепления к конкретным историческим именам действующих лиц» [4, с. 45]. Безымянность персонажей – одно из средств создания обобщения в притче [1]. Л.Е. Тумина замечает: «Особенность имени собственного состоит в том, что оно является индивидуализирующим знаком, выделяющим лицо из ряда однородных. Случай же, о котором повествуется в притче, мог произойти с любым человеком. Уроки же притчи увлекает каждый» [1, с. 65]. У героев многих произведений Я. Сипакова имена отсутствуют: это просто человек («Нешта», «Кат», «Барацьба»), доктор («Як спакайней?»), художник («Партрэт сонца і мора»), садовник («Сад»).

В отличие от действующих лиц традиционной притчи персонажи притчеобразной прозы Я. Сипакова нередко наделены запоминающимися чертами внешности и характера, выступая обладателями богатого и уникального внутреннего мира. В связи с этим, по видимому, в ряде притч встречаются имена, отражающие особые физические приметы и душевные качества героев (Яснея, Дабрыца, Сінявок, Ірвідуб, Бяляй). Иногда у персонажа может быть несколько условных именных обозначений («Клетка», «Яшчэ ў статку», «Двое для дваіх»). Так, в притче «Клетка» главный персонаж выступает под разными именами, одно из которых Пакараны, а другое – Сінявок. Имя Пакараны встречается в тех эпизодах произведения, где говорится о неравной борьбе героя-бунтаря с могущественным тираном. Имя Сінявок употребляется в сцене встречи превращенного в птицу персонажа со своей Любимой. Именам героев Я. Сипаков придает особое значение, следуя стародавним магическим принципам славянской языческой традиции и возрождая культ сакральной связи имени с его носителем, поскольку «в древности люди воспринимали имена материально, как неотъемлемую часть человека» [5, с. 42].

Идея поэтизации дохристианского восприятия мира, жизнеутверждающих ценностей славянской языческой религии лежит в основе притч Я. Сипакова «Гумно», «Тысячагадовы дзень», «Лесавік», «Пажар». Герой притчи «Тысячагадовы дзень» – наивный язычник Хвілібуд – противопоставляется современному человеку, преуспевшему в научно-техническом преобразовании мира, но утратившему вследствие этого чувство непосредственного родства со всем сущим. Сцена из жизни «першага ... ва ўсім свеце беларуса» поясняется утверждающими мировосприятие славянского язычника поэтическими строчками:

«Дзякуй за ўсё і Ярылу, богу сонца, і Жыве, багіні жыцця, і Стрыбогу, богу вятроў, і Цёці, багіні ўрадлівасці, і Лёлі, багіні кахання, і Жыжалю, богу агню, і нават Зюзю, богу холаду, і нашаму галоўнаму богу – Белабогу, і ўсім іншым спрадвечным багам і бажніцам!

Якая іншая яшчэ рэлігія, скажыце, трэба нам, беларусам?!» [6, с. 135].

Лирической тональностью проникнута поэтика, главным образом, тех притч, в которых Я. Сипаков обращается к интимной сфере жизни человека, к загадкам и противоречиям, связанным с сердечными чувствами. Писатель показывает любовь то как страсть низменную и разрушительную («Катаванне на стайні»), то как чувство, возвышающее человека над суетой и суровыми ограничениями его повседневной жизни («Лета з мятлушкой»). Пафосом

философского лиризма проникнута притча-новелла «Лета з мятлушкой». В ней автор обнажает самые сокровенные переживания персонажей, раскрывает тайны их внутреннего мира. Лирическая часть притчи-новеллы образована обращениями женщины к Любимому. Героиня просит мужчину сделать ее счастливой, доверчиво передает ему свое эмоциональное состояние. Отдельные монологи женщины, проникнутые возвышенной душевной настроенностью, несмотря на их контекстуальность, могут рассматриваться как самостоятельные лирико-поэтические произведения. Например:

«Дзе ты зараз? І чым у гэты час займаешся?
Давай будзем шчаслівымі!
Бесклапотнымі.
Наперадзе бясконцае жыццё.
І я цябе кахаю» [6, с. 147].

Мир нежности и красоты, созданный в воображении героини, противопоставляется суровой действительности. Я. Сипаков показывает хрупкость сердечного чувства, его незащищенность перед судом внешнего мира. Принципы новеллистического повествования накладываются в произведении на иносказательную поэтику притчи. Новеллистический эффект проявляется в том, что история Ясеня и его возлюбленной осмысливается в двух взаимоисключающих друг друга измерениях: в возвышенно-поэтическом и буднично-реальном. Автор неожиданно вводит в сюжет притчи событие, позволяющее оценить все до него происходящее в ином ракурсе, исходя из норм традиционной семейно-бытовой морали. Он приводит читателя к философскому выводу о неразделимости в человеческой жизни и в самой человеческой природе высокого и низменного, благородного и пошлого. С особой силой эстетического звучания эта ключевая идея выражена в эпизодах превращения героев в прелестных бабочек. Метаморфоза символизирует стремление к свободе, красоте, душевному единению и одновременно выступает способом противопоставления двух измерений: обыденно-реального и возвышенно-чудесного.

Превращения героев происходят и в других притчах-новеллах Я. Сипакова («Клетка», «Заміра», «Перавёрнуты»). Метаморфоза составляет один из самых органичных компонентов их структуры, позволяя автору передать свои представления о противоречивости человеческой природы. Следует отметить, что в трактовке Гегеля метаморфоза наряду с притчей относится к проявлениям древнего символического искусства. Немецкий мыслитель выводит происхождение этой формы из мифов, в которых она служит для противопоставления духовного и природного начал: «Природно существующие предметы – скала, животное, цветок, источник – представляются здесь как деградация и наказание, которому подвергаются духовные существа» [7, с. 103]. «Филомела, например, Пиэриды, Нарцисс, Аретуза, – поясняет далее Гегель, – вследствие ложного шага, страсти, преступления впадают в бесконечно великую вину или испытывают бесконечно великие страдания, теряют свободу духовной жизни и превращаются только в природные существа» [7, с. 103].

С древними представлениями о превращении человека в волка связан сюжет притчи «Перавёрнуты». Обращаясь к мифологическому мотиву оборотничества, Я. Сипаков выражает взгляд на человека как на существо разумное и одновременно с этим находящееся во власти своих темных инстинктов.

Функцию создания возвышенно-романтической атмосферы, противопоставленной приземленности будничной жизни, выполняет метаморфоза в аллегорико-символической притче-новелле «Заміра». Творческой силой, преобразующей повседневность в чудо, выступает здесь прихотливая человеческая фантазия. Сказочно-волшебная многоликость является главной чертой Заміры, рожденной воображением персонажа из слияния реальности и мечты. Неожиданные превращения героини служат отражением бесконечного разнообразия метаморфоз человеческой фантазии, способной создавать свой, далекий от скучной обыденности мир прекрасного.

Мотив метаморфозы, символизирующей духовную разобщенность людей, прослеживается в притче «Клетка». Превращение Наказанного в большую хищную птицу приносит

ему наряду с обретением воли и сильные мучения, поскольку в нечеловеческом облике герой воспринимается своими близкими как существо чужое и враждебное.

О несколько ином, но родственном метаморфозе переходе одного явления в свою противоположность в иносказательной форме повествуется в таких произведениях, как «Катаванне на стайні», «Слабыя і моцныя», «Ледавік і Джунгляня», «Прымірэнне». В них писатель показывает, что вся жизнь состоит из абсурдных противоречий, жестокой борьбы враждебных сил, из столкновений антиподов и антипатий. Этим в определенной степени объясняется и динамизм событий в его притчах, а также неожиданность их развязки. Сюжетный драматизм, парадоксальность движения авторской мысли, неожиданность финала, с одной стороны, и подчеркнутая условность, иносказательность образно-смысловой структуры, с другой, – позволяют отнести многие произведения из книг «Тыя, што ідуць» і «Падары нам дрэва» к жанровой модификации лирико-философской притчи-новеллы.

Я. Сипакова привлекают ситуации, раскрывающие сущность иррационального начала в человеке. Излюбленным приемом создания кульминационного действия в его притчах-новеллах является уже рассмотренная метаморфоза, резкий, порой доведенный до абсурда переход какого-либо явления, состояния, чувства в свою противоположность («Прымірэнне», «Ледавік і Джунгляня»). На совмещении контрастных эмоциональных состояний строится развитие авторской мысли в притче-новелле «Абсурд». Показанная в ней трагическая ситуация заставляет вспомнить горькую сентенцию Екклесиаста: «Лучше ходить в дом плача об умершем, нежели ходить в дом пира, ибо таков конец всякого человека...» (Еккл. 7:2). Переходы молодых – невесты и жениха – из «дома пира» в «дом плача» и наоборот символизируют нестабильный ход человеческой жизни, подверженность людей неожиданным бедам и роковым случайностям.

Идея абсурдности бытия получает развернутое аллегорико-символическое воплощение в притче «Гора», мораль которой проникнута духом философского стоицизма и ориентирует читателя на мужественное перенесение тягот действительности. Стоицизм является добродетелью многих героев Я. Сипакова. Однако усилия, затрачиваемые ими, чаще всего безрезультатны или завершаются трагедийным исходом. Даже любовь обречена, поскольку приносит страдание и душевную опустошенность («Катаванне на стайні», «Клетка», «Лета з мятлушкай», «З іхняга жыцця», «Двое для дваіх»). Неизбежность страдания, вызываемого несоответствиями любовных притязаний людей, поясняется, например, притчей «З іхняга жыцця», где передана история о неразделенных чувствах четырех деревьев. О кратковременности любви, об угасании страсти – лирико-философская притча-новелла «Двое для дваіх». Идиллическая ситуация, изображенная в ней, становится в конечном итоге невыносимой для героев, которые поспешно покидают ранее приветливый и красивый, а ныне мокрый от дождей и холодный остров.

Чувство и мысль слиты в притчах-новеллах Я. Сипакова настолько сильно, что разъять их практически невозможно. В любое размышление писатель вкладывает свое личное, сокровенное. Философичностью и лиризмом проникнуты строчки, которыми завершается притча-новелла «Яшчэ ў статку». В ней автор выражает бессилие человека в познании загадочной сути любви:

«Неспазнаныя шляхі твае, каханне!

Што аб'ядноўвае людзей і што разлучае іх, што прымушае трымцець сэрца і што пакідае яго абыякавым, што кідае чалавека ў абдымкі і што выштурхоўвае з іх – як выштурхоўвае корак маладое, неспакойнае віно?

Хто адкажа нам на гэты?

Мусіць, ніхто. Мусіць, нават сам Бог, які і паслаў нам гэтыя самыя страшныя і самыя салодкія пакуты, нічога не ведае і нічога не зможа адказаць» [6, с. 22].

Обращение Я. Сипакова к форме притчи, насыщение писателем повествовательной ткани своих произведений элементами лиризации и рефлексии привели к образованию в его творчестве и в белорусской литературе жанрово-стилевой модификации лирико-философской притчи-новеллы. Основной категорией, характеризующей художественную ре-

альность притчеобразно-новеллистической прозы Я. Сипакова, является трагическое, с которой связаны образы-символы бытийного абсурда, мотивы духовного несовершенства и разъединения людей, неизбежности страдания. Одним из источников художественного мира отдельных произведений из книги «Тыя, што ідуць» стала славянская мифология. В ряде притч писатель опозитизировал жизнеутверждающий характер дохристианского восприятия мира, ценностные приоритеты национальной мифопоэтической традиции.

Литература

1. Тумина, Л.Е. Притча как школа красноречия : учеб. пособие / Л.Е. Тумина. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 368 с.
2. З табой : з Янкам Сіпаковым гутарыць Людміла Рублеўская // Крыніца. – 1997. – № 5. – С. 66–72.
3. Сіпакоў, Я. Прытчы і метафары / Я. Сіпакоў // Падары нам дрэва : Аповесць. Прытчы і метафары : Для сярэд. і ст. шк. узросту. – Мінск : Юнацтва, 1997. – С. 118–238.
4. Лихачев, Д.С. Древнеславянские литературы как система / Д.С. Лихачев // Славянские литературы: VI Международный съезд славистов (Прага, авг. 1968) : доклады советской делегации. – М. : Наука, 1968. – С. 5–48.
5. Сулова, А.В. О русских именах / А.В. Сулова, А.В. Суперанская. – Л. : Лениздат, 1991. – 220 с.
6. Сіпакоў, Я. Тыя, што ідуць : кн. прытчаў / Я. Сіпакоў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1993. – 175 с.
7. Гегель, Г.В.Ф. Сознательная символика сравнивающей формы искусства / Г.В.Ф. Гегель // Эстетика : в 4 т. / Пер. под ред. М. Лифшица. – М. : Искусство, 1968–1973. – Т. 2. – Гл. 3. – С. 88–136.

ИСТОРИЯ

УДК 94(476)«1921/1939»

Заходнебеларуская эміграцыя 20–30-х гг. XX ст. у краіны Лацінскай Амерыкі (Уругвай, Парагвай, Чылі, Перу, Мексіку і Кубу)

В.М. МЯРЧУК

Эміграцыйныя працэсы 20–30-х гг. XX стагоддзя з Заходняй Беларусі атрымалі шырокае распаўсюджванне сярод мясцовага насельніцтва. У выніку актыўнай эміграцыйнай палітыкі Польшчы эмігранты з Заходняй Беларусі сталі выязджаць у краіны Лацінскай Амерыкі. Акрамя распаўсюджаных Аргенціны і Бразіліі, насельніцтва з Беластоцкага, Віленскага, Навагрудскага і Палескага ваяводстваў стала эміграваць ва Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу. У навуковым артыкуле прадстаўлена інфармацыя аб сацыяльна-эканамічнай эміграцыі з заходнебеларускага рэгіёну ў краіны Лацінскай Амерыкі ў 1921–1939 гг. На падставе архіўных крыніц дадзена заканадаўчая характарыстыка прававой базы заходнебеларускай эміграцыі, прааналізавана статыстыка эміграцыйных рухаў, вызначаны ўмовы працаўладкавання эмігрантаў, а таксама выяўлены асаблівасці эканамічнай эміграцыі з Заходняй Беларусі ва Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу.

Ключавыя словы: эканамічная эміграцыя, міграцыйная палітыка, напрамкі эміграцыйнага руху, перасяленцы, міжваенны перыяд, Заходняя Беларусь, Лацінская Амерыка.

In the 1920–30s the emigration process in Western Belarus became extremely widespread among the locals. As a result of the active Polish emigration policy Belarusian people began to emigrate to Latin America. The most popular countries were Argentina and Brazil, though sometimes people from Belostok/Bialystok, Vilnius, Novogrudok and Polesse provinces emigrated to Uruguay, Paraguay, Chile, Mexico and Cuba. This scientific article touches upon socio-economic emigration from the western regions of Belarus to the countries of Latin America in 1921–1939. Grounding on the archives, the base of Belarusian emigration was legally described; emigration statistics were analyzed; working and employment conditions of emigrants were marked; the peculiarities of agricultural emigration from Western Belarus to Latin America were pointed out.

Keywords: economic emigration, migration policy, directions of emigration, settlers, interwar period, Western Belarus, Latin America.

Уводзіны

На фоне цяжкага сацыяльна-эканамічнага становішча ў Заходняй Беларусі і актыўнай дзяржаўнай эміграцыйнай палітыкі Польшчы ў 20–30-я гг. XX ст. стала ажыццяўляцца эміграцыя заходнебеларускага насельніцтва ў краіны Лацінскай Амерыкі. Акрамя распаўсюджанай Аргенціны і Бразіліі, эмігранты з заходнебеларускага рэгіёна эмігравалі ва Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу. Эміграцыйная праблематыка 1921–1939 гг. Заходняй Беларусі ў адзначаныя краіны амаль не даследавана ў беларускай гістарычнай навуцы. З 1925 г. у польскай гістарычнай навуцы пачалі з’яўляцца працы дзяржаўных чыноўнікаў Польшчы, у якіх асвятляліся польскія эміграцыйныя працэсы (А. Зарыхта, Г. Заленцкі, М. Панкевіч, М. Фулярскі і інш.) [1], [2], [3], [4]. Пытанні эміграцыі ў краіны Лацінскай Амерыкі (Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу) у 1921–1930-я гг. дадзенымі аўтарамі амаль не вывучаліся, яны выконвалі сацыяльны заказ дзяржавы, таму іх даследаванні ў асноўным абгрунтавалі тую ці іншую пазіцыю польскіх уладаў у эміграцыйным пытанні і часта мелі палемічны характар. У апошнія дзесяцігоддзі польскія аўтары разглядалі эміграцыю ў Лацінскую Амерыку ў кантэксце асвятлення эканамічнага становішча насельніцтва ўсходніх зямель міжваеннай Польшчы, грамадска-палітычнага жыцця, сацыяльных і этнадэмаграфічных працэсаў, нацыянальнай палітыкі польскага ўрада і г. д. (Э. Каладзей, Г. Яноўская) [5], [6],

[7], [8]. У польскай гістарыяграфіі з'явіўся шэраг даследаванняў, прысвечаных лацінаамерыканскаму эміграцыйнаму напрамку (М. Парадоўская, М. Кула) [9], [10], [11]. Так, М. Кула ўвёў у навуковы абарот дакументы дыпламатычных службаў Польшчы ў краінах Паўднёвай Амерыкі, асобныя яго даследаванні датычацца эміграцыі на Кубу [12], [13]. На мяжы XX і XXI стст. з'явілася праца польскага гісторыка А. Гаўрышэўскага, прысвечаная даследаванням эміграцыйнай палітыкі і інтэнсіўнасці перасяленчых рухаў у Польшчы, дзе значнае месца адводзіцца агульнай эміграцыі міжваеннага перыяду [14]. Аднак эміграцыйная праблема тыка з Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. да гэтага часу застаецца недаследаванай. Няма работ аб эміграцыйнай палітыцы польскага ўрада на заходнебеларускіх землях, пра ўплыў на эміграцыі мараходных кампаній і іх агентуры, перасяленняў ва Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу. Улічваючы нераспрацаванасць тэмы ў айчынай гістарычнай навуцы, мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца дэталёвае вывучэнне міжваенных эміграцыйных працэсаў з Заходняй Беларусі ў краіны Лацінскай Амерыкі (Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу).

Эміграцыя заходнебеларускага насельніцтва ва Уругвай у 1921–1939 гг.

У міжваенны перыяд эміграцыя ва Уругвай займала пэўнае месца ў заходнебеларускага насельніцтва. У параўнанні з іншымі краінамі лацінаамерыканскага кантынента Уругвай у 20-я гг. XX ст. адрозніваўся палітычнай стабільнасцю, што выклікала інтэнсіўнасць еўрапейскай эміграцыі. Уругвай стаў своеасаблівай альтэрнатывай для тых эмігрантаў з Заходняй Беларусі, якія па фінансавых прычынах не маглі эміграваць у Аргенціну.

Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны іміграцыйнае заканадаўства Уругвая было падобным на бразільскае. Розніца заключалася толькі ў тым, што дакументы, якія патрабаваліся пры ўездзе ў краіну, маглі быць пацверджаны не толькі адміністрацыйнымі органамі, але і грамадскімі эміграцыйнымі інстытутамі. Арганізацыяй іміграцыйных працэсаў ва Уругваі займалася Генеральная дырэкцыя іміграцыі.

Нягледзячы на даволі ўмераныя прадпісанні, еўрапейская іміграцыя ва Уругвай з 1920 г. па 1924 г. была нязначнай, што тлумачыцца надзвычай складанымі ўмовамі працаўладкавання. Як сведчаць дакументы, у іміграцыйным гатэлі г. Мантавідэа амаль увесь час знаходзілася 200–300 сем'яў беспрацоўных эмігрантаў, а зімой іх колькасць ўзрастала ў некалькі разоў [15, л. 3]. Такая вялікая колькасць эмігранцкіх сем'яў у гатэлі Манавідэа звязана з тым, што ім бясплатна прадастаўлялася магчымасць пражываць на працягу 7 дзён [16, л. 1 зв.].

З 1923 г. уругвайскія ўлады сталі ажыццяўляць палітыку сельскагаспадарчай іміграцыі, тым больш што каля 60% тэрыторыі краіны займалі пашы, а пад сельскагаспадарчымі ўгоддзямі знаходзілася толькі 5% усёй плошчы [15, л. 1 зв.]. У выніку прапанаванага іміграцыйнага курсу быў прыняты закон ад 15 лютага 1923 г. аб каланізацыі і гарантыях аплаты працы імігрантаў, а таксама ўтвораны Дзяржаўны іпаечны банк, праз які ўрад набываў прыгодныя для каланізацыі прасторы. Адначасова банк павінен быў прадстаўляць імігрантам крэдыт да 85% кошту для набыцця зямельных надзелаў у прыватных асоб. Кошт 1 га зямлі складаў 130–170 уругвайскіх песа [17], [18, л. 47]. Сельскагаспадарчыя перасяленцы вызваліліся ад выплаты падаткаў. Згодна закону 1923 г. сельскагаспадарчыя работнікі ад 18 да 55 гадоў у сярэднім атрымлівалі 18 песа у месяц (заработная плата прамысловага працоўнага складала 1,2–1,5 песа ў дзень) [15, л. 3].

З 1924 г. пачала распаўсюджвацца эміграцыя заходнебеларускага насельніцтва ва Уругвай [19, с. 17]. Першапачаткова гэта былі адзінкавыя выпадкі эміграцыі: у 1926 г. з Палескага ваяводства выехала толькі 6 чалавек. Аднак ужо ў 1927 г. з тэрыторыі Заходняй Беларусі выехала 137 чалавек (з Беластоцкага ваяводства – 71, з Віленскага – 33, з Навагрудскага – 17 і з Палескага – 16), а ў 1928 г. – 192 чалавекі (з Беластоцкага ваяводства – 77, з Віленскага – 57, з Навагрудскага – 12 і з Палескага – 46) [20], [21], [22]. Найбольшае пашырэнне дадзены напрамак эміграцыі атрымаў у Беластоцкім і Віленскім ваяводствах. Так, з Віленскага ваяводства на працягу 1926–1928 гг. выехаў 221 чалавек (асноўная маса з Маладзечанскага павета (110), Віленскага (48) і Свянцянскага (12) паветаў) [23, л. 6–22].

З пачаткам сусветнага эканамічнага крызісу ўругвайскі ўрад вымушаны быў перайсці да абмежавання іміграцыйнай плыні. Згодна распараджэння Генеральнай дырэкцыі іміграцыі з 1929 г. ва Уругвай дапускаліся наступныя катэгорыі перасяленцаў:

1) сельскагаспадарчыя сем'і, якія валодалі капіталам у 300 амерыканскіх долараў (акрамя сродкаў на падарожжа);

2) адзінокія імігранты, якія валодалі 150 амерыканскімі доларамі (доказам наяўнасці гэтых сум для абедзвюх катэгорый эмігрантаў быў чэк пераводу сродкаў у банк Уругвая);

3) імігранты, якія ўязджалі ва Уругвай на аснове запрашэнняў ад сваякоў або працадаўцаў (запрашэнне павінна быць легалізавана консульствам Польшчы ва Уругваі) [15, л. 1].

Аднак іміграцыйныя абмежаванні Аргенціны і Бразіліі выклікалі павелічэнне колькасці эмігрантаў ва ўругвайскім напрамку. У 1930 г. эміграцыя з Польшчы ва Уругвай дасягнула рэкорднага паказчыку і складала 1351 чалавек. З Палескага ваяводства ў 1930 г. выехала ў 6 разоў больш эмігрантаў, чым у 1926 г. [24, с. 103], [25]. Так, за 1926–1931 гг. з Заходняй Беларусі выехала 1309 чалавек, з якіх 55% складалі эмігранты з Беластоцкага ваяводства, 21% – з Віленскага, 19% – з Палескага і толькі 6% – з Навагрудскага (табліца 1).

У лістападзе 1932 г. урад Уругвая выдаў новыя іміграцыйныя прадпісанні, якія прывялі да прамой залежнасці перасяленцаў ад уругвайскіх уладаў. У 1932 г. уругвайскія ўлады вызначылі катэгорыі насельніцтва, якія маглі без перашкод прыбыць у калоніі:

– асобы, якія ехалі караблямі першага класа да Мантэвідэа (для іх запрашэнне было неабавязковым);

– эмігранты, якія мелі з сабой 600 уругвайскіх песа. Для гэтай катэгорыі людзей візы выдаваліся згодна індывідуальнага рашэння Генеральнага ўругвайскага консульства ў Варшаве;

– турысты і журналісты (пры наяўнасці зваротнага квітка);

– эмігранты, якія маглі пацвердзіць свой ранейшы побыт ва Уругваі;

– сельскагаспадарчыя рабочыя і іх сем'і;

– рамеснікі;

– родныя, якія на падставе “permiso de desembarco” накіроўваліся да сваіх блізкіх.

Эмігранты ва ўзросце да 21 году абавязаны былі прадставіць ва ўругвайскае консульства дазвол на выезд ад сваякоў або апекуноў. Адзінокія жанчыны ўдакладнялі адрас свайго будучага побыту ва Уругваі [26, л. 6], [27], [28].

На практыцы новыя іміграцыйныя прадпісанні пачалі рэалізоўвацца ў 1933 г., калі прэзідэнт Уругвая Г. Тэра ажыццявіў дзяржаўны пераварот [29, с. 518]. Ва ўмовах ваеннай дыктатуры іміграцыйныя прадпісанні Уругвая эвалюцыянавалі да павелічэння “паказальных квот”. Так, з 1934 г. ад імігрантаў патрабавалі 400 амерыканскіх долараў, якія пералічваліся ва ўругвайскі банк ці на дэпазіт мараходнай лініі [30]. Так, у выніку інтэнсіўнай заканадаўчай іміграцыйнай палітыкі ў пачатку 1930-х гг. колькасць эмігрантаў з Заходняй Беларусі была нязначнай: у 1934 г. з Палескага ваяводства выехала толькі 7 чалавек [6]. Усяго за 1932–1936 гг. з заходнебеларускага рэгіёна выехала 650 чалавек: з Беластоцкага ваяводства – 456, Віленскага – 79, Навагрудскага – 20, Палескага – 95 (табліца 1).

У наступных гадах колькасць паказчыкі эміграцыі з Заходняй Беларусі не дасягнулі ранейшага ўзроўню. У 1938 г. ва Уругваі былі прыняты дапаўненні ў закон ад 1934 г. Згодна з імі да іміграцыі дапускаліся асобы, якія мелі персанальныя запрашэнні, прадастаўленыя Дырэкцыяй іміграцыі ў Мантавідэа, і ўладальнікі “permiso de retorno” (дазвол на вяртанне). Стала складанай працэдура афармлення запрашэнняў ад уругвайскіх уладаў, паколькі консульства Уругвая ў Варшаве патрабавала ад імігрантаў “certificado politico social” (грамадска-палітычнага пасведчання) [31, л. 31–32]. Усе гэтыя акалічнасці з'явіліся прычынай канчатковага зніжэння іміграцыйных рухаў з Заходняй Беларусі ва Уругвай: на працягу 1937–1938 гг. у гэту краіну выехала толькі 288 чалавек, што складала 13% ад эміграцыі 1926–1938 гг. (табліца 1).

Эмігранты, якія выехалі ва Уругвай на працягу міжваеннага перыяду, мелі пасведчанне маральнасці і медыцынскую даведку. Для атрымання ўругвайскай візы патрабавалася 5 фотаздымкаў, з якіх 1 ішоў на медыцынскае пасведчанне, а астатнія – у Генеральнае консульства для атрымання “certificado de viaje” (дарожнага пасведчання), якое атрымлівалі ўсе эміг-

ранты незалежна ад узросту. Калі эмігрант меў запрашэнне, то павінен быў удакладняць і прадстаўляць у консульства доказы таго, што людзі, да якіх ён накіроўваўся, сапраўды пражываюць ва Уругваі. Такім довадам магло выступаць запрашэнне з польскага консульства ў Мантэвідэа, даведка з магістрата, паліцыі ці стараства. Акрамя асноўнага кошту за візу – 20 зл. 50 гр. – кожны эмігрант абавязаны быў набыць ва ўругвайскім консульстве “certificado de viaje” (сертыфікат падарожжа), кошт якога першапачаткова складаў 48 зл. 50 гр., а з 28 снежня 1932 г. – 40,5 злотых [26, л. 12]. Эмігранты да 21 гадоў абавязваліся прад’явіць ва ўругвайскім консульстве дазвол на выезд ад сваякоў або апекуноў. Адзінокія жанчыны-эмігранткі павінны былі ўказаць адрас будучага пражывання ва Уругваі [32, л. 9].

Табліца 1 – Эміграцыя з Заходняй Беларусі ва Уругвай (1926–1938 гг.)

Ваяводства	Беластоцкае	Віленскае	Навагрудскае	Палескае	Усяго эмігрантаў
1926–1931 гг.	715	278	82	234	1309
1932–1936 гг.	456	79	20	95	650
1937–1938 гг.	243	17	6	22	288
Разам:	1414	374	108	351	2247

Складзена на падставе: ААН, 9886.

Паводле дадзеных польскай афіцыйнай статыстыкі ў 1926–1938 гг. з тэрыторыі 4-х заходнебеларускіх ваяводстваў ва Уругвай выехала 2247 чалавек: з Беластоцкага – 1414, Віленскага – 374, Навагрудскага – 108, Палескага – 351 (табліца 1) [31, л. 145].

Эміграцыя заходнебеларускага насельніцтва ў Парагвай, Мексіку, Кубу і паўднёвыя раёны Лацінскай Амерыкі

Парагвай на працягу міжваеннага перыяду быў адной з самых адсталых краін на лацінаамерыканскім кантыненте. Сацыяльна-эканамічнае становішча Парагвая не прываблівала прадстаўнікоў еўрапейскай эміграцыі, аднак парагвайскія ўлады планавалі развіць іміграцыю для адраджэння гаспадаркі краіны. Сутнасць масавай каланізацыі заключалася ў тым, што яна не павінна была канцэнтраватца ў канкрэтных рэгіёнах і правінцыях, яе неабходна было звязаць з мясцовым насельніцтвам [33, л. 39].

Эміграцыйная сітуацыя Парагвая значна змянілася ў сярэдзіне 20-х гадоў XX ст., калі хутка выраслі кошты на зямлю ў Аргенціне і Бразіліі. Гэтым фактарам імкнуўся скарыстацца парагвайскі ўрад, які не ствараў перашкод для перасялення. Згодна з існуючымі іміграцыйнымі прадпісаннямі, абавязковай умовай уезду ў краіну была спецыяльнасць імігранта. Сюды не дапускаліся такія ж катэгорыі асоб, як ў Аргенціну, а таксама жанчыны, старэйшыя за 40 гадоў, якія не мелі сваякоў у Парагваі [25].

Заахвочваючы сельскагаспадарчую іміграцыю, парагвайскі ўрад бясплатна падаваў сем’ям перасяленцаў зямельныя надзелы плошчай 20–25 га ў дэпартаменце Энкарнасьён [34]. Пры гэтым імігранты абавязваліся выконваць пэўныя ўмовы: на працягу 5 гадоў самастойна апрацоўваць атрыманы зямельны ўчастак, пабудаваць жылы дом і гаспадарчыя памяшканні, пасадзіць пэўную колькасць фруктовых дрэў. Калі гэтыя патрабаванні выконваліся, то праз 3 гады імігрант набываў надзел ва ўласнасць [28, л. 5]. Аднак складаныя кліматычныя ўмовы, адсутнасць сродкаў камунікацыі, абмежаваныя магчымасці збыту сельскагаспадарчай прадукцыі прывялі да таго, што значная частка імігрантаў пакідала гаспадаркі і перасялялася ў гарады ці выязджала з Парагваю [5, с. 262].

З пачаткам сусветнага эканамічнага крызісу парагвайскі ўрад перагледзеў іміграцыйныя прадпісанні. Так, у лістападзе 1930 г. было выдадзена распараджэнне, згодна з якім на тэрыторыю Парагвая дапускаліся наступныя катэгорыі імігрантаў: 1) асобы, якія атрымалі легалізаваныя запрашэнні ад бліжэйшых сваякоў або працадаўцаў; 2) адзінокія мужчыны з капіталам у 150 амерыканскіх долараў; 3) сельскагаспадарчыя сем’і з капіталам у 300 амерыканскіх долараў [36, л. 2].

Далейшыя змены ў іміграцыйным заканадаўстве Парагвая былі абумоўлены парагвайска-балівійскай вайной (1932–1935 гг.).

З мэтай заахвоціць іміграцыю еўрапейцаў 24 жніўня 1934 г. урад краіны ўнёс некаторыя змены ў іміграцыйныя прадпісанні: адзінокія імігранты без запрашэнняў для атрымання парагвайскай візы павінны былі перавесці ў банк у Асунсьён 50 залатых песа (прыкладна 20 амерыканскіх долараў). Дадзенай сумай абкладалася і сельскагаспадарчая сям'я, але яна дадаткова павінна была валодаць 30 песа з кожнага чалавека ўзростам да 21 года [37]. 14 верасня 1935 г. парагвайскі ўрад выдаў эміграцыйны закон, згодна з якім пад статус эмігранта пападалі толькі тыя асобы, якія займаліся земляробствам і рамяством, іх родныя.

Пасля заканчэння ў 1936 г. ваеннага канфлікту паміж Парагваем і Балівіяй польскія ўлады распачалі перамовы з мэтай аднавіць міграцыйныя рухі. Павелічэнню маштабаў эміграцыі ў Парагвай спрыяла аграрная рэформа 1936 г., якая прадугледжвала ўрадавую пакупку зямлі ў буйных латыфундыстаў, асваенне 44 млн. га зямлі і заснаванне на ёй гаспадарак плошчай у 10–30 га. За першыя 5 гадоў на землях планавалася пасяліць 60 тыс. сем'яў, значная колькасць якіх павінна была складацца з імігрантаў [38].

Правядзенне аграрнай рэформы выклікала пэўныя змены ў іміграцыйным заканадаўстве Парагвая. З 1937 г. у Парагвай маглі іміграваць сельскагаспадарчыя сем'і і асобы, якія мелі персанальныя запрашэнні [39, л. 7], [40, л. 31]. Забараняўся ўезд у краіну ўсіх катэгорый яўрэяў, нават пры наяўнасці персанальных выклікаў. Урад Парагвая таксама прыняў рашэнне аб перасяленні яўрэяў-імігрантаў, якія на працягу 1933–1936 гг. уладкаваліся ў г. Асунсьён, у сельскую мясцовасць [25].

Пры абставінах, якія склаліся пасля прыняцця закона аб аграрнай рэформе, міністэрства замежных спраў Польшчы ў 1937 г. пачало прымаць меры, накіраваныя на заключэнне эміграцыйнага пагаднення з Парагваем (Польска-парагвайскай эміграцыйнай канвенцыі) [41, л. 3]. Аднак на гэтым этапе парагвайскі бок не праявіў значнай зацікаўленасці ў імігрантах з Польшчы. У пачатку 1938 г. перамовы былі адноўлены. Польскі ўрад дамагаўся ад парагвайскіх уладаў значных саступак, у прыватнасці, пакрыцця расходаў праезду эмігрантаў і вызвалення будучых каланістаў ад выплаты падаткаў тэрмінам на 20 гадоў. У пачатку 1939 г. у польскім консульстве ў г. Асунсьён адбываліся перамовы аб узгадненні праекта эміграцыйнага пагаднення [6, с. 220]. Польскі бок патрабаваў, каб уладальнікі каланізацыйнай тэрыторыі перадалі зямельныя надзелы ў распараджэнне Міжнароднага каланізацыйнага таварыства, а ўмовы каланізацыі адпавядалі патрабаванням польскага міністэрства замежных спраў і міністэрства сацыяльнай апекі, акрамя таго, з эмігрантамі павінны былі заключацца працоўныя кантракты [25], [42, л. 6–7], [43, л. 7]. Аднак парагвайскі бок настойваў на тым, каб імігранты ўносілі задатак за зямлю, які ў выніку іх ад'езду падлягаў канфіскацыі. Такія ўмовы не адпавядалі інтарэсам Польшчы – пагадненне не было дасягнута [6, с. 220].

У 1939 г. была заключана дамоўленасць паміж Міжнародным каланізацыйным таварыствам і таварыствам “Tierras y Yerbales” (TYSA) аб штомесячным працаўладкаванні 60 сельскагаспадарчых сем'яў на тэрыторыі калоній дэпартаменту Энкарнасьён, Капітан Міранда, Хесус і Трынідат [44, л. 4].

Заходнія беларусы ў Парагваі рассяляліся ўздоўж ракі Альта-Парана, іх галоўным цэнтрам быў г. Энкарнасьён (дэпартамент Итапуа), вакол якога існавалі шматлікія калоніі перасяленцаў, а менавіта: “Фрам”, “Трынідад”, “Хесус”, “Кармэн дэ Парана”, “Капітан Міранда”, “Урусупака” і інш. Эмігранты з Заходняй Беларусі ў Парагваі займаліся ў асноўным сельскай гаспадаркай, вырошчвалі традыцыйныя для беларускай нацыі культуры: кукурузу, пшаніцу, бавоўну, рыс і інш. Так, напрыклад, з ліста І. Лапюка (калонія Фрам) вынікае, што ён на сваім надзеле вырошчваў кукурузу, грэчку, фасолю, проса і грэцкія арэхі. Згодна лістоў эмігрантаў, зямельныя надзелы – “чакры” – былі па 20–25 га зямлі, вельмі рэдка – па 30 га, аднак многія з іх былі непрыгоднымі для земляробства з-за сваёй лясістасці. З ліста 1939 г. С. Ефімчука да брата можна даведацца, што працэс апрацоўкі зямлі быў вельмі складаны. Першапачаткова высякалі тонкія дрэвы, потым пілілі тоўстыя дрэвы і абсякалі галлё. Праз месяц усё палілі і толькі затым сеялі кукурузу [45, с. 363–369]. Частка эмігрантаў яўрэйскай

нацыянальнасці працавала ў мясцовых рамесніцкіх майстэрнях, пераважна ў дрэваапрацоўчай прамысловасці.

Характэрнай асаблівасцю эміграцыйных працэсаў з Заходняй Беларусі ў Паргавай з’явіўся іх пачатак у 30-х гг. XX ст. Аднак, на жаль, польская афіцыйная статыстыка пачала фіксаваць эмігрантаў толькі з 1937 г.: так, у 1937–1938 гг. з тэрыторыі 4-х заходнебеларускіх ваяводстваў у Парагвай выехала 2519 чалавек, што складала 29% ад польскай эміграцыі ў гэтую краіну. Найбольшую распаўсюджанасць атрымала эміграцыя з Палескага ваяводства, адкуль выехала ў дадзены перыяд 1573 чалавекі, у той час як з астатніх ваяводстваў – толькі 946 (з Беластоцкага – 165, Навагрудскага – 759, Віленскага – 22) [14, с. 425].

Эміграцыйныя працэсы з Заходняй Беларусі назіраліся таксама ў Мексіку і Кубу. Мексіканскае міграцыйнае права пачало рэгламентавацца з 1926 г., калі 15 студзеня быў прыняты закон аб эміграцыі [46, с. 160]. Транспарціроўку эмігрантаў ажыццяўлялі сусветныя марходныя кампаніі “Pacific Line” і “French Line”. Пасажыры, якія накіроўваўся ў Мексіку, высаджваліся ў портах Гаваны (Куба) і далей іншымі караблямі ехалі да Вера-Круз [47, л. 140]. Яны дадаткова плацілі па 1,5 амерыканскіх долараў за побыт ў Гаване да наступнага карабля ў Вера-Круз. Праезд таварыствам “Pacific Line” быў больш танным, чым “French Line”, таму карэспандэнты Варшаўскага эміграцыйнага сіндыкату павінны былі папярэджаць эмігрантаў аб розніцы ў кошце квіткоў (табліца 2).

На працягу 1927–1928 гг. з Заходняй Беларусі ў Мексіку выехала 248 чалавек. Найбольшую распаўсюджанасць эміграцыя ў гэтую краіну атрымала ў Беластоцкім ваяводстве – 177 чалавек (Віленскае – 35, Навагрудскае – 27, Палескае – 9) [23, л. 6–22].

Эмігранты, якія накіроўваліся на Кубу, павінны былі мець пры сабе 200 амерыканскіх долараў ці гарантыйны ліст з Кубы. Замужнія жанчыны, што выязджалі ў гэтую краіну без суправаджэння мужа, прадстаўлялі яго пісьмовы дазвол на выезд за мяжу. Такі дазвол яны атрымлівалі ад улад гміны, перакладалі на іспанскую мову і толькі пасля гэтага легалізавалі і адпраўлялі ў кубінскае консульства. Кубінская віза была бясплатнай [48, л. 81]. У 1927–1928 гг. з Заходняй Беларусі ў Кубу выехала 339 чалавек: з Беластоцкага – 109, з Віленскага – 26, з Навагрудскага – 60 і з Палескага – 144 [49].

Табліца 2 – Кошт праезду да Кубы і Мексікі таварыствамі “Pacific Line” і “French Line”

Катэгорыі пасажыраў	Куба		Мексіка	
	“French Line”	“Pacific Line”	“French Line”	“Pacific Line”
Дарослыя (ад 12 гадоў)	819 зл.	640 зл. 80 гр.	837 зл.	267 зл.
Дзеці ад 8 да 12 гадоў	409 зл. 50 гр.	320 зл. 40 гр.	418 зл. 50 гр.	133 зл. 50 гр.
Дзеці ад 3 да 8 гадоў	204 зл. 75 гр.	160 зл. 20 гр.	209 зл. 25 гр.	133 зл. 50 гр.
Дзеці да 3 гадоў	бясплатна	бясплатна	бясплатна	бясплатна

Складзена паводле ДАБВ. – Фонд 377. – Вопіс 1. – Справа 2. Цыркуляры Эміграцыйнага сіндыкату. 1929–1938 гг. – С. 19.

У міжваенны перыяд у Перу з’явілася невялікая група заходнебеларускіх эмігрантаў, якія для паляпшэння жыццёвых ўмоў падтрымалі каланізацыйныя планы Польшчы і Перу ў асваенні перуанскіх джунгляў [50, с. 71–88].

Першы эмігрант з Заходняй Беларусі ў Перу з’явіўся ў 1927 г. на калоніі “Сапіта”, калі з Віленскага павета Віленскага ваяводства выехала 3 эмігранты [23, л. 6–22], [51, с. 453].

Заканадаўча-прававая эміграцыйная база ў дадзеную краіну была доўгі час нераспрацаванай. Толькі 26 чэрвеня 1936 г. быў прыняты дэкрэт аб іншаземцах, а 15 мая 1937 г. – іміграцыйны закон. Пытанні каланізацыі акрэсліваў дэкрэт, выдадзены перуанскім урадам у 1938 г. [41, л. 4]. Аднак далейшая распрацоўка міграцыйна-прававой базы паміж дзяржавамі не была завершана ў сувязі з пачаткам Другой сусветнай вайны.

Польска-перуанскія каланізацыйныя планы пачалі распаўсюджвацца ў 20-х гг. XX ст., калі урад Перу пачаў асваенне велізарных горных раёнаў з мэтай прыцягнення імігрантаў з Еўропы [52, с. 24]. Тагачасны прэзідэнт Перу А. Легуія прапанаваў Польшчы праект сумеснай каланізацыі, які польскім бокам быў сустрэты з вялікай цікавасцю [53, с. 134–137]. Ужо ў

1924 г. група фінансістаў і багатых землеўладальнікаў Польшчы стварыла Польшка-амерыканскі каланізацыйны сіндыкат, заснавальнікам і галоўным ініцыятарам якога выступаў К. Вархалёўскі [52, с. 24–33]. У 1921 г. ён быў прызначаны начальнікам аддзела Эміграцыйнага ўпраўлення па замежных справах. У 1924 г. удзельнічаў у міжнароднай канферэнцыі ў Рыме ў якасці эксперта. У 1925 г. К. Вархалёўскі адправіўся ў Паўднёвую Амерыку ў якасці дэлегата польскага ўрада для таго, каб азнаёміцца з умовамі жыцця пасяленцаў. Неаднаразова наведаў Бразілію, Аргенціну, Чылі, Эквадор і Перу [8, с. 177–178]. К. Вархалёўскі і Польшка-амерыканскі каланізацыйны сіндыкат выступілі з каланізацыйнымі праектамі перуанскай тэрыторыі. Урад Перу падтрымаў два праекты і згадзіўся на іх ажыццяўленне: 20 мая 1927 г. на праект К. Вархалёўскага на каланізацыю 350 тыс. га зямлі, 23 красавіка 1928 г. – Каланізацыйнага сіндыкату на 1 млн. га зямлі. Згодна праекту К. Вархалёўскі на працягу чатырох гадоў быў абавязаны суправадзіць каля 1 тыс. сельскагаспадарчых сем'яў, якія складаліся як мінімум з трох чалавек ва ўзросце ад 18 да 45 гадоў. К. Вархалёўскі арганізоўваў набор, бясплатную транспартную і першапачатковы побыт эмігрантаў на калоніі. Для пакрыцця расходаў урад горада Ліма прызнаў К. Вархалёўскаму 150 тыс. гектараў зямлі, якую ён мог прадаваць для атрымання сродкаў на выдаткі, звязаныя з праектам. Польшка-амерыканскі каланізацыйны сіндыкат на працягу чатырох гадоў быў абавязаны на сваёй тэрыторыі задзейнічаць каля 3 тыс. сем'яў. Аднак, насуперак умовам канцэсіі К. Вархалёўскага, транспартныя выдаткі пасяленцаў ляглі ў абавязак перуанскага ўрада. Атрыманая магчымасць, на першы позірк, далі вялікія шляхі рэалізацыі іміграцыі польскіх сельскагаспадарчых рабочых. Дадзеныя канцэсіі з'явіліся першы этапам у арганізацыі эміграцыйна-каланізацыйных пытанняў у Перу.

У студзені 1928 г. у Перу адправілася другая група дэлегатаў Эміграцыйнага ўпраўлення і Нацыянальнага эканамічнага банка, які ажыццяўляў фінансаванне сельскагаспадарчай эміграцыі. У канчатковым выніку польскі ўрад і Нацыянальны эканамічны банк адмовіліся ад субсідзіравання праекту. Такім чынам, уся каланізацыйная праца павінна была ажыццяўляцца на прыватныя сродкі. У 1929 г. распараджэннем міністэрства працы і грамадскай апекі Польшчы, выдадзенага ў паразуменні з міністэрствамі зямляробства і замежных спраў, быў закладзены каланізацыйны кааператыў “Польская калонія”. 27 чэрвеня 1929 г. К. Вархалёўскі падпісаў дамоўленасць з кааператывам, згодна якой было атрымана права на каланізацыю 220 тыс. га зямлі (першапачаткова перуанскім урадам вылучалася 350 тыс. га зямлі). Каланізацыйны кааператыў “Польская калонія” абавязаны быў ажыццявіць фінансаванне забеспячэнне працаўладкавання польскіх сем'яў на вылучанай тэрыторыі. З гэтай нагоды 50 тыс. га зямлі з агульнай плошчы каланізацыйнай тэрыторыі адводзілася сем'ям каланістаў, астатнія 170 тыс. га перадаваліся ва ўласнасць кааператыву “Польская калонія”, якому прадстаўлялася права продажу зямлі прыватным асобам для атрымання сродкаў на каланізацыйныя патрэбы.

З 8 жніўня 1929 г. пачалося ажыццяўленне каланізацыйнага плану К. Вархалёўскага. Аднак вялікі эканамічны крызіс негатыўна паўплываў на іміграцыйныя працэсы ў Перу. Тым не менш, каланізацыйны кааператыў “Польская калонія” здолеў адправіць першых эмігрантаў у Перу ў колькасці 159 чалавек. Арганізатары кааператыву ў мэтах захавання канцэсіі неаднаразова адпраўлялі ў Перу людзей, не звяртаючы ўвагі на іх прафесійную накіраванасць, якіх размяшчалі на калоніі “Цумарыя” (Cumaría) на сярэднім цячэнні ракі Укаялі. Аднак працэс працаўладкавання на дадзенай тэрыторыі быў вельмі складаным і цяжкім для эмігрантаў, асабліва тых, якія прыбылі туды ў сярэдзіне чэрвеня 1930 г. Калонія “Цумарыя” была абсалютна не падрыхтаванай для эмігрантаў: зямельныя надзелы былі не вылучаны, лясы не высячаны, адсутнічалі жыллёвыя будынкі і г. д. Арганізацыйная сітуацыя ўскладнялася прафесійнай накіраванасцю каланістаў, большасць з якіх паняцця не мелі аб сельскай гаспадарцы і цяжкай працы на зямлі. Маральная адаптацыя эмігрантаў ускладнялася тым, што яны разлічвалі прыехаць на даволі абжытыя і прыстасаваныя для жыцця землі, аб якіх і гаварылася ў рэкламна-інфармацыйных аб'явах Інфармацыйнага бюро каланізацыйнага кааператыву “Польская калонія”. Так, згодна зместу такіх аб'яў, “эміграваць у Перу маглі сельскагаспадарчыя сем'і, якія складаліся як мінімум з 3-х чалавек, здольных да працы. Кошт праезду з Варшавы на каланізацыйныя землі абыходзіўся аднаму эмігранту ў 150 амерыканскіх долараў, дзецям ад 2 да 10 гадоў – у 80, дзецям да 2 гадоў эмігравалі бясплатна. За пасведчанні, не-

абходныя пры транспарціроўцы, эмігранты выплачвалі па 36 амерыканскіх долараў. За межы пашпарты выдаваліся бясплатна. Пасля прыезду ў Перу эмігрант атрымоўваў зямельны надзел, пакрыты лесам, над ракой Укаялі. Сем’і з трох чалавек надзяляліся зямлёй па 30 га, больш чатырох чалавек – па 60 га. Уласнікамі зямлі эмігранты становіліся на наступны год каланізацыі. Першапачаткова сем’і эмігрантаў размяшчаліся ў часовых будынках, аднак у хуткім часе яны павінны былі пабудаваць жылыя памяшканні. У калоніі існаваў сельскагаспадарчы інструктар, які прадстаўляў эмігрантам неабходную інфармацыю і дапамогу ў адаптацыі і далейшай каланізацыі” [54, л. 75–76]. Такім чынам, жыццёвыя рэаліі каланістаў не адпавядалі тым акалічнасцям, якія асвятляліся ў рэкламнай эміграцыйнай прадукцыі. Эмігранты з Заходняй Беларусі пасля прыезду ў Перу сутыкаліся з нечакана велізарнымі матэрыяльнымі і фізічнымі цяжкасцямі, якія было складана самастойна пераадолець.

Дзейнасць Польшка-амерыканскага каланізацыйнага сіндыкату атрымала распаўсюджанне вясной 1930 г., калі ў калонію “Сэпа”, размешчаную на зліцці рэк Тамбоў і Урубамба, прыбыў інжынер Сухарскі з некалькімі польскімі эмігрантамі з мэтай падрыхтоўкі зямлі для каланізацыі. Як пісаў ксёндз Ф. Сокул, у гэтай групе эмігрантаў быў толькі адзін хлопчык, які прыехаў з вёскі. Адсутнасць фінансавання, дрэнная арганізацыя і несакардынаваная палітыка ўлад кааператыву прывялі да поўнага заняпаду праекта. У 1933 г. у Каланізацыйнага сіндыката скончылася ліцэнзія на кааператыў “Польская калонія”, які ў тым жа годзе пасля заканчэння дзяржаўных субсідый падаў заяву аб банкруцтве [52, с. 28]. Як сведчыў у сваёй кнізе “La Naturaleza en la America Ecuatorial” адзін з удзельнікаў каланізацыйнага праекту Вітольд Шышлэ, правал каланізацыйнай місіі К. Вархалёўскага вынікаў з непраўднага выбару каланізацыйнай тэрыторыі. Першапачаткова няправільна было выбраць каланізацыйныя землі, якія размяшчаліся вельмі далёка ад г. Ікітас, замест тэрыторыі на рацэ Укаялі [25], [55, с. 50]. Група польскіх пасяленцаў, магчыма сярод якіх былі і прадстаўнікі заходнебеларускіх ваяводстваў, захавалася ў Перу да пачатку 1934 г., пасля чаго некаторыя з іх засталіся ў Перу, а астатнія выехалі ў Бразілію ці вярнуліся ў Польшчу. Транспартныя расходы пасяленцаў для прадухілення міжнароднага скандалу прафінансаваў польскі ўрад. Такім чынам, у 1938 г. у Перу заставалася толькі невялікая група эмігрантаў, якая складалася з 400 чалавек [51, с. 24–33].

Рэалізаваць каланізацыйныя планы ў Перу і распаўсюдзіць эміграцыю з Заходняй Беларусі ў дадзеную краіну ні перуанскім, ні польскім уладам так і не ўдалося. На працягу 1921–1939 гг. з заходнебеларускага рэгіёна ў Перу выехала толькі некалькі дзесяткаў чалавек.

Адзінкавыя выпадкі эміграцыі назіраліся ў Чылі і Венесуэлу. Для актывізацыі міграцыйных працэсаў у адзначаныя краіны былі распрацаваны польска-чылійская дамоўленасць аб эміграцыі і балівійска-чылійская дамоўленасць аб транзіце [56, л. 9]. Аднак прыняцце іх было адкладзена на нявызначаны час. Устанавіць дакладную колькасць эмігрантаў з Заходняй Беларусі ў Чылі складана, таму што ў выніку нязначных маштабаў эміграцыйных хваляў асобны падлік эмігрантаў не ажыццяўляўся. Вядома, што на працягу 1926–1928 гг. з Віленскага ваяводства ў Чылі выехала 40 чалавек (з Маладзечанскага – 20, Віленскага павета – 9, Трокскага – 2, Вілейскага – 5, Свянцянскага – 4) [23, л. 6–22].

Заклучэнне

Такім чынам, у выніку даследавання эміграцыйных працэсаў заходнебеларускага насельніцтва ва Уругвай, Парагвай, Перу, Чылі, Мексіку і Кубу ў 1921–1939 гг. можна зрабіць наступныя высновы.

1. Эміграцыя ва Уругвай стала своеасаблівай альтэрнатывай для тых заходнебеларускіх эмігрантаў, якія па фінансавых прычынах не маглі эміграваць у Аргенціну. З 1926–1938 гг. з тэрыторыі 4-х заходнебеларускіх ваяводстваў – Віленскага, Навагрудскага, Палескага і Беластоцкага – ва Уругвай выехала каля 2247 чалавек. Найбольшую распаўсюджанасць дадзены напрамак эміграцыі атрымаў у Беластоцкім і Віленскім ваяводствах.

2. Характэрнай асаблівасцю эміграцыйных працэсаў у Парагвай з Заходняй Беларусі з’яўляўся іх пачатак у 30-х гг. XX ст. Пік эміграцыйных хваляў адзначаецца ў 1937–1938 гг.,

калі з тэрыторыі 4-х заходнебеларускіх ваяводстваў у Парагвай выехала 2519 чалавек, што складала 29% ад польскай эміграцыі ў гэтую краіну. Найбольшую распаўсюджанасць атрымала эміграцыя з Палескага ваяводства, адкуль у 1937–1938 гг. выехала 1573 чалавекі. Заходнія беларусы ў Парагваі рассяляліся ўздоўж ракі Альта-Парана, іх галоўным цэнтрам быў г. Энкарнасьён, вакол якога існавалі шматлікія калоніі перасяленцаў. Зямельныя надзелы – чакры, якія атрымлівалі эмігранты, у сярэднім мелі плошчу ў 25 га зямлі.

3. У выніку каланізацыйнай палітыкі Польшчы пачала практыкавацца сельскагаспадарчая эміграцыя ў Перу. У 1927 г. з Заходняй Беларусі ў Перу выехалі першыя эмігранты. У 1929 г. пачаў дзейнічаць каланізацыйны кааператыву “Польская калонія”, які атрымаў права на каланізацыю 220 тыс. га зямлі ў Перу. У выніку яго дзейнасці былі ўтвораны калоніі “Цумарыя” і “Сэпа”, якія абсалютна былі непадрыхтаваныя для жыцця і дзейнасці эмігрантаў. Складаныя ўмовы адаптацыі і ўладкавання жыцця ў калоніях не выклікалі зацікаўленасці ў заходнебеларускіх эмігрантаў.

4. На фоне эміграцыйных плыняў ва Уругвай і Парагвай эміграцыя ў Мексіку і Кубу насіла нязначны характар. Адзінкавыя выпадкі эміграцыі з Заходняй Беларусі назіраліся ў Чылі і Венесуэлу. Эміграцыя ў гэтыя краіны насіла індывідуальны характар.

Літаратура

1. Zarychta, A. Emigracja polska i jej znaczenie dla państwa / A. Zarychta. – Warszawa, 1933. – 119 s.
2. Załęcki, G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna / G. Załęcki. – Warszawa, 1925. – 158 s.
3. Pańkiewicz, M. Problem emigracji w Polsce / M. Pańkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Ligi Morskiej i Kolonialnej, 1935. – 44 s.
4. Fularski, M. Paragwaj jako obszar gospodarczy / M. Fularski // Sprawy Morskie i Kolonialne. – Warszawa : Wydawnictwo Ligi Morskiej i Kolonialnej, 1938. – Zeszyt. 1. – S. 22–40.
5. Kołodziej, E. Dzieje Polonii w zarysie 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1991. – 336 s.
6. Kołodziej, E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa : Księga i Wiedza, 1982. – 294 s.
7. Janowska, H. Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939 / H. Janowska. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. – 338 s.
8. Paradowska, M. Polacy w Ameryce Południowej / M. Paradowska. – Wrocław : Wydawnictwo PWN, 1977. – 365 s.
9. Dobosiewicz, Z. Polonia w Ameryce Łacińskiej / Z. Dobosiewicz, W. Rómmel. – Lublin, 1977. – 247 s.
10. Kula, M. Ameryka Łacińska w relacjach polaków / M. Kula. – Warszawa : Narodowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1982. – 243 s.
11. Kula, M. Dzeje Ameryki Łacińskiej od schyłku epoki kolonialnej do czasów współczesnych / M. Kula. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 446 s.
12. Kula, M. Emigracja polska na Kubie w okresie międzywojennym / M. Kula // Przegląd Polonijny. – Wrocław; Warszawa : Wydawnictwo PAN, 1975. – Zeszyt. 2. – S. 71–84.
13. Dzieje Polonii w Ameryce Łacińskiej / red. M. Kula. – Wrocław, 1983. – 159 s.
14. Gawryszewski, A. Ludność Polski w XX wieku / A. Gawryszewski. – Warszawa : Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego PAN, 2005. – 622 s.
15. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 422. Прадстаўніцтва эміграцыйнага ўпраўлення, г. Львоў. – Воп. 1. – Спр. 796. Інфармацыя Галоўнага эміграцыйнага ўпраўлення ў Варшаве аб умовах эміграцыі ва Уругвай.
16. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 422. Прадстаўніцтва эміграцыйнага ўпраўлення, г. Львоў. – Воп. 1. – Спр. 590. Цыркуляр Галоўнага эміграцыйнага ўпраўлення ў Варшаве аб эміграцыі ў Аргенціну.

17. Дёмушкіна, Е. Уругвай: от институтов «представительной демократии» к их кризису / Е. Дёмушкіна // Политическая система обществ в Латинской Америке. – М. : Наука, 1982. – С. 344–365.
18. Archiwum Akt Nowych (ANN). – Zespół MZS. – Sygn. 9889.
19. Szawleski, M. Polska wobec gospodarki światowej / M. Szawleski. – Warszawa : Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego, 1928. – 247 s.
20. Przegląd emigracyjny. – 1927. – Т. 1–2, 4.
21. Przegląd emigracyjny. – 1928. – Т. 4.
22. Przegląd emigracyjny. – 1929. – Т. 1–2.
23. Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы. – Ф. 51. – Воп. 17. – Спр. 86. Спісы эміграцыйных пашпартоў, выдадзеных у 1926–1928 гг.
24. Statystyka Pracy. – Warszawa : Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego. – 1932. – Zeszyt. 1.
25. Качараба, С.П. Еміграцыя з Заходняй Украіны. 1919–1939 гг.: автореф. дис. ... докт. істор. наук. : 07.00.02 / С.П. Качараба ; НАН Украіны. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2003. – 31 с.
26. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Ф. 377. – Воп. 1. – Спр. 2. Цыркуляры Эміграцыйнага сіндыкату.
27. Wiadomości dla emigrantów (Warszawa). – 1932. – 29 października.
28. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 334. Цэнтральнае яўрэйскае Эміграцыйнае таварыства “JEAS”. – Воп. 1. – Спр. 3.
29. Чека Карнеро, Х. Очерки о странах Латинской Америки / Х. Чека Карнеро. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 556 с.
30. Wiadomości dla emigrantów (Warszawa). – 1936. – 17 października.
31. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9886.
32. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 422. Прадстаўніцтва эміграцыйнага ўпраўлення, г. Львоў. – Воп. 1. – Спр. 558. Брашура маракходнага таварыства “Галандска-каралеўскі лойд” аб умовах эміграцыі ў Аргенціну, Бразілію, Уругвай.
33. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9554.
34. Wychodźca (Warszawa). – 1925. – 23 lipca.
35. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 309. Навуковае таварыства імя Шаўчэнка, г. Львоў. – Воп. 1. – Спр. 2569. Артыкул аб становішчы ўкраінскіх эмігрантаў у Паўднёвай Амерыцы. Машынапіс неўстаноўленага аўтара.
36. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. – Ф. 422. Прадстаўніцтва эміграцыйнага кіравання, г. Львов. – Воп. 1. – Спр. 737. Цыркулярныя лісты Галоўнай эміграцыйнай управы ў Варшаве аб парадку эміграцыі асоб у Парагвай.
37. Wiadomości dla emigrantów (Warszawa). – 1934. – 29 września.
38. Wiadomości dla emigrantów (Warszawa). – 1936. – 31 października.
39. ДАБВ. – Ф. 2082. – Воп. 1. – Спр. 8. Цыркуляры Эміграцыйнага сіндыкату аб парадку эміграцыі ў розныя краіны Паўднёвай Амерыкі. 1936–1939 гг.
40. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9886.
41. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9601.
42. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9840.
43. ДАБВ. – Ф. 2082. – Воп. 1. – Спр. 8.
44. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9555.
45. Марчук, В. Листи эмігрантів як джерело до вивчення господарства і побуту українцев в Парагваї в другій полові 30-х рр. XX ст. / В. Марчук // Навукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. – Київ, 2010. – С. 363–369.
46. Kwestii ziemi w Meksyku // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracyjnych i kolonizacyjnych. – 1927. – Т. 4. – С. 160–162.
47. ДАБВ. – Ф. 2082. – Воп. 1. – Спр. 135.
48. ДАБВ. – Ф. 377. – Воп. 1. – Спр. 1. Цыркуляры эміграцыйнага сіндыкату.

49. Przegląd emigracyjny. – 1926. – Т. 2.
50. Rodríguez, F. Relacje Polska – Peru. Historia i współczesność / F. Rodríguez. – Warszawa, 1998. – 167 s.
51. Kilka słów o kolonii “Sapito w Peru” // Kwartnik Instytutu Naukowego do badań emigracyjnych i kolonizacyjnych. – 1928. – Т. 2–3. – S. 453–455.
52. Warchałowski, S. I poleciał w świat daleki... Wspomnienia z Brazylii, Polski i Peru / S. Warchałowski. – Warszawa, 2009. – S. 24–33.
53. Kochanek, K. Los Polacos en el Peru / K. Kochanek. – Lima, 1979. – S. 134–137.
54. ДАБВ. – Ф. 51. – Воп. 2а. – Спр. 568. Цыркуляры, пратаколы, праграмы ў справе арганізацыі Нядзелі польскага эмігранта.
55. Szyszło, V. La Naturaleza en la America Ecuatorial. Observaciones botanicas en la region amazonica del Peru, Brasil, Bolivia, Ecuador, Colombia, Venezuela y la Guayana entre 1904 y 1953, durante doce viajes cientificos / V. Szyszło. – Lima, 1955. – 50 s.
56. AAN. – Zespół MZS. – Sygn. 9602.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 26.04.12

УДК 94:323.2(438+476+474.5)

Народ и общественная структура: взаимозависимости на примере Речи Посполитой

Р. РАДЗИК

В статье рассмотрена социальная роль шляхетского народа Речи Посполитой, его взаимоотношение с государственной властью. Выявлены факторы, которые способствовали возникновению указной социальной общности, доказывається доминирование в рядах шляхты сословных связей над национальными. Показаны изменения в шляхетском сословии в условиях формирования наций.

Ключевые слова: шляхетский народ Речи Посполитой, общественная структура, нация, сословье, элита, интеллигенция, государство, общественные функции, социальная общность.

The article considers the social role of Polish-Lithuanian Commonwealth gentry, their relationship with the government. The factors that have contributed to mentioned social community genesis are found out, a dominance of class bonds over national ones among the gentry is proved. The changes in the gentry class in terms of nations formation are showed in the article.

Keywords: gentry people of Polish-Lithuanian Commonwealth, social structure, nation, class, elite, intellectuals, state, public functions, social community.

Настоящие размышления посвящены эволюции национальной общности былой Речи Посполитой – обособлению из неё современной польской нации, а прежде всего – одному из главных факторов, содержательно модифицирующих эту общность в её очередных фазах развития – форме общественной структуры. В анализе обсуждаемых процессов большое значение имеют следующие обстоятельства: во-первых, какая среда (сословия, слои, классы) инициирует процесс формирования нации, т. е. определяет содержательную сферу идеологии, а затем распространяет её при помощи определённых методов (что имеет значение) в обществе. Во-вторых, остальные сегменты общества, принимая нациообразующую идеологию и совместно участвуя в построении общности, как бы «насыщают» её своим содержанием. Чаще всего в инициировании народотворческого процесса заинтересованы определённые части общества (сословия, классы, слои), или, говоря иначе, формирующаяся национальная общность осуществляет функции, имеющие существенное значение для группы, инициирующей её создание. Тогда национализация общества может определять положение данного общественного сегмента (или даже сделать возможным его сохранение), укрепляя его позицию и статус (примером может служить польская интеллигенция в периоды разделов Польши). Он также может – и это уже другой вопрос – интегрировать данную общность изнутри (что влияет на его отношения с внешним миром), даже если народообразующие процессы массово не вышли за пределы данного класса, сословия, например, шляхетский народ Речи Посполитой. Вообще говоря, процесс формирования нации не развивается равномерно во всём обществе. Следствием этого являются существенные различия в усвоении утверждаемых народом ценностей и подходов отдельными составными частями общества. Эти различия – независимо от их причин – неоднократно в меньшей или большей степени углубляются и укрепляются.

Считаю, что в конкретных размышлениях интересно будет сослаться на шляхетский народ былой Речи Посполитой как общности доиндустриальной, не современной, часто называемой феодальной нацией. Эта нация прошла разные фазы развития, но, трактуя её типологически, что поможет нам сравнить её с другими национальными общностями, наступившими после неё, сошлюсь, прежде всего, на то содержание, какое она имела на закате Речи Посполитой. Некоторые её следы были ещё очень живучи в XIX веке, особенно до январского восстания (1863 г.).

Шляхта была сословием, а не классом, следовательно, ссылаясь на Вебера, концентрировалась на ценностях или, говоря иначе, достоинстве, а не на материальных благах [1,

s. 415–428]. В былой Речи Посполитой это были политические, вольнолюбивые ценности. Шляхта сознавала, что государство принадлежит ей, а не королю, ведь следует учесть, что Речь Посполитая Обоих Народов в интересующем нас историческом периоде была монархией выборной, следовательно, короли были избранными повелителями. Король был первым среди равных, но он не мог сказать, что «государство – это я». Герб был ценнее имущества, что ставило шляхетское сословие выше крестьян и мещан. Чувство превосходства вытекало из имеющихся у шляхты прав и свобод, происхождения, чувства чести и достоинства, приписываемого себе лучшего происхождения (от сарматов), стремления к высшей культуре (элитарной) и чувства долга перед государством. Формирующееся с течением времени среди шляхты Речи Посполитой чувство национальной общности носило политический характер, а значит, основанный на общих для сословия правах, а не культурный, основанный на языке и религии. Однако со временем в этом сословии стали происходить – что отчётливо проявлялось уже в XVII веке – процессы языковой и – после заключения Брестской унии – религиозной унификации [2]. Следовательно, нация не была общностью, возникающей из необходимости возвышения шляхты над народом; она скорее усиливала (обогащала) уже существующее чувство превосходства. Кроме того, она несомненно интегрировала шляхетское сословие, дополнительно обосновывала политико-моральными взглядами его доминирующую роль в обществе. Шляхетское национальное сознание было в определённой степени проникнуто чувством выполнения миссии, ведущей роли в государстве, обществе и уж наверняка сословно-культурно-национального превосходства. По своему содержанию и интенсивности оно отличалось от чувства классового превосходства, свойственного мещанству, буржуазии и государственной администрации, инициирующих процессы формирования нации на западе Европы. Те основывали своё превосходство на деньгах или власти. Можно утверждать, что общность высокого происхождения и общность национального – понимаемое в моральных категориях – долга перед государством совпадали друг с другом. Оба типа общности выделяли и возвышали шляхту над сословиями – как крестьянским, так и мещанским. За системой этих отношений не скрывался ни непосредственный материальный интерес, ни стремление к возвышению или занятию позиции в верхних слоях общества (как было это позднее у интеллигенции), а, кроме других соображений, прежде всего чувство шляхетской гордости.

Возникновению шляхетского народа Речи Посполитой способствовали и другие факторы. Шляхетство подтверждалось в ежедневных контактах с соседями, в конфронтации с «морем» крестьян, среди которого шляхта представляла собой постоянно поддерживающие отношения друг с другом социальные острова. В экспонирующих семейную и соседскую жизнь местных сообществ их связывали личные отношения, апробация традиционной системы ценностей, сознание чётко определённой общественной иерархии. Шляхетство проявлялось ежедневно, главным образом, на уровне связей, называемых С. Оссовским привычными, в пределах маленькой родины, повседневной шляхетской привычности. Оно особенно ценилось у мелкой шляхты, материально лишь немного отличающейся от крестьянства, которая в шляхетстве видела защиту от социальной деградации. Вследствие чего эта шляхта ценила также идейное измерение шляхетства и, что из этого следует, со временем укрепляющую её и поддерживающую в смысле престижа идеологизированную национальную общность (объединённую идеологическими узами), дополнительно обособляющую её от крестьянства. Бедность членов этой общности, несомненно, рождала желание морального возвышения, создания (хотя бы выраженного только вербально) общности долга, каким были заботы о государстве. Таким образом, разрасталась идентичность шляхты, в какой-то степени модернизирующая это состояние. Обособленное отношение к королю (вытекающее из равенственных положений и отсутствия стремления к карьере при королевском дворе), размеры государства и рассеянность шляхты среди крестьян создали необходимость выработки дополнительной, интегрирующей её идеологии. Наверно на это в какой-то степени повлияло также желание шляхты преодолеть культурные разделы в своей среде, несмотря на объединяющие её политические ценности.

Источники идеи современной польской нации лежат в сообществе, созданном шляхтой былой Речи Посполитой. Как замечает А. Валицки, «шляхетская идея народа-суверена

легко поддавалась мобилизации: достаточно было отбросить отождествление народа со шляхтой, чтобы весь остаток шляхетской республиканской идеологии был созвучен с духом современного республиканизма» [3, с. 31]. Чаще всего формирование такого типа интеграционных общностей, каким является народ, было одним из элементов процесса модернизации. В случае шляхетского народа Речи Посполитой в некоторой степени так было, но только на уровне одного сословия, да и здесь модернизация носила ограниченный характер. Она проходила в море огромной крестьянской цивилизационной отсталости и явной урбанизационной неразвитости. Объединенная в сообщества шляхта не меняла своего окружения, да и сама она с течением времени стала терять своё значение. Несомненно, однако, сохранение польского народа как нации (отделённого уже от этносов: украинского, белорусского и литовского), и его последующее развитие в период разделов страны было в значительной степени возможно благодаря активистскому, освободительному этосу шляхты, возникшему в Речи Посполитой. Захватчикам не удалось подчинить себе шляхту, потому что навязываемый ей – особенно деспотической Россией – ряд политико-культурных ценностей не принимался ею по причине их непривлекательности, кроме того, они ограничивали права шляхты, снижали её чувство собственного достоинства как творца общественной действительности. Задумываясь над возможностью распространения шляхетской идеи народа-суверена, следует, однако, не забывать о том, что сутью шляхетскости была её избранность, а связи, сплачивающие шляхту в одно целое, невозможно было распространить на всё общество. Поучителен был бы, как я считаю, анализ влияния шляхты на формирование современных народов в Европе. Однако не это сословие определило направление и темпы национальных перемен на нашем континенте.

Чрезвычайно кратко можно сказать, что формируемый шляхтой народ выполнял функцию, укрепляющую это сословие, интегрируя его: во-первых, путём усиления процессов его униформизации, во-вторых, дополнительно экспонируя его моральное превосходство и чувство миссии, которую он должен выполнять в обществе.

Как в случае шляхетского народа, так и интеллигенции в принадлежности к этим сообществам – понимаемым в обоих случаях как Веберовские сословия – решающим не являлось владение (или не владение) материальными ценностями. Как для шляхты, так и для интеллигенции основополагающими были ценности (достоинства). Они вытекали из культуры шляхетского сословия и были связаны с функциями, которые выполняла интеллигенция в XIX (особенно в его второй половине) и XX веках (особенно в первой половине столетия). Век XIX был в Европе столетием наций, и общество бывшей Речи Посполитой, особенно её латинской части, подверглось процессам, благоприятствующим появлению современных национальных движений. Поляки могли подвергнуться национальной германизации, русификации, или же польские элиты были в состоянии национально полонизировать массы плебейского населения (главным образом – крестьянского), в подавляющем большинстве вообще не имеющего до январского восстания 1863 г. никакого национального сознания. Существенным вопросом было то, какой слой общества (сословие, класс) инициирует процесс, связанный с последней оптацией, и придаст ему современный характер. В XIX веке значение дворянства уменьшалось как в Польше, так и во всей Европе. Не это сословие создавало современные национальные движения и определяло содержательную суть национальных идеологий, хотя нередко делали это выходцы из этой среды. На Западе творцами современных национальных общностей были в основном мещанство (средний класс), буржуазия, часто поддерживаемая (примером служит Франция) государственной администрацией (однако та чаще создавала механизмы, распространяющие национальные ценности, а не создающие их). Ситуация экономически отсталой Польши была другая. У поляков не было собственного государства, следовательно, и своей администрации, мещанство – так же, как и буржуазия (как средний класс, а не плебейские жители городов) – было немногочисленное и в значительной степени непольское. Структура польского общества середины XIX столетия (и в последующие десятилетия) складывалась, с одной стороны, из составляющих подавляющее большинство в обществе крестьянского населения и городской бедноты, зато с другой – из шляхты, в том числе помещиц, немногочисленной аристократии. Польская среда, связывающая эти

сегменты общества, была слишком немногочисленна и мало влиятельна, чтобы в период создания современного польского национального движения и его идеологии стать их базой.

Необходимость в таком движении сопровождалась такими двумя общественными явлениями, как рост спроса на «умственный класс» [4]¹ и приток незажиточной, а на польских землях – чрезвычайно многочисленной шляхты в города, особенно после раскрепощения крестьян. Эти люди, не имея финансовых средств, располагали культурным капиталом. Они опасались социальной деградации, и часть из них пополнила ряды рабочего класса (в будущем становясь во главе рабочих групп). Остальные, пользуясь своей грамотностью, воспитанностью, вкусами и идеалами, вынесенными из своих шляхетских усадеб, создали основу слоя, выполняющего в Польше периода разделов страны культурообразующие и народообразующие функции. Можно сказать, что формирование польской интеллигенции произошло в условиях не возникновения полной (по сравнению с Западом) общественной структуры, а было ответом на общественный спрос (культурный и национальный) и стало самозащитой части постшляхетской среды перед лицом общественной деградации. Конечно, не только выходцы из шляхетского сословия создавали интеллигенцию, но именно они сформировали её очень чёткую культурную форму и наделили главными ценностями. Индивидуумы, выводящиеся из остальных слоёв и классов общества, в меньшей или большей степени вообще ассимилировались со шляхетской культурной сердцевиной [5], [6, s. 161–176]. Так было, главным образом, до II мировой войны.

Очевидно, что национальное содержание, формулированное интеллигенцией, должно было отличаться от того, которое создавалось шляхтой. Его определяли, главным образом, как отсутствие достаточного количества польских государственных структур, позиция интеллигенции в обществе, так и заимствование ею части сословных ценностей у своей предшественницы. Интеллигентская идея народа отличалась от шляхетской идеи народа, главным образом, тем, что она охватывала всё общество и ограничивала сферу польского народа, определяя его границы категориями языка и вероисповедования. Творцом современной национальной общности была не деревенская, а городская среда. Шляхта не могла быть создателем народа, включающего всё общество, так как она таким образом подорвала бы свою сословную позицию в государстве. Она не могла также – в силу того, что её этнически непольская часть составляла около 60% всего сословия – создавать национальную идеологию, основанную на культурных отличительных признаках (этноязыковых), так как это, по видимому, дезинтегрировало бы её и как культурно (этнически) дифференцированное сословие (несмотря на происходящие процессы его культурной унификации), и – вне всякого сомнения – как этнически разнородное общество, а следовательно, предположительно и государство. Более того, значительная часть крестьянства, входящего вместе со шляхетским помещьем в состав местных помещичьих общностей, была этнически непольская. Формирование в такой ситуации помещичьей шляхтой (землевладельцами) культурной (основанной на культуре польского этоса) национальной идеологии вносило бы дополнительный элемент конфликта в хозяйственные сообщества поместий. В иной ситуации находилась интеллигенция, в том числе и шляхетского происхождения. Провозглашаемые ею в анонимных городах культурные идеи (базирующиеся на католицизме и польском языке) объединяли вокруг неё сторонников, не угрожая в сущности её экономическим интересам и социальной позиции [7].

Интеллигентская идея народа была идеей надклассовой солидарности (и, конечно, внесословной). Наполняющее её культурное содержание сопровождалось прививаемым массам видением общества с руководящей ролью интеллигенции. Остальные сегменты структуры польского общества, размышляя о народе и национально активизируясь, с течением времени предпринимали такие же шаги, принимая в меньшей или большей степени интеллигентские образцы (в своих действиях постоянно руководствуясь классовыми отношениями). По этому принципу сформировался инсуреционный механизм национальной мобилизации

¹Польский эквивалент западного «нового среднего класса» (т. е. людей умственного труда) в XIX сразу же эволюционировал в Польше в направлении интеллигентности. Противоположный процесс происходит в Польше после 1989 года.

(необязательно понимаемый в категории военных действий, но возможности мобилизации общества с целью защиты национальных ценностей). Интеллигенция, деятельность которой была направлена на эмансипацию крестьянства, в противовес шляхте, не способной к такой деятельности, на этом выигрывала. Благодаря расширению национальной общности, которую интеллигенция возглавила, она не только сохранилась экономически, но как слой, наделённый высоким престижем, стала движущей силой общества.

Современная нация, в том числе нация интеллигенции, была общностью, вновь интегрирующей распадающееся сословно-феодалное общество. Несмотря на опасность проявления национализма, благодаря сохранению как своих ценностей, так и сопутствующей им сферы эмоций, она содействовала модернизации общества. В польском случае это сделало возможным его выживание. Интеллигенция как сословие, крепко спаянное ценностями и врожденным чувством достоинства, инициировала процессы эмансипации, главным образом, культурного характера (средний класс, став со временем доминирующим сегментом общественной структуры, способствовал экономической интеграции значительной части общества, часто создавая при этом гражданское сообщество). Она видела себя в роли культурного предводителя общества/народа. Мещанство, в основном, было лишено этого рода мессианизма. Интеллигентское «быть» со временем подчинялось мещанскому (а затем среднего класса) «иметь». Шляхту спланивало, по мнению А. Зайончковского [8], соседство, интеллигенцию, как считал Ю. Халасиньски, – салоны [5]. Выросший в значительной мере из мещанства средний класс, более индивидуалистский и «ассоциативный» и менее общинный по сравнению с ними, был больше ориентирован на материальный успех личности.

Миссионерство и идейность, такие характерные для интеллигенции, отчётливо присутствовали также в общественной жизни ПНР. Ведь коммунистическая власть основывалась не на деньгах и свободном рынке. Власть и привилегии, определяющие новую элиту, были частично наделены такими же чертами, аналогичными тем, которые характеризуют сегмент сословной системы (в Веберовском понимании сословия). Несмотря на то, что коммунистическая идеология носила – обращаясь к её источникам – отчётливый антинародный характер (можно сказать, что анациональный), механизм функционирования общества, основанный на «писании», а не материи, был, говоря тогдашним языком, «волюнтаристским» с элементами мессианизма, на этот раз рабочего. Это был механизм, в некотором смысле похожий на тот, который создавала интеллигенция, однако фундаментально отличающийся своим содержанием. Парадоксально, что, несмотря на формальный классовый характер господствующей идеологии, интеллигенция (хотя лучше было бы сказать – умственная прослойка) делала возможным сохранение (и даже общественное развитие) сильных национальных отношений независимо от модификации содержания национальной идеологии. Крах мира, придуманного за письменными столами интеллектуалистов, вызвал в новых рыночных реалиях отчётливое перемещение общественных отношений из сферы ценностей (это не значит, что только и даже главным образом на них сосредоточивалось ежедневное внимание индивидуумов) в сферу, где доминировала материя. Это стало одной из причин ослабления национальных связей.

В Польше шляхетско-интеллигентские элиты периода разделов страны, и даже ещё в межвоенный период, несмотря на огромную бедность масс, имели большое влияние на формирование культуры, народа и государства, что в ситуации их привилегированного сословного положения в обществе вызывало у них чувство долга, в том числе долга национального. Это состояние рухнуло вместе с бурным вхождением польского общества в реалии рыночной экономики и массовой культуры, т. е. в реалии классового общества. Основопологающими чертами элиты типичного классового общества, некогда называемого буржуазным (каковым польское общество не является), выступают не моральные ценности, но создающая классовую систему материя, а значит, доходы (чувство долга вытекает из силы законов и политической культуры, а не из чувства миссии). Это, конечно, не означает её обязательной денационализации. Различия между нею и интеллигенцией заключаются в том, что в случае последней конституирующие её элементы, т. е. национальные ценности, были вплетены в её сословное положение. Благодаря этим ценностям, а значит, и удовлетворению потребности в

создателе современной польской национальной общности, возникла интеллигенция, а благодаря одобрению их обществом, она сохранилась. Для Польши удар по ценностям и национальным основам был одновременно ударом по фундаменту интеллигенции как единого целого, отдельного и особого общественного слоя. Это проявилось во время II мировой войны. Интеллигенция, защищая национальные ценности, одновременно защищала себя как определённую составную часть общества. Отсюда и такое огромное преобладание представителей этого слоя в движении сопротивления. Элитам типичного классового общества это не присуще. Национальные ценности здесь не играют определяющей роли, хотя национальная солидарность облегчает им функционирование в обществе. Ценностями будут деньги и власть, независимые от национальных отношений, которые – чаще всего – свойственны всему обществу и которые нередко создавали и конституировали их в его современной форме. Иначе говоря, нация определяла и по-новому формулировала современное польское общество, состоящее из классов, создаваемых на основе величины и способов приобретения материи (доходов). Дополнительно, однако, она создавала и утверждала одну из её составных частей – интеллигенцию. Следовательно, в этом случае она выступала здесь как бы в двойной роли, что не имеет места в случае высшего класса (элиты) типичного капиталистического общества (а также среднего класса и остальных классовых сегментов общества). Этим также отличается от интеллигенции средний класс. Он, в общем, национален, но это не означает, что идея нации конституирует его как современное общество.

Если факт, что в течение двух очередных периодов развития польского общества шляхта и интеллигенция были творцами идеи нации (а впоследствии – и национальных общностей), не подлежит сомнению, то ситуация народа среднего класса немного другая. Прежде всего, следует выйти за пределы польских реалий, потому что в Польше – учитывая слабость капиталистической системы и её кратковременность до II мировой войны – по крайней мере, до конца существования ПНР доминировала интеллигентская версия нации (после II мировой войны было лишь модифицировано её содержание, ибо никакой сегмент коммунистической системы не создал её новой версии). На Западе, как уже было сказано выше, создателями современного национального общества были – в отдельных случаях в разных пропорциях – мещанство (средний класс), интеллектуалисты, буржуазия и государственная администрация. Современный средний класс, особенно новый, а следовательно, включающий «белые воротнички», национальную идеологию усваивал и модифицировал. Но он возник не благодаря идеологии, как это было в случае польской интеллигенции. Его конституировали признаки, свойственные классовой системе. Сегодня мы говорим о западных обществах как об обществах среднего класса (классов), так как прежде всего он является их доминирующим элементом в XX веке – символом современности. В ситуациях распада феодально-сословных структур – так же, как и в нашей части Европы – нация те общества интегрировала.

Поскольку, однако, не идея нации лежала в основе существования среднего класса, а говоря упрощённо – материя, он в состоянии, в отличие от интеллигенции, в ситуации угрозы своему существованию (а значит, и своей классовости) относиться к ней инструментально, жертвовать ею или экспонировать её во имя классового самосохранения. Если интеллигенция, трактуя идею нации инструментально, ради своей сплочённости и высокой позиции в обществе усиливала её значение, то средний класс, защищаясь в ситуации появления угрозы для своего классового существования, способен инструментализировать её экономически, т. е. подчинять своим классовым интересам. Немецкое мещанство (средний класс), ощутив угрозу своему существованию в результате кризиса первой половины 30-х годов XX века, высказалось – выбирая в демократических выборах Гитлера – за крайнюю форму национализма, ограничение свободной конкуренции (таможенные барьеры), веря, что отход от экономического либерализма и ценностей гражданского общества спасёт его экономическую позицию (и, следовательно, те элементы, которые учреждали и обосновывали его как класс). Каждая сильная общественная группа, защищая себя от распада, защищает главным образом те свои качества, которые её создали. Предвидя опасность для своего существования, мелкобуржуазная и рабочая Франция была готова голосовать – иногда достаточно массово – за националистично-ксенофобского Ле Пэна, веря, что выполнение провозглашаемых им лозун-

гов защитит их экономическую позицию. Однако европейский и североамериканский средний класс выступает сегодня за сохранение и укрепление гражданского общества, а также за ослабление национальных идей, причем не столько из этических или эстетических соображений, сколько учитывая свой, хорошо осознаваемый классовый интерес. Это, конечно, означает, что продолжительный экономический кризис и угроза для собственного классового существования может вызвать сильную склонность к инструментализации внеклассовых ценностей, в том числе и национальных. Шляхта, и прежде всего интеллигенция, в ситуации появления угрозы для ее экономического быта, идею народа не инструментализировала и не отказывалась от сознания своего достоинства, потому что именно эти качества ее конституировали. Классовый мир, в отличие от сословного, создал новые механизмы функционирования идеи. Процесс эмансипации общественных масс, начатый в XIX столетии интеллигенцией, имел своей предпосылкой культурные цели, в случае среднего класса ориентация была в основном на материю. Следовательно, народ шляхты, народ интеллигенции, народ среднего класса – это совершенно разные народы как по своему содержанию, так и – что важно – по механизму своего функционирования.

Создателями национальной идеологии не были ни рабочий класс, ни крестьяне. Следовательно, не эти ценности обосновывали её создание. Маркс говорил, что у рабочих нет родины, ставя классовые ценности выше национальных. Благодаря выходу рабочих из огромной нищеты середины XIX века, появилась возможность считать их частью нации, причем классовые принципы конструкции этой общности сохранились. Крестьяне на польских землях (а также вне их) стали мыслить категориями родины тогда, когда получили вотчину. Этот процесс обрёл социально значимые масштабы лишь после их освобождения от крепостной зависимости. Во время второй мировой войны они защищали родину прежде всего тогда (не значит, что исключительно), когда им грозила потеря этой самой вотчины. Рабочие, классовое существование которых подвергалось меньшей опасности, в вооружённой борьбе с оккупантами участвовали пропорционально значительно реже, чем интеллигенция. Это не значит, конечно, что мы имеем дело с доминированием классовой идеи над национальной. История Европы последних более чем ста лет этого не подтверждает. Национальные отношения в состоянии доминировать над классовыми, особенно когда появляется опасность для существования всей общности, хотя степень напряжения связанных с нею моральных позиций на уровне их отдельных сегментов (а тем более лиц) различна.

Подытоживая: нам не кажется, что в случае шляхты национальные связи доминировали над сословными; они, скорее всего, были их дополнением, укрепляли это сословие, но не создавали его от основ. Большое значение, прежде всего, имели право шляхетских вольностей и герб как символы высокого общественного статуса. Этот тип народа сохранял в неизменном виде сословную систему (феодальную), антисолидаристскую в межсословных отношениях, заключая крестьян в пределах доиндустриальных этнических сообществ. Интеллигенция, несомненно, укрепляла национальные связи, придавая им культурный характер (этноязыковой), создавая видения – нередко более на уровне идеологических отношений, чем практики ежедневного поведения – надклассового солидаризма, распространяя категории национальных идеологических отношений, способствуя тем самым модернизации доиндустриальных структур. Решительной модернизации этих структур способствовал народ среднего класса (буржуазия и т. д.), интегрирующий постфеодальное общество в процессах, вызывающих экономическую эмансипацию его социальных масс, приведших к бурному росту рынков сбыта. Во Франции это связано с падением роли дворянства как конкурента третьего сословия в сфере экономики и власти. Процесс формирования больших сообществ (стремящихся как к культурной, так и языковой унификации), в этом случае национальных, содействующий появлению капитализма, характеризовался – после их возникновения – изменчивой интенсивностью связей, характеризующих этот тип общностей, в некоторой степени экономически обусловленной их инструментализацией (а также другими факторами, как и в остальных двух типах народа). В зависимости от конкретных обусловленностей (времени и места) в этом типе нации главное значение имеют политические (во времена процветания) или культурные факторы (актуализирующиеся в кризисные периоды). Такое понимание на-

рода доминирует в Западной Европе, хотя в большинстве случаев процесс его формирования еще не закончен, т. е. он редко выступает в «чистом» виде. И если польский народ после 1989 года очень медленно вбирает в себя гражданские ценности, то, например, британский – не говоря уже об испанском – имеет проблемы с культурно обусловленными (этнически, национально) сепаратизмами.

Литература

1. Weber, M. Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty, [w:] Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej / M. Weber // Red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki. – Warszawa, 1975.
2. Tazbir, J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty / J. Tazbir. – Warszawa, 1978.
3. Walicki, A. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne / A. Walicki. – Warszawa, 1991.
4. Czepulis-Rastenis, R. „Klasa umysłowa”: inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862 / R. Czepulis-Rastenis. – Warszawa, 1973.
5. Chałasiński, J. Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej / J. Chałasiński. – Warszawa, 1958.
6. Radzik, R. Czy jest w Polsce inteligencja? / R. Radzik. – Przegląd Powszechny. – 1994. – Nr. 5.
7. Радзiк, Р. Польскія эліты на тэрыторыі Беларусі ў XIX стагоддзі: ад шляхты да інтэлігенцыі / Р. Радзiк // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы. Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гомель, 30 верасня – 1 кастрычніка 2010 г. – Гомель : УА “ГДУ ім. Ф. Скарыны”, 2010.
8. Zajączkowski, A. Szlachta polska. Kultura i struktura / A. Zajączkowski. – Warszawa, 1993.

Університет Марии Кюри-Склодовской,
г. Люблин, Польша

Поступило 04.12.12

ФИЛОСОФИЯ

УДК 392.3 : 316.3

Философия семейного воспитания в хронотопах общества позднего модерна

И.И. ДОРОЖКО

Осуществлен философский анализ семейного воспитания в хронотопах общества позднего модерна. Семья – это пространство, в котором формируются самооценка индивида, семейные взаимоотношения, формы и типы человеческой ментальности, вообще, отношение личности к миру.

Ключевые слова: личность, хронотоп, общество.

The article deals with philosophical analysis of family education in late modern society chronotope. Family is a place where self-esteem of the individual, family relationships, forms and types of human mentality are formed, in general, the attitude of the individual to the world.

Keywords: personality, chronotope, society.

Актуальность проблемы. Постмодерное мышление, приобретая глобальный характер, осуществляет аналитико-синтетическую деятельность относительно того, что является традиционным для Европы. В парадигме нового мышления инициируется осознание важнейших тенденций трансформации жизненного мира, ключевых аспектов мультикультурной ситуации в глобальном мире. Качественно новыми являются пути формирования инфосферы постиндустриальной цивилизации, законов динамики ее культурной конфигурации.

Личность постмодерна чувствует себя не так, как чувствовал себя человек премодерна и модерна. Постмодернистское мышление определило место личности в «плюралистической Вселенной». Человек постмодерна осознает себя как одну из многих случайностей «плюралистической Вселенной».

Интеллектуалы постмодерна считают своей главной задачей помочь цивилизации и человечеству осознать будущее, которое видят в иронических перспективах, а не в контексте метафизических перспектив модерна (параноидального нарцисстического самовозвеличения и губительного тщеславия). В контексте иронических перспектив упомянутые реалии от Вселенной до антропности рассматриваются больше как случайности, чем как априорно обусловленные надисторические цели и смыслы [8]. Претензии на статус упорядоченности относительно экзистенций предполагают неизбежное присутствие случайности и регулярности, обусловленной необходимостью. Случайность экзистенциальных условий воспринимается как отсутствие у них стабильных тенденций и уверенности.

Проблема заключается в том, каким образом необходимо реагировать на угрожающие моменты неуверенности, нестабильности, темпоральности, индивидуальности и одиночества.

Анализ последних источников и публикаций свидетельствует о том, что семейное воспитание, темпоральность, общество позднего модерна характеризуется в плоскости философской мысли таких философов, как Л. Витгенштейн, К. Кастириадис, социологов – У. Бек, В. Лукьянец, психотерапевтов – М. Винтергофф, психоисториков – Л. Демоз. Семейная политика и семейное воспитание имеют тенденции изменяться в зависимости от контекста и времени, пространственных характеристик. Бесспорно, события, которые происходят в современном мире, деформируют большинство попыток относительно универсальных обобщений проблематики семейного воспитания.

Мультивариативность, многомерность постмодерна в реалиях оказывается практически во всех сферах жизнедеятельности – философии, психологии, педагогике, политологии, искусстве. В плоскости философских и психолого-педагогических наук оказывается антропологический кризис, кризис семьи, а именно: трансформация в межличностных отношениях, изменения ролевых позиций.

Цель статьи – изучение вопросов относительно философии семейного воспитания в хронотопах общества позднего модерна. Рассмотрены такие понятия, как «социальное пространство», «время», «общество позднего модерна», «семья».

Изложение основного материала. Конфликты эпохи пронизывают все формы совместной жизни партнеров, а именно: частную жизнь супругов до брака, в браке, параллельно с ним и после него. Семья – это микросреда в глобальных изменениях макросреды. Взаимоотношения между партнерами отмечаются многоаспектностью: любовь, политика, личностная реализация, родительские функции, профессиональное самоопределение, финансовая самодостаточность. Глобализация расшатывает и изменяет широкий спектр взаимоотношений между мужчиной и женщиной. Возможность выбора в брачных отношениях, по определению У. Бека, выступает детонатором для осознания конфликтов. Что это за выбор? У. Бек пишет о профессиональной мобильности супругов, распределении домашнего труда, оплодотворении и способах контрацепции, обучении и воспитании детей, сексуальности. Принимая решение, мужчины и женщины осознают антагонизмы своих состояний, последствия и риски [1].

Реальность меняется, этапы кризиса переходят из одного состояния в другое, меняется восприятие событий. Переход от кризиса культуры, антропологического кризиса, кризиса семьи к политической, технологической конфликтности влияет на сознание и на рефлексивные действия личности. Природа кризисных ситуаций, их последствия набирают обороты, отмечаются изменчивостью, все время трансформируются, как и весь неуправляемый мир.

Общие символы успеха (карьера, статус, заработок) для многих уже не выступают гарантом успеха, не доставляют удовольствия, не выступают фактом самоутверждения. Мозг перегружается вопросами смысла жизни, полноценности жизненных приоритетов. Ценностная система индивидуализации включает в себя начало новых изменений в жизни личности, основанием которых выступает принцип «обязанностей по отношению к самому себе». Традиционная этика испытывает трудности, поскольку обязанности имеют социальный характер, они согласовывают и связывают поступки каждого с жизнью всего общественного организма. Поэтому новые ценностные ориентации воспринимаются ложно как выражение эгоизма и нарциссизма.

Философская институционализация времени определяет мультивариативность семейных отношений в хронотопах общества. Семейная политика и семейное воспитание имеют тенденции изменяться в зависимости от контекста и времени, пространственных характеристик. Бесспорно, события, которые происходят в современном мире, деформируют большинство попыток относительно универсальных обобщений проблематики семейного воспитания.

Выдающееся произведение научного мира «Логико-философский трактат» в творческом наследии Л. Витгенштейна одно из значимых. Все семь тезисов заслуживают внимания, но в рамках нашей проблематики актуально 4.122. Л. Витгенштейн пишет: «В известном смысле мы можем рассуждать о формальных свойствах объекта и позиций, о структурных свойствах; и в том же смысле о формальных и структурных отношениях. (Вместо «структурных свойств» я могу принять сочетание «внутренние свойства», а вместо «структурных отношений» – «внутренние отношения». Я ввожу эти формулировки, чтобы указать на источник распространенного среди философов смешения внутренних отношений и собственно отношений, т. е. внешних.). Невозможно, однако, утверждать на основании суждений, что подобные внутренние свойства и отношения присущи объектам: они проявляются, скорее, в суждениях, отражающих соответствующие позиции и связанные с соответствующими объектами» [3, с. 63]. Сформулированный тезис Л. Витгенштейна направляет на размышления о формальных свойствах объекта и позиций в отношении фактов, структурных свойств семьи в хронотопах общества.

Институционализация времени является существенной составляющей институционализации мира и общества. Возникает вопрос, почему время в этом процессе рассматривается отдельно от пространства, в некоторой степени, и от того, что в нем возникает?

Прибегая к философским тонкостям, К. Касториадис выдвигает ряд вопросов, на которые дает ответы. Распространенными являются рассуждения о том, что существует время, люди наблюдают за «жизненным миром», как они рождаются и уходят в потусторонний мир, как наблюдают за солнцем и звездами. «Жизненный мир» за Ю. Хабермасом – несистематизированный горизонт значений, который составляет основу жизненного опыта личности [4]. Понятие «жизненный мир» определено Э. Гуссерлем в работе «Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология», имеет большое значение для представителей коммуникативной теории. «Жизненный мир» трактуется как первичная основа взаимопонимания [6, с. 40].

К. Касториадис философствует по поводу того, что уже «существует». Наличие фактов человечество представляло себе по-разному в течение всего исторического периода. Раннее время было открытым и закрытым. Время выступало определенным промежутком между двумя фиксированными границами: Сотворением и Судным Днем, или имело характер бесконечности. Время интерпретировалось как время прогресса и упадка. Прогресс научных достижений постепенно дает ответы на эти вопросы, и человечество будет лучше понимать время и пространство. Существенные характеристики временно-пространственных отношений пытались определить философы, физики, математики, психологи, педагоги. Их интересовали проблемы, актуальность которых влияет на современные исследования. А именно, как соотносятся между собой пространство и время? Как пространство и время влияют на общество, на личность?

К. Касториадис, отталкиваясь от идей Платона о пространстве и времени, далее размышляет: «В чем существенная разница между временем и пространством? Не только время – именно это время – предполагает «пространство», как круг, как собственно образ (образ может существовать только в интервалах, в размещении и единстве того, что расположено) и как образ чего-то, то есть в соотношении с тем, какому образу оно принадлежит; но время есть пространство, поскольку ничто здесь не позволяет провести границу между образом сопринадлежности частей или моментов и способом сопринадлежности частей или точек пространства» [7, с. 243].

Характерологические аспекты взаимосвязи темпоральности и пространственности К. Касториадис определяет в плоскости социальной институционализации времени. Институционализация мира обществом должна включать в себя как одну из составляющих или одно из измерений институализации времени. В рамках темпоральности реальность не отделена от общественного опыта. К. Касториадис рассуждает о том, как можно избежать этого опыта. И далее происходит обсуждение о возможности исследования его пределов. В обществе это происходит как в «эмпирическом» направлении (время как «природная данность»), так и в «психологическом» (время как очевидность, которая проживается в опыте), а также в «онтологическом» и «трансцендентальном направлениях» философии Е. Гуссерля (время как условие опыта субъекта или как измерение, горизонт).

Рассмотрим «психологическое» направление, одним из представителей которого является М. Винтергофф. Он отмечает, что некоторые понятия такие, как время, необходимо будет изучать по-новому. Глобализированное общество, отмечает М. Винтергофф, подхватило новый вирус – вирус быстрого темпа. Темп и скорость являются основными характеристиками современности. Скорость устанавливает порядок вещей, а темп все решает. Темп быстро растет, общество интегрирует в безграничное пространство информационных технологий. Сложным является восприятие проблемы, которая набирает обороты постоянно, – это повышение темпа. По данным исследований научного мира, скорость, с которой появляются новинки технического мира, увеличивается в несколько раз. Основными характеристиками современного человеческого существования (особенно жизни в крупных мегаполисах) выступают скорость передачи и обработки информации. Сможет ли разум личности, сознание

не отстать от этого стремительного потока? В начале XX в. перед человечеством встали проблемы такого уровня, как осознание модернизационных процессов (изобретения автомобиля, самолета). Необходимо было понять время, за которое происходило определенное конкретное перемещение в пространстве. В современных условиях иметь время, найти время, правильно его использовать – это не банальные вещи. Личность не успевает осознать все процессы, что с ней происходит. Среди этих процессов основополагающими являются рождение и воспитание подрастающего поколения.

Важным показателем в факторе времени является суммарное время. Сегодняшняя ситуация оценивается растяжением времени в двух направлениях, а именно: возникает потребность в увеличении свободного времени и наблюдается феномен сужения относительно передачи информационных сообщений. Все сложнее получить информацию из первых уст, как в модели классических СМИ.

Оценка времени осуществляется по-новому. Время рассчитывают по абсолютно новым критериям, оно имеет совершенно другие показатели. Раньше почту, написание письма считали медленным способом передачи информации. С появлением электронной e-mail такие показатели, как темп и скорость, отменили момент ожидания [3].

Не спешить, не перенапрягаться, вернуть спокойствие – этот опыт доступен каждому. М. Винтергофф делает акцент на то, что в беготне повседневности необходимо находить время для отдыха. После отдыха работа быстро спорится, хотя возникает мысль, будто определенное время было потеряно. «Даун-шифтинг» – это явление современности. Даун-шифтинг заключается в сбалансированном распределении времени между частной жизнью и работой. Новомодный американизм скрывает довольно прозрачную идею – стресс и паника не могут быть лучшими советчиками. Аспект времени – это краеугольный камень в родстве. Воспитание личности направлено на здоровое психическое развитие. Автор цитирует М. Випперманн в плоскости воспитательных позиций личности: «Общество не ждет, что родители будут проводить с детьми много времени. Рабочая система осуществляет тотальный контроль над взрослыми, особенно мужского пола. Поэтому отец семейства, как правило, находится в чрезвычайно неопределенной ситуации. От него требуют мобильности, гибкости, готовности к действиям. А с другой стороны, в нем теплится желание активно участвовать в воспитании ребенка. Для многих матерей удлиненная рабочая смена означает новое распределение времени, которое они должны согласовать с режимом их детей» [2, с. 123].

Действительно, время представляется ценным товаром. Этого дефицитного товара всегда не хватает, чтобы удовлетворить потребности подрастающего поколения. В том, что взрослым не хватает времени, виновна не только профессиональная деятельность, но и современное общество в целом. Современный стиль жизни задает темп и скорость, заставляет чувствовать постоянную нехватку времени. Современный человек все время в движении, он всегда что-то решает. В современных условиях самореализация взрослых стоит на первом плане, а дети остаются на обочине семейных отношений. Нет сомнения, чтобы способствовать здоровому развитию личности, необходимо время для воспитательного процесса. М. Винтергофф осуществляет поиск сути вещей в реалиях повседневности. Суть – это структура и ориентиры. Структура и ориентиры выступают гарантом уверенности личности на пути преодоления преград в воспитательном процессе. Суть может проявляться по-разному, а именно: важно конфронтировать с современным уединением личности, важно чувствовать единство совместных переживаний с подрастающим поколением.

Темпоральные характеристики семейного воспитания ярко представлены в периодизации Л. Демоза по типам отношений между родителями и детьми. Л. Демоз выделяет периоды с разными стилями воспитания детей. Автор признает, что психогенная эволюция происходит с неодинаковой скоростью. Существуют классовые и региональные градации. Они приобретают иное значение в определенный промежуток исторического периода. Ряд последовательных этапов позволяют представить систему отношений между родителями и подрастающим поколением. Родители постепенно преодолевают преграды в воспитании, постепенно уходят от тревожных состояний, начинают развивать способность и удовлетворять

потребности ребенка. Л. Демоз приводит схему, которая расширяет представление о классификации, о современных стилях воспитания подрастающего поколения.

Стиль детоубийства (античность до IV века н. э.). Античный детский мир характеризуется рядом противоречий. В мифологии детство связано с образом Медеи, она влияет на понимание и осознание ужасной действительности античных времен. Если у родителей имелись сомнения относительно содержания и воспитания ребенка, то они предпочитали избавиться от него. Эти действия значительно влияли на других детей в семье. В отношении тех детей, которые выжили, со стороны взрослых существовали проективные реакции (проекция характеризуется как навязчивая форма эмоционального опорожнения на других), а обратные реакции (ребенок существует для того, чтобы удовлетворять потребности родителей) находили выражение в гомосексуальных связях родителей с подрастающим поколением.

Стиль отказа (IV–XIII века н. э.). Члены семьи, родители начали признавать у ребенка душу. Данный стиль характеризуется фактически отказом родителей от детей. У родителей, таким образом, формировалась защитная реакция относительно возникновения проекции. Что именно происходило? Подрастающее поколение отдавали в монастырь или в заведение для детей, отдавали кормилицам. Направляли в дом знатного рода в качестве прислуги или заложника. Некоторые родители навсегда отдавали детей в другие семьи или они воспитывались в состоянии постоянного эмоционального голода. Одной из самых популярных картин до тринадцатого века является картина с изображением строгой Марии. Мария крепко, почти до удушья, сжимает в руках младенца Иисуса. Проективные реакции отмечаются стойкостью. Если ребенок переполнен злобой, родители его наказывают и бьют. Обратные реакции значительно ослабевают: между родителями и детьми количество гомосексуальных связей уменьшается.

Амбивалентный стиль (XIV–XVII вв.). Эмоционально-чувственная сфера претерпевает изменения. Ребенок приближается к эмоциональной жизни родителей. По-прежнему, подрастающее поколение выступает краеугольным камнем в плоскости проективных реакций взрослых. Родители – это художники и скульпторы в создании новых образов собственных детей. Выдающиеся философы, от Доминичи до Локка, сравнивали детей с мягкой субстанцией вроде глины, воска. С помощью определенной субстанции возникали новые формы и образы маленьких детей. В темпоральных характеристиках начало амбивалентного стиля датируется четырнадцатым веком и характеризуется противоположными интерпретационными связями. Л. Демоз подчеркивает, что в четырнадцатом веке появились рекомендации относительно воспитательных процессов личности. В искусстве становится популярным «образ заботливой матери». Происходит культовая тематика: культ Марии и маленького ребенка Иисуса.

Следующий стиль – навязчивый (XVIII век). Этот стиль характеризуется существенным ослаблением проективных реакций. Обратные реакции фактически исчезают, что свидетельствует о переходе к новому формату взаимоотношений. Ребенок уже не выступает объектом для проекций взрослых. Навязчивый стиль характеризуется новыми воспитательными тенденциями мира взрослых: наказания были больше исключением, чем правилом; детей не заставляли, а уговаривали. В XVIII в. наблюдается снижение детской смертности, определенным образом это повлияло на демографическую ситуацию.

Стиль социализации (XIX век – середина XX века). Ребенок учится приспосабливаться к определенным правилам, происходит процесс социализации личности. Поскольку проективные реакции со стороны взрослых ослабевают, то воспитание индивида происходит путем тренировки воли, волевых действий. Современные теории воспитания принимают стиль социализации как основополагающий. Этот стиль отношений является фундаментом для всех психологических моделей двадцатого века от З. Фрейда до Б. Скиннера, от «канализации импульсов» (З. Фрейд) до бихевиоризма (Б. Скиннер), особенно выделяется модель социологического функционализма. Заслуживают внимания изменения ролевых позиций в области семейных отношений [5].

Помогающий стиль (с середины XX века). Проективные реакции исчезают, обратные реакции данный стиль отрицает. Существует предположение, что детский мир – это мир

творческий. Ребенок определяет свои потребности в индивидуальном развитии. Жизненные позиции индивида отмечаются стойкостью, поскольку ее обеспечивают члены семьи.

Выводы. Семья – это пространство, в котором формируются самооценка индивида, семейные взаимоотношения, формы и типы человеческой ментальности, вообще, отношение личности к миру. Дискурс о формах, функциях и значимости семейных отношений меняется в хронотопах общества. В дальнейших исследованиях мы попытаемся обобщить проблемы семейного воспитания. Нет сомнения, что в рамках междисциплинарного подхода определится проблематика семейного воспитания в плоскости культурных, политических, экономических и социальных факторов.

Литература

1. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.
2. Вінтергофф, М. Маленьким тиранам – ні! або Чому самого лише виховання недостатньо / М. Вінтергофф. – К. : Темпора, 2011. – 200 с.
3. Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн ; пер. с англ. Л. Добросельского. – М. : АСТ; Астрель, 2010. – 177 с.
4. Громов, И. Западная социология / И. Громов, А. Мацкевич, В. Семенов. – СПб. : Ольга, 1997. – 372 с.
5. Демоз, Л. Психоистория / Л. Демоз. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.
6. Єрмоленко, А. Комуникативна практична філософія : підруч. / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
7. Касториадис, К. Воображаемое установление общества / К. Касториадис ; пер. с фр. Г. Волковой. – М. : Гнозис, 2003. – 480 с.
8. Лук'янець, В. Філософський постмодерн : навч. посіб. для викл., аспірант., студ. вузів. / В. Лук'янець, О. Соболев. – К. : Абрис, 1998. – 352 с.

Содержание Филология

Аніськова С.М. <i>Параўнальныя канструкцыі паводле суб'екта параўнання ў мове твораў М. Лужаніна</i>	3
Багамольнікава Н.А. <i>Сістэмныя адносіны мянушак у сінхраніі</i>	7
Бобрык У.А. <i>Семантычныя групы прозвішчаў Рэчыцкага раёна</i>	11
Воінава А.М. <i>Лексіка каляндарна-абрадавага веснавога цыклу на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна</i>	16
Ермакова А.М. <i>Макрасемантыка і макрасінтаксіс тэкстаў навін</i>	20
Ляшчынская В.А., Шведава З.У. <i>Семантычныя мадэлі і асноўныя матывы беларускіх фразеалагізмаў пра смерць</i>	24
Мінакова Л.М. <i>Апелятывацыя анамастычнай лексікі як спосаб утварэння тэхнічных тэрмінаў</i>	30
Паплаўная Л.В. <i>Каларонімы ў паэтычнай мове Пімена Панчанкі</i>	35
Станкевіч А.А. <i>Лексіка, звязаная з абрадам сватання ў гаворках Гомельшчыны</i>	39
Хазанова К.Л. <i>Беларуска-рускія лексічныя паралелі ў намінацыі асоб радзінна-хрэсьбіннага абраду</i>	44
Цімашэнка Н.П. <i>Сінанімія сінтаксічных адзінак</i>	48
Вяргеенка С.А. <i>Вобразны свет замоў Калінкавіцкага краю</i>	52
Кастрыца А.А. <i>Прыкметы і павер'і Калінкавіцкага раёна (на матэрыялах экспедыцый апошняга дзесяцігоддзя)</i>	56
Новак В.С. <i>Каляндарна-абрадавы фальклор Калінкавіцкага раёна ў сучасных запісах: мясцовая спецыфіка</i>	59
Палуян А.М. <i>Кулінарныя традыцыі вёскі Празарокі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці</i>	63
Паўлавец Д.Д. <i>Заснавальнік айчыннай лексікаграфіі (да 130-годдзя С.М. Некрашэвіча)</i>	67
Аммон М.У. <i>Беларуская фантастыка ў кантэксте сусветнай літаратурнай традыцыі: гістарычны аспект</i>	71
Андрэева А.У. <i>Катэгорыя адзіноты: псіхалагічны, філасофскі, літаратурны аспекты</i>	75
Бажок І.А. <i>Генезіс эсэістычнага жанру на Беларусі</i>	79
Брадзіхіна А.В. <i>Адметнасці рэалізацыі любоўнай тэмы ў беларускай паэзіі XIX стагоддзя</i>	83
Кушнарова К.В. <i>Універсальныя міфалагемы ў творах беларускіх празаікаў: міфалагема кола</i>	87
Сіразтдзінава А.М. <i>Міфалагічныя ўяўленні ў радзінна-хрэсьбіннай абраднасці</i>	91
Фіцнер Т.А. <i>Творы А. Казлова праз прызму “жаночага чытання”</i>	94
Шынкарэнка В.К. <i>Віражы і вітражы вечнасці</i>	99
Ярмоленка А.У. <i>Гогалеўскія традыцыі ў творах класіка беларускай літаратуры М. Гарэцкага</i>	104
Яцухна В.І. <i>Некаторыя аспекты станаўлення беларускай дзіцячай драматургіі</i>	108
Асенчык Е.Ф. <i>Реализация концепта «Бог» в современной русскоязычной поэзии</i>	112
Валаадин Алджебури. <i>Лакунарность как проявление национально-культурной специфики русской разговорной речи</i>	117
Коваль В.И. <i>О внутренней форме диалектной этнофраземы посадить под корыто</i>	121
Лапицкая Н.И. <i>Именник г. Гомеля в 2000–2009 гг.</i>	125
Лебединский С.И. <i>Стратегии понимания научных высказываний с незнакомыми или нечеткими терминами</i>	129
Лежнева О.В. <i>К вопросу о лексико-грамматической характеристике фразеологических единиц (на материале романа Энн Тайлер «Обед в ресторане “Тоска по дому”»)</i>	133
Мельникова О.Н. <i>Сема интенсивности действия как основа формирования модальных значений в славянских языках</i>	137
Ничипорчик Е.В. <i>Истоки пословичной назидательности</i>	142

Тимошенко Е.И. <i>О функции приставки в словах с модальной семантикой (на материале русского языка)</i>	147
Трохова Т.А., Холявко Е.И. <i>Интеллектуальная компьютерная система обучения старославянскому языку</i>	152
Шабулдаева Н.И. <i>Названия куска и крошки хлеба в восточнославянских языках</i>	157
Березко А.Ф. <i>Исповедальная проза Д. Гранина</i>	162
Гречаникова Е.Л. <i>Специфика реализации темы Великой Отечественной войны в русской советской литературе 1980-х годов (на примере прозы Б. Васильева)</i>	167
Капшай Н.П. <i>Формирование читательской компетентности на основе диалогического потенциала художественного текста</i>	172
Суслова Н.В. <i>Кибература</i>	177
Усольцева Т.Н. <i>Образ Иоанна Кронштадтского в творчестве Н.С. Лескова</i>	181
Цыбакова С.Б. <i>Поэтика притчи в творчестве Я. Сипакова</i>	185
ИСТОРИЯ	
Мярчук В.М. <i>Заходнебеларуская эміграцыя 20–30-х гг. XX ст. у краіны Лацінскай Амерыкі (Уругвай, Парагвай, Чылі, Перу, Мексіку і Кубу)</i>	190
Радзик Р. <i>Народ и общественная структура: взаимозависимости на примере Речи Посполитой</i>	201
ФИЛОСОФИЯ	
Дорожко И.И. <i>Философия семейного воспитания в хронотопах общества позднего модерна</i>	209

Contents

PHILOLOGY

S.M. Aniskova. <i>Comparative constructions concerning the subject of comparison in the language of M. Luzhanin</i>	3
N.A. Bogomolnikova. <i>Systemic relations of nick-names in synchronism</i>	7
V.A. Bobrik. <i>Semantic groups of surnames of Rechitsa region people</i>	11
E.N. Voinova. <i>Calendar-and-rite vocabulary of spring period in Gomel region and its border area</i>	16
E.N. Ermakova. <i>Macrosemantics and macrosyntax of the text of news</i>	20
O.A. Leschinskaya, Z.V. Shvedova. <i>Semantic models and main motives of Belarusian phraseological units with “death” meaning</i>	24
L.N. Minakova. <i>Appelativation of onomastic vocabulary as a way of technical term formation</i>	30
L.V. Poplavnaya. <i>Caloronims in Pimen Panchanka’s poetic language</i>	35
A.A. Stankevich. <i>The vocabulary associated with the rite of betrothal in subdialects of Gomel region</i>	39
E.L. Hazanova. <i>Belarusian-Russian lexical parallels in a nomination of the persons in Birth-Christening ceremony</i>	44
N.P. Timoshenko. <i>Synonymy of syntactic units</i>	48
S.A. Vergeenko. <i>Imagery structure of spells in Kalinkovichsky area</i>	52
E.A. Kastritsa. <i>Signs and beliefs of Kalinkovichsky area (based on materials of expeditions of the last decade)</i>	56
V.S. Novak. <i>Calendar and ritual folklore of Kalinkovichsky area in modern record entries: local peculiarities</i>	59
E.N. Poluyan. <i>Culinary traditions of the inhabitants of the village Prazaroki Glubokoe district Vitebsk region</i>	63
D.D. Pavlovets. <i>The founder of Soviet lexicography (to 130th anniversary of S.M. Nekrashevich)</i>	67
M.V. Ammon. <i>Belarusian fiction in world literature context: historical aspect</i>	71
A.V. Andreeva. <i>The category of solitude: psychological, philosophical, literary aspects</i>	75
I.A. Bozhok. <i>Genesis of essay genre in Belarus</i>	79
A.V. Bredihina. <i>Peculiarities of love theme in Belarusian poetry</i>	83
K.V. Kushnareva. <i>Universal mythologemes in the works of Belarusian authors: “circle” mythologeme</i>	87
E.N. Sirostdinova. <i>Mythological concepts in maternity-christening ceremonial</i>	91
T.A. Fitsner. <i>A. Kozlov’s works through the prism of the “feminine reading”</i>	94
O.K. Shinkorenko. <i>Bends and stained-glass windows of eternity</i>	99
E.V. Ermolenko. <i>Gogol’s traditions in Belarusian classicist M. Goretsky’s works</i>	104
V.I. Iatsuhno. <i>Some aspects of formation of Belarusian children drama</i>	108
E.F. Asenchik. <i>Concept “God” in modern Russian poetry</i>	112
Algehuri Valaadin. <i>Lacunarity as a sign of national and cultural specific nature of Russian colloquial speech</i>	117
V.I. Koval. <i>On inner form of dialectal ethnophraseme put under a trough</i>	121
N.I. Lapitskaya. <i>List of names of Gomel in 2000–2009</i>	125
S.I. Lebedinsky. <i>Strategies of understanding scientific statements with unfamiliar or indecipherable terms</i>	129
O.V. Lezhneva. <i>On lexico-grammatical characteristic of phraseological units (on material of Anne Tyler “The Dinner at the Homesick Restaurant”)</i>	133
O.N. Melnikova. <i>Seme of action intensity as a basis of modal meanings in Slavic languages</i>	137
E.V. Nichiporchik. <i>Sources of proverb edification</i>	142
E.I. Timoshenko. <i>On functions of prefixes in words with modal semantics (on the material of the Russian language)</i>	147

T.A. Trohova, E.I. Holiavko. <i>Intellectual computer system for teaching Old Slavonic language</i>	152
N.I. Shabuldaeva. <i>Names of a piece and a crumb of bread in East Slavonic languages</i>	157
A.F. Berezko. <i>D. Granin's confessional prose</i>	162
E.L. Grechanikova. <i>The specifics of implementing the theme of the great Patriotic war in the Russian Soviet literature of the 1980s (on the example of B. Vasiliev's prose)</i>	167
N.P. Kapshai. <i>Formation of reading competence on the basis of dialogue potential of a literary text</i>	172
N.V. Suslova. <i>Cyberature</i>	177
T.N. Usoltseva. <i>The image of Ioann Kronshtadtsky in N.S. Leskov's works</i>	181
S.B. Tsybakova. <i>Parable poetics in Y. Sipakov's works</i>	185
HISTORY	
O.N. Merchuk. <i>West Belarusian emigration in the 1920–30s to Latin American countries (Uruguay, Paraguay, Chile, Peru, Mexico, and Cuba)</i>	190
R. Radzik. <i>People and social structure: interdependence following the example of Polish-Lithuanian Commonwealth</i>	201
PHILOSOPHY	
I.I. Dorozhko. <i>The philosophy of family education in late modern society chronotope</i>	209

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Статья представляется в редакцию в двух экземплярах на белорусском, русском или английском языках и является оригиналом для печати. Объем статьи, как правило, не должен превышать 10 страниц, и ее разметка не требуется. Статья должна иметь разрешение соответствующего научного учреждения на опубликование. Статья должна иметь индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК), к ней следует приложить краткое резюме и ключевые слова (на русском и английском языках), название статьи, фамилии и инициалы авторов на английском языке. Ее необходимо подписать всем авторам, указать полное название учреждения, где выполнена работа, а также почтовый адрес, номер телефона (служебный и домашний). Плата за опубликование статей не взимается.

Авторы представляют на дискете (либо по электронной почте e-mail: vesti@gsu.by) tex-файл со статьей, подготовленной в LaTeX'e с опцией 12pt в стандартном стиле article (`\textwidth 165 mm`, `\textheight 245 mm`). Аналогичны требования для статей, набранных в редакторе MS Word. При наборе формул в редакторе MS Word необходимо использовать Microsoft Equation. Для набора формул не должны использоваться пакеты сторонних разработчиков (MathType и др.). Занумерованные формулы выключаются в отдельную строку, номер формулы ставится у правого края страницы. Нумеровать следует лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

Статьи, претендующие на научный приоритет, оформляются в виде кратких сообщений объемом до 2 страниц текста и, как правило, публикуются в ближайших номерах журнала.

Ссылки в тексте обозначаются порядковым номером в квадратных скобках. Ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

Поступившие в редакцию статьи направляются на рецензию специалистам. Основным критерием целесообразности публикации является новизна и информативность статьи. Авторы не должны направлять статьи, которые уже опубликованы либо приняты к печати в других изданиях. Если по рекомендации рецензента статья возвращается автору на доработку, то переработанная рукопись вновь рассматривается редколлегией, и датой поступления считается день получения редакцией окончательного ее варианта. Лицам, осуществляющим послевузовское обучение, предоставляется право первоочередного опубликования статей.

Технический редактор: *И.В. Близнец*. Корректоры: *Е.В. Убоженко*, *И.А. Хорсун*

Подписано в печать 12.02.2013. Формат 60 × 84 1/8. Бумага офсетная.
Ризография. Усл. печ. л. 25,58. Уч.-изд. л. 22,28. Тираж 100 экз. Заказ № 100

Цена свободная

Издатель и полиграфическое исполнение: учреждение образования
«Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»
ЛИ № 02330/0549481 от 14.05.2009.

Ул. Советская, 104, 246019, г. Гомель.